

Eugen Pauliny

**Dejiny
spisovnej
slovenčiny
od začiatkov po súčasnosť**

Slovenské pedagogické nakladateľstvo

Bratislava 1983

© Autor: prof. PhDr. Eugen Pauliny, DrSc., 1982

Lektorovali:

prof. PhDr. Ľudovít Novák, DrSc.

doc. PhDr. Katarína Habovštiaková, CSc.

Schválilo Ministerstvo školstva SSR dňa 3. marca 1982 číslo Š 2978/1982-32 ako vysokoškolskú učebnicu pre filozofické a pedagogické fakulty vysokých škôl.

Prvé vydanie.

0) ÚVOD

0.0 Spisovný jazyk je v súčasnej spoločnosti tou formou národného jazyka, ktorá sa používa v oblasti celej príslušnej národnej spoločnosti vo verejnom celospoločenskom dorozumievacom styku. Je aj základnou formou pre literárne umelecké útvary, ktoré sú určené pre danú spoločnosť. Svojou verejnou celospoločenskou funkciou sa líši od iných foriem národného jazyka, ktoré sa používajú alebo len na obmedzenom území, alebo v obmedzenej skupine národného spoločenstva. Napríklad isté územné nárečie sa používa iba na obmedzenej oblasti, nie na území celého národného spoločenstva a používa ho len istá časť domáceho, obyčajne poľnohospodárskeho obyvateľstva. Teda územné nárečie ani na svojom príslušnom území nie je jediným dorozumievacím prostriedkom.

Okrem spisovného jazyka a územných nárečí jestvujú v národnom jazyku aj jazykové prostriedky, najmä slovníkové, ktoré sú charakteristické pre isté vrstvy príslušníkov národa v ich vzájomnom kontakte. Sú to slangy. Pre profesionálne slangy, t. j. pre slangy, ktoré charakterizujú isté zamestnanecké alebo záujmové vrstvy príslušníkov národa, je typické, že pre činnosť, ktorú vykonávajú, pre materiál, s ktorým pracujú, alebo pre pracovné nástroje, ktoré používajú, si celonárodné (spisovné) pomenovania upravujú, alebo si tvoria nové pomenovania, alebo zaužívaným pomenovaniám dávajú nové odvodzovacie prípony, alebo ich nejako deformujú.

0.1 Spisovný jazyk je uspošobený na najrozmanitejšie ciele, na všetky dorozumievacie potreby, ktoré v danej spoločnosti jestvujú. Preto je vnútorne vo svojich prostriedkoch členený na jednotlivé jazykové štýly. Pre každú príslušnú špecifickú potrebu má vypracované primerané vyjadrovacie prostriedky. Štýly spisovného jazyka možno členiť na dve skupiny, a to na štýly súkromného styku a štýly verejného styku. Niet zhody v tom, koľko je vlastne jazykových štýlov verejného styku. Konvenčne uveďme, že dnes sú to v slovenčine tieto štýly: teoretický a odborný štýl, rokovací (administratívny, kancelársky) štýl, publicistický štýl a napokon ako osobitný štýl rečnicke prejavu. V konkrétnych prehovoroch, patriacich do jednotlivých štýlov, sa slovná zásoba ani syntaktické prostriedky neobmedzujú iba na lexiku a syntax, ktorá je charakteristická pre príslušný štýl.

Pre štýly súkromného styku je charakteristické, že v nich ide o prejavu, pri ktorých podávateľ a prijímateľ prejavu stoja zoči-voči. Veľa oznamovanej informácie teda vyplýva zo situácie a z mimojazykových prostriedkov. Jazykové prostriedky, ktoré sa používajú v prejavoch literárnych umeleckých útvarov, majú osobitnú problematiku.

Spisovný jazyk má dnes ustálenú normu. Tá jestvuje v spoločnosti, ktorá spisovný jazyk používa. Norma spisovného jazyka má dnes aj prepracovanú kodifikáciu v príručkách najrozmanitejšieho druhu. O dnešnom spisovnom jazyku teda možno povedať, že je prepracovaný, vyhovuje všetkým potrebám, ktoré sa naň kladú, a je ustálený.

Najmä pri hovorených prejavoch (ide nám o prejavy v sfére verejného styku) sa veľmi často norma a kodifikácia spisovného jazyka porušuje. Vplývajú pritom tie miestne nárečia tvoriace základnú bázu, z ktorej hovoriaci vychádza, alebo je nimi ovplyvnený, alebo vplývajú prvky z profesionálnych slangov, teda zo spoločenských okruhov, v ktorých hovoriaci žije. Môžu vplývať aj módne spôsoby vyjadrovania (mládežnícka reč), individuálne odchýlky a pod. Tieto javy však nijako nenarušujú jednotu spisovného jazyka.

0.2 Situácia dnešného spisovného jazyka sa nemôže mechanicky prenášať do minulosti. Dnešná rozvinutá a rozčlenená spoločnosť so svojimi najrozličnejšími dorozumievacími a kultúrnymi potrebami si vyžaduje bohatý a prepracovaný spisovný jazyk, taký, ktorý je schopný splniť všetky dorozumievacie úlohy rozvinutej socialistickej spoločnosti. No jednako je pre správne pochopenie dejín a pre správnu interpretáciu historického vývinu tohto jazyka potrebné správne a citlivo preskúmať vzťah spisovného jazyka k spoločnosti; to môžeme najbezpečnejšie urobiť dnes, lebo dnešný stav spisovného jazyka i spoločnosti a dorozumievacích i kultúrnych potrieb spoločnosti je nám taký známy, ako nám nemôže byť známa ani jedna vývinová etapa v minulosti. Poznanie súčasného stavu nám umožňuje urobiť isté závery o vzťahoch stavu spoločnosti k stavu spisovného jazyka v minulosti.

0.3 Termín „spisovný jazyk“ s tým obsahom, ktorý mu dávame dnes, má svoje plné oprávnenie vlastne len pre celospoločenskú formu jazyka od obdobia, ako sa formoval v danej spoločnosti buržoázny národ. A aj v takej spoločnosti len vtedy, keď príslušný buržoázny národ je samostatný, t. j. keď sa jeho spisovný jazyk na teritóriu, ktoré obýva, používa aj vo funkcii úradného jazyka, teda jazyka so všetkými verejnými funkciami, keď sa teda používa nielen v krásnej a odbornej literatúre, ale aj v úradoch, v školách a vo všetkých príslušných verejných a celospoločenských ustanovizniach. Len vtedy sa totiž spisovný jazyk môže naplno rozvinúť a stať sa majetkom celého národa v celom jeho spoločenskom živote.

Ale aj pri splnení týchto podmienok to možno tvrdiť pre kapitalistickú spoločnosť len s istými obmedzeniami a len vzhľadom na ideály, ktoré si buržoázia postavila pri svojom nástupe k moci. Majetkom celého národa v plnom zmysle slova sa stáva spisovný jazyk len v socialistickej spoločnosti pri formovaní socialistického národa.

0.4 Z druhej strany, akési oprávnenie má termín „spisovný jazyk“ aj v období, v ktorom sa končí formovanie národnosti a v ktorom sa už začína formovať novodobý národ. Je jasné, že nie je možné určiť presné rozhranie medzi obdobím, v ktorom treba ešte hovoriť o národnosti, a obdobím, keď už treba hovoriť o národe. Časová hranica sa tu trochu rozplýva. Ako uvidíme vo vlastnom výklade, v sloven-

skom prípade nemožno ani pre celé územie položiť istú časovú hranicu, v ktorej by nastávala jednotne národná integrácia.

Pre staršie obdobia pri celospoločenských formách jazyka nižších spoločenských formácií v našich podmienkach vlastne o spisovnom jazyku nemožno hovoriť. Preto pre tieto obdobia vývinu spoločnosti hovoríme o kultúrnom celospoločenskom jazyku, resp. stručnejšie o kultúrnom jazyku. Máme tým na mysli tú formu jazyka, ktorú používa daná spoločnosť pre svoje spoločné kultúrne a vôbec spoločenské ciele. Nejde tu teda o bežné dorozumievanie, ale hlavne o úkony, ktoré sú pre danú spoločnosť ako celok charakteristické. A vlastne pri nižších spoločenských formáciách ani celospoločenského kultúrneho jazyka niet, pretože to, čo nazývame celospoločenským kultúrnym jazykom, používajú iba výsadné vrstvy danej spoločnosti.

Poznámka. Ak teda budeme vo vlastnom výklade používať termín „celospoločenský jazyk“, treba mať na mysli všetky obmedzenia, ktoré sme spomenuli. Podobne to bude aj s termínom „kultúrny jazyk“. Kde to nebude výkladu na prekážku, budeme používať termín spisovný jazyk alebo kultúrny jazyk.

Prepracovanosť a rozvinutosť celospoločenského jazyka je viazaná najrozmanitejšími vzťahmi na rozvinutosť spoločnosti, ktorá ho používa. Čím je spoločnosť rozvinutejšia a pokročilejšia, tým je rozvinutejšia a bohatšia aj jej celospoločenský jazyk. Môžeme teda vysloviť tézu, že aj najprimitívnejšia spoločnosť (spoločenská formácia) mala nejakú celospoločenskú formu jazyka a ako sa spoločnosť rozvíjala do zložitejších foriem, tak sa rozvíjala aj celospoločenská forma jazyka.

Preto pre vývin kultúrneho, resp. celospoločenského jazyka možno určiť tieto všeobecné zásady:

Čím je rozvinutejšia spoločnosť, tým je rozvinutejšia a členitejšia aj forma celospoločenského jazyka, ktorý táto spoločnosť používa. Inak povedané: tým je celospoločenský jazyk bohatší na jednotlivé štýly, resp. slohové útvary týchto štýlov, a tým sú jednotlivé jazykové štýly, resp. slohové útvary týchto štýlov rozpracovanejšie.

0.5 | **Jednotlivé štýly alebo slohové útvary** nemajú po celý čas svojho trvania rovnakú podobu. Menia sa a vyvíjajú podľa potrieb spoločnosti a podľa jej vývinu. Napríklad publicistický štýl, ktorý sa začal pevne formovať asi v 16. storočí, sa vtedy a ešte dlho potom uplatňoval v podobe jarmočných piesní o význačných „novinách“, t. j. o nových udalostiach. V tejto svojej podobe sa udržal do polovice 19. storočia ako zábavný žáner v platnosti jarmočných balád. Už dávnejšie predtým bol totiž v pôvodnej funkcii nahradený tlačenými spravodajmi, ktoré mali už inú jazykovú i kompozičnú podobu. Noviny a ich časti majú dnes celkom inú podobu, ako mali začiatkom 19. storočia. Publicistický štýl sa teda od svojho utvorenia zreteľne zmenil. Iný príklad: V stredoveku a veľmi dlho do novoveku sa držba nehnuteľností a ich prevod (kúpa, predaj, darovanie, dedičstvo) zapisovali v dosť zložitých formulách do mestských kníh. A ešte predtým (pozri 3.61) sa tieto akty konali ústne, verejným vyhlásením, podľa ustálenej procedúry. Od 18. storočia sa vyvinuli pozemkové knihy, do ktorých sa potrebné údaje zapisujú v stručnej a záväznej podobe. Ako vidieť, istý slohový útvar (zápis o držbe a majetkovom prevode

nehnutelnosti) sa nahradil predpísaným vyplnením príslušných rubriek v pozemkovej knihe.

0.6 Stáva sa tiež, že v niektorých slohových útvaroch alebo žánroch, alebo aj v niektorých štýloch sa používa cudzí, nie národný jazyk. Stáva sa, že v hierarchicky vyššej sfére alebo v sfére nadnárodnej sa používa medzinárodný jazyk. Napríklad vo vedeckej spisbe sa u nás hlboko do novoveku (končí sa to v polovici 19. storočia) používala latinčina. Ako liturgický jazyk sa u katolíkov používala latinčina donedávna. Takú istú platnosť nadnesenej jazykovej formy mala aj čeština u slovenských evanjelikov (hoci cesta k tomuto hodnoteniu prekonala istý vývin, ako sa ukáže vo vlastnom výklade).

0.7 Prostriedky kultúrneho jazyka nižšej spoločenskej formácie nezanikajú bez stopy, keď sa v danom spoločenstve vyvinie vyššia spoločenská formácia, alebo keď sa menia spoločenské pomery alebo rozloženie jednotlivých spoločenských vrstiev a ich zástoj v spoločnosti. Podľa potreby a okolností sa využívajú ďalej. Takto sa dedia v tom istom jazykovom spoločenstve jazykové prostriedky od najstarších čias. Preto náš dnešný slovenský spisovný jazyk, ktorý je spisovným jazykom národa socialistickej epochy, neobsahuje len také lexikálne prostriedky, napr. len také slová, ktoré sa vyvinuli, keď sa pri sformovaní slovenského národa kodifikoval slovenský spisovný jazyk, ale obsahujú aj také slová, ktoré sú veľmi starobylé. Napríklad adjektívum *všemohúci* ako termín vzniklo niekedy koncom 8. alebo na začiatku 9. storočia, keď naši predkovia prijímali kresťanstvo ešte pred príchodom Konštantína a Metoda. Utvorili ho talianski misionári, ktorí ho preložili z latinského *omnipotens*. Adjektíva *viditeľný* — *neviditeľný* boli k nám prevzaté z češtiny ako termíny z náboženskej oblasti niekedy v 15. storočí. Dnes sa hojne využívajú bez tohto kvalifikátora, napr.: *Vírusy* — *neviditeľný nepriateľ*. — *Neviditeľné lúče*.

0.8 Preto pre poznanie nášho spisovného jazyka nestačí poznať len jeho dnešný stav alebo jeho dejiny od tých čias, ako ho uzákonili Anton Bernolák a Ľudovít Štúr. Veď ani ich kodifikácia nevznikla bez ohľadu na predchádzajúci stav, ale práve naopak: veľmi výdatne sa oň opierala, ako sa ukáže v ďalšom výklade. Preto musíme poznať aj predchádzajúce obdobia, lebo nenadarmo sa hovorí, že náš jazyk je dedičstvom našich predkov. Týka sa to aj spisovného jazyka. Skutočne sa v ňom odráža rast a vývin slovenskej spoločnosti a formovanie jej kultúrnej úrovne. Ak platí, že vývin a rozvoj jazyka treba skúmať v súvislosti s dejinami jeho nositeľov, v plnej miere a veľmi odkryto to platí pre vývin a rozvoj kultúrneho a spisovného jazyka danej spoločnosti. Preto je nevyhnutné pri skúmaní vývinu slovenského spisovného jazyka, resp. kultúrneho jazyka mať na zreteli aj vývin slovenskej spoločnosti, ba aj spoločnosti, z ktorej sa slovenské národné spoločenstvo vyvinulo.

Naše možnosti skúmať tieto otázky v minulosti nie sú neohraničené. Čím ďalej do minulosti je menej materiálu, a teda menej možností na bezpečné závery. Ale jednako môžeme ísť do minulosti dosť ďaleko. Na základe historického, archeologického, ba i jazykového materiálu si môžeme utvoriť dosť bezpečnú celkovú predstavu o kultúrnom stave našich predkov pred prijatím kresťanstva. Ďalej sú nám približne

známe okolnosti ich života pri vzniku Veľkomoravskej ríše. Misia Konštantína a Metoda a kultúrny rozmach počas trvania Veľkomoravskej ríše sú dobre spracované. A vlastné dejiny etnika, z ktorého sa neskoršie vyvinula slovenská národnosť a neskoršie národ, a tie sa začínajú od 10. storočia, teda vznikom uhorského štátu, sú vlastne aj dejinami kultúrneho jazyka tohto etnika.

Preto dejiny slovenského spisovného a kultúrneho jazyka začneme už v predkresťanskom hmlistom praveku dejín našich predkov a budeme ich opisovať až po naše dni.

Literatúra

Zoznam literatúry je vymedzený. Tu v úvode sa podáva základná všeobecná literatúra. V zozname literatúry k jednotlivým kapitolám sa uvádzajú v zásade iba základné práce. Zo štúdií sa uvádzajú iba tie, v ktorých sa podáva nový výklad, alebo ktorých výsledok je v tejto práci výslovne použitý.

Dejiny. In: Slovensko I. Druhé prepracované a doplnené vydanie. Zostavovateľ Ján Tibenský. Bratislava, Obzor 1978. 1012 s. (+24+8).

PAULINY, E.: Slovenský jazyk. In: Slovensko IV. Kultúra, I. časť. Bratislava, Obzor 1979, s. 21—134.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1948.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny I. Od začiatkov až po Ľudovíta Štúra. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, 136 s.

VÁŽNÝ, V.: Spisovný jazyk slovenský. Československá vlastivěda, řada II. Praha 1936, s. 145—215.

ÚVOD

1.0 / Príchod Slovanov na naše územie sa začína asi začiatkom 6. storočia, ale je veľmi pravdepodobné, že niektoré družiny boli tu už koncom 5. storočia. Hlavný prúd, ktorým prichádzali, smeroval od severovýchodu cez karpatské priesmyky a cez Moravskú bránu, ale archeológovia rátajú aj so slabším prúdom od juhu. Kultúra prichádzajúcich slovanských kmeňov bola už v čase ich príchodu na naše územie rozvitá jednak z vlastných fondov, jednak stykmi s rozmanitými národmi východu (Iránci, Skýti, Sarmati, Góti), severu (Germáni, ugrofínske kmene), juhu (Byzancia, Románi) a západu (Frankovia). Rozbor najstaršej slovnej zásoby ukazuje, že kultúrna a civilizačná úroveň Slovanov bola hodne diferencovaná a bohatá už pri ich rozchode zo spoločných sídlisk.

Pre našich predkov bolo veľmi dôležité, že prišli na územie, ktoré bolo pred ich príchodom takmer po štyri storočia pod vplyvom rímskej kultúry. Limes Romanus (= hranica rímskeho impéria) bol na Dunaji a početné predsunuté strážne rímske stanice boli aj na dnešnom našom území. Okrem toho viedli cez naše územie obchodné cesty od Stredomoria k Baltu. V 5. storočí podliehali kraje od Augsburgu na východ po Panóniu v cirkevnej organizácii akvilejskému patriarchovi (Akvileja je mesto v severnom Taliansku) a ešte v 6. storočí podliehal Augsburg pod cirkevnú zvrchovanosť Akvileje. Teda v čase, keď sa západní Slovania osadzovali v dnešných svojich sídlach, vrátane do toho aj v Panónii, prichádzali aspoň čiastočne do cirkevnej a misionárskej oblasti talianskeho kresťanstva.

Mená riek a hôr, prevzaté od predslovanského obyvateľstva (napr. *Hron, Hornád, Karpaty, Tatry* a pravdepodobne aj *Váh* a *Nitra*), svedčia o tom, že prichádzajúci Slovania si zachovali istú kontinuitu s predchádzajúcim osídlením. Inak by sme si totiž nevedeli vysvetliť prevzatie týchto mien.

1.01 Spomenuté okolnosti spôsobili, že kultúra, ktorú si Slovania doniesli so sebou zo slovanskej pravlasti, mohla sa v novej oblasti rozvíjať pod zárodňujúcim vplyvom stredomorskej kultúry a tunajších starých kultúrnych tradícií. Pre urýchlenie ďalšieho vývinu bola dôležitá aj okolnosť, že význam prastarej obchodnej cesty od Stredomoria k Baltu (cesta viedla svojou hlavnou trasou od Stredomoria pozdĺž Dunaja a Moravy; iný jej variant šiel hore dolinami riek Váhu, Nitry, Hrona cez Turiec a Oravu) veľmi vzrástol od 8. storočia. V tom čase totiž Arabi dobyli severnú Afriku a ako do päste zovreli dôležitú námornú obchodnú cestu cez Stredozemné more, ktorá viedla ďalej pozdĺž atlantického pobrežia k Baltu. Trasu tejto cesty

vybudovali ešte Feničania. Zo severu zasa Normani začali svojimi bojovými výpravami znepokojovať západoeurópske pobrežie. Takto sa námorné spojenie Stredomoria s Baltom a západnou Európou stalo neisté, ba v istom čase bolo celkom prerušené a význam prastarej obchodnej jantárovej cesty pozdĺž Dunaja, Váhu a Moravy (s odbočkami na Nitru a Hron) a ďalej k Odre, Visle a Baltu veľmi vzrástol.

1.02 Patriarchálne rodové zriadenie a kmeňová organizácia našich predkov sa začala rozkladať nedlho po ich príchode do dunajskej kotliny a bola nahradzovaná rozličnými formami spoločenskej organizácie vyššieho typu. Tento vývin bol urýchľovaný nepriamo prítomnosťou Avarov v dunajskej kotline. Avari si totiž časť Slovanov podrobili a ich pôvodnú organizáciu zmenili podľa svojich potrieb. Vzťahy Avarov k slovanskému obyvateľstvu neboli po celý čas existencie Avarov u nás (6.—zač. 9. storočia) v celej dunajskej kotline rovnaké. Pohybovali sa od priamej avarskej nadvlády po rozmanité iné formy koexistencie a spojenectva.

1.03 Tieto a ešte iné nám už neznáme okolnosti spôsobili, že ranofeudálne vzťahy u Slovanov obývajúcich Panóniu, Dolnomoravský úval a západné a stredné Slovensko (hlavne jeho južnú časť; stredné Slovensko siahalo vtedy podstatne južnejšie ako dnes) sa začínajú rozvíjať v 8. storočí a začiatkom 9. storočia sa už stretávame s pevnou nadkmeňovou organizáciou na našom území (nitrianske kniežatstvo, moravské kniežatstvo). V prvej polovici 9. storočia nastáva sceľovanie týchto kniežatstiev do štátu, ktorý bol potom jadrom útvaru tradične nazývaného Veľkomoravskou ríšou (prvý raz spomína názov Veľká Morava byzantský cisár Konštantín Porfyrogenetos r. 948—952). Okolo roku 833 moravský knieža Mojmír I. vyháňa nitrianske knieža Pribinu a spája nitrianske kniežatstvo s moravským. O včasnom rozklade kmeňového zriadenia a o jeho nahradení spoločenskou organizáciou vyššieho typu svedčí najlepšie okolnosť, že v čase, keď sa o organizácii nášho územia zachovali sústavné písomné správy (historické záznamy od 9. storočia), neboli už na našom území kmeňové názvy známe. Oproti tomu napr. názvy českých kmeňov sú doložené ešte z obdobia 11. storočia.

1.04 Začiatkom 10. storočia pod sústredeným náporom staromaďarských kmeňov a Východofranskej ríše, ako aj v súvislosti s domácimi rozbormi a neporiadkami Veľkomoravská ríša zaniká. Západná časť starého jadra Veľkomoravskej ríše sa dostáva k formujúcemu sa českému premyslovskému štátu, jej bývalá východná časť (bývalé kniežatstvo nitrianske a časť moravského kniežatstva na ľavom brehu dolného toku rieky Moravy) dostáva sa do uhorského štátu. Tým sa zatvára jedno dejinné obdobie a súčasne sa končí aj zaujímavá kapitola vo vývine spisovného a kultúrneho jazyka našich predkov.

PREDCYRILOMETODSKÉ OBDOBIE

1.10 Pod tento názov zhrnujeme obdobie pred r. 863. Zahŕňame doň nielen zmienky o stopách ranofeudálnych vzťahov v jazyku a doklady o predcyrilometod-

skom kresťanstve u nás, ale aj poznámky o kultúrnych vrstvách v jazyku v predkresťanskom období, pokiaľ o nich možno vôbec voľačo povedať. Toto obdobie sa teda začína (veľmi hmlisto) v druhej polovici 8. storočia.

1.11 Stopy ranofeudálnych vzťahov v jazyku. Zánik rodového zriadenia a kmeňovej organizácie u našich predkov a prechod na vyšší typ spoločenskej organizácie spôsobil predovšetkým zmeny v spoločenskej štruktúre. Začína sa formovať triedna spoločnosť, nastáva deľba práce, na triednom základe sa utvárajú vzťahy ľudí. V súvislosti s vzostupom civilizačnej úrovne nastáva špecializácia pracovných úkonov a deľba práce pre spoločnosť. V rámci hradísk a väčších centier je potrebné konať isté špecializované práce (dnes by sme povedali: remeslá a služby). Výsledkom tejto odbornej práce boli výrobky, ktoré vznikali nielen pre potreby najbližšieho okolia, ale išli aj na trh, ako ukazujú archeologické výskumy. S tým súvisí vznik a rozvoj odbornej výrobnéj terminológie. Tú sledovať nemôžeme. Ale do istej miery sa dajú sledovať práce a služby, ktoré v rámci feudálneho zriadenia konali obyvatelia dedín pre dvorec vľadyku, ktorému patrili. Obyvatelia dedín sa totiž nazývali podľa charakteru práce a služieb, ktoré konali pre vľadykov dvorec. Napríklad ak v dedine bývalo obyvateľstvo, ktoré okrem poľnohospodárstva vykonávalo pre hradisko tesárske práce, teda tesári, prenieslo sa ich meno na meno dediny, ktorá sa dnes volá *Tesáre*. A tak sa nám doklady na túto fázu spoločenského vývinu zachovali v starých názvoch dedín, pomenovaných podľa zamestnania obyvateľstva. Mená týchto dedín máme síce zachované až z čias uhorského štátu, ale mnohé z nich sú iste veľmi starobylé. Je nápadné, že sa grupujú okolo starých slovanských hradísk. Viaceré z nich však patria až do obdobia začiatkov uhorského štátu, pretože podobný systém feudálnych vzťahov bol v 10.—12. storočí aj v Uhorsku. V Uhorsku to bolo dedičstvo po Veľkej Morave.

Patria sem remeselnícke názvy osád, ako: *Hrnčiarovce, Tesáre, Kovarce, Šitáre, Mlýňany, Struháre, Medovárce, Dechtáre* atď.; názvy služieb: *Sokolce, Psiáre, Chrtány, Dravce, Obsolovce* (= Psolovce); *Brodníky, Brodzany* (= ochrancovia brodov), *Voderady* (= upravovatelia hrádz na vodných tokoch), *Dvorníky, Dvorčany* (= čelaď pre vľadykov dvorec) atď.

Miestne mená tohto typu sa hojne vyskytujú na južnom západnom Slovensku, na južnom strednom Slovensku a v Zadunajsku. V smere na východ sa prestávajú vyskytovať vo väčšom množstve na rieke Ipli. Viaceré z týchto názvov zamestnaní boli staré a využili sa v novej spoločenskej organizácii ako mená hradiskových zamestnaní a remeselníkov. Také boli napr. mená *kovarь, щитарь, tesarь, ловьсь*. Iné vznikali až pri utváraní feudálnych vzťahov, napr. *дворьникъ, водѣрадъ* (= pracujúci pri vode; *raditi* = robiť) atď.

1.12 Postupne sa utvorila už v časoch Veľkomoravskej ríše úplná feudálna terminológia, zachytávajúca všetky potrebné zamestnania a spoločenské a právne vzťahy tejto ranofeudálnej spoločnosti. Môžeme ju relatívne dobre rekonštruovať, pretože Maďari po založení uhorského štátu prevzali do svojho jazyka celú odbornú feudálnu terminológiu, ktorá sa pred ich príchodom na tomto území utvorila. Ide o tieto termíny:

Feudálna hierarchia a spoločenské vzťahy: *kralь* — király, *španь* — ispán, *кънезь* (= knieža) — kenéz (= sudca), *товарникъ* — tárnok, *дворъ* — udvar, *надворникъ* — nádor, *дворникъ* — udvarnok, *столникъ* — asztalnok, *игрьсь* — igric, *господа* — gazda, *сlobodь* — szabad, *prostь* — paraszt, *sluga* — szolga, *junošь* — inas, *душникъ* — dusnok.

Právna a administratívna terminológia: *medžä* — megye, *stoličä* — sedes (v lat. prameňoch), *pravьda* — v stredovekej uhorskej latinčine „prauda“ = právo, súd, súdne konanie, súdny rozsudok (pozri aj 4.31), *ponosa* — panasz, *dežьma* (z lat. decima) — dezsma, *pristavь* — porozsló (= súdny svedok), *klada* — kaloda, *тъмниčä* (= temnica) — tömlőcz, *дългъ* — dolog (v starej maďarčine vo význame „povinnosť“), *mqka* — munka (= práca), *obrokъ* — abrak, *kvarь* — kár (= škoda), *poročiti* — parancsol, *prělogъ* — parlag, *penězъ* — pénz, *prěti* — perel (= viesť spor), *redь* — rend, *vaditi* — vádol (= žalovať na súde), *zalogъ* — zálog.

Maďarský slavista István Kniezsa predpokladá, že Maďari prevzali tieto termíny z iných, najmä juhoslovanských jazykov. Toto stanovisko neobstojí. Feudálna maďarská štátna a právna terminológia nám môže byť ukazovateľom, ako asi vyzerala odborná štátna a právna terminológia u našich predkov v 9. storočí. Ako príklady ukazujú, bola táto terminológia už rozvinutá.

1.130 Predkresťanské kultúrne jazykové štýly. Spoločenský pokrok a diferenciacia, najprv v rámci nadkmeňovej organizácie a potom v štátnej organizácii veľkomoravskej, spôsobili aj rozvoj štýlov kultúrneho jazyka používaného na celospoločenské ciele. Už sa totiž odôvodnilo v úvode (0.1), že každá spoločnosť má svoju celospoločenskú formu jazyka. Čím je spoločnosť vyspelejšia a diferencovanejšia, tým sú diferencovanejšie aj prostriedky celospoločenskej formy jazyka.

Pred rozšírením kresťanstva u nás, najmä pred misiou Konštantína a Metoda treba rátať s tým, že kultúrny celospoločenský jazyk jestvoval len v ústnej podobe, hoci sa zdá, že ani písomné záznamy neboli neznáme. Niet totiž dôvodu neveriť slovám mnícha Chrabra, ktorý vo svojej obrane slovanského písma a jazyka na začiatku 10. storočia píše:

Прѣзде ubo Slověне ne iměachq кънигъ (písmenъ), нъ чрътанъми i рѣзанъми чьтѣachq i гѣдаachq жеšte соште рогани. Кръстивъше же се нqздаachq се римьскыими i грѣцьскыими писмены рьсати словѣньскqjѣ гѣчь без устроенья ... I tako бѣаше тьпnoga лѣта.

Prv však Slovieni nemali knihy (písmená), ale z čít a zárezov čítali a hádali, súc ešte pohanmi. Pokrstiac sa pokúšali sa rímskymi i gréckymi písmenami písať sloviensku reč bez poriadku ... A tak bolo po mnohé roky.

Meno „mních Chrabr“ (чръногизьсь Chrabрь) sa pokladá za pseudonym Nauma, žiaka Konštantína a Metoda, ktorý po Metodovej smrti (r. 885) odišiel na slovanský juh a žil pri Ochridskom jazere (na juhoslovansko-albánskej hranici). Obranu slovanského písma, z ktorej pochádza tento úryvok, napísal po odchode z Veľkej Moravy, teda po r. 885. Týka sa najmä ochrany hlaholského písma proti cyrilike, ktorá vtedy začala v Bulharsku prevládať. Cyrilika bola totiž presnou kópiou gréckej

majuskuly (veľkých písmen). V Chrabrovej obrane sú dôležité údaje o počte písmen v Konštantínovej hlaholskej abecede, je v nej údaj, kedy bola abeceda utvorená, a je v nej aj dôležitá veta: *sqt bo ešte živy, iže sqt viděli ich.* — *Lebo sú ešte nažive* (takí), *ktorí ich videli* (t. j. Konštantína a Metoda). Tento citát je podľa Chilendarského rukopisu.

1.131 V kultúrnom jazyku treba predpokladať prejavy z viacerých okruhov. Predovšetkým tu boli formuly a prejavy najrozmanitejšieho druhu, ktoré sa týkali spoločenského života v celej šírke.

Boli tu ustálené obrady a s nimi spojené prejavy týkajúce sa jednotlivca. Pri narodení boli to iste prosebné a očistné obrady, ktoré majú za cieľ vyžiadať si od osudových bytostí priazeň pre novorodenca, ďalej to boli obrady ochranné, zabezpečujúce matku a dieťa proti pôsobeniu zlých bytostí. Existencia literárnych útvarov pri pohrebe je doložená pevne. Bolo to jednak obradné horekovanie pri pohrebe (zachované ako „vykladanie“ miestami na Slovensku ešte začiatkom tohto storočia), jednak tryzna pri pohrebe. Účel tryzny bol magický, mala podobu scénickej dramatickej slávnosti, ako dosvedčujú staré pramene. Že pri tryzne šlo aj o literárne útvary, dosvedčovalo by aj sloveso *trizniť* vo význame „hovoriť“, doložené v detvianskom a oravskom nárečí. Rovnako tak treba predpokladať ustálené formuly aj pri zariekaniach, čaroch, hádaní a liečení.

Niektoré z týchto formúl sa preniesli aj do kresťanského obdobia. Čiastočne sa upravili a používali sa ako kresťanské modlitby a zariekania. V Euchológii sinajskom (pozri 1.131) je takýchto modlitieb viacej. Zaujímavé sú najmä zariekania proti zimnici — zachovalo sa ich šesť a nemajú nijaké kresťanské grécke predlohy. Niektoré z nich sú zrejme predkresťanské zariekacie formuly, iba čiastočne upravené.

1.132 Ustálené obrady a formuly treba predpokladať aj pre náboženský život rodu, resp. kmeňa (obety, vzyvania, zaklínania, prosby k bohom a démonom). Viac-menej pevne sú doložené v prezítkoch obradové magické slávnosti, ktoré majú zabezpečiť úrodu, plodnosť zeme, teplo a vlahu. Boli to slávnosti, ktoré sa donedávna u nás zachovali aspoň miestami, alebo sú zachytené v prameňoch. Ide o slávnosti, ako je vynášanie Moreny a Dedka na jar, vajanské slávnosti pri letnom slnovrate, slávnosti Rusadiel (Turíce), slávnosti v období zimného slnovratu (napr. stará koleda, chodenie s hadom) a pod.

Správy o týchto slávnostiach sa nám zachovali najčastejšie v zákazoch kresťanských vrchností. Napríklad jeden zákaz pohanskej koledy sa zachoval ešte z veľkomoravského obdobia. Časté sú však zákazy týchto obradov a vôbec zákazy pohanských zvykov zo začiatku Uhorského kráľovstva, napríklad v zákonníku kráľa Štefana I. (959—1038) nariadenie o čarodejniciach, v zákonníku Ladislava I. (1040—1095) zákaz pohanských obetí pri studničkách, prameňoch, stromoch a kameňoch. Veľmi poučný je zákaz zachovaný v Muránskych artikuloch z r. 1585. Veľmi prísne sa v ňom zakazujú vajanské slávnosti (svätajánske ohne), slávnosti Rusadiel (stavanie kráľov, tance), slávnosti jarného slnovratu (fašiangy), vykladanie

nad mŕtvym (*pohanske nad mŕtvym telom naŕjkánj da owikanje, kwjlenj ... to se má přeč zanechati krátce*).

Texty, ktoré sa nám z tejto oblasti zachovali (vajanské piesne, piesne pri vynášaní Moreny a Dedka), alebo poukazy na scénické prejavy, nemôžeme však pokladať za texty zodpovedajúce starým textom z 8.—9. storočia, pretože aj keď sa obrady po dlhší čas zachovali, ich pôvodná funkcia sa časom zatemnila, stala sa nejasnou a neznámou, obsah textov sa zmenil, novú podobu nadobudla aj ich forma, a tak sa zmenili aj texty piesní.

Treba predpokladať aj ustálené formuly pri osobných právnych úkonoch, napríklad pri zasnúbení a pri svadbe. Pri svadobnom veselí treba tiež predpokladať podľa svedectva prameňov tanec, spev a hudbu.

1.133 Súdne rokovania, z ktorých prevzalo u nás kresťanstvo v prvých storočiach uhorského štátu niektoré prvky v tzv. „božích súdoch“, predpokladali tiež isté ustálené postupy, terminológiu a ustálené formuly. Svedčí o tom najmä maďarská právna terminológia, ktorá je slovanského pôvodu, ako sme ukázali (1.12). Mnohé z termínov svedčia o existencii istého procesuálneho poriadku. Také sú napr. termíny: *pravda* = právo, prisluhovanie práva; *ponosa, pristavъ, pyrěti, vaditi* = žalovať na súde atď.

Aj božie sudy, ktoré sa v Uhorsku opierali o tunajšie staré slovanské zvyklosti, zachovali si za Uhorska svoje staré predkresťanské rozmiestenie. Na starom Slovensku sa konali v Nitre, Ostrihome a v Bratislave.

1.134 Z rokovacieho štýlu sa zachovali, ako sa zdá, nepatrné stopy v známych preslovoch veľkomoravských poslov k cisárovi Michalovi. Tieto preslovy sú zapísané v *Živote Konštantínovom* a v *Živote Metodovom* (pozri 1.5). Ich rekonštruovaná staroslovienska podoba je takáto:

Život Konštantínov:

Veseleštu že se o božě Filosoфу paky drugaja řečь prispě i trudъ ne mьny prьvuyichъ. Rastislavъ bo, Moravъskyi kъneзь, bogomъ ustimъ, sъvětъ sъtvori sъ kъnezi svoimi i sъ Moravljany, (i) posъla kъ cēsarju Michailu, glagole:

Ljudьmъ našimъ roganьstva se otъvьrgъšemъ i po christьjanьskъi se zakonъ drъžaštemъ, učitelja ne imamъ takovogo, iže ny bi vъ svoi jьzykъ istojъ vьrъ christьjanьskojъ sъkazaъ, da se bišę i iny strany, togo zьręšte, podobili namъ. To posъli namъ, vladyko, jepiskopa i učitelja takovogo. Otъ vasъ bo na vьse strany vьsegda dobrъi zakonъ ischoditъ.

Sъbъravъ že cēsarъ sъborъ, prizъva Konstantina Filosofa i sъtvori i slyšati řečь sьjъ. I reče:

„Věmъ tę trudъna sъšta, no dostoitъ tebě tamo iti. Seję bo řeči ne možetъ inъ nikъtože ispraviti jakože ty.“

Отъвѣшта философъ:

„I trudъnъ sy tѣlomъ i boъnъ radъ idъ tamo, ašte imejotъ bukъvi vъ jьzykъ svoi.“

I reče césarъ kъ njemu :

„Dědъ moi i otcъ moi i inii mъnozi iskavъše, togo ne obrěli sqtъ. To kako azъ mogq obrěsti.“

Filosofъ že reče :

„To kъto možetъ na vodq besědq napъsati? Ili jeretičъsko imě sebě obrěsti?“

Keď veselil sa o Bohu Filozof, opäť druhá vec prišla a starosť nie menšia od prvších. Lebo Rastislav, moravský knieža, Bohom povzbudený, radu utvoril s kniežatmi svojimi i s Moravanmi i poslal (poslov) k cisárovi Michalovi, hovoriac :

„Hoci ľudia naši sa odvrhli od pohanstva a podľa kresťanského zákona sa držia, učiteľa nemáme takého, ktorý by nám v našom jazyku pravú vieru kresťanskú zvestoval, aby sa aj iné krajiny, to vidiac, pripodobili nám. Teda pošli nám, vladyka, biskupa a učiteľa takého. Lebo od vás na všetky strany vždy dobrý zákon vychoď.“

Zhromaždiac radu cisár, prizval Konštantína Filozofa a dal mu počuť reč túto. I povedal :

„Viem, že si ustatý, ale treba ti tam ísť. Lebo tieto veci nemôže nikto iný spraviť, len ty.“

Odpovedal Filozof :

„I ustatý súc telom, i chorý, rád idem ta, ak majú písmeňá v jazyku svojom.“

I riekol cisár k nemu :

„Ded mōj i otec mōj i iní mnohí hľadajúc, toho nenašli. Teda ako ja môžem nájsť?“

Filozof však povedal :

„Teda kto môže na vodu reč napísať? Alebo meno heretika si utŕžiť?“

Život Metodov :

Priluči že se vъ ty dъni, Rastislavъ kъnęzъ Slověnъskъ sъ Svętoplъkomъ posъlaste iz Moravy kъ cęsarju Michailu, glagoljōšta tako :

„Jako božъjejq milostъjq sъdravi jesmъ, i sqtъ vъ ny vъšъli učitele mъnozi christъjani iz Vlachъ i iz Grъkъ i iz Němъcъ, učęšte ny različъ. A my Slověne prosta čędъ i ne imamъ, iže bi ny nastavilъ na istinq i razumъ sъkazalъ. To dobrě, vladyko, posъli takъ možъ, iže ny ispravitъ vъsjakq pravъdq.“

Tъgъda cęsarъ Michailъ reče kъ Filozofu Konstantinu :

„Slyšiši-li, Filozofe, rečъ sъjq? Inъ sego da ne možetъ sъtvoriti razvě tebe. Tě na ti dari mъnozi, i poimъ bratъ svoj igumenъ Methodъi, idi že ; va bo jesta Solunjanina, da Solunjane vъsi čisto slověnъsky besědujq.“

Tъgъda ne směste se otbrěsti ni boga ni cęsarja, po slovesi svętajego apostola Petra, jakože reče : Boga boite se, cęsarja čъstite. Nъ velikq slyšavъša rečъ, na molitvq se naložiste i sъ iněmi, iže bęachq togože ducha, jęgože i si.

Stalo sa v tie dni : Rastislav, knieža slovienske, so Svätoplukom poslali (poslov) z Moravy k cisárovi Michalovi, hovoriac takto :

„Božou milostou zdraví sme. I prišli k nám učitelia mnohí, kresťania z Vlách i z Grécka i z Nemiec, učiac nás rozlične. Ale my Slovieni sme prostý ľud a nemáme,

kto by nás napravil na pravdu a zmysel vyložil. No dobre. Vladyka, pošli (nám) takého muža, ktorý nám zavedie všeobecnú spravodlivosť.“

Vtedy cisár Michal riekol Filozofovi Konštantínovi:

„Či slyšíš, Filozof, reč túto? Iný to nemôže urobiť okrem teba. Hľa, tu máš dary mnohé a pojímuc brata svojho opáta Metoda, idže; bo vy (dvaja) ste Solúnčania a Solúnčania všetci čisto sloviensky rozprávajú.“

Vtedy nesmeli odrieknuť ani Bohu ani cisárovi, podľa slov svätého apoštola Petra, ktorý povedal: Boha sa bojte, cisára ctíte (I. Peter 2.17). Ale veľkú uslyšiac reč, na modlitby sa oddali aj s inými, ktorí boli toho istého ducha ako i oni.

V týchto textoch je nápadná odchýlnosť slovníka a štýlu prejavov veľkomoravských poslov od slovníka a štýlu cisárových a Konštantínových prejavov. Veľkomoravskí poslovia oslovujú cisára názvom „vladyka“ v oboch pamiatkach, hoci autori *Životov* ho všade inde nazývajú cisárom. Autorom išlo zrejme o verné zachovanie toho oslovenia vladára, ktoré sa používalo pri podobných príležitostiach na Veľkej Morave. Proti osloveniu „vladyka“ je oslovenie „cisár“ neutrálnym spisovným výrazom bez štylistickej zaradenosti. Ako slovníkový veľkomoravizmus sa tu ukazuje spojenie „*radъ idъ*“ v Konštantínovom prejave.

Pri slovných spojeniach je nápadné, že štýl veľkomoravských poslov i pri svojej monumentálnej prostote oplyva snahou používať obrazné zvraty, príznačné svojou názornosťou. Napríklad ... *ludia naši od pohanstva sa odvrhli a kresťanského zákona sa držia — ... lebo od vás na všetky strany (do všetkých krajín) vždy dobrý zákon vychodí. Aj začiatok prejavu v Živote Metodovom je obradný: Božou milosťou zdraví sme ...*

Oproti tomu cisárova reč ku Konštantínovi je familiárnym, milostivým prejavom suveréna k vlastnému váženému človeku. Ani výberom slov, ani stavbou viet nepripomína obradné vladárske vyjadrenia, ale skôr priateľskú besedu: *Viem, že si ustatý, ale treba ti tam ísť. Lebo tieto veci nemôže nikto iný spraviť, len ty. — Či slyšíš, Filozof, reč túto? Iný to nemôže urobiť okrem teba. Hľa, tu máš dary mnohé a pojímuc brata svojho opáta Metoda, idže!*

Konštantínove prejavy sú podobné ako cisárove, iba že tu ešte miestami pribúda rétorický štýl teológa: *Teda kto môže na vodu reč napísať? Alebo meno heretika si utržiť?*

Z uvedeného je zrejme, že pisatelia legend pri priamych rečiach vystupujúcich osôb dbali na to, aby primeranými jazykovými prostriedkami charakterizovali každú vystupujúcu osobu. Dá sa teda usúdiť, že jazykové prejavy poslov upravovali podľa prostriedkov rokovacieho štýlu, platného vtedy na Veľkej Morave, ba možno uplatnili nielen obsahom, ale aj jazykovo niektoré zvraty posolstvom skutočne prednesené a známe ešte z tradície.

Na druhej strane treba však upozorniť, že pisatelia legend upravovali text prejavov aj podľa vtedajších náhľadov na znenie spisovného jazyka. Používali isté väzby, ktoré v starosloviencine jestvovali ako pôvodné alebo ako utvorené podľa gréckeho vzoru, napr. datív absolútny (*ljudьтъ našимъ roganьstva se otъvрьгъшетъ ...*), infinitív s akuzatívom (*věтъ tę trudьna sqšta ...*), používanie

prechodníkov a príčastí, postavenie prívlastku za menom atď. Preto sú tieto prejavy len slabou, málo hovoriacou, ale jednako zaujímavou stopou po rokovacom štýle našich predkov v 9. storočí.

Okrem týchto útvarov jestvovala aj veršovaná i prozaická ústna slovesnosť.

1.135 Pri vznikaní feudálnych vzťahov začala sa u nás tvoriť aj feudálna poézia profesionálnych spevákov, známych z uhorských čias pod menom igreci, histriones, toculatores. Ich pôvodný slovanský názov bol *igrьchь*. Maďari prevzali toto slovo (i inštitúciu) ešte v čase jestvovania silných jerov, teda ešte v 10. storočí ako *igreci*. *Igreci* tvorili svetské literárne umenie v domácom jazyku pre vyššie spoločenské vrstvy. Boli to asi hrdinské, historické i zábavno-epické skladby a scénické kompozície. Skladby, ba ani umelecký repertoár pôvodných veľkomoravských igrecov nepoznáme. Nepoznáme ani umelecké postupy, ktorými sa ich skladby vyznačovali. Ako vzdialená analógia nám môžu poslúžiť postupy použité v staroruskej skladbe *Slovo o pluku Igorovom*. Táto skladba vznikla síce v inom slovanskom okruhu až v 11. storočí, ale vznikla v spoločnosti s približne rovnakým spoločenským zriadením, ako bola veľkomoravská spoločnosť. Autor *Slova o pluku Igorovom* spomína aj Moravanov, ktorí ospievali Sviatoslavovu slávu.

Na repertoár igrecov z čias po zániku Veľkomoravskej ríše by mohli azda poukazovať povesti z veľkomoravského okruhu, ktoré sa zaoberajú Svätoplukovou smrťou a zánikom Veľkomoravskej ríše. Pisomne ich zachytili súčasní alebo neskorší autori. Sem by mohla patriť povest o Svätoplukových troch průtoch. Zachovaná je v diele byzantského cisára Konštantína Porfyrogeneta, *De administrando imperio* (O spravovaní štátu) z r. 948—952. Iná povest sa zmiňuje o Svätoplukovej smrti. Stručne je zachytená u českého kronikára Kosmasa (1119—1125), u Dalimila je rozvedená na zábavnú rytiersku históriu (1309—1314) a u Přibíka Pulkavu z Radenína (1370—1374) je doplnená ďalšími podrobnosťami.

Predpokladáme, že tvorcami a nositeľmi týchto rozprávání mohli byť igreci koncom veľkomoravského obdobia a v začiatkoch uhorského štátu až dotiaľ, kým táto ústna tradícia nebola zachytená v kronikách. Je však možné, že niektoré z týchto povestí boli zapísané už prv, než sa dostali do uvedených kroník. Aspoň Dalimilov údaj „*Tuto mušu do Moravské kroniky málo zajíti, abych mohl k svéj cti i řeči sličně přijíti...*“ atď. by poukazoval na to, že Dalimil sa pri svojom rozprávaní opieral o nejaký písomný záznam.

Motív o troch průtoch je umelý, lebo podobné motívy sú známe aj zo starších literárnych správ. To by svedčilo, že igreci využívali pri svojej tvorbe aj témy a umelecké postupy vypracované v iných literatúrach a v iných kultúrnych okruhoch.

Kosmas mohol počít povestí o Svätoplukovej smrti pri svojej ceste do Uhorska r. 1099. Vtedy bol v Ostrihome a šiel asi starou českou cestou (Skalica—Jablonica—Trnava—Ostrihom). To by svedčilo, že táto povest žila na Slovensku ešte v 11. storočí. Aj verzia zachytená Dalimilom poukazuje na to, že rozprávanie o zániku Veľkomoravskej ríše a o Svätoplukovej smrti bolo obľúbenou témou dosť dlho, lebo pomerne skromné a zhustené rozprávanie Kosmovo a Pulkavovo je u Dalimila rozvedené na zábavnú rytiersku históriu (Svätopluk prehrá vojnu s nemeckým cisárom a znechutený ide za mnícha, potom si v mníšskom habite

vymáha od cisára ženu i kráľovstvo, ktoré stratil, a v súboji — božím súdom — vybojuje si späť ženu i kráľovstvo. Potom ho porazia Uhri a on odchádza na Zobor medzi mníchov). Rozvedenie histórie o Svätoplukovej smrti na takéto rozprávanie bolo možné iba vďaka tomu, že táto história dosť dlho kolovala ako ústne podanie a u tradentov sa rozvíjala.

V podaní Pribíka Pulkavu z Radenína sa miešajú údaje o kráľovi Svätoplukovi I. s údajmi o kráľovi Svätoplukovi II. Epizóda v kostole, ktorý kráľ v prítomnosti Metoda zneuctil, sa mohla vzťahovať len na Svätopluka I., nie na jeho syna. Okrem toho je u Pribíka Pulkavu viacero nesprávnych údajov. Ale jednako jeho podanie ukazuje, že existovali ešte niektoré pramene, dnes už neznáme, podľa ktorých Pribík Pulkava písal. Epizóda o Svätoplukovej poľovačke a o zneuctení kostola je zaznačená len u neho a aj jeho údaje o hraniciach Veľkej Moravy poukazujú na nejaké nám neznáme správy. Dokonca aj istá konfúznosť jeho podania ukazuje na väčší počet rozmanitých správ, ktoré náležite nezvládol.

V práve uvedených okruhoch sa teda používal kultúrny jazyk našich predkov v 8.—9. storočí, opierajúc sa o domáce pramene a fondy.

1.20 Predcyrilometodské kresťanstvo. Kresťanstvo a s ním európska kresťanská kultúra sa nezačali šíriť v našich krajoch len po príchode Konštantína a Metoda v druhej polovici 9. storočia, teda po roku 863. Podľa archeologických nálezov bolo kresťanstvo bezpečne doložené už od začiatku 9. storočia. Historické doklady a filologické argumenty ukazujú, že sa u nás šírilo už v druhej polovici 8. storočia. Postupne tu pôsobili tri misie: grécka, talianska a bavorská. O gréckej (byzantskej) misii vieme najmenej. Jej stopy sú pre predcyrilometodské kresťanstvo málo jasné. Viacej stôp zanechala talianska misia a najjasnejšie je pôsobenie bavorskej misie. O jestvovaní týchto troch misií pozri údaj z reči Rastislavovho posolstva k cisárovi Michalovi v Živote Metodovom (1.134).

1.21 Talianska misia. Staré styky našich krajín s kresťanstvom z Talianska sú dosvedčené historicky i jazykovo. Už sa spomenulo (1.0), že naši predkovia už od príchodu do dnešných svojich sídlisk prichádzali do kontaktu s talianskym kresťanstvom. Táto súvislosť s talianskou kresťanskou oblasťou neprestala ani za prevratných čias 6. storočia, ba ani potom, keď sa západoslovanské územie v celej svojej šírke stalo cieľom mocenských i cirkevných expanzívnych snáh Východofranskej ríše.

Úvodom treba uviesť, že jestvovali už styky rímskej kultúry s kultúrou praslovanskej. Porov. slovanské *vino*, *ocot* s lat. *vinum*, *acetum*. Naopak *zasa*: lat. *viverra*, slov. *veverica*, grécke *κουρνακή*, slov. *kuna*.

Na oblasť talianskeho kresťanstva, resp. na súvislosť s juhoslovanským územím, ktoré bolo pod vplyvom talianskeho kresťanstva, poukazujú slová *oblok* (rozšírené od Jadranu cez Slovensko, južné Poľsko až do západnej Ukrajiny), *polazník* (= koledník), *cirkev* (s krátkym *i*). Slovo *cirьky* je doložené v Kyjevských listoch (*cirьъnaja*, *cirьъve*) a vo Frizinských pamiatkach v Adhortácii (*circuvah*). Obe pamiatky sú veľkomoravského pôvodu (pozri 1.412, 1.46). Forma s krátkym *i* je

rozšírená v kajkavskej chorvátčine, vo východnej slovinčine, v slovenčine (okrem Záhoria) a v starej poľštine.

1.22 Ale styky našich krajín s talianskym kresťanstvom v období 8.—9. storočia i a, ktoré tu najviac ide, sú zfélefnedoložené Cividalským evanjeliom. Mesto Cividale leží na severovýchod od Benátok a bolo začas sídlom akvilejského patriarchátu. Cividalské evanjelium je latinský rukopis, pochádzajúci zo 6. storočia. Na okrajoch evanjelia osobné mená slovanské i neslovanske. Západoslovanské osobné mená sú zapisované od konca 8. storočia cez cele 9. storočie. Cividalské evanjelium bolo v tom čase pravdepodobne majetkom niektorého neznámeho kláštora v akvilejskom patriarcháte. Ľudia, ktorých mená sú tu zapísané, dali si ich zapísať alebo pri osobnej proslovzatým riefom abyJdájtorní bratia yJcoJiajLv4rospechJch duše nejaký náboženský úkon (modlitbu, odsľúžili omšu). O tom svedčia aj formuly, ktorými sú mená často uvádzané: *Memento, Domine, famulorum famularum uuitgao* ... (rozpomeň sa, Pane, na služobníkov a služobnice Vitogovu ...). Svedčí o tom aj predložka *pre: presclauonte* (pre Slavoto), *prenenon* (pre Néno); taliansky kňaz asi nerozumel Slovanovi, ktorý mu mená diktoval, a keď mu Slovan hovoril, že modlitby má vykonať *pre Néno*. t. j. *pre N en u* (N sg. *Néno*), taliansky kňaz bral celý predložkový pád ako pomenovanie osoby v N sg. a zapísal meno *prenenon*. Predložka *pre* svedčí v tejto súvislosti za slovenskú oblasť (okrem Záhoria), pretože na Morave a v Čechách v tejto väzbe je predložka *pro* a v južnej slovančine je predložka *za* (poľské územie bolo vzdialené a neprichádza do úvahy). Predložka *za* je v Cividalskom evanjeliu tiež doložená: *zababerado* — za Babérado.

Všetkých zapísaných slovanských mien je v Cividalskom evanjeliu asi 380, z toho je západoslovanských asi 280. Ostatné slovanské mená sú juhoslovanské. Hoci viaceré etymológie týchto mien sú hypotetické, ostáva isté, že naši predkovia boli od konca 8. storočia, ba aj v 9. storočí v živom kultúrnom styku so severotalianskymi kresťanskými centrami. Medzi zapísanými menami sú napr. tieto: *szuentiepulk* (SvQtépltk), *szuentezizna* (sve_téžizna = meno svatoplukfrvrJTITaTíže Iky), *predezlaus* (Prédéslav = **meno jedného zo Svätoplukových synov**), *nbina*, *ortuina* (Pribina), *terpimer* (Trtpimér), *siliz* (Žilic), *sedobra* (*Vbšëä(ä^IaJncläôXM^ästMavX~mra'* bor (Nitrabor), *prenenon* (pre Néno, N sg. Néna), *trehenta* (Trébqta) atď.

1.23 BaiäiEská-misia. Ale okrem talianskej kresťanskej misie sa u nás uplatňuje dokázateľne od konca druhej polovice 8. storočia bavorská misia, ktorá sa opierala o pevný misionársky a politický program. Problémy týkajúce sa predcyrilometodskej kresťanskej misie z Bavorska sú spracované v štúdiu *Začiatky vzdelanosti vo Vel'komoravskej ríši* (Jazykovedný sborník I.—II., 1946—1947, s. 137—178, 265—317). Výsledky bádania sú asi tieto:

Jediným kultúrnym a spisovným jazykom západnej Európy, do oblasti ktorej sme sa talianskou a nemeckou kresťanskou misiou dostávali, bola latinčina. Latinčina bola aj náboženským a liturgickým jazykom misionárov, ktorí z tejto oblasti prichádzali. Jednako však misionárska a pastoračná činnosť vyžadovala aj používanie domáceho jazyka, a to jednak pri samom hlásaní kresťanstva, jednak pri

aktívnom kresťanskom živote obrátenca. Kresťanský život obrátenca teda vyžadoval jestvovanie istých ustálených formúl. Tieto formuly obsahujú novú vrstvu slov kultúrneho jazyka. Okrem toho pomáhajú aj pri identifikácii staroslovienských pamiatok veľkomoravského pôvodu.

Novšie výskumy ukazujú, že začiatky bavorskej misie u nás treba posunúť o niekoľko desaťročí pod začiatok 9. storočia. V ostatných desaťročiach 8. storočia totiž pôsobila u nás tzv. írskoškótska misia keltského pôvodu, ktorá mala sídlo v Salzburgu.

1.24 O prvých kresťanských textoch v domacom jazyku možno podľa doterajšieho bádania povedať toto: Aby niekto mohol platne prijať krst, musel sa odriecť diabla a vyznať kresťanskú vieru (musel vykonať abrenuciáciu a konfesiu). Aby mohol žiť ako kresťan, musel poznať obsah svojej viery (musel vedieť *Vyznanie viery*) a musel sa vedieť modliť základné modlitby (*Otčenáš*). Aby si zabezpečil spásu svojej duše, musel vedieť rozoznať hriechy podľa kresťanskej morálky a musel sa vedieť z nich vyspovedať a ľutovať ich. Pre tieto základné potreby kresťana sa vyžadovali tieto ustálené jazykové prejavy: 1. krstný slub, 2. Vyznanie viery a Otčenáš, 3. spovedná formula. To boli prvé kresťanské jazykové prejavy našich predkov v domacom jazyku. Z množstva príkazov cirkevných vrchnosti v tejto veci jasne vidieť, že pohan pred krstom musel vedieť Vyznanie viery a Otčenáš. Od kňazov sa zasa vyžadovalo, aby adeptovi krstu zrozumiteľne vysvetľovali obsah Vyznania viery a Otčenáša. Časté zdôrazňovanie toho, že kresťanec má ovládať tieto dva texty a že im má rozumieť, ukazuje, že Vyznanie viery a Otčenáš boli do jazyka našich predkov preložené prvé. Jazykové fakty potvrdzujú, že boli preložené z latinčiny. Sú teda ešte výsledkom práce talianskej misie.

Pri Vyznaní viery dokazuje to najmä slovo *všemohúci*, ktoré sa vyskytuje hneď na začiatku Vyznania. V oblasti západného kresťanstva, ktoré sa viaže na starý veľkomoravský okruh, je toto slovo doslovne preložené, teda kalkované z latinčiny: *omni-potens* = *vše-mohúci* (stsl. *вше-могъи*). Konštantín a Metod našli toto slovo už na Veľkej Morave zaužívané vo Vyznaní viery a ten text Vyznania viery prevzali do svojho repertoára náboženských textov (neprekladali ho znovu z gréčtiny). Termín *всемогъи* prevzali medzi svoje náboženské termíny. Tak sa toto slovo dostalo do všetkých staroslovienských textov veľkomoravského pôvodu a je ich dôležitým rozpoznávacím znakom.

Pôvodný, z latinčiny preložený text Otčenáša silne ovplyvnil znenie staroslovienského Otčenáša. V staroslovienskom texte je napr. termín *отъпустити* (podľa lat. *dimittere*). Iný latinizmus je v 6. prosbe *не въведи* (ne inducas). Za veľkomoravizmus, ba priam za slovakizmus treba pokladať aj slovo *непрѣязнь* (= zlý, t. j. diabol): *нѣ избави ны отъ непрѣязни* (= ale zbav nás od zlého). V krupinských súdnych protokoloch (17. storočie) sa strigy priznávali, že mali styk „s nepriaznikom“, t. j. s diablom.

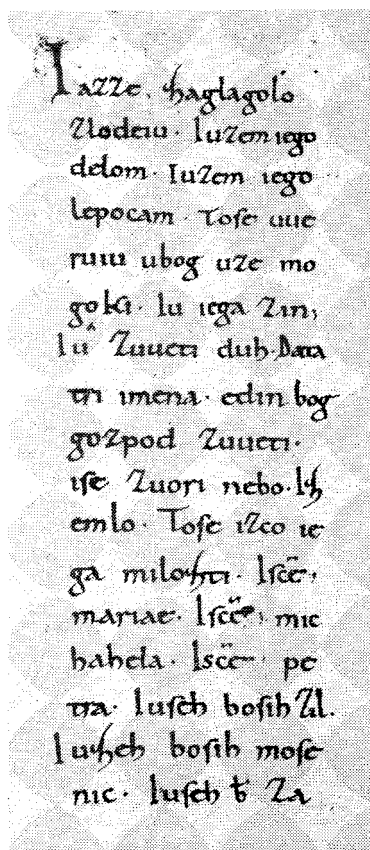
Normalizovaná podoba staroslovienského Otčenáša znie:

1. Отче нашъ, иже јеси на небесѣхъ, да свѣтитъ сѣ имѣ твоје, 2. да приидетъ цѣсарствѣе твоје, 3. да бодетъ воля твоја, јако на небесе и на земљи. 4. Хлѣбъ нашъ насѣдѣтъ даждь намъ днѣшь, 5. и отъпусти намъ длѣгы наше, јако и мы

и. и. и. и. и. и.

отъприштаемъ длѣзъпникомъ нашимъ. 6. I невѣди насъ въ парастъ, 7. пѣ избави ны отъ пергъязни.

1.25 Ďalší okruh textov je text krstného sľubu. Krst bol prvý obrad, na ktorom sa aktívne zúčastňoval pohan, poučený už o základných článkoch kresťanskej viery. Krstný sľub má dialogickú formu (kňaz sa spytuje a krstenec odpovedá) a skladá sa z dvoch častí. V prvej časti sa krstenec odrieka diabla (pohanstva) a v druhej časti vyznáva, že verí v kresťanskú vieru. Krstný sľub sa musel konať v reči, ktorú krstenec ovládal. Krstný sľub sa opakoval aj pred spovedňou, ale vtedy už mal monologickú formu. Takáto forma krstného sľubu sa nám zachovala v druhej spovednej formulke Frizinských pamiatok (pozri 1.27, 1.46). Zachovaná podoba krstného sľubu je preložená z nemčiny.

Frizinské pamiatky. Začiatok druhej spovednej formulky.

Transliterácia:

Iazze zaglagolo
zlodeiu. Iuzem iego
delom. Iuzem iego
lepocam. Tose uue
ruiiu u bog uze mo
goki. Iu iega zin

Konvenčný prepis:

Jaz se zaglagolo
zloděju i všem jeho
dělom i všem jeho
lěpotam. Tože vě-
ruju u bog vsemo-
goci i v jega syn

Preklad:

Ja sa odriekam
zločinca i všetkých jeho
skutkov i všetkých jeho
krás. Tiež ve-
rím v boha všemo-
húceho i v jeho syna

1.26 Tretí okruh textov sú spovedné formulky a modlitby. V spovednej formulke sa kresťan vyznáva zo svojich hriechov a prosí Boha o ich odpustenie. Spoveď bola dvojakého druhu: sakramentálna (ušná) a verejná. V krajinách s mladým kresťan-

stvom sa používala v 8. a 9. storočí ešte staršia forma verejnej spovede. Pre verejnú spoveď sa zostavovali formuláre, ktoré obsahovali vyznania rozmanitých hriechov a prosbu o ich odpustenie. Inventár hriechov bol tým bohatší, čím bolo kresťanstvo v obyvateľstve lepšie upevnené. Obyvateľstvo s mladým kresťanstvom nebolo totiž schopné chápať ako hriechy všetky činy, ktoré sa podľa kresťanskej morálky za hriechy pokladajú. Preto najstaršie spovedné formuly sú aj najjednoduchšie.

Zo spovedných formúl a modlitieb sa zachovali dve vo Frizinských pamiatkach (Friz. I a Friz. III) a jedna v Euchológii sinajskom. Všetky zachované spovedné formuly a modlitby sú preložené zo starej hornej nemčiny ešte pred príchodom solúnskych bratov k nám. Ale ich jazyk ukazuje, že Konštantín a Metod spomínané formuly prevzali, upravili a používali vo svojej praxi. Pri tomto prevzatí sa dostali do formúl viaceré prvky staroslovienskeho jazyka, charakteristické pre staroslovienčinu veľkomoravskej redakcie.

1.27 Záverom k tejto kapitole možno povedať toto:

Všetky uvedené fakty jednoznačne ukazujú, že už pred misiou Konštantína a Metoda sa šírilo u nás v značnej miere kresťanstvo, vznikali texty v domácom jazyku a tvorila sa kresťanská náboženská terminológia. Kultúrny jazyk sa teda obohacoval o novú štylistickú vrstvu.

Kresťanská náboženská terminológia sa tvorila vcelku zo štyroch prameňov:

1. Slová, ktoré sa používali v predkresťanskom náboženskom alebo nenáboženskom význame, dával sa špecifický kresťanský obsah. Také slová sú napr.: *богъ* (= *čert*), *зълъ* (= *zlý, diabol*), *перъязнь* (= *diabol*), *бѣсъ*, *раѣ*, *ръкъ* (= *peklo, pôvodne „smola“*), *грѣхъ*, *небо*, *духъ*, *дългъ* (= *povinnosť*), *законъ*, *правда*, *тѣба* (= *pohanská obeta*), *върпiti* (= *dúfať*), *вѣцати* (= *veštiť*), *кажати се*, *отъпустити*, *вѣрити*, *избавити*, *спасити*, *свѣтъ* (pôvodne „silný, posvätný“). Atď.

2. Tvorili sa nové, „kresťanské“ slová zvyčajnými slovotvornými postupmi: *грѣшникъ*, *спасеньје*, *покаяньје*, *въскрѣсеньје*, *законникъ* (= *kňaz*), *спасъ* (= *spasiteľ*), *спаситель*, *изволеникъ*, *моцѣникъ*.

3. Prekladali sa slová z latinčiny alebo z nemčiny, napr.: *въсемогъ* (lat. *omnipotens*), *божи рабъ* (lat. *Dei servus* = *kňaz*), *милосърд-* (lat. *misericors*), *сълъ* (= *anjel*, nem. *boto* = *posol*; súvisí so slovesom *сълати*), *възмазъ*, *възмазьство* (nem. *bismarunga* = *rúhanie*). Atď.

4. Preberali sa slová z latinčiny alebo priamo, alebo nemeckým prostredníctvom, napr.: *мѣса*, *оплатъ*, *парѣзь*, *дѣзѣма* (= *decima, desiatok*), *бискупъ*, *мъничъ*, *жалъ*, *въсодъ* (nem. *wizzöd* = *prijímanie*), *rovanъје* (nem. *arvani* = *dar*). Atď.

Záverom možno povedať, že v predcyrilometodskom veľkomoravskom období sa kultúrny a celospoločenský jazyk našich predkov rozvíjal v rozmanitých spoločenských funkciách a spoločenských vrstvách.

CYRILOMETODSKÉ OBDOBIE

1.30 Úvod. Prvý skutočne spisovný jazyk našich predkov bol starosloviensky jazyk. Staroslovienčina bola svojim pôvodom juhoslovenské macedónske nárečie

z okolia Solúna. V najstarších slovanských prameňoch sa tento jazyk nazýva *языкъ словѣньскыи* a vo vtedajších latinských prameňoch sa nazýva *lingua sclavinisca, sclavinica, slavina*. Tento jazyk doniesli k nám Konštantín a Metod, keď prišli roku 863 na pozvanie Rastislava a jeho kniezat organizovať na Veľkú Moravu kresťanstvo (pozri z ich Životov 1.134).

Podľa starších náhľadov sa usudzovalo, že tento jazyk sa použil prvý raz až pre potreby veľkomoravského kresťanstva. Ale novšie výskumy ukazujú, že tento jazyk sa pre potreby kresťanských misií používal už predtým vo svojej vlastnej oblasti (v okolí Solúna) dávnejšie pred veľkomoravskou misiou Konštantína a Metoda. Slovania, ktorí žili v Byzantskej ríši, sa totiž pokrstili už dávnejšie a používali príslušné kresťanské texty, potrebné pre katechézu i pre náboženský život kresťana. Je síce veľmi pravdepodobné, že nejaké slovanské texty zapísané gréckym písmom u nich jestvovali, ale boli to texty nesústavné, individuálne a príležitostné. Na ne sa vzťahuje poznámka mnícha Chrabra o nesústavnom používaní rímskych a gréckych písmen (pozri 1.130).

Ráta sa niekedy aj s tým, že Konštantín a Metod už pred moravskou misiou konali náboženskú misijnú činnosť medzi balkánskymi Slovami.

1.31 Konštantín a Metod pochádzali zo Solúna. Ich otec Lev bol vysokým dôstojníkom. Po slovansky vedeli veľmi dobre. Slovanské osídlenie siahalo vtedy až do Solúna. Z poznámky, ktorú podľa Metodovho Života urobil cisár o ich ovládanie slovanského jazyka (pozri 1.134), je jasné, že Metodov životopisec vedel veľmi dobre, že znamenite ovládajú slovanský jazyk. Konštantín bol učenec a teológ (v staroslovienskych prameňoch má prírnenie „Filozof“), kým jeho brat Metod mal zasa schopnosti administratívne a organizačné.

Nie je vyriešená otázka, akej národnosti boli obaja bratia: či boli Byzantínci (Gréci), či Slovania. Slovanský jazyk ovládali vynikajúco. Napríklad správne používali duál (dvojné číslo), ktorý už vtedy v gréčtine nebol živý, používali správne záporový genitív, ktorý v gréčtine nejestvoval, používali správne typicky slovanský spôsob prívlastňovania prívlastňovacími zámenami, podľa slovanského gramatického a hláskoslovného systému prepisovali a skloňovali grécke slová atď. Na tomto základe a podľa toho, že ich preklady sú z jazykovej stránky na vynikajúcej úrovni, sa často usudzuje, že Konštantín a Metod boli Slovania. Ale niektoré iné fakty by ukazovali na to, že boli Gréci. Najbližšie k pravde bude asi názor, že svojim etnickým pôvodom boli Slovania a v rodičovskom dome vyrástli v etnicky slovanskom prostredí, ale svojim spoločenským zaradením boli Byzantínci, hlásiaci sa k „štátnemu národu“ byzantskému. Tak by sa vysvetlil zaujímavý fakt, že sami sa pokladajú za Byzantíncov a aj autori ich Životov a rozmanitých iných oslavných skladieb ich pokladajú za Byzantíncov. No z druhej strany niet u nich oného podceňovania barbarských jazykov (teda všetkých jazykov okrem gréckeho, latinského a niektorých jazykov, ktoré mali tradíciu kresťanských liturgických jazykov), ktoré bolo vtedy pre byzantínskych a latinských vzdelancov bežné. Práve naopak. Konštantín Filozof nielen svojou literárnou prácou, ale aj ostrými polemikami dokazoval rovnoprávnosť slovanského jazyka s ostatnými „vyvolenými“ jazykmi.

1.32 Z ich života pred príchodom na Veľkú Moravu bola veľmi dôležitá misia u Kozarov. Kozari boli turkotatársky národ, ktorý žil v južnom Rusku. Asi r. 860 požiadali byzantského cisára o vyslanie kresťanskej misie, ktorá by z náboženskej stránky bola protiváhou šíriaceho sa židovstva a čiastočne aj islamu a z politickej stránky by dohodla vzťahy k Byzantskej ríši. Cestou ku Kozarom sa Konštantín a Metod zastavili v Chersonéze (na Krymskom polostrove). Tu Konštantín študoval semitské jazyky a písma (hebrejčinu, samaritský jazyk). Našiel tu tiež evanjelium a žaltár písaný roššsky. Našiel tu aj príslušníka tohto jazyka a naučil sa túto reč a písmo. Tento údaj budí doteraz veľkú pozornosť a vykladá sa rozlične. Podľa väčšiny bádateľov ide o gótsky jazyk a písmo.

Pre ďalšiu činnosť slovanských apoštolov je dôležité, že Konštantín našiel v morskej zátoke pri Chersonéze ostatky mučeníka Klimenta, o ktorých sa vtedy verilo, že sú to ostatky nástupcu sv. Petra na pápežskom stolci. Od tých čias sa datuje úcta Konštantína a Metoda ku Klimentovi, ktorá sa prejavovala v tom, že zakladali kostoly zasvätené mučeníkovi Klimentovi. Podľa toho sa aj hľadajú stopy po činnosti Konštantína a Metoda u nás.

1.33 Činnosť Konštantína a Metoda. Roku 863 sa začína ich činnosť na Veľkej Morave. Ešte pred odchodom na Veľkú Moravu zostavil Konštantín písmo pre slovanský jazyk a preložil evanjeliár.

Písmo, ktoré Konštantín zložil, bola tzv. hlaholika. Bola zostavená hlavne na základe gréckej minuskuly (malých písmen) a s pridaním niektorých písmen hlavne z písma samaritského. Bezpečný pôvod viacerých písmen ostáva však nejasný. Pozoruhodné je, že v mnohých písmenách sa objavuje znak kríža (to je písmeno a), teda symbol kresťanstva, kružnica (symbol božej nekonečnosti) a trojuholník (symbol svätej Trojice). Druhé staroslovienske písmo, cyrilika, vznikla už v Bulharsku, ale ešte v 9. storočí. Jej kodifikátorom, opierajúcim sa o pokusy spomínané v 1.30, je Konštantín Bulharský, jeden zo žiakov Metodových. Cyrilika sa ujala najprv v Prěslavi v severovýchodnom Bulharsku. Ochridské stredisko ostalo dlho verné hlaholike. Obrana mnícha Chrabra (pozri 1.130) je namierená aj proti cyrilskému písmu, ktoré Chrabr pokladá za pohanské písmo, pretože cyrilika, najmä jej pôvodný ductus, je vlastne grécka majuskula. Cyrilika je základom písma u slovanských národov, pôvodom pravoslávnych.

O vyššom veku hlaholiky oproti cyrilike svedčia najmä tieto dôvody:

- Pamiatky písané hlaholikou sú vo všeobecnosti z jazykového hľadiska starobylejšie než pamiatky písané cyrilikou.
- Existujú cyrilské pamiatky zapísané na pergamene, z ktorého boli vyškrapané staršie zápisy písané hlaholským písmom. Opačné prípady nie sú známe.
- Cyrlské texty sú často prepismi staršieho hlaholského textu. Opačné prípady sú zriedkavé. Napríklad Pražské hlaholské zlomky sú vraj prepisom cyrilскеj pôvodiny.
- Do hlaholského textu sa neskoršie vpisovali slová písané cyrilikou.
- Číselná platnosť hlaholských písmen je určená ich poradím v abecede. Cyrilské písmená majú číselnú platnosť podľa gréckej abecedy. Teda poradie písmen cyrilскеj abecedy nie je samostatné.

Okrem týchto najčastejšie uvádzaných dôkazov možno uviesť ešte niektoré ďalšie argumenty za platnosť názoru, že písmo, ktoré zostavil Konštantín, bola hlaholika.

1.34 Samy osudy cyrilometodskej misie na Veľkej Morave boli veľmi pestré a dramatické. Spôsobila to vtedajšia európska situácia a pomery vo Veľkomoravskej ríši. Rastislav ešte prv než sa obrátil so žiadosťou o misiu do Carihradu, bol požiadal pápeža o vyslanie misie z Ríma. Iba keď rímska kúria nevedela tejto žiadosti vyhovieť, vyslal posolstvo s tou istou žiadosťou do Carihradu.

Podstatou misie Konštantína a Metoda na Veľkej Morave nebolo misionárske hlásanie kresťanstva na Veľkej Morave, veď kresťanstvo bolo tam známe a rozšírené možno už sto rokov pred ich príchodom. Podstatou ich práce na Veľkej Morave bolo zavedenie civilného právneho poriadku. Takýto význam mala žiadosť posolstva k cisárovi Michalovi, ktoré v ŽM (Živote Metodovom) hovorí: „... *posъli takъ mоъъ, iъe ny ispravitъ vъsjakо pravъdо* — pošli nám takého muža, ktorý nám zavedie všeobecnú spravodlivosť“. Slovo *pravъda* tu znamená „spravodlivosť, právny poriadok, súdny poriadok, súdne rozhodnutie“. Tento význam malo slovo *pravda* u nás po celý uhorský stredovek, napr. v Regeste Varadínskom „ad praudam ire“ značí „ísť na súd, na súdne rozhodovanie“. V tomto význame sa termín „pravda“ udržal u nás až do 18. storočia (pozri 4.31). Vo význame „veritas“ sa v ŽM používa slovo *istina*. Podľa ŽK (Života Konštantínovho) Rastislavovo posolstvo hovorí cisárovi Michalovi: „*Отъ васъ бо на вьсе strany вьsegда добръи законъ ischoditъ.* — Lebo od vás na všetky strany (do všetkých krajín) vždy dobrý zákon vychodí“. Týmto dobrým zákonom bola Eklóga, byzantský zákonník z r. 740. Tento zákonník, resp. jeho časť, preložili Konštantín a Metod do staroslovienciny (pozri ďalej 1.431). S menom oboch bratov sú spojené preklady ešte ďalších juridických textov. Aj v Pochvalných slovách, zložených na počesť Cyrila a Metoda, často sa spomína ich činnosť v oblasti civilného zákonodarstva.

Zákonodarná činnosť Konštantína a Metoda na Veľkej Morave a v súvislosti s ňou aj výchova domáceho kňazského dorastu bola veľmi dôležitá pre zabezpečenie politickej nezávislosti ríše, o ktorú sa Rastislav usiloval. Základný význam pre politickú nezávislosť Veľkej Moravy malo aj vysvätenie Metoda za arcibiskupa. Rastislav teda zavolaním misie Konštantína a Metoda sledoval cieľ vylúčiť starší vplyv bavorských biskupov, ktorí zároveň so šírením kresťanskej viery sledovali aj napomáhanie mocenských záujmov franských cisárov. Cirkevné osamostatnenie malo podporovať aj snahy o politickú nezávislosť, ba malo podporiť (podobne ako vo Franskej ríši) aj mocenský rast Veľkomoravskej ríše. Tieto zámery boli jasné aj bavorskej cirkevnej hierarchii, preto jej pomer k cyrilometodskej činnosti bol od samého začiatku jednoznačne nepriateľský.

Okrem toho sa v Rastislavovom posolstve do Carihradu a v byzantskej cyrilometodskej misii vidia aj politické zámery v medzinárodnom zmysle. Zblíženie Veľkej Moravy s Byzantskou ríšou malo byť vraj protiváhou proti franko-bulharskému spojenectvu, ktoré bolo namierené proti Veľkomoravskej ríši.

Dôležité bolo aj stanovisko pápežskej kúrie. Pápežská kúria sa na slovanskú misiu dívala z dvoch protichodných hľadísk. Z jednej strany jej bolo vítané, že sa tu utvára veľká cirkevná provincia, ktorá podlieha priamo jej a zvyšuje jej moc a prestíž

v črtajúcich sa už sporoch o univerzalizmus pápežskej moci s nemeckými cisármi. Bolo jej rovnako vítané, že veľká oblasť v strednej Európe sa nedostáva pod vplyv byzantských patriarchov. Ale nevyhovovalo jej, že proti pevne ustáleným zvyklostiam západnej cirkvi sa zavádza na Veľkej Morave nový „barbarský“ liturgický jazyk. V tom sa videlo narušenie cirkevnej jednoty, ba až pravovernosti.

Tieto všetky faktory veľmi ovplyvňovali priebeh misie solúnskych bratov u nás.

1.35 Pri svojom príchode na Veľkú Moravu (na jeseň r. 863) boli Konštantín a Metod prijatí s veľkou úctou. Priniesli so sebou aj ostatky mučeníka Klimenta, ktoré bol Konštantín našiel v Chersonéze. Preto aj niekoľko najstarších kostolov na našom území bolo zasvätených sv. Klimentovi. Rastislav im dal žiakov na učenie, šírili a organizovali kresťanstvo a vykoreňovali rozličné bludy, ktoré tu hlásali franskí kňazi. Po štyridsaťmesačnom pôsobení sa vybrali so svojimi žiakmi cez Panóniu do Benátok, ktoré vtedy patrili k Byzantskej ríši. Chceli si dať v Carihrade vysvätiť svojich žiakov za kňazov. Sami to nemohli urobiť, lebo ešte nemali biskupskú hodnosť. V Benátkach ich zastihlo pozvanie od pápeža Mikuláša I. do Ríma. Tomu pozvaniu vyhovelí tým skôr, že v Carihrade sa zmenili pomery v ich neprospech. Pápež Hadrián II. (pápež Mikuláš medzitým umrel) ich prijal veľmi slávnostne, lebo

Prenesenie telesných pozostatkov sv. Klimenta. Nástenná maľba z konca 11. storočia v kostole sv. Klimenta v Ríme. Muž so svätožiarou na ľavom okraji je sv. Cyril.

prinášali ostatky mučeníka Klimenta. Slovanské knihy, ktoré priniesli, posvätil a schválil a dal im vysvätiť ich učeníkov za kňazov. Za tohto pobytu však Konštantín

ochorel, vstúpil v Ríme do kláštora, prijal rehoľné meno Cyril a 14. februára 869 tam umrel.

Metod sa vrátil do Panónie ku Kocefovi s bulou pápeža Hadriána II., schvaľujúcou bohoslužbu v slovanskom jazyku. Ale od Kocelá sa znovu vrátil ku pápežovi, pretože Kocel žiadal, aby bol Metod vysvätený za biskupa panónskeho. Pápež vtedy vysvätil Metoda za arcibiskupa panónsko-moravského. Týmto faktom sa stala misijná oblasť, v ktorej pôsobil Metod, samostatná a nezávislá od bavorských biskupov. Táto okolnosť však veľmi zostrila vzťahy medzi bavorskými biskupmi a Metodom, pretože bavorskí biskupi si robili nároky na územie Moravy a Panónie ako na územie vlastného cirkevného vplyvu a cirkevnej jurisdikcie. Výrazne to naznačili v spise *De conversione Bagoariorum et Carantanorum* (O pokrstení Bavorov a Korutánco) z r. 871. Tento spis, hoci tendenčný, má pre poznanie našich dejín značný význam.

1.36 V tom čase sa stali na Veľkej Morave rozmanité dôležité politické zmeny.

Kocel umrel a Rastislava, ktorý mal s Metodom zhodnú politickú líniu, zajaľ Svätopluk a vydal ho Nemcom. Vládcom Veľkej Moravy sa stal Svätopluk (871—894). Bol to panovník mocný a bojovný. Z Veľkej Moravy urobil rozsiahlu a silnú ríšu, ale podľa zhodných správ viacerých prameňov bol povahy krutej a ľstivej. Svoj vzťah k Metodovi a k slovanskej bohoslužbe upravoval podľa danej politickej a vojenskej situácie a podľa možností voči Východofranskej ríši. Len tak si možno vysvetliť, že dopustil, aby bavorskí biskupi Metoda zajali hneď pri jeho príchode z Ríma a držali ho vo väzení dva a pol roka trýzniac ho. Len na prísny zákaz nového pápeža Jána VIII. ho prepustili.

Metod sa po svojom oslobodení ujaľ svojho úradu (roku 873) a pôsobil úspešne ďalej. Ale nemeckí biskupi neprestali snovať intrigy a obvinili ho u pápeža, že učí bludy. Išlo najmä o článok viery o Duchu Svätom. V Carihrade učili, že „Duch Svätý vychádza z Otca“, kým franskí biskupi učili, že „vychádza z Otca i Syna“. Metod a jeho duchovní tento dodatok nemali a tvrdo proti nemu brojili. Nazývali ho hypotaterským šialenstvom (synootcovským šialenstvom). Špor o uvedený dodatok bol napokon aj vonkajšou príčinou pre zákaz slovanskej liturgie u nás.

Pápež Ján VIII. zavolať Metoda do Ríma, aby sa tu ospravedlnil, a súčasne zakázal používať slovanský jazyk pri bohoslužbe. Metod r. 880 v Ríme dosiahol, že pápež naďalej povolil používať slovanský jazyk ako bohoslužobný. Pápež mu vtedy súčasne prideliť za nitrianskeho biskupa Švába Vichinga. Metod prekonávajúc rozmanité ťažkosti (intrigy biskupa Vichinga, meniace sa stanoviská kráľa Svätopluka), vykonával svoje úlohy ďalej. Krátko pred smrťou vykonal ešte cestu do Carihradu a r. 885 umrel. Pred smrťou určil Gorazda, jedného z tunajších svojich učeníkov, za svojho nástupcu na učiteľskom stolci.

Po Metodovej smrti sa protivníkom slovanskej bohoslužby podarilo, že pápež Štefan V. r. 885 (predpokladajúc, že Metod je ešte živý) zakázal slovanský bohoslužobný jazyk. Svätopluk vypovedal slovanských kňazov z krajiny. Slovanská bohoslužba sa udržala len miestami v Čechách a v Dalmácii. Aký bol jej ďalší bezprostredný osud vo vlastnej Veľkej Morave, ťažko usúdiť. Vyhnaní slovanskí kňazi sa zväčša obrátili do slovanských balkánskych krajín, do Macedónie (Ochrid)

a do východného Bulharska (Prěslav). V Ochride pôsobili najmä Kliment a Naum. Tam sa veľkomoravská tradícia zachovala najdlhšie. Bezpečná stopa po Gorazdovi sa po r. 885 stráca. Niekedy sa usudzuje, že ostal pôsobiť v hodnosti moravského arcibiskupa, ale nie je to isté. Samotná veľkomoravská cirkevná organizácia sa však udržala až do zániku Veľkomoravskej ríše.

1.37 Starosloviensky jazyk na Veľkej Morave. ~~Staroslovienský jazyk sa pri svojom používaní na Veľkej Morave čiastočne pretváral.~~ Niektoré svoje prostriedky, najmä slovníkové, nahrádzal prostriedkami, ktoré sa vyvinuli už predtým pri pokresťančení našich predkov na Veľkej Morave. Do staroslovienciny sa prebrali na Veľkej Morave aj niektoré neterminologické lexikálne moravizmy. Okrem toho sa prebrali aj niektoré moravské hláskoslovné a tvaroslovné znaky. Tak sa utvára osobitná redakcia staroslovienskeho jazyka, tzv. veľkomoravská redakcia staroslovienciny (nepresne a anachronicky sa v staršej literatúre hovorí o českej alebo — ale to zriedka a len pre jednotlivé prípady — o slovenskej redakcii). Vznik veľkomoravskej redakcie staroslovienciny bol podmienený dvoma faktormi:

Konštantín a Metod našli už pri príchode na Veľkú Moravu do značnej miery vybudovanú kresťanskú terminológiu, ba našli aj základné kresťanské texty (Otčenáš, Vyznanie viery, svedné formuly, krstnú formulu). Vo svojej pastoračnej činnosti nadviazali na tieto prostriedky a materiály a využili ich.

Na rozvoji staroslovienskej literatúry na Veľkej Morave sa zúčastnili okrem Konštantína a Metoda a pomocníkov, ktorých so sebou priviedli z Byzancie, najmä domáci ľudia. Veď prvá fáza ich činnosti bola zacielená okrem organizačnej a pastoračnej práce predovšetkým na výučbu domácich duchovných. A najmä títo domáci duchovní asi spôsobili, že starosloviencina sa pod vplyvom staršieho domáceho kultúrneho jazyka na Veľkej Morave hodne pretvorila. Preto sa v ostatnom čase oprávnenne usudzuje, že jestvovala Veľkomoravská literárna škola, ktorá kultivovala starosloviencinu ako domáci spisovný jazyk. Významnými predstaviteľmi tejto školy boli Gorazd a Kliment Ochridský.

pod vplyvom domáceho bulharskeho jazyka pre

1.38 Vlastných veľkomoravských pamiatok sa zachovalo veľmi málo. Veľkomoravské pamiatky sa zachovali zväčša iba v neskorších juhoslovanských alebo ruských odpisoch. Ale podrobnou filologickou prácou sa doteraz podarilo zistiť dosť znakov veľkomoravskej staroslovienciny. Sú to tieto:

Hláskoslovie a tvaroslovie:

1. Presné zachovávanie jerov a nosoviek. Táto vlastnosť veľkomoravskej staroslovienciny sa prejavuje najlepšie v najstaršej staroslovienskej pamiatke, t. j. v Kyjevských listoch (pozri 1.412). V Kyjevských listoch je len dva razy всѣхъ namiesto всѣхъ. Inak sa v nich jery používajú správne. Neprejavuje sa v nich najmä zanikanie slabého jeru a vokalizácia silného jeru, zámena jerov, vokalizácia jerov na neočakávaných miestach a pod. Rovnako tak presne sa zachovávajú nosovky. Neprejavuje sa tu zámena nosoviek, strata nosovosti a pod.

2. Skupina šč za psl. skj, stj (proti bulharsko-macedónskemu št). Aj pre zachovanie tohto znaku sú najvýraznejšie Kyjevské listy ako najstaršia pamiatka. Porov.

niektoré doklady: *očiščeniye, zaščiti*. Doklady na tento jav sú aj v *Pražských zlomkoch* z 11. storočia: *na sudišči*.

3. Zachovanie skupiny *dl* proti bulharsko-macedónskemu *l*. porov. *Pražské zlomky: modlitvami, vьsedli*. Frizinské pamiatky: *modlim, vzedli* (= vьsedli). O *Pražských zlomkoch* pozri 1.81, o Frizinských pamiatkach pozri 1.26 a 1.46.

4. Západoslovanská striednica *ć, ź (< dź)* za psl. *tj, dj*. Toto je najdôležitejší hláskostovný znak. Je preukázateľne doložený hojnými dokladmi z Kyjevských listov: *proseće, chodatajęcu, pomocь, dazь* (2. os. sg. imper. od slovesa *dati*), *tuzimь* (= cudzím) atď. Početné doklady na tento jav sú aj z *Pražských zlomkov* a z *Paterových* a *Viedenských glos* z 11. storočia (pozri o nich 1.82). Ale ojedinele sa *c*, z namiesto očakávaného starobulharského *št, žd* vyskytuje aj v iných starobylych staroslovienských pamiatkach. Vyskytuje sa tam ako stopa po veľkomoravských predlohách, z ktorých boli tieto pamiatky odpísané.

5. Tvar I sg. mask. a neutra podľa *u*-kmeňov (prípone *-ьть*) oproti prípone *o*-km. (prípone *-омь*) v starosloviencine. Porov. Kyjevské listy: *obrazьть, vьsqdьть, oplatьть* atď.

Okrem týchto hláskoslovných a tvaroslovných znakov sa vyskytujú v pamiatkach veľkomoravskej proveniencie ešte iné znaky, ale nie je isté, či ich možno pokladať za znaky veľkomoravskej staroslovienciny 9. storočia.

Slovník:

Tu sú znaky veľkomoravskej staroslovienciny najbadateľnejšie, pretože sa veľkomoravské slovníkové osobitosti zachovávajú aj v neskorších juhoslovanských a ruských odpisoch, teda tam, kde sa už hláskoslovné a tvaroslovné rozdiely zotrelí. Môžeme tu dokonca rozoznať niekoľko slovníkových vrstiev a okruhov.

Dôležité je poznamenať, že mnohé staroslovienske náboženské termíny juhoslovanské sa na Veľkej Morave nahrádzali domácimi kresťanskými termínmi. Tak sa vo veľkomoravskej starosloviencine používalo: *сьль* za *apostolь*, *krilatьсь* za *angelь*, *porь* za *ieri*, *běсь* za *demonь*, *neprьjaznь* za *dijavolь*, *židovinь* za *ijudei*, *рьklь* za *adь*, *licemьрь* za *ipokritь*, *obrazь* za *ikona*, *pravilo* za *kanonь*, *ubrusь* za *sudarь*, *pritvorь* za *prětorь*, *penęзь* za *dinarь*, *služьba*, *тьša* za *liturgia*.

Rovnako tak treba predpokladať, že sa tu používali slová *opatь* (nie *igumenь*), *тьnichь* (nie *monachь*), *biskupь* (nie *episkopь*), *žalmь* (nie *рьsalmь*), *kruзь-kriзь* (nie *krьstь*).

Zo starej hornej nemčiny sa dostali do kultúrnej veľkomoravčiny a odtiaľ do staroslovienciny slová ako *postь*, *porь*, *gobьзь* (= hojný), *kladęзь* (= studnica), *useręзь* (= záušnica), *malьženь* (= manžel), *vьsqdь* (eucharistia, nem. *wizzôd*), *rovanije* (= dary, germ. *arvani*).

Do staroslovienských pamiatok prenikli aj slová domáceho veľkomoravského okruhu. Také sú napr.: *ašutь* (porov. české *ješitný*, stč. *jašutný*), *spytí* (nadarmo), *klepati*, *natrutí*, *godina* (= 60 minút), *inь*, *neprьjaznь*, *сьпьть*, *napastь*, *дгьkolь* *piskati*. Domáceho pôvodu je aj podoba *cirky* (s krátkym *i*, pozri 1.21), *raspęť* (namiesto *propęť*), *prachьněнь* (práchnivý), *klepьсь* (klepec), *malomošть* (malomocenstvo), *кьmotрь*, *кqpetra*, *prikladь*, *životь* (proti *žizнь*), *prositi* (proti *moliti*) *nědqgь* (proti *bolěžнь*), *otrokь* (proti *sluga*), *bezocьstvo* (bezočivosť), *voňa*, *tri kraty rozorь* atď.

Z kultúrneho staroslovienskeho slovníka tiež prešlo niekoľko slov do trvalého používania v našom jazyku. Sú to slová: *učeník*, *mučeník*. Zo staroslovienskeho *raz(d)rěšiti* vzniklo u nás vplyvom slova *grěch* > *hriech* slovo *rozhrěšit*. Zo staroslovienskeho *blagosloviti* vzniklo u nás vplyvom slova *sláva* *blagoslaviť*. Ale je možné, že slová *rozhrěšit* a *blagoslaviť* sa k nám dostali až prostredníctvom češtiny.

Tieto doklady ukazujú, že staroslovienčina, ktorá bola svojím pôvodom juhoslovanským jazykom, na Veľkej Morave sa pod vplyvom domáceho kultúrneho jazyka začala pretvárať na spisovný jazyk veľkomoravskej národnosti. Tento proces bol zastavený rozkladom Veľkomoravskej ríše, ale aj tak mala staroslovienčina veľký vplyv na vznik domáceho českého spisovného jazyka a jeho prostredníctvom mala vplyv aj na slovenčinu.

1.40 Staroslovienska literárna tvorba bola na Veľkej Morave rozsiahla. O literárnej tvorbe Konštantína a Metoda, súvisiacej s ich činnosťou na našom území, informujú nás najmä ich životopisy. Do veľkomoravského okruhu sa okrem toho zaraďujú niektoré texty na základe filologických rozborov. Niektoré texty sa viažu priamo na veľkomoravský okruh a na jeho doznievanie svojou témou. Staroslovienska literárna tvorba je jednak prekladová, jednak pôvodná.

1.41 Prekladová literatúra sa týkala biblických posvätných textov, bohoslužobných kníh, modlitieb a zákonov.

1.411 Ako sa udáva v Živote Konštantínovom, začal Konštantín prekladať evanjeliár ešte pred odchodom na Veľkú Moravu. Časom svojho napísania stojí najbližšie ku Konštantínovmu prekladu zachovaný hlaholský evanjeliár zo začiatku 11. storočia. Je to Evanjeliár Assemaniho. Bol písaný v Macedónii.

Poznámka. *Evanjeliár* je zbierka výňatkov z evanjelií. Každý takýto výňatok sa číta cez omšu v príslušný deň roku.

Po príchode na Veľkú Moravu preložili obaja bratia (ešte pred Konštantínovou smrťou, teda ešte pred r. 869) celý *Nový zákon* so *Skutkami apoštolskými* a *žaltár*.

Poznámka. Základom Nového zákona sú štyri evanjeliá, ktoré sa pripisujú Ježišovým učeníkom. Sú to: Matúš, Marek, Lukáš, Ján. Opisuje sa v nich život a učenie Kristovo. Za autora *Skutkov apoštolských* sa pokladá Lukáš. V *Novom zákone* je ešte Zjavenie sv. Jána a *Listy apoštolské*. *Žaltár* je zbierka starohebrejskej poézie zachovanej v *Starom zákone*, spievanej na slávu božiu. Krestania prevzali starozákonné žalmy do svojej liturgie.

Výrazne veľkomoravská redakcia týchto kníh sa nezachovala, hoci v starobyklých staroslovienskych textoch žaltára a evanjelií sa zachovali viaceré výrazné lexikálne, ba i hláskoslovné veľkomoravské prvky.

Najdôležitejšie hlaholské štvorevanjeliá sú: *Codex Zografensis*, *Codex Marianus*, písané v Macedónii v Ochride na konci 10. alebo na začiatku 11. storočia. V tom istom čase tam bol napísaný aj hlaholský kódex žaltára: *Psalterium Sinaïticum*.

Napokon Metod sám zredigoval na sklonku svojho života preklad *Starého zákona*.

O pravdivosti správy, podávajúcej v Živote Metodovom tento údaj, niekedy sa pochybuje, ale výsledky novších výskumov ukazujú, že je asi pravdivá. Tento preklad sa totiž nezachoval ako celok, iba niektoré texty ukazujú na veľkomoravský preklad starobylymi formami a starobyľou lexikou.

▷ 1.412 Konštantín a Metod ^{misál} preložili do staroslovienciny omšovú knihu ešte pred svojou prvou cestou do Ríma. Obyčajne sa predpokladalo, že to bola omšová kniha podľa východného (byzantského) obradu. Pod vplyvom pobytu v Ríme vraj začali používať omšovú knihu podľa západného obradu a výraznou pamiatkou omšovej knihy podľa západného obradu sú vraj Kyjevské listy. Skutočný stav bol asi takýto:

Pôvodne asi Konštantín preložil do staroslovienciny ešte pred príchodom na Veľkú Moravu alebo krátko po príchode omšový obrad podľa byzantského rítu. Po svojom príchode na Veľkú Moravu však zakrátko zistil, že je tam zaužívaný omšový obrad podľa západného (latinského) rítu. Preto ako kánon omše pre slovanský preklad použil omšu sv. Petra, ktorá sa používala v misijných oblastiach (bola jednoduchá) a používala sa dokázateľne v Illyriku (v severnej Juhoslávii). Pre premenlivé časti omše použil latinské predlohy (najbližšia známa latinská predloha je latinský padovský misál zo 6.—7. storočia). Výsledkom tejto práce sú *Kyjevské listy*.

Poznámka. Text omše sa skladá z kánonu a premenlivých častí. V kánone omše sú stále modlitby, premenlivé časti sú tvorené z modlitieb, ktoré sa prispôbujú sviatkom alebo príležitostiam, pre ktoré sa omše slúžia.

Kyjevské listy obsahujú 38 modlitieb na premenlivé časti 10 omší. Text Kyjevských listov bol teda preložený z latinčiny na začiatku veľkomoravskej misie. Zachovaný text je veľmi starobyľý, pochádza najneskoršie zo samého začiatku 10. storočia. Má spolu 13 strán. Kyjevské listy majú veľký význam ako najstaršia staroslovienska pamiatka vôbec. Paleograficky je v nich zachovaný najstarší typ hlaholiky, majú veľmi starobyľý jazyk s výraznými západoslovanskými znakmi. Dôležité sú aj z obsahovej stránky, lebo sa ich pomocou ujasňuje, ktorá liturgia v slovanskom jazyku sa na Veľkej Morave používala a aké bolo cirkevno-politické zacielenie misie Konštantína a Metoda. Majú vysokú cenu aj ako umelecké a básnické dielo.

1.413 V Kyjevských listoch sa prejavujú početné jazykové známky ich veľkomoravského pôvodu. Prejavujú sa v hláskosloví, tvarosloví a v slovníku. Napríklad:

1. Sú to spoluhlásky *c, z (< dz)* za psl. *tj, dj*. Porov.: *ogredq̄cja* (stsl. *ogredq̄šta*), *chodatajēcju* (stsl. *chodatajēštu*), *oběcanija* (stsl. *oběštanja*), *podazь* (*podadžь*) atď.

2. Spojenie *šč* za psl. *stj, skj*, napr.: *zaščiti ny* (2. sg. imper. od *zaščitiiti*, stsl. *zaštiti*).

3. Tvar I sg. mask. *o-kmeňov: nadь oplatьть, obrazьть* (v stsl. je prípona *-омь*).

Veľkomoravské slovníkové vplyvy sú početnejšie, napr. *papežь, oplatь, rovanije, přefacija, zakonьnikъ, vьsqđь, vьsemogъi, životь, cirkьnaja* atď.

Na Kyjevských listoch sa prejavuje vplyv latinskej predlohy, z ktorej boli

preložené. Taký latinizmus je hneď na začiatku prvej modlitby: *bogъ, iže ny ... veseliši* — *deus, qui nos laetificas* (Bože, ktorý nás ... obveseľuješ); tu je forma N sg. *bogъ* podľa latinského tvaru *deus*, namiesto náležitej formy V sg. *bože*.

Latinskou predlohou si možno vysvetliť aj slovosled:

sloveso je na konci vety: *Bogъ, iže ny lěta ogrjędocja blaženago Klimenta, moččenika tvojego i papeža čьstьjо veseliši* — *Deus, qui nos annua beati Clementis, martyris tui atque pontificis, solemnitate laetificas* (Bože, ktorý nás, keď prejde rok, blaženého Klimenta, mučeníka tvojho a pápeža, sviatkom obveseľuješ);

vkładajú sa vetné členy, najmä tvar V, do rozvitého výrazu: *rovaniję, gospodi, prinesenyję svjęti* — *Munera, domine, oblata, sacrificia* (dary, Pane, prinesené, posväť);

nezhodný prívlastok, i rozvítý, dáva sa pred svoje substantívum: *tělese svjętago i přědragyję krъve napľьneni* — *corporis sacri et pretiosi sanguinis repleti libamine* (tela svätého i predrahej krvi naplnení obetou);

postpozícia zhodného prívlastku, najmä prívlastňovacieho záměna: *moččenika tvojego, tělese svjętago* atď.

Poznámka. Latinizmy Kyjevských listov sa pre názornosť zachovávajú aj v slovenskom preklade.

Latinizmy Kyjevských listov sa veľa ráz hodnotili ako chyby. Ale pri každom hodnotení treba mať na mysli, že ide o preklad liturgického textu, kde sa priam vyžadovala úzkostlivá presnosť prekladu. Pápež Ján VIII., keď povoľoval r. 880 opäť po sloviensky spievať omše, dával výslovne podmienku, že preklad musí byť dobrý. Týmto faktom, a nie malou znalosťou latinčiny, si vysvetlíme veľkú doslovnosť prekladu.

1.414 Individualita a umelecké nadanie prekladateľa sa prejavilo v tom, že vedel postaviť preklad tak, že hoci sa prísne zhodoval s latinským originálom, jednako mal svoje vlastné zvukové hodnoty. Text Kyjevských listov je význačný tým, že má pri hlasnom prednášaní krásny spád, je dobre členený na výpovedňové a rytmické takty. Vidieť, že prekladateľ bol praktickým znateľom liturgie, ktorý vedel znásobiť účinok hlasno prednášaného slova, vedel doň vložiť všetky potrebné kvality: vedel stavať vety s krásnou kadenciou, pracovať s paralelizmom, so symetriou výrazu, s asonanciou a primerane využívať rétorické ozdoby.

Z modlitieb Kyjevských listov mimoriadne mohutne pôsobí dvadsať modlitba:

20. *Мѣша 4. о томъзе. Цѣсарьствѣ нашѣмъ, gospodi, милостьjо твоеjо прѣзьри. I неотъдазь нашего тузѣмъ i необрати насъ въ плѣнь народомъ роганьскымъ. Christa radi gospodi našego, iže цѣсаритъ съ отьцетъ i съ свjęтымъ.*

Omša 4. na tú istú príležitosť. Na kráľovstvo naše, Pane, milosťou tvojou zhladni. A nevydaj, čo je naše, cudzím, a neobráť nás za korisť národom pohanským. Skrze Krista, Pána nášho, ktorý panuje s Otcom i so Svätým (Duchom).

K tejto modlitbe sa nenašla ani približná latinská predloha. Prítom však modlitba je poprestýkaná latinizmami:

Kyjevské listy. Strana, na ktorej je aj text 20. modlitby. Jej prepis i preklad pozri v 1.414.

- a) vložení vokativ: *česarǫstvĕ našemъ, gospodi, milostъjŏ* ... — na kráľovstvo naše, Pane, milosťou ...
- b) postavenie privlastňovacieho zámena za substantívom: *česarǫstvĕ našemъ, milostъjŏ tvojejŏ, gospodi našego*;
- c) latinský spôsob vyjadrenia privlastňovania: *gospodi, milostъjŏ tvojejŏ prizri* — Pane, milosťou tvojou zhladni (namiesto správneho slovanského: milosťou svojou);
- d) postavenie zhodného prívlastku za substantívom: *narodomъ roǫanskymъ* — národom pohanským (namiesto: pohanským národom);
- e) *naše* vo význame „naše imanie“ (*i neotъdazъ našego tuzimъ* — a nevydaj, čo je naše, cudzím).

V ostatnom čase bol vyslovený názor, že táto modlitba je pôvodnou skladbou (J. Vašica, 1966, s. 41—47). Tento názor pokladáme za správny. Preto latinizmy v tejto modlitbe treba vysvetľovať ako autorov štylistický zámer: chcel zachovať jednotný štylistický ráz celej skladby.

Táto modlitba má svojím obsahom veľmi aktuálny význam pre mladé veľkomoravské kresťanstvo, ktoré bolo celkom na okraji kresťanského sveta.

Zo zachovaných veľkomoravských liturgických textov západného obradu treba ešte spomenúť: *Hlaholské zlomky viedenské* z 11. storočia, ktoré obsahujú zlomok omše podľa západného obradu, a *Kánon chorvátsko-hlaholského vatikánskeho misálu* zo 14. storočia, ktorého originál bol preložený v tých istých časoch ako Kyjevské listy a stopami v jazyku na to poukazuje.

Za pamiatku liturgie podľa byzantského obradu, ukazujúcu svojím pôvodom na Veľkú Moravu, treba pokladať *Zlomok sinajskej liturgie*, ktorý bol časťou *Euchológia sinajského*.

1.415 Euchológium a breviár. V ŽK sa udáva, že Konštantín preložil na Veľkej Morave *breviár*, a nepochybné je, že sa tu musel používať aj *modlitebník* (tzv. *euchológium*, t. j. zbierka neliturgických modlitieb, ale ktoré sa modlí kňaz). Tieto knihy sa z veľkomoravských čias nezachovali v úplnosti. Ale jednotlivé zachované texty sem patriace svojím jazykom ukazujú zreteľne na veľkomoravské prostredie. Také sú základné modlitby (Otčenáš, Vyznanie viery), krstný sľub a spovedné formuly a iné modlitby, ktoré existovali na Veľkej Morave už pred príchodom solúnskych bratov a ktoré Konštantín a Metod prevzali do svojho inventára modlitieb a náboženských a pastoračných textov. O základných modlitbách, krstnom sľube a spovedných formulách sa už hovorilo v 1.24—1.27.

Veľkým zborníkom rozmanitých modlitieb je *Euchologium sinaiticum*, hlaholsky písaný rukopis macedónskeho (ochridského) pôvodu z 11. storočia. Je odpisom a zvidom niekoľkých hlaholských predlôh. Viaceré jeho texty ukazujú zreteľne na svoj veľkomoravský pôvod (spovedný poriadok, penitenciál a iné).

1.416 Problémom je, aký text si treba predstavovať pod termínom „*отьцьскыје книги*“, ktoré sa spomínajú v ŽM. Metod ich mal preložiť spolu s Konštantínom. V ostatnom čase sa bádatelia klonia k názoru, že tu ide o spisy sv. Otcov cirkevných, spolu s ich životopismi a ich homíliami. Starobylý hlaholský rukopis, zvaný *Clozov* zborník, by na túto možnosť poukazoval. O *Clozovom* zborníku pozri 1.430.

1.420 Pôvodná literatúra. Na veľkomoravský okruh poukazujú aj niektoré pôvodné práce. Niektoré z nich sa javia ako práce Konštantína a Metoda, iné sa im pripisujú. Sú však aj práce, ktoré sa tradične pripisujú niektorým zo žiakov Konštantína a Metoda a vznikli ešte na Veľkej Morave, alebo ktoré nemožno bezpečne pripísať nijakému autorovi, ale ktoré svojím jazykom bezpečne poukazujú na Veľkú Moravu.

1.421 Konštantínova tvorba. Konštantínovi Filozofovi možno pririecť tieto spisy:

Nájdene ostatkov sv. Klimenta. Konštantín zložil o nájdení ostatkov mučeníka Klimenta tri grécke spisy. Nezachovali sa v origináli, ale zachoval sa cirkevnoslovenský text „Slovo na prenesenie moštem preslavného Klimenta istoričьskuju imušte besědu“ (Reč o prenesení ostatkov preslávaného Klimenta, obsahujúca historické rozprávanie). Inak sa tento text nazýva *Chersonezskou legendou*. Text je veľmi pokazený, jeho najstaršie odpisy sú iba od 16. storočia. Dielo sa skladá z dvoch častí, z „reči“, ktorá bola prednesená hneď po nájdení ostatkov sv. Klimenta r. 861, a z „historickej správy“, ktorá bola napísaná dodatočne o niekoľko rokov. Práca sa pokladá v ostatnom čase dosť jednotne za Konštantínovo dielo.

1.422 Hádanie o pravej viere so Židmi. V čase svojej misie u Kozarov mal Konštantín podľa údajov ŽK dišputy so Židmi a mohamedánmi o pravej viere.

O tejto dišpute napísal grécky spis, ktorý do staroslovienčiny preložil jeho brat Metod. Pôvodca ŽK skrátil tento spis a vložil ho na príslušné miesto ŽK. Tam sa v tejto skrátenej podobe zachoval. Ukazuje sa v ňom Konštantínovo dôkladné vzdelanie v rétorike a dialektike (väčšina dišputy je založená na dialektike), jeho ovládanie Písma, teologické vzdelanie a pohotovosť myslenia a vyjadrovania. Môže slúžiť ako ukážka dišpút, ktoré mal Konštantín s obrazoborcami, mohamedánmi a trojjazyčníkmi.

1.423 *Predslov k svätému Evanjeliu.* Toto dielo patrí medzi najstaršie zachované slovanské básnické skladby. Vyniká zo stránky formálnej i obsahovej. Táto skladba, zložená v dvanásťslabičnom verši s pravidelným predelom po piatej slabike, je z obsahovej stránky pozoruhodná tým, že je vášnivým a patetickým chválospevom na slovanský preklad Písma. Celý ráz skladby, jej — možno povedať — otcovský apoštolský tón, ukazuje výrazne na silnú osobnosť Konštantína Filozofa. Z kontextu jednoznačne vyplýva, že autor si je vedomý, že on poskytuje slovanský text Evanjelia. Zdôrazňuje podľa slov apoštola Pavla, že „*chcem radšej slov päť vyrieknuť, svojím rozumom ich vypovedať, aby aj všetko bratia rozumeli, než tisíce slov nezrozumiteľných*“. Tento citát z listu apoštola Pavla uplatnil Konštantín podľa údajov ŽK aj pri známom hádaní s trojjazyčníkmi v Benátkach.

1.424 *Pochvala na počesť sv. Grégora Naziánskeho.* Pochvala sa zachovala v ŽK a je napísaná v siedmich veršoch. Konštantín ju zložil vo svojej mladosti. Je možné, že pôvodne bola táto báseň napísaná po grécky a neskoršie ju alebo sám Konštantín, alebo autor jeho Života preložil do staroslovienčiny.

1.425 *Kánon na počesť sv. Dimitra Solúnskeho.* V tom, že kánon na počesť sv. Dimitra Solúnskeho pochádza od Konštantína alebo od Metoda, je už oddávna zhoda. Nie je však zhoda v tom, ktorému z bratov treba skladbu prisúdiť. V tomto kánone sa totiž ukazujú priame svedectvá o tom, že ho písal solúnsky rodák. Zdá sa, že kánon nenapísali obaja bratia spoločne, pretože na príslušnom mieste, kde sa spomína Solún, nepoužíva sa vzhľadom na pisateľov duál (dvojné číslo), ale neutrálny plurál. Je možné, že kánon nebol písaný len v mene Konštantína a Metoda, ale aj ostatných ich učeníkov, ktorí pochádzali zo Solúna. Predpokladá sa, že dielo vzniklo v rokoch 864—867, lebo v tom čase sa Konštantín a Metod borili na Veľkej Morave s trojjazyčníkmi, ktorí sa v kánone spomínajú. Jedným z dôvodov, pre ktoré ponechávame toto dielo pri Konštantínovom mene, je skutočnosť, že v pamiatkach, ktoré možno prisúdiť Konštantínovi, a to dosvedčuje aj jeho Život, sa ukazuje, že Konštantín vynikal básnickým talentom, rétorickými schopnosťami a schopnosťou vyjadriť vrúcny cit. Proti tomu pamiatka, ktorú môžeme dosť bezpečne prisúdiť Metodovi (Napomenutie k vladárom), je strohá, formulovaná právnicko a vecne. Väčšina bádateľov pripisuje túto skladbu Metodovi.

V časti kánonu sa spomína, že autor je vzdialený od chrámu sv. Dimitra v Solúne, hoci tam vrúčne túži byť, pretože sa tam práve oslavuje sviatok patróna jeho rodného mesta. Ťažko mu je, že pri takej slávnej príležitosti musí chodiť so svojimi druhmi po cudzích krajinách a boríť sa s heretikmi a s trojjazyčníkmi. Autor prosí sv. Dimitra

o príspevok, aby im pomohol v borbe proti trojjazyčníkom a ochránil ich medzi barbarmi.

Poznámka. Trojjazyčníkmi a pílatníkmi nazval Konštantín pri svojej dišpute v Benátkach (asi r. 867), keď boli s Metodom na ceste do Ríma, latinských kňazov a mníchov, ktorí mu zazlievali, že zavádza slovanský liturgický jazyk. Tvrdili, že boh určil len tri bohoslužobné jazyky, a to hebrejský, grécky a latinský. Pretože podľa údajov evanjelií dal Pilát pribiť nápis na Ježišov kríž v týchto troch jazykoch, nazval ich Konštantín trojjazyčníkmi a pílatníkmi.

1.426 Konštantínova modlitba. Túto modlitbu vyriekol Konštantín pred svojou smrťou, ako udáva ZK. Modlitba svojím obsahom poukazuje síce na Konštantína, ale svojím rázom to nie je modlitba pred smrťou. Zdá sa, že ide o staršiu Konštantínovu skladbu, ktorú pisateľ Života vhodne vkomponoval do diela, dajúc jej funkciu predsmrtnej modlitby. Modlitba má ráz kňazskej modlitby za veriacich. Ako sa zdá, nie je zložená vo veršoch, ale v rytmickej próze. Z obsahovej stránky vyniká tým, že sa v nej zachycuje stav cyrilometodskej misie v čase Konštantínovej smrti. Konštantín v nej prosí boha o pomoc proti pohanstvu a proti trojjazyčnému bludu. Z tejto stránky pripomína modlitba tú istú prosbu v kánone na počesť sv. Dimitra Solúnskeho. Skladba vyniká, ako všetky Konštantínove skladby, hlbokým citom a monumentálnym výrazom, zbaveným akejkoľvek samoučelnej ozdobnosti.

1.427 Rozprava o prekladaní. V tejto práci Konštantín vysvetľuje zásady, ktoré použil pri prekladaní evanjeliára. Je to dôležitá teoretická rozprava, v ktorej sa Konštantín dopracoval k názoru, že preklad má zachovávať zmysel originálu, ale zároveň má dodržiavať aj zákonitosti jazyka, do ktorého sa prekladá. Táto rozprava sa zachovala len vo veľmi poškodenom a neúplnom zlomku na tzv. *Macedónskom cyrilskom liste* (Hilferdingovom). Predtým sa tento text pokladal za výťah z predhovoru starobulharského spisovateľa Jána Exarcha k prekladom spisov Jána Damascenského. Až nedávno sa zistilo, že autorom je Konštantín Filozof a že Ján Exarcha jeho spis použil.

1.430 Metodova tvorba. Arcibiskupovi Metodovi možno pripísať tieto diela: *-Napomenutie k vladárom.* Napomenutím k vladárom sa konvenčne nazýva anonymná homília z Clozovho zborníka.

Clozov zborník je neúplný hlaholíkou písaný starosloviensky pamätník (zlomok) z 11. stor. Obsahuje homílie Jána Chrizostoma (Zlatoústeho), ďalej homíliu pripisovanú Athanáziovi a Epifániovovi a spomínanú anonymnú homíliu.

K tejto anonimnej homílii chýba grécka predloha a po výsledkoch novších prác sa pokladá za Metodovo dielo. Obsahuje najmä tri napomenutia k vladárom: 1. Vladár nemá súdiť na základe nedostačujúcej výpovede, ale má bedliť, aby súdil po vypočítaní dostačujúceho počtu bezpečných svedectiev. 2. Vladár nesmie dopustiť sobáš medzi krstným otcom a matkou krstňaťa, resp. krstnou dcérou. 3. Vladár má bedliť nad nerozlučnosťou manželského zväzku.

V tejto pamiatke ide o homíliu, ale jej obsah je vlastne právnym poučením pre

vladára v konkrétnych prípadoch. Javí súvislosť s veľkomoravským zákonníkom *Законъ съдъни ljudьтъ*. Súvislosť je jednak jazyková, jednak obsahová. Z jazykovej stránky sa ukazuje, že v oboch pamiatkach ide o mnohé tie isté právne termíny s tým istým obsahom. Z hľadiska obsahového sa ukazuje, že obe pamiatky hodnotia tak isto tie isté činy (sobáš s kmotrou, nedostatočná svedecká výpoveď, nerozlučnosť manželského zväzku). V oboch pamiatkach sa rovnako zdôrazňuje, že previnenia treba odpykať pôstom. *Законъ съдъни ljudьтъ* v tejto veci na niektorých miestach uvádza vedľa seba starší trest (obyčajne drastický: odrezanie nosa) a novší trest, ktorý pozostáva obyčajne z pokánia a pôstu.

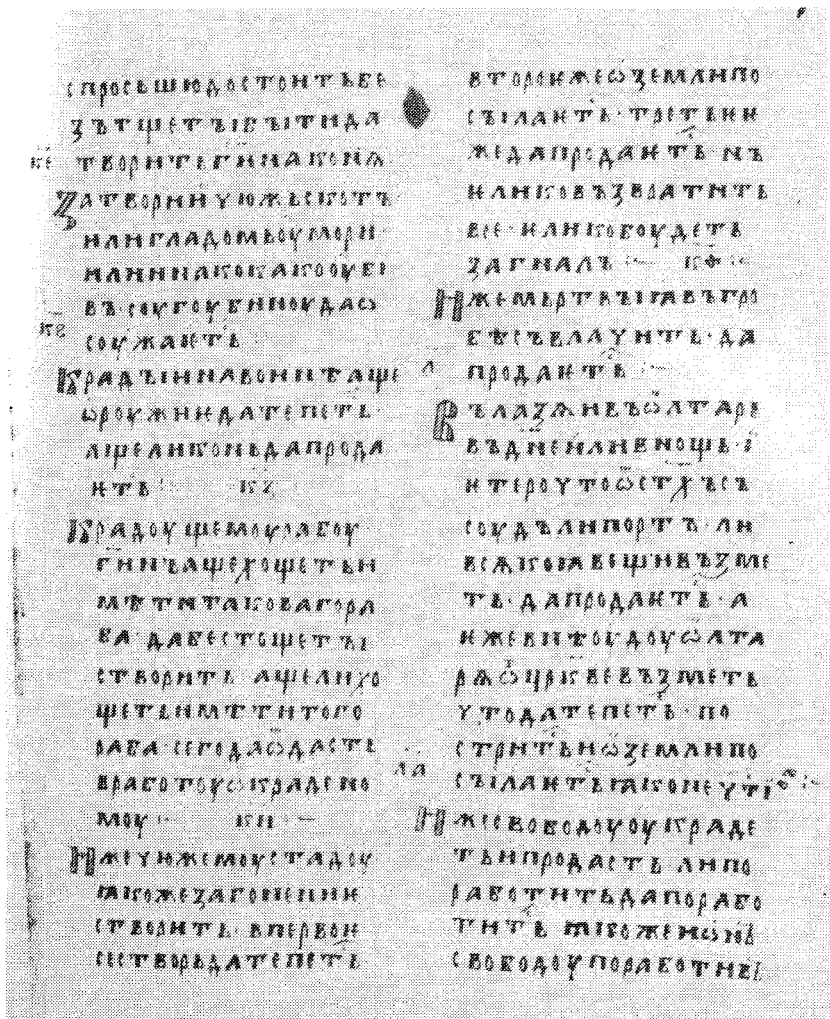
Z právnych termínov treba pripomenúť z Napomenutia k vladárom niektoré, ktoré sa objasnili iba prácou bádateľov v nedávnom čase. Také sú napr.: *sluchъ sujetьль* = prázdna výpoveď bez svedkov; v Zákone súdnom je *копѣтра* = matka krstienca vo vzťahu ku krstnému otcovi (všimnime si, že ten istý termín je aj v ŽM v pasáži o jednom z Metodových prorociev; inak je tento termín neznámy); *обрѣсти се* = byť uznaný vinným (ten istý význam je aj v Zákone súdnom); *посъздѣнье* = zrušenie zákona, odvolanie rozkazu; *тежа* = právny spor; *кѣнезь* — vladyka = knieža, sudca.

V Napomenutí k vladárom sa vidí Metodova homília k Svätoplukovi. Metod z moci svojho arcibiskupského úradu pokladá za potrebné vysvetliť kniežatu niektoré zásady práva a kresťanskej morálky. Inokedy sa v nej však vidí všeobecná homília bez konkrétneho určenia. Je pravdepodobné, že Metod vychádzal z konkrétnych faktov a svoje poučenia zovšeobecnil. Do autorovej reči sú umne vpletené príhodné citáty z Biblie, najmä zo Starého zákona.

Napomenutie k vladárom je veľmi dôležitou pamiatkou, lebo nám ukazuje, že staroslovienčina bola na Veľkej Morave nielen liturgickým a náboženským jazykom, ale aj jazykom práva, súdneho rokovania a možno povedať štátnej administratívy. Stávala sa v plnom zmysle slova spisovným jazykom Veľkej Moravy. Tak si aj vysvetlíme, že v Kyjevských listoch, ktoré nám najvernejšie odrážajú stav spisovného jazyka na Veľkej Morave, stretávame sa už s takou podobou staroslovienčiny, ktorá je už veľmi vzdialená od pôvodnej macedónskej staroslovienčiny. Bol to už takmer staromoravský domáci spisovný jazyk.

Funkcia staroslovienčiny ako štátneho spisovného jazyka veľkomoravskej národnosti sa zreteľne ukazuje aj pri ďalších právnych veľkomoravských pamiatkach.

1.431 Civilný zákonník. Za veľkomoravský civilný zákonník možno pokladať už spomínaný *Законъ съдъни ljudьтъ* (v ďalšom ZS). Je to najstarší slovanský právny pamätník. Jeho najstarší dochovaný rukopis je ruský cirkevnoslovanský cyrilský odpis z 13. storočia. V podstate je to preklad byzantského zákonníka Eklogy, ktorú zostavil Lev Isaurijský a Konštantín Kopronymos r. 740. V osobitosti je to preklad 17. titulu kódexu. Na mnohých miestach sú však odchýlky od gréckeho textu. Odchýlky sú práve v partiách, ktoré sú pre nás dôležité (grécka Ekloga nemá ustanovenie o počte svedkov, nemá úvodnú časť o rozdiel medzi všeobecným a „božím“ právom, nemá tresty pre podpaľačov a okrem toho sú ešte aj iné rozdiely). Vznik ZS sa kládol pôvodne do Bulharska. Ale Josef Vašica podrobným štúdiom (pozri literatúru) ukázal, že ZS je veľkomoravská pamiatka.

Закон судны (v ruskej redakcii, rukopis z roku 1280). Na obrázku sú tieto ustanovenia: Kto zatvoril cudziu lichvu, alebo hladom umoril, alebo nejako inakšie ju zahubil, na dvojnásobnú náhradu nech sa odsúdi. — Kto kradne vo vojne, ak zbraň, nech sa palicuje, ak koňa, nech sa predá. — ... Kto mŕtvych v hrobe zvléče, nech sa predá.

Veľmi početné sú predovšetkým terminologické zhody medzi Napomenutím k vladárom a ZS, napr.: *teža* = súdny spor, *ispytaniye* = vyšetrovanie, *klevetnikъ* = žalobca, *sluchъ* = výpoveď svedka, *postъ* = kajúcnický pôst. Ďalej sú tu výrazy, ktoré sa vyskytujú len v týchto dvoch textoch: *beštynnica* = priestupok, *dъšti iže otъ svętago krъštenija* = krstná dcéra, *mъdlostъ* = apatia, ľahostajnosť.

Niektoré časti ZS sú ovplyvnené západným právom. Je to najmä tam, kde sa

prísny trest byzantskej Eklogy nahrádza kajúcnickým pôstom. Aj omša, ktorá sa spomína pri treste v 4. kapitole, je podľa západného obradu, nie je byzantská.

Pre pojem „communio“ (premenenie obľátky a vína na telo a krv Kristovu, prijímanie) používa sa v texte panonizmus *въсѣдѣ*, ktorý bol prebratý z nemčiny ešte pred Konštantínom a Metodom (pozri 1.27). Okrem tejto pamiatky sa tento výraz vyskytuje len v Kyjevských listoch a vo Viedenských hlaholských listoch, teda v pamiatkach nesporne veľkomoravských. Inde toto slovo nie je známe, preto ho ruskí odpisovači ZS nerozumeli, chybné ho odpisovali a interpretovali. Podobných presvedčivých dokladov je viac.

Súvislosť ZS a Napomenutia k vladárom, ktorá sa spomínala, by svedčila za autorstvo Metodovo. Ale často sa — tiež z vážnych príčin — pokladá za dielo Konštantínovo. Jednako ponechávame tento text pri mene Metodovom, pretože na preklade gréckej Eklogy sa zúčastňovali síce obaja bratia, aj keď Konštantín mal vedúcu úlohu. Ale predsa je dôležité, že „dobry zákon“ a „pravdu“, t. j. právny poriadok a jeho kodifikáciu, ktorú obaja bratia na Veľkú Moravu doniesli (1.34), do života vovádzal hlavne Metod, pretože Konštantín po krátkom účinkovaní zomrel.

ZS nie kompletný civilný zákonník, ale je to príručka pre potreby kanonických súdov vo veciach laických. Pre potreby veľkomoravskej spoločnosti bol upravovaný a prispôbovaný. Dopĺňal a z kresťanského hľadiska upravoval slovanské zvykové právo, ktoré platilo na Veľkej Morave. Je teda pozoruhodné, že české a slovenské právo bolo vo veľkomoravských časoch ovplyvnené aj byzantským právom.

1.432 Nomokánon. Podľa ŽM preložil Metod aj nomokánon, t. j. zbierku cirkevných ustanovení. Za Metodov nomokánon sa obyčajne pokladá preklad gréckeho nomokánonu Jána Scholastika (+ 578), ktorého najstarší odpis je zachovaný v staroruskom prepise z 13. storočia. Poukazujú na to mnohé nápadné lexikálne zhody s veľkomoravským kultúrnym lexikom.

1.433 Príkazy svätých otcov. Tento text sa pod titulom *Zapovědi svętyichъ оцьсѣ* zachoval v Euchológiu sinajskom. Je to penitenciál (zbierka kajúcnických trestov), ktorý podľa svojho jazyka ukazuje, že vznikol na Veľkej Morave. Ide o preklad z latinčiny. Najbližšou predlohou je text zachovaný v Merseburskom penitenciáli. Porovnanie s ním ukazuje, že do Príkazov svätých otcov sa preberali len tie ustanovenia, ktoré boli na Veľkej Morave aktuálne. Nепreberali sa napr. ustanovenia proti takým prežitkom pohanstva, ktoré na Veľkej Morave neboli, ale preberali sa ustanovenia proti takým prežitkom pohanstva, ktoré na Veľkej Morave boli ešte živé (napr. proti pohanskej kolede).

1.44 Kliment Ochridský. Bol žiakom Konštantína a Metoda. Bol macedónskeho pôvodu. Na Veľkú Moravu prišiel s oboma bratmi a prekonal celú veľkomoravskú misiu i jej rozbitie. Po odchode z Veľkej Moravy sa stal veľickým biskupom v Macedónii. Umrel v Ochride r. 916. Bol znamenitým cirkevnoslovanským spisovateľom a popredným predstaviteľom Veľkomoravskej literárnej školy. Z jeho tvorby na Veľkej Morave vyniká

Pochvala Cyrilovi Filozofovi. Táto skladba vznikla čoskoro po Konštantínovej

smrti (r. 869). Skladba vyniká ako umelecké dielo vrúcnosťou citu a silou básnického slova. Dokumentuje sa v nej, ako silne pôsobil Konštantín na svoje okolie. Oproti spisom Konštantína Filozofa však badať na tomto diele istú prevahu rétorickej mnohovravnosti a dekoratívnosti, hoci sa zdá, že možno na nej sledovať aj vplyv Konštantínovho štýlu.

1.45 Veľkomoravská literárna škola. Variantom Klimentovej Pochvaly je panegyrické (oslavné) dielo *Pamäť a Pochvala Cyrila Filozofa a Metoda učiteľa*. Jej autor rozšíril Klimentovu Pochvalu o časti, v ktorých velebí Cyrila ako učiteľa svojho národa a vzdáva mu vďaky za to, že aj jeho obrátil na kresťanskú vieru. Trochu iného rázu je *Pochvala Cyrilovi a Metodovi*, ktorá sa v podstate opiera o ŽM a nemá výrazne básnický ráz. Obe tieto skladby sú dielom členov Veľkomoravskej literárnej školy.

1.46 Dielom neznámeho veľkomoravského (arci)biskupa je *Napomenutie k pokániu* (Adhortatio ad poenitentiam). Je to kázeň, ktorá je zachovaná vo Frizinských pamiatkach ako druhá Frizinská pamiatka (Friz. II). Obsahom je to homília pred spoveďou. Biskup v nej napomína veriacich, aby sa nábožne vyspovedali. Doteraz sa nenašla nijaká cudzia predloha tejto kázne. Kedysi sa pokladala za slovinskú pamiatku, ale posledné výskumy jasne ukázali, že ide o pamiatku veľkomoravského pôvodu. Za jej autora sa niekedy pokladá Metod. Ale hneď na začiatku Adhortácie je spomienka na praotca Adama ako na nášho deda, ktorý zhrešil a bol preto vyhnaný z božej slávy. Tento istý motív sa vyskytuje aj v Konštantínovej odpovedi kozarskému chánovi na otázku, z akého rodu pochádza. Aj Konštantín sa tam odvoláva na praotca Adama, ktorý zhrešil. To by ukazovalo skôr na autorstvo Konštantínovo. V každom prípade však pochádza táto pamiatka z Veľkomoravskej literárnej školy. Skladba vyniká názornou obraznosťou, pôsobiacou na cit. Niet v nej prázdneho rétorizmu.

Frizinské pamiatky sú latinkou písané slovanské texty, zapísané v biskupskom kódexe vo Freisinge medzi rokmi 972—1039. Obsahujú tri texty. Dva z textov (Friz. I a Friz. III) sú textami verejných spovedí a jeden text (Friz. II) je text kázne pred spoveďou. Zapisoval ich Nemeč asi na diktát slovanského kňaza.

1.5 Život Konštantína, Život Metoda. Tieto dve diela sú vynikajúcim pamätníkom veľkomoravskej epochy. Zachovali sa síce len v neskorších ruských odpisoch (najstarší rukopis Života Metodovho je z 12. storočia a najstarší rukopis Života Konštantínovho je dokonca až z druhej polovice 15. storočia). Tieto pamiatky sa niekedy označujú ako legendy (*Panónske legendy*), ale v skutočnosti sú to historické monografie s minimálnymi prvkami legendárneho rázu. V Živote Konštantínovom sa síce vyskytujú opisy zázrakov (záračné nakrímenie vo sviatočný deň, premenenie bahnitej horkej vody na pramenistú, zázrak s Konštantínovou rakvou a pod.), ale v Živote Metodovom celkom chýbajú. V Živote Metodovom sa síce ako zázraky uvádzajú Metodove prorocké, ale na tých niet nič záračného.

Pravdivosť údajov obsiahnutých v týchto Životoch sa znovu a znovu potvrdzuje inými prameňmi. Preto sú tieto pamiatky veľmi dôležitým zdrojom pre poznanie

Ecce bi detd nas neze
 grešil tevuekigemube
 sta starosti neprigem
 lioki nikoligese pet
 sali neimugi nislzna
 telezemoki nuuvue
 kigemubesta bone
 stela vuztubur ne
 priužninu uvigian
 odszlauuibofige loam
 nana rodzlo vuezki
 stakta lpetzali boi
 do neimoki lbelre
 dužemir. lpagibra
 tri ia pomenem ze
 dai lino nuebosi na
 rsemlze bowmu ol

Frizinské pamiatky (približne z roku 1000).
 Začiatok Napomenutia k pokániu.

Transliterácia:
 Ecce bi detd nas neze
 grešil tevuekigemube
 siti, starosti neprigem
 lioki nikoligese pet
 sali neimugi nislzna
 teleze imoki nuuvue-
 kigemubesti ...

Konvenčný prepis:
 Ace bi dědъ naš ne sъ-
 grěšilъ, tě vъ věky jemu bě
 žiti, starosti nepřijem-
 ljoci, nikolije že pe-
 čali ne imoci, ni slъžbna
 tělese imoci, nъ vъ vě-
 ky jemu bě žiti ...

Preklad:
 Keby ded náš nebol zhre-
 šil, tu vo veky bol by mohol
 žiť, starosti nenadobú-
 dajúci, nikdy smú-
 tok nemajúci, ani bolestné
 telo nemajúci, no vo ve-
 ky jemu bolo by žiť ...

Konštantínovho a Metodovho pôsobenia na Veľkej Morave. Obe pamiatky písali Slovania. Sú to teda diela pôvodné, nepreložené, písané po starosloviensky, a to ešte na Veľkej Morave. Usudzuje sa, že Život Konštantínov bol napísaný ešte za Metodovho života a s jeho pomocou. Niekedy sa priamo usudzuje, že Život Konštantínov slúžil ako propagačný a apologetický spis, obhajujúci slovanský liturgický jazyk, a že bol napísaný okolo r. 870. Obširne dišputy, ktoré mal Konštantín pri svojich misijných a diplomatických cestách, sú v jeho Živote vzaté priamo z jeho spisov a sú teda autentické. Napríklad pri dišpute so Židmi o pravej viere sa priamo v Živote poznamenáva, že Konštantín napísal o tejto dišpute spis a že podanie Života sa o tento spis opiera (pozri 1.422).

Najčastejšie sa predpokladá, že Život Konštantínov napísal Kliment Ochridský, žiak Konštantína a Metoda. O pôvodcovi Života Metodovho je ešte menej istoty. Niekedy sa v tejto súvislosti spomína ako autor Gorazd. Dve veci sa však zdajú isté: Obe pamiatky mali rozdielných autorov a obe vznikli v okruhu Veľkomoravskej literárnej školy.

Život Konštantínov bol napísaný zrejme prv. Preberá sa v ňom veľmi podrobne Konštantínovo detstvo, výchova, misijné a diplomatické cesty. Podrobne sa preberá najmä jeho cesta ku Kozarom, nájdenie ostatkov mučeníka Klimenta, tamojšie Konštantínove kontroverzie so Židmi, potom sa prechádza na veľkomoravskú misiu,

opisuje sa zhustene jej začiatok, ďalej cesta do Ríma, obširne sa podáva veľká
disputa s trojjazyčníkmi v Benátkach, pobyt v Ríme, smrť a pohreb. Život Metodov
sa zaoberá len veľmi stručne tými udalosťami, ktoré predchádzali pred veľkomorav-
skou misiou. Hlavné jadro Života Metodovho je v opise priebehu veľkomoravskej
misie až po Metodovu smrť roku 885.

Život Metodov teda nadväzuje na Život Konštantínov, pretože nerozvádza
podrobne fakty, ktoré sú tam rozvedené. Kým Život Konštantínov je orientovaný
hlavne na predveľkomoravskú činnosť Konštantínovu a na obhajobu slovanského
liturgického jazyka v Benátkach, Život Metodov je orientovaný predovšetkým na
podávanie veľkomoravskej misie.

V oboch Životoch sú v obľube citáty priamych rečí, uvádzanie obširných častí
z rečí a prejavov, citovanie listov a pod. Ale zároveň sa oba Životy od seba líšia. Život
Konštantínov je oveľa rozsiahlejší než Život Metodov. Okrem toho je Život
Konštantínov zacielený viacej teologicky a filozoficky, kým Život Metodov má ráz
historickej monografie. Zo stylistickej stránky je Život Konštantínov spracovaný
rétoricky a básnicky, kým Život Metodov má ráz náučnej prózy. Z tejto stránky
Život Konštantínov pripomína Pochvalu Cyrilovi Filozofovi od Klimenta Ochrid-
ského, kým Život Metodov pripomína veľmi výrazne anonymnú Pochvalu Cyrilovi
a Metodovi (pozri 1.44).

1.6 V tomto prehľade veľkomoravského staroslovienskeho písomníctva by bolo
možné uviesť ešte viacero spisov, ktoré tam zaraďujú bádatelia. Na tomto mieste
však šlo skôr o zoradenie základných textov a ich charakteristiku. Už tento zbežný
pohľad na veľkomoravskú literatúru ukazuje, že pri nej šlo o mohutný kultúrny čin.
Veľkomoravským Slovanom, ktorí nepoznali písmo, alebo aspoň ho nepoužívali
sústavne a upravené pre vlastný jazyk, dostalo sa písmo a literatúra na vtedajšej
najvyššej európskej úrovni. Slovanský spisovný jazyk sa stal jazykom liturgickým,
bolo doňho preložené Písmo a boli v ňom napísané a doňho preložené všetky
najdôležitejšie náboženské spisy, a tie podľa vtedajšieho hodnotenia stáli najvyššie.
Bohatá bola aj pôvodná produkcia. Objavujú sa pred nami diela viacerých spisova-
teľov: Konštantína Filozofa, arcibiskupa Metoda, Klimenta Ochridského a viaceré
diela neznámych autorov. Utvára sa Veľkomoravská literárna škola. Je isté, že
z tvorby týchto spisovateľov sa nám zachovali len trosky a že sa nám zachovali len
diela niektorých veľkomoravských spisovateľov.

Práce týchto autorov sú na znamenitej európskej úrovni. Životy Konštantína
a Metoda vynikajú okrem umeleckých kvalít aj ako historické diela, zákonníky
a Napomenutie k vládarom sa predstavujú ako príklady striktného právneho
výkladu, básnické skladby sa vyznačujú silou a vycibrenosťou výrazu a pravdivosťou
vyjadreného citu.

Sám jazyk vyniká z hľadiska gramatického, syntaktického, slovníkového a štylis-
tického. Bohatosť gramatických foriem a väzieb (bohaté a rozmanité využívanie
prechodníkov a prídavných, časov, gramatických spôsobov a gramatických väzieb),
rozpracovanosť vetnej skladby, bohatosť, presnosť a rozmanitosť slovnej zásoby, to
všetko stavia starosloviencinu rovno po bok vtedajším kultúrnym jazykom Európy:
gréčtine a latinčine. V ničom za nimi nezaostávala. Bol to vybrúsený, vysoko

kultivovaný spisovný jazyk. Dlhé stáročia sme potom museli čakať na kultúrny jazyk takej úrovne, ako bola u nás starosloviencina v 9. storočí. Nedivme sa preto, že mních Chrabr mohol na konci svojej obrany slovanského jazyka a písma na rozhraní 9. a 10. storočia hrdo vyhlásiť:

Taký rozum, bratia, Boh daroval Slovienom.

DOZNIEVANIE

1.70 Roku 885 zomiera arcibiskup Metod. Zomrel v čase, keď bolo staroslovienske písomníctvo a celé jeho dielo u nás v plnom kvete. Pravda, v čase jeho smrti, ako sa ukáže ďalej, zbierali sa už chmáry nad staroslovienským liturgickým jazykom a nad Metodovým dielom u nás. Ako vyplýva z údajov jeho Života, za pokračovateľa svojho diela určil Gorazda (*Ukázal im jedného z verných učeníkov svojich, zvaného Gorazdom, hovoriac: „Tento je vašej krajiny slobodný muž, učený dobre v latinských knihách, pravoverný.“*). Metoda pochovali v katedrálnom chráme. Podľa jednej z proložných legiend sa o jeho hrobe hovorí: *„Leží vo veľkom chráme moravskom na ľavej strane v stene za oltárom svätej Bohorodičky.“* Toto miesto nie je známe.

Prology boli v cirkevnoslovanskej literatúre zbierky krátkych životopisov, t. j. krátkych legiend. Boli zostavené podľa dní v mesiaci.

1.71 Z Metodovho Života vyžaruje ešte presvedčenie, že staroslovienska literatúra bude trvať a rozvíjať sa ďalej. Nestalo sa tak. Pápež Štefan V. poslal ešte toho istého roku (r. 885) na Veľkú Moravu biskupa Dominika a kňazov Jána a Štefana, aby tam dali do poriadku rozmanité vieroučné otázky a okrem toho, aby vyriešili aj problém slovanského liturgického jazyka a otázku Metodovho nástupcu. Vo svojich úpravách slovanský liturgický jazyk zakázal pod prísnyimi cirkevnými trestami a v liste Svätoplukovi žiadal slovanských kňazov vyhnať.

A skutočne bol sloviensky liturgický jazyk zakázaný a slovienski kňazi z krajiny vyhnaní. Bezprostrednou vieroučnou príčinou ich vyhnania bol rozdiel v texte Vyznania viery o pôvode Ducha Svätého (pozri 1.36). Skutočnou príčinou, pre ktorú Svätopluk súhlasil s vyhnaním slovanských kňazov a so zákazom slovanského liturgického jazyka, bolo, že sa chcel oslobodiť od akejkolvek závislosti od Východofranskej ríše. Dovtedy totiž, kým franskí biskupi mohli tvrdiť, že slovienski kňazi rozširujú na Veľkej Morave kacírskoe učenie, bola vždy legálna zámienka z franskej strany na akúkoľvek intervenciu.

1.72 Vyhnaní slovienski kňazi sa uchýlili hlavne do Macedónie (Ochrida) a do východného Bulharska (Prěslav). Tam pôsobili aj najvýznamnejší Konštantínovi a Metodovi žiaci (Kliment, Naum, Sáva, Angelár). Bezpečná stopa po Gorazdovi sa po roku 885 stráca. Niekedy sa usudzuje, že ostal pôsobiť v hodnosti moravského arcibiskupa, ale to je z rozmanitých príčin veľmi nepravdepodobné.

Predpokladá sa, že sloviensky liturgický jazyk v Dalmácii je tiež z tohto času (ak nie je starší).

V Čechách sa staroslovienske písomníctvo zachovalo cez celé 10. a 11. storočie. Súviselo to s tým, že rýchle silnejúci priemyslovský štát po rozpadnutí Veľkej Moravy javil ambície stať sa mocenským a aj ideologickým dedičom Veľkej Moravy. Preto preberá aj spisovný jazyk Veľkej Moravy a jeho písomníctvo a rozvíja ich ďalej.

Na samotnom Slovensku sa stopy po staroslovienskom písomníctve veľmi rýchle strácajú. Súviselo to pravdepodobne s tým, že hlavný nápor proti staroslovienskemu spisovnému jazyku sa viedol v centre Veľkomoravskej ríše, na Morave a v nitrianskom kniežatstve, takže vyhubenie slovienskeho písomníctva bolo tu najdôslednejšie. Z prameňov je však jasné aspoň toľko, že pápež Ján IX. na žiadosť Moravanov ustanovil na Veľkej Morave arcibiskupa a troch biskupov, ktorí neboli prijateľní bavorskej hierarchii. Tá totiž posielala pápežovi v tejto veci protestný list (r. 900). Sama veľkomoravská cirkevná organizácia sa teda udržiava až do zániku Veľkomoravskej ríše.

1.80 O doznievaní staroslovienskej kultúry na starom Slovensku možno priniesť niekoľko dokladov.

S istými rezervami možno napr. pokladať za doklady byzantsko-slovanských stykov niektoré osobné mená v gréckej podobe, ktoré sú zachované v starých pamiatkach ako mená osôb. Sem patrí najmä meno *Luka* z 9. storočia, doložené v Cividalskom evanjeliu a viažúce sa veľmi pravdepodobne na slovenské územie. Okrem toho jestvujú v dokumentoch 11.—13. storočia aj iné mená v gréckej podobe, napr. *Kliment*, *Dimiter* (namiesto Klement, Demeter), *Jakov*, *Vasil*, *Toma*, *Vara*, *Duka* a i. Tieto mená sú zachované najmä v listinách z južného západného a stredného Slovenska. Ale tieto mená môžu byť aj stopami byzantského vplyvu za uhorského štátu. Pozoruhodné je však miestne meno *Hrkovce* v Honte, zapísané r. 1156 ako *Gyrki* z mena *Grькъ* (= Grék). Možno ide o meno starej byzantskej obchodnej stanice.

O jestvovaní slovanského kresťanstva v začiatkoch uhorského štátu by sa zdala svedčiť prvá uhorská listina z r. 996, zapísaná po grécky. Ako ukazuje jej rozbor, písal ju Slovan, pretože obsahuje v gréckej podobe niekoľko slovanských apelatív (napr. *mir* = obec, *бъчарь* = debnár).

1.81 *Pražské hlaholské zlomky* z 11. storočia obsahujú modlitby podľa východného obradu, a preto nemohli vzniknúť v Čechách. V Čechách by sme totiž mohli predpokladať slovanský jazyk pri liturgii, ale nemôžeme už predpokladať východný obrad. Preto bol vyslovený názor, že táto pamiatka vznikla na Visegráde neďaleko Ostrihomy, kde bol v 11. storočí kláštor východného obradu a kam sa asi uchýlili slovanskí mnísi zo sázavského kláštora, keď ich vyhнали z Čiech (r. 1055—1061). Táto teória sa posilňuje zistením, že *Pražské hlaholské zlomky* boli prepísané z cyrilskej predlohy. Slovanské (grécke) kláštory v Uhorsku mohli byť totiž spojovacím článkom medzi slovanským písomníctvom v Čechách a ruskou slovanskou literatúrou. Pozoruhodná je aj tradícia, podľa ktorej žil Prokop, sázavský opát, v kláštore v Uhorsku.

Aj maďarská kresťanská terminológia je, ako je známe, slovanského pôvodu. Ale nateraz nemožno bezpečne zistiť, nakoľko pri jej utváraní spolupôsobila veľkomo-

ravská (západoslovanská) kresťanská terminológia, pretože terajšia maďarská kresťanská terminológia ukazuje skôr na južnoslovanské predlohy.

1.82 Stopu veľkomoravskej kresťanskej tradície však možno vidieť v západoslovanskej exklamacii *krlešu*, ktorá vznikla z gréckeho výrazu *Kyrie eleison* (= Pane, zmiluj sa). Z výrazu *Kyrie eleison* vznikol na našom území najprv výraz *krleš* (vlastne *krъlešъ*). Volaním tejto exklamacie sa veriaci zúčastňovali aktívne na bohoslužbe. Výraz vznikol ešte pred príchodom Konštantína a Metoda. Pre nezrozumiteľnosť sa tento výraz chápal ako substantívum a utvorila sa z neho vokatívna forma *Krlešu*. Táto podoba je v starých českých prameňoch doložená hojne. Je doložená aj v uhorských prameňoch, pravda, v prenesenom význame miestneho názvu *Kerlés*. Toto horské sedlo sa v latinskom texte nazýva *Kyrie eleison*. Je známe, že ťažké horské prechody majú podobné názvy: *Chvalabohu*, *Čertovica*.

Zreteľný slovanský vplyv prejavuje aj najstaršia maďarská súvislá jazyková a literárna pamiatka *Halotti beszéd és Könyörgés* (Pohrebná kázeň a modlitba) z roku 1200, zachovaná v Prayovom kódexe. Sú v nej napr. slová *bratym*, *milosiben*, *izsa* (= iže). Jej podrobný rozbor zo slavistického stanoviska doteraz chýba. Pri tejto pamiatke je nápadné, že je súčasťou obradu pri zomretom mníchovi, a teda ako obradový text by mala byť zapísaná po latinsky. Je možné, že je zachovaná v maďarskom jazyku preto, lebo tieto obrady sa pre mníchov slovanskej národnosti konali slovanským jazykom. Podľa tejto úvahy by mala jestvovať takáto pamiatka aj v slovanskom jazyku. Slavizmy maďarskej pamiatky by na to poukazovali.

Na východnú časť československého územia, teda na východnú Moravu alebo na západné Slovensko sa zdajú poukazovať aj *Viedenské glosy*. Tieto glosy sú zaznačené v latinskej rukopisnej biblii z 8.—9. storočia. Kládli sa tradične do 12. storočia a do českého prostredia (niekedy sa ich vznik vidí v charvátskom prostredí). Analýza jazykových faktov však ukazuje, že pochádzajú zo začiatku 11. storočia a vznikli na východnej Morave alebo na západnom Slovensku. Ukazuje na to zaznačovanie striednice za psl. *ę* a zaznačovanie samohlásky *a* po mäkkej spoluhláske. Stav, akým sa tieto samohlásky v tejto pamiatke zaznačujú, ukazuje na čas po zániku a vokalizácii jerov, teda na koniec 10. a na začiatok 11. storočia v uvedenej oblasti. V českých nárečiach sa tieto samohlásky po zániku a vokalizácii jerov tak zaznačovať nemohli.

1.83 Ako vidieť, tradície veľkomoravského staroslovienskeho písomníctva doznievali na Slovensku veľmi rýchle, pretože sa po nich zachovalo iba málo a veľmi nezreteľných stôp. Príčina je v tom, že slovanské písomníctvo dostalo silný úder na Veľkej Morave už na konci 9. storočia zákazom slovanského liturgického jazyka. Naďalej sa mohol domáci jazyk používať iba na výklad Písma a základných modlitieb a Vyznania viery, ako aj v základných modlitbách a formulách, teda pri mimoliturgických úkonoch, v ktorých sa domáce jazyky v západnej Európe a aj u nás už dávno predtým používali.

Uhorský štát sa stretol už len s troskami veľkomoravského slovanského písomníctva a nestaval na tejto tradícii ďalej. Situácia teda nebola taká ako v premyslovských Čechách, kde sa na veľkomoravskej ideologickej a mocenskej tradícii stávalo i ďalej, takže v Čechách nastáva v 11. storočí nový rozkvet staroslovienskeho písomníctva.

Je preto pochopiteľné, že pevná tradícia slovanského písomníctva sa na Slovensku nemohla zachovať. Ale početné jednotlivé doklady, na ktoré sa poukázalo, zachované i pri nepriaznivých okolnostiach, zreteľne dosvedčujú, že tu šlo o dôležitú spoločenskú a kultúrnu udalosť, ďaleko presahujúcu svojím významom náboženskú oblasť, pre ktorú bolo písomníctvo pôvodne určené.

Existenciu stôp po starosloviencine ešte v 11. storočí, hoci jej používanie zakázal pápež Štefan V. už roku 885, vieme si vysvetliť tak, že starosloviencina bola síce vytlačená z funkcie liturgického jazyka, ale fungovala ďalej ako neliturgický jazyk pri výklade Písma, Otčenáša a v základných kresťanských textoch. Názorne to ukazujú práve Viedenské glosy, v ktorých sa javia ešte akési stopy po starosloviencine, no sú tam už aj zrejme stopy západoslovanské.

1.84 Veľkomoravské tradície nedoznievali za uhorského štátu len v oblasti náboženskej, ale aj spoločenskej. Pozri o tom viacej v 2.21. Teda až v prvých storočiach Uhorského kráľovstva sa stretávame so zakončovaním veľkej a slávnej veľkomoravskej epochy.

Literatúra

MAREŠ, F. W.: An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin. München, W. Fink Verlag 1979, 230 s. Reprezentatívny výber textov veľkomoravského pôvodu s bohatou staršou i najnovšou odbornou literatúrou.

MINÁRIK, J.: Stredoveká literatúra. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, 336 s. Pozri najmä s. 105—136. Dobrý výber odbornej literatúry.

PAULINY, E.: Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1964, 248 s. Sústavný výklad o veľkomoravských literárnych pamiatkach, ich charakteristika a zaradenie do spoločenskej situácie. Výber odbornej literatúry a vecné poznámky.

VASIČKA, J.: Literární památky epochy velkomoravské 863—885. Praha, Lidová demokracie 1966, 289 s. + 16 s. ilustrácií. Preklady veľkomoravských literárnych pamiatok do češtiny s dôkladným výkladom, vecnými poznámkami a bohatou odbornou literatúrou.

ÚVOD

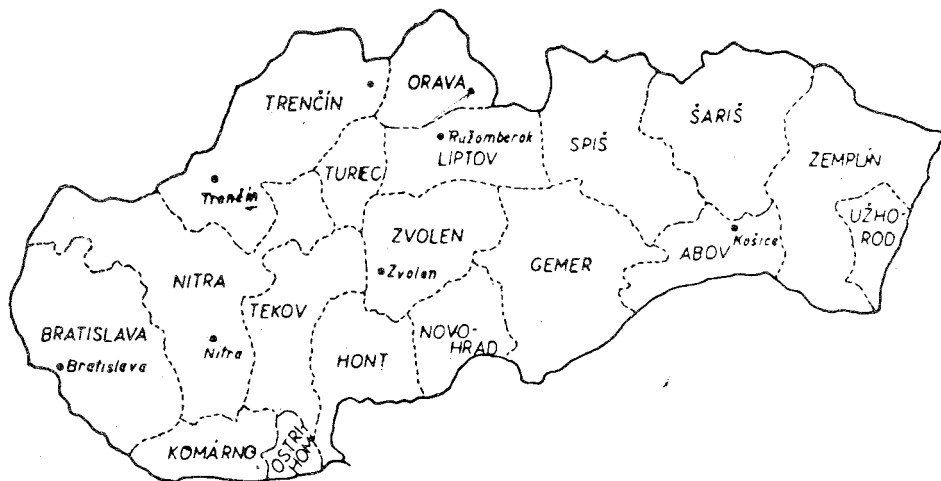
2.00 Po rozpade Veľkomoravskej ríše sa dostalo územie obývané našimi predkami do štátneho zväzku s Maďarmi v Uhorskom kráľovstve. V období 10.—14. storočia sa postupne ohraničilo územie obývané predkami Slovákov. Na západe sa po víťazstvách i prehrách z jednej i druhej strany ohraničilo územie uhorské (slovenské) proti českému (moravskému). Postupne, až v 11. storočí, sa začala ustáľovať, ale potom sa rýchlo ustálila na severe aj poľsko-slovenská jazyková hranica a poľsko-uhorská štátna hranica. Národnostná hranica slovensko-maďarská bola dlhý čas v pohybe. Ustálila sa ako-tak v 15. storočí, ale rozmanité okolnosti spôsobili, že bola aj po tomto termíne v istom pohybe a nebola miestami dost výrazná.

2.01 Pád Veľkomoravskej ríše spôsobil, že zanikla veľkomoravská národnosť, ktorej formovanie tak zdarne prebiehalo najmä v druhej polovici 9. storočia. Západná časť starého jadra Veľkomoravskej ríše a jej obyvateľstvo sa začlenilo do českého priemyslovského štátu a formovalo sa postupne ako súčasť českej národnosti a národa, východná časť veľkomoravskej národnosti, t. j. západní Slovania medzi Dunajom a západným karpatským oblúkom, sa postupne pretvárala na slovenskú národnosť a neskoršie národ. V období 10.—14. storočia sa položili základy pre vznik a formovanie slovenskej národnosti a formujúca sa slovenská národnosť si vtedy utvorila základné podmienky pre vznik celospoločenskej formy jazyka.

2.02 Zaradenie predkov dnešných Slovákov do uhorského štátneho útvaru bolo teda jednou z podmienok vzniku a formovania slovenskej národnosti. No z druhej strany zaradenie slovenského územia do štátneho uhorského útvaru a organizácia tohto štátneho útvaru spôsobili, že na slovenskom území sa neutvorilo nijaké slovenské politické, hospodárske alebo kultúrne centrum. Slovenské územie (tak ako územie celého Uhorska) bolo rozdelené do komitátov (do stolíc), z ktorých sa vyvinuli pomerne samostatné administratívne jednotky. To spôsobilo, že slovenský jazyk, vyvíjajúci sa v rámci týchto stolíc, dlho nejavil zreteľné konvergentné črty, resp. konvergentné črty vo vývine boli dlho rušené divergenciami vývinu. Týkalo sa to nárečí i celospoločenskej formy jazyka. Tak si možno vysvetliť pomalé a nerovnomerné formovanie slovenskej národnosti a národa a oneskorené vznikanie celospoločenskej formy spisovného jazyka.

OBDOBIE 10.—12. STOROČIA

2.10 Úvod. V tomto období sa formuje ranofeudálny uhorský štát organizačne i územne a slovenské územie i jeho obyvateľstvo sa postupne začleňuje do jeho celku. Ako vyplýva z dokumentov, na začiatku 12. storočia boli vo vnútornej správe štátu (vnútri obrannej hranice) tieto slovenské stolice (župy): Bratislavská, Nitrianska, Komárňanská, Tekovská, Ostrihomská, Hontianska, Novohradská, Gemerská, Abovská, Zemplínska, Užská a Trenčianska. Neskôršie sem pribudla Spišská stolica. Obrovský komplex severného stredného Slovenska tvorilo kráľovské zvolenské

Slovenské stolice.

panstvo, siahajúce od dnešného Zvolena na sever (cez dnešný Turiec, Liptov a Oravu) do poľských hraníc. Najdôležitejšie mestské sídliská z hospodárskeho hľadiska (nie z právneho) boli v 12. storočí Bratislava, Nitra, Trenčín, Levoča a Banská Štiavnica. Prvé mestské privilégia (teda mestá aj z právnej stránky) dostali Trnava, Zvolen a Krupina. To svedčí o tom, čo bolo pre právne postavenie miest v tom čase dôležité: Trnava ako dôležité hospodárske centrum na starej českej ceste (pozri ďalej 2.502), Zvolen bol v centre rýchlo sa rozvíjajúceho baníctva na strednom Slovensku a oporným bodom pre celú oblasť zvolenskej veľžupy.

2.11 Treba predpokladať, že do komplexu starej zvolenskej veľžupy, t. j. neskoršia Zvolenská, Turčianska, Liptovská a Oravská stolica, sa v 10.—11. storočí presťahovali na úteku pred starými Maďarmi masy obyvateľstva z oblasti Hontu, Tekova a Nitrianskej. Sťahovalo sa aj obyvateľstvo na juh od týchto stolíc, teda z územia, ktoré neskôršie poznáme ako maďarské. Za tento predpoklad by svedčili fakty z jazykového vývinu, ktoré ukazujú, že v Turci, Liptove a na Orave sa okolo 10. storočia na staré obyvateľstvo západoslovenského nárečového charakteru navrs-

tvilo obyvateľstvo stredoslovenského nárečového typu. Táto stará stredoslovenská kolonizácia Turca, Liptova a Oravy musela byť pomerne silná, lebo západoslovenské prvky sa v týchto stoliciach zachovali len v jednotlivostiach. Začleňovanie Šariša do uhorskej župnej sústavy sa uskutočnilo (resp. sa začalo uskutočňovať) tiež v tomto období. Možno teda povedať, že pred tatárskym vpádom (roku 1241—1242) bolo celé dnešné územie Slovenska (vnútri obrannej línie i zvonku obrannej línie) už začlenené do uhorskej štátnej administratívy. Bolo osídlené v podstate priamymi predkami dnešného svojho slovenského obyvateľstva. Najpreukaznejšie svedčí o tom okolnosť, že v kráľovských donáciách z 13. storočia sa uvádzajú slovenské miestne i osobné mená v podobe, ktorá zodpovedá dnešným pravidelným nárečovým tvarom príslušných oblastí. Treba pritom, pravdaže, brať do úvahy zapisovací úzus uhorskej kráľovskej kancelárie.

2.12 Podľa niektorých starších historikov celú oblasť zvolenskej veľžupy tvorili neobývané „hvozdzy“, ktoré sa osídľovali len od 13. storočia, lebo len od toho času sa zachovali listiny pre donácie (napr. v Liptove). Skutočnosť však je, že celé toto konfínium bolo kráľovským majetkom a kráľ dával na tomto území svojim servientom (služobníkom) donácie na osídlenej pôde. Staršie písomné záznamy o osadách sa na tomto území nemohli zachovať, pretože kráľ o svojom majetku písomnosti nevydával, vydával iba písomnosti o donáciách zo svojho majetku. Okrem toho pravidelná činnosť kráľovskej kancelárie sa začala len koncom 12. storočia. Predtým pre vlastné potreby i pre potreby kráľa fungovali len cirkevné inštitúcie (kláštory a kapituly).

2.13 Spoločenské rozloženie obyvateľstva bolo vymedzené privilégiami a majetkom. Najvýznačnejším feudálom bol kráľ, ktorému patrila prevažná väčšina pôdy v kráľovstve. V podstate šlo o absolutistickú monarchiu. Výrazným feudálom boli aj cirkevné inštitúcie (biskupstvá, prepoštstvá, kapituly, kláštory). K veľkým feudálom patrila napokon vysoká šľachta (vnútorne hierarchicky členená). Zo slobodných boli najdôležitejší kráľovskí servienti, hlavne ich vojenská časť. V tom čase bola aj vrstva otrokov. Poddanská trieda sa začína rozvíjať s upevňovaním feudálnych vzťahov. Dá sa usudzovať, že medzi šľachtou, ale najmä medzi kráľovskými servientmi bolo v tom čase veľa ľudí slovenského etnického pôvodu.

V tomto období doznievajú u nás veľkomoravské tradície; používanie domáceho jazyka v celospoločenskom dosahu je minimálne; vysoké postavenie latinčiny je veľmi výrazné.

2.21 **Doznievanie veľkomoravských tradícií** v ranofeudálnom uhorskom zriadení sa ukazuje najprenikavejšie v tom, že maďarská právna a administratívna feudálna terminológia je slovanského pôvodu. Pozri 1.12. Prebratie slovanskej ranofeudálnej terminológie do maďarčiny svedčí o tom, že sa na budovanie a správe uhorského štátu zúčastňovali aj predkovia dnešných Slovákov. Možno, že sčasti ide o príslušníkov bývalej veľkomoravskej vládnúcej vrstvy, ale najviacej tu asi zavážila prítomnosť Slovákov medzi kráľovskými servientmi, ktorí sa v službách kráľa zúčastňovali na správe jeho majetkov, a teda vlastne na správe štátu. Tento

slovanský živel mal aspoň v 10. a 11. storočí značný zástoj v uhorskom štáte, pretože inak by sme si prebratie tejto terminológie (spolu aj so zriadením) nevedeli dobre predstaviť.

2.22 O dôležitosti slovanského živlu v začiatkoch uhorského feudalizmu svedčia aj iné okolnosti: Veľký počet významných štátnych hodnostárov v Uhorsku má v 11.—13. storočí slovanské mená; napr. 1055 Benedictus I alias *Beneta* (= Beňäta), ostrihomský arcibiskup; 1135/ 13. storočie *Zeuca comes* (Zevka); 1208 *Bolezlao vacien. archiepiscopo* (Boleslav); 1271 de genere *Miscouch* (Miškovec); 1277 *Muthmerius de Scepes* (Mutimír); 1236 comes *Zobozlaus* (Sobeslav) atď. Nemožno predpokladať, že všetci, ktorí v tomto období mali slovanské mená, boli Slovania aj rodom, ale už sama skutočnosť, že u uhorskej šľachty bola v tom čase móda dávať si slovanské mená, svedčí o vplyve výsadnej vrstvy rodom slovanskej na maďarskú výsadnú vrstvu. Mnohé slovanské mená kráľovských servientov svedčia o tom, že táto početná a pre správu štátu dôležitá vrstva bola v značnej miere etnicky slovenská. Ide o mená, ako: *Vratislav, Stojša, Jaromír, Sebeslav, Ozima, Bohdan, Predan, Dobrka, Draško, Zagor, Dobroslav, Vojto, Radislav, Vlkostav, Povojo, Milen, Vojtech, Bohuslav, Predvoj, Drahoň*.

2.23 Ale aj v organizácii cirkevnej správy vidieť stopy veľkomoravskej tradície. Najstaršie uhorské biskupstvo (potom arcibiskupstvo a sídlo uhorského primasa) vzniká na starom veľkomoravskom území v Ostrihome. Územie, ktoré patrilo pod túto diecézu, sa rozkladá v podstate na slovenskom území, zaberalo teda územie starého nitrianskeho biskupstva. Uhorské nitrianske biskupstvo, ktoré sa z nebytia náhle „vynára“ koncom 11. storočia, má oblasť svojej správy vlastne v Trenčianskej stolici. Je možné, že územie tejto diecézy zaberalo uhorskú časť starého moravského biskupstva z čias Veľkej Moravy. Je totiž zaujímavé, že v zakladacej listine pražského biskupstva (r. 1086), ktoré je na českej strane dedičom veľkomoravskej cirkevnej organizácie, sa jeho východné hranice kladú „usque flumen cui nomen est Wag“ (až k rieke, ktorá sa menuje Váh).

2.24 Ďalší doklad o slovanskom kultúrnom vplyve je v tom, že uhorské výsadné vrstvy prebrali zo starého slovanského inventára inštitúciu *igrecav* (игрьсь). V maďarčine znie toto slovo *igríc*. Bolo teda prevzaté ešte v 10. storočí, pretože je v ňom striednica za silný jer. Vtedy ešte silné jery jestvovali. Pozri 1.135.

Igreci sa v uhorských listinách spomínajú alebo svojim pôvodným menom, alebo v latinskom preklade ako „iocularos“ až do 15. storočia. Aspoň v prvých storočiach Uhorska to neboli Maďari. Podľa povestí zo Svätoplukovho okruhu možno usudzovať, že aspoň dovtedy, kým si veľkomoravskí veľmoži prijali do zväzku uhorskej šľachty zachovali vedomie etnickej odlišnosti, zachovali si aj igreci svoj pôvodný slovanský repertoár. Trvalé zaniknutie slovanského repertoáru igrecov možno klásť na koniec 11. storočia. Vtedy prenikajú do Uhorska aj zreteľnejšie stopy západoeurópskej rytierskej tvorby, zachovali sa aj svedectvá o prítomnosti západoeurópskych trubadúrov a trubérov v Uhorsku.

O dožívaní veľkomoravského kresťanstva v ranofeudálnom uhorskom štáte pozri 1.80—1.83.

2.30 Používanie domáceho jazyka: Používanie domáceho jazyka v nadnárečovej platnosti sa v tomto období obmedžilo iba na náboženskú oblasť, a to iba na mimoliturgické úkony (v kresťanstve, v základných modlitbách a pri Vyznaní viery, pri spovedi) a na homílie. Ale o jestvovaní týchto textov, resp. prejavov máme v ranofeudálnom období iba nepriame dôkazy z nariadenia synod. Nijaký text zachovaný nemáme. Napríklad druhá synoda z r. 1104 alebo 1105 nariaďuje:

Ut omni dominico die in maioribus ecclesiis evangelium et epistola et fides exponatur populo, in minoribus vero ecclesiis fides et oratio dominica. — Aby sa v každú nedeľu vo väčších kostoloch vykladalo ľudu evanjelium, čítanie a vyznanie viery, v menších kostoloch vyznanie viery a modlitba Pána.

Roku 1114 nariaďuje zasa ostrihomská synoda:

... nihil legatur neque cantetur in ecclesiis, nisi quod fuerit in sinodo collaudatum. cantus a mimis, histrionibus, fistularibus, vulgaris cantilena. — Nech sa nečíta ani nespieva v kostoloch nič, iba to, čo bolo schválené na synode. (Nech sa nespievajú) piesne od mímov, hercov, hudcov, ľudový spev.

Synoda z roku 1382 určuje, že ten, kto nevie po latinsky, má sa krstíť vlastným jazykom: „*Sed quis si nescit literas baptizans, hoc vulgariter dicat.*“ — Ak niektorý kresťanec neovláda písmo — t. j. nevie po latinsky, E. P. — môže to povedať ľudovým jazykom.

Ako doklady ukazujú, išlo nielen o používanie domáceho jazyka zo strany kňazstva v homíliách, kázňach a pri niektorých obradoch, ale išlo aj o piesňovú tvorbu veriacich, o ľudový spev a o tvorbu profesionálnych mímov, hercov a hudcov, teda o nejaké dramatické skladby. Tieto dramatické skladby nadväzovali na mystériá a pašie. Pozri 2.40. Doteraz sa nezistilo, že by sa nejaká podobná jazyková pamiatka v slovenčine bola zachovala v autentickom znení, hoci určite také pamiatky jestvovali a je možné, že sa aj zapisovali. Niektoré z uvádzaných záznamov pochádzajú síce z mladších čias, ale platia iste aj pre obdobie 11. a 12. storočia, keď používanie domáceho jazyka v uvedených oblastiach bolo bežné už od najstarších čias.

2.40 Používanie latinčiny. V celospoločenskej funkcii, resp. pre potreby vládnucej triedy sa používala latinčina. Nepoužívala sa, pravdaže, na bežné dorozumievanie, ale iba ako jazyk liturgie, literatúry a ako jazyk administratívno-právnych písomností. Po latinsky písaná literatúra a písomnosti boli predlohou a jadrom, z ktorého neskoršie vychodila literatúra písaná domácim jazykom. Okrem toho jazykové prostriedky používané v latinsky písaných prejavoch pôsobili na výber jazykových prostriedkov v podobných domácich jazykových prejavoch.

2.41 V súlade so stredovekým pohľadom na život boli hierarchicky najvyššie postavené prejavy z náboženskej oblasti. Z nich boli najdôležitejšie liturgické texty (misál a ostatné obradové knihy), breviár, hymny, žalmy, rezponzoriá a iné spievané,

recitované a inak odriekané texty s liturgickou záväznosťou. Tieto texty zachovávali latinský jazyk bez výnimky.

2.42 Osobitné postavenie mali texty Písma. Ich latinské znenie bolo síce prísne kanonizované, ale pastoračné úlohy z druhej strany nevyhnutne žiadali, aby sa evanjelium oznamovalo ľudu, ktorý nevedel po latinsky, domácim jazykom. Preto kňazi pri omši z latinského textu voľne prekladali príslušné časti a v kázňach ich vykládali a komentovali. Celkom odkryte sa tento postup zaznačuje v *Spišských modlitbách* (pozri 3.73). Aby si kňazi svoju úlohu uľahčili, nadpisovali nad jednotlivé slová latinského textu slová v domácom jazyku, tzv. glosy. Neskoršie plnili túto úlohu mammotrekty. *Mammotreky* boli pôvodne latinské výklady menej známych slov v biblii. Približne roku 1400 začali vznikať latinsko-české mammotrekty. Niektoré zo zachovaných exemplárov sa používali na Slovensku. Z glos, zdá sa, ukazujú na Slovensko *Viedenské glosy* z 11. storočia (pozri 1.82).

2.43 Podobne aj mystériá a pašie sa viazali v kostole na obrady a konali sa pôvodne v latinčine. Rozvádzali sa v nich striedavým spevom alebo spevnou recitáciou pri obradoch na veľké sviatky jednotlivé udalosti z Kristovho života (mystériá o Kristovom narodení na Vianoce a veľkonočné mystériá o Ťdalostiach pri Kristovom súdení, ukrižovaní a zmŕtvychvstaní). Postupne sa rozvádzali na dialógy a na zárodoky drámy. Obľúbená bola najmä veľkonočná tematika. Text o troch Máriách, ktoré idú ku Kristovmu hrobu, ich rozhovor so záhradníkom-Kristom a s anjelom pri Kristovom hrobe sa zachoval v nitrianskom evanjeliári (po r. 1075). Iný podobný text sa zachoval v Prayovom kódexe (1192—1195).

Tieto texty sa rozširovali rozmanitými vsuvkami a dialógmi vystupujúcich osôb a výstupmi ďalších účinkujúcich osôb, ktoré sa v evanjeliách nespomínajú (napríklad mastičkár a jeho príbuzenstvo). Predvádzali ich potom igreci v domácom jazyku pre ľud. Pribudli v nich aj nové scény, ktoré už s evanjeliovým textom nemali nič spoločné. Mnohé scény boli hrubé a frivolné. Preto boli vylúčené z kostola (pozri nariadenie synody v 2.30). Cirkev túto produkciu zamietala a zakazovala, ale predsa ju až do konca jej jestvovania (15. storočie) trpela. Približnú podobu tejto scénickej tvorby si môžeme predstaviť zo zachovaných staročeských textov. U nás sa texty nezachovali. Je možné, že tieto kompozície v reči ľudu sa tradovali len ústne (ako neskoršie ľudové betlehemske hry).

2.44 Pomôckou pri pastorácii boli aj texty kázní a homílií, zapisované u nás v tom čase napospol po latinsky. Témy latinských kázní a homílií sa pre ľud využívali v domácom jazyku. V kázňach sa využívali tzv. exemplá, t. j. krátke historky. Udalosť v nich rozprávaná slúžila ako príklad hodný nasledovania alebo na odstrašenie od konania nevhodných činov. Pre potreby kazateľov sa využívali celé zbierky exemplí. Motívy mnohých exemplí, ktoré boli v stredovekej kázňovej literatúre písanej po latinsky, sú známe v slovenských ľudových rozprávkach, napr. z Dobšinského povesti *Ženatý diabol, O troch tovarišoch, Storočie okamihom*. Tieto exemplá sa prostredníctvom kázní dostali medzi ľud a tam sa z nich ústnym podaním vyvinuli rozprávky.

2.45 Dôležitým okruhom latinských textov boli legendy. Z pôvodných legiend týkajúcich sa nášho územia treba spomenúť legendu o Svoradovi a Benediktovi, ktorí žili za panovania Štefana I. na Slovensku (Svorad pri Nitre a pri Trenčíne, Benedikt pri Trenčíne). Ústrednou postavou je Svorad, pochádzajúci zo sedliackeho rodu z krajiny Poľanov (teraz sa usudzuje, že bol z Liptova, ktorý vtedy prináležal k Poľsku). Autorom legendy je Maurus, vtedy už biskup v Páfkostolí. Slovenskej oblasti sa týkajú aj (tri) legendy o sv. Štefanovi (t. j. o Štefanovi I., kráľovi uhorskom). Na Slovensko už prenikali v tom čase zbierky legiend z cudziny a legendy o českých svätcoch. Tematika legiend sa využívala v pastoračnej činnosti. Ľudu sa tlmočili domácim jazykom.

2.46 Latinčina sa používala aj ako jazyk štátnej správy. Tu šlo najmä o rozmanité listy a listiny kráľovskej kancelárie, ktoré sa týkali jednak majetkových, právnych a správnych pomerov vnútri štátu (donačné listiny, výsady, dekréty, právne ustanovenia), jednak vzťahov k iným štátom a svetským vládarom i k pápežskej stolici. Pre vývin domáceho jazyka majú tieto písomnosti význam preto, lebo podľa ich vzoru sa potom tvorili písomnosti v domacom jazyku.

Z právnych ustanovení tohto obdobia treba osobitne spomenúť najstaršie uhorské kráľovské zákonníky (Štefan I., Ladislav I., Koloman), lebo svojím obsahom, dosahom a príležitostnou interpretáciou v domacom jazyku boli dôležité pre vývin slovenského kultúrneho jazyka.

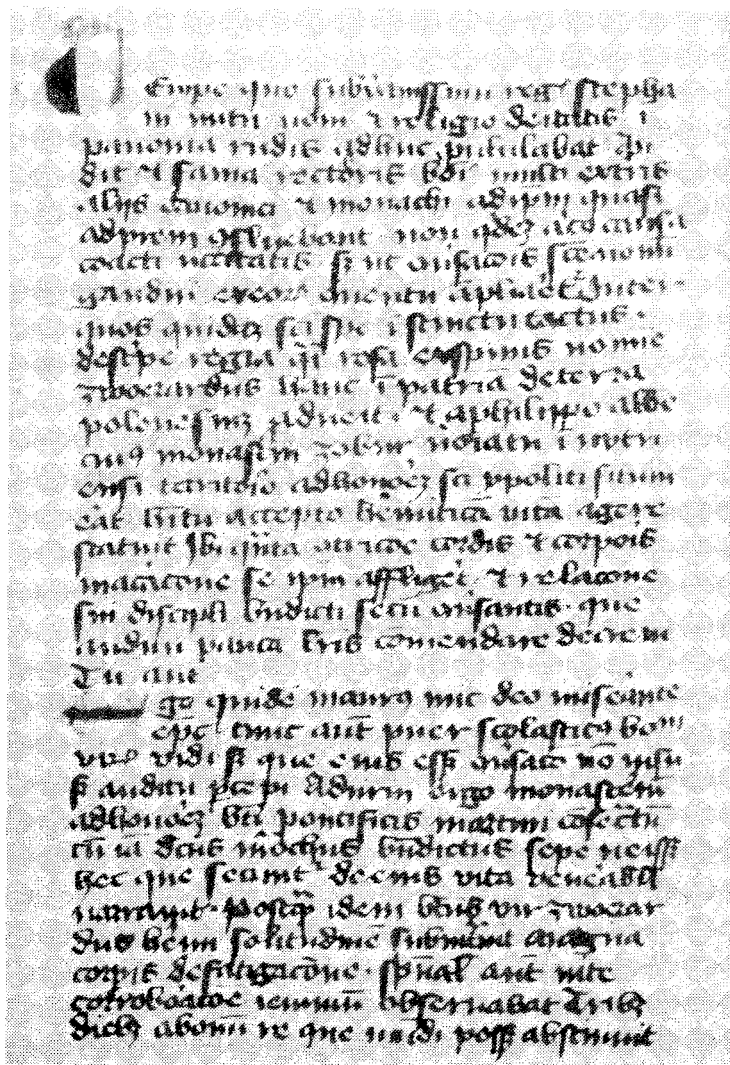
Vedecká a vecná literatúra je zastúpená v tom čase najmä kronikami a análmí (nezachované *Staré uhorské anály*, *bratislavské anály* z rokov 997—1195 v Prayovom kódexe, *Anonymova kronika* približne z roku 1200). Ich autori neboli Slováci, ale látka týchto prác sa týka slovenského územia a etnika.

Ďalšia vedecká a vecná literatúra tohto obdobia je dosť chudobná.

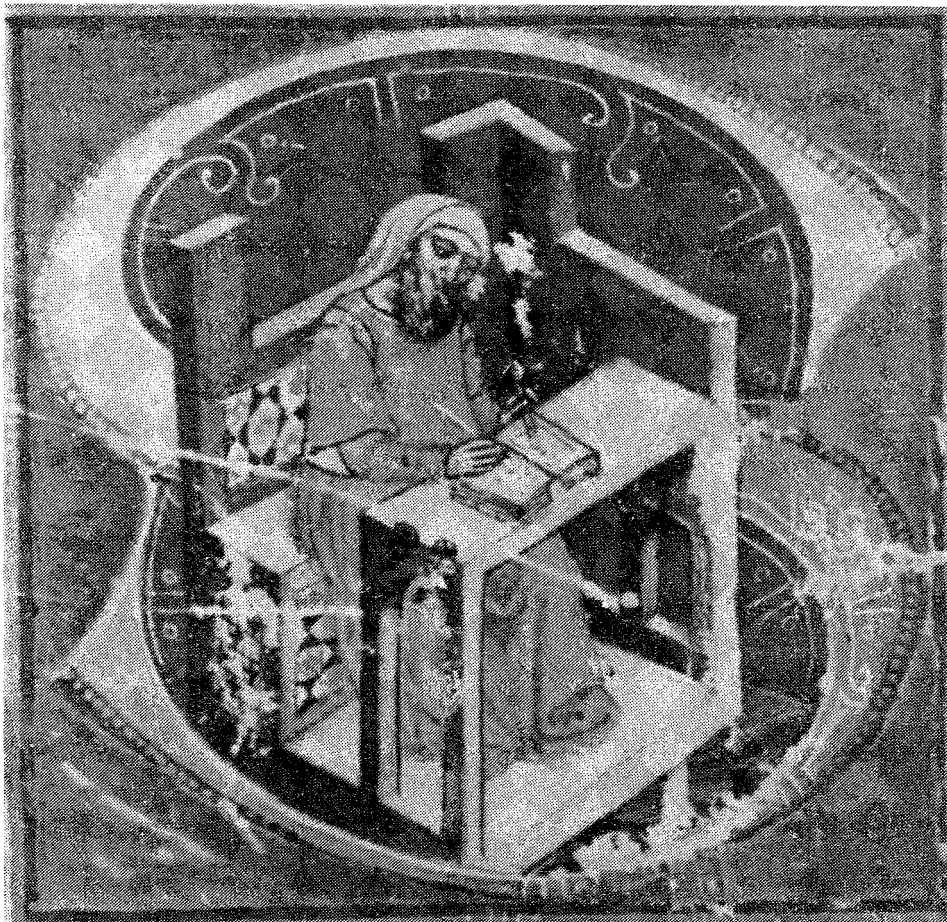
2.47 Vzdelanie sa nadobúdalo v kláštorných a kapitulných školách. Pre toto obdobie je doložená kapitulná škola v Nitre (roku 1111). Skriptormi (pisármi) literárnych diel, pokiaľ vznikali u nás, boli duchovní. Diela vznikali v kláštoroch a v kapitulách. Najstaršie kapituly na slovenskom území boli v Bratislave a v Nitre (sem treba zaradiť aj arcibiskupstvo v Ostrihome). Najstaršie kláštory boli na Zobore (možno ešte vo veľkomoravskom období alebo v 10. storočí), v Beňadiku nad Hronom (r. 1075), v Lelese a v Jasove (koniec 12. storočia) a inde. Aj kráľovské písomnosti vyhotovovali vo svojich inštitúciách duchovní. Vlastná uhorská kráľovská kancelária začala fungovať až koncom 12. storočia.

2.48 Na Slovensku sa zo stredoveku zachovalo (do roku 1500) asi 400 kódexov. Teraz ich je na Slovensku vyše 200. Ostatok sa zničil, alebo inak roztratil. Len asi tretina týchto kódexov vznikla na Slovensku.

Latinská literatúra v neskorom stredoveku u nás veľmi zmohtnela. Úplne sa zapojila do európskeho kultúrneho prúdenia. Bohatá bola aj domáca uhorská

Začiatok legendy o sv. Svoradovi. Latinský text: Tempore quo sub christianissimi regis Stephani nutu nomen et religio deitatis in Panonia rudis pululabat, audita fama rectoris boni multi ex terris aliis canonici et monachi ad ipsum quasi ad patrem confluebant... Inter quos quidam sancti spiritus instinctu tactus... nomine Zwoerardus hanc in patriam de terra Polonensium aduenit ... — V čase, keď pod vedením najkresťanskejšieho kráľa Štefana meno a náboženstvo božie v Panónii stažka začalo pučať, mnohí duchovní a mníši z iných krajín, počujúc povest o dobrom správcovi, zbíhali sa k nemu ako k otcovi ... Medzi nimi akýsi Svoerad, dotknutý vnuknutím svätého ducha ... prišiel do tejto vlasti z krajiny Poľanov. — Rukopis poľskej proveniencie z 15. storočia (fotografia od Petra Ratkoša).

Stredoveký scriptor.

produkcia. Takisto pozoruhodná bola neskoršia humanistická latinská literatúra na Slovensku. Sústavne si ju tu už všímať nebudeme.

Latinská literatúra, ako vidieť, bola hodne exkluzívna a kozmopolitická. Slúžila jednak majetkovým potrebám feudálnej triedy (administratívno-právne a majetkové písomnosti, právne ustanovenia), jednak ju ideologicky podporovala (kroniky, letopisy). Z druhej strany bola táto literatúra kozmopolitická (liturgické texty, teologické a vôbec náboženské spisy, vedecká literatúra). Pre rozvoj domáceho spisovného jazyka však malo latinské písomníctvo veľký význam, lebo bolo formálnym i jazykovým vzorom, podľa ktorého vznikali útvary v domacom jazyku, resp. bolo prameňom, z ktorého sa neskoršie do domáceho jazyka prekladalo.

Vzdelanostná úroveň bola v tomto období aj u príslušníkov vládnučích vrstiev nízka, pretože umenie čítať a písať nepatrilo dlho medzi vedomosti potrebné pre

šľachtica. Napríklad podľa dokumentu z roku 1450 krajinský gubernátor Ján Hunyadi, sedmohradský vojvoda Štefan Báthory a magnáti Ladislav Rozgonyi a Ladislav Gúthi nevedeli písať.

Ale ani u kňazstva nebola situácia v Uhorsku príliš ružová. Napríklad z listiny z r. 1301 vysvitá, že spomedzi 16 spišských kanonikov sa na listinu nepodpísalo vlastnou rukou osem a na listinu z r. 1323 sa z jedenástich spišských kanonikov podpísali vlastnou rukou len štyria. Nízka bola vzdelanostná úroveň, ako aj úroveň ovládania latinčiny u dedinských kňazov. Pri beatifikačnom pokračovaní sv. Margity vypovedali dedinskí kňazi z okolia Pešti po maďarsky. Roku 1345 sa žaluje kráľ Ľudovít a jeho žena Alžbeta pápežovi, že v Uhorsku niet magistra teológie a v roku 1353 bol jediný magister teológie nitriansky biskup Štefan. Všeobecná nízka vzdelanostná úroveň uhorského kňazstva, najmä nižšieho, bola zrejme jednou z príčin, prečo najmä za Anjouovcov nastáva hojný prílev kňazstva z Čiech, z Moravy a Sliezska.

2.49 Celková charakteristika tohto obdobia. V tomto období doznievajú veľkomoravské kultúrne tradície. Čas veľkomoravskej vládnucej triedy prechádza do nového uhorského štátu. Aj značná časť kráľovských servientov je etnicky slovenského pôvodu. Tí sa zúčastňujú na budovaní feudálneho Uhorského kráľovstva. Tak si vysvetlíme, prečo je maďarská feudálna terminológia západoslovanského pôvodu. Uhorská vládnúca vrstva preberala zo životného štýlu veľkomoravských veľmožov aj inštitúciu igrecov, preberá i slovanské osobné mená. V prvom čase, možno do konca 11. storočia, si slovanská časť vládnucej triedy zachováva ešte vedomie svojej etnickej odlišnosti.

Po celý čas tohto obdobia sa domáci jazyk používal v spoločensky závažnejšej funkcii leň ako prostriedok náboženskej pasterácie. Používal sa v základných textoch, kde sa vždy používal domáci jazyk (základné modlitby, svedná formula, sobášna formula), pri čítaní evanjelia a lekcii a pri kázňach a homiliách. Inak sa ako liturgický jazyk používala latinčina. Stopy po používaní staroslovienciny v náboženských prejavoch sú veľmi sporadické, neisté a rýchlo miznú.

Latinčina bola jazykom, ktorý reprezentoval vládnuću triedu, t. j. zemepánov, vysokú cirkevnú hierarchiu a kráľa. Latinčina teda reprezentovala feudálnu spoločnosť 10.—12. storočia. Jej funkcie boli veľmi exkluzívne, pretože slúžila iba potrebám vládnucej triedy. Okrem toho symbolizovala ideologickú jednotu západného sveta. Literatúra písaná po latinsky bola kozmopolitická. Jednako však mala význam pre vývin domáceho kultúrneho jazyka, pretože prebratím jej funkcií a podľa jej vzorov sa neskôr začal rozvíjať domáci spisovný jazyk. Vzdelanostná úroveň príslušníkov vládnucej triedy bola nízka. Nízka bola aj vzdelanostná úroveň kléru, najmä nižšieho.

OBDOBIE 13.—14. STOROČIA

2.50 Úvod. Od 13. storočia (začalo sa to vlastne už predtým) nastáva rozpad starej formy hospodárskeho zriadenia uhorskej ríše. Utvára sa definitívne nové

rozloženie: Formuje sa na dlhé časy trieda šľachticov a vyhraňuje sa aj trieda poddaných. Na novom právnom podklade sa utvárajú stredoveké mestá, ktoré sa živejne ako remeselnícke a trhové strediská formovali už predtým. Pôsobilo tu viacej faktorov. Okrem všeobecného rozvoja výrobných síl, mocenského zápolenia kráľa, cirkevnej hierarchie a veľmožov a okrem subjektívnych faktorov (osobnosť pánovníka a mocných feudálov) zasiahol tu veľmi rozhodne vonkajší ničivý faktor: tatársky (mongolský) vpád a úplná porážka uhorskej vojenskej sily na jar 1241 a dočasná likvidácia ústrednej štátnej moci. Tatári po obrovskom pustošení odťahli na jar r. 1242. Zo slovenského územia bola ich plienením zasiahnutá poľnohospodársky najproduktívnejšia južná západoslovenská, stredoslovenská a východoslovenská oblasť.

Ale už pred tatárskym vpádom sa uplatnili vývinové tendencie, ktoré boli pre budúcnosť dôležité. Jednotliví uhorskí králi už na začiatku 13. storočia začínajú vo väčšej miere dávať donácie na kráľovské imanie. Prechodne sa to prejavilo ako osudné zmenšenie kráľovskej moci pri tatárskom vpáde a neskoršie pri zvolí zemepanskej oligarchie (týka sa to veľkých donácií vysokej šľachte). Ale perspektívne sa táto politika ukázala ako užitočná pri udeľovaní malých donácií kráľovským služobníkom (servientom), z ktorých sa v tomto období začína utvárať tzv. stoličná šľachta, t. j. zemianstvo.

2.501 Pre slovenské územie boli tieto donácie, t. j. donácie pre kráľovských servientov, dôležité najmä v severnom priestore starej veľžupy zvolenskej. V priebehu 13. storočia, podľa novej organizácie štátu, sa z tejto veľžupy vykrajujú tri nové stolice, a to Turčianska, Liptovská a Oravská. Obdobne sa podobné donácie udeľujú na severe Trenčianskej stolice a v Šariši. Ale takéto donácie (v menšej miere) sú aj v starých južných slovenských stolicách (pozri o nich 2.10).

Hospodársky vývin ukazoval, že staré mestské aglomerácie sú veľmi dôležitým hospodárskym činiteľom. Preto králi začali už na začiatku 13. storočia zabezpečovať mestá ako právne jednotky privilégiami (pozri 2.10). Po odchode Tatárov tento proces postupoval, pravdaže, s rozmanitými zvratmi. Nepriaznivým faktorom bolo všeobecné oslabenie kráľovskej moci a vzrast moci feudálnej oligarchie. Na Slovensku bol jej hlavným predstaviteľom Matus Čak Trenčiansky na západe a v strede a Omodejovci na východe. Feudálna oligarchia totiž v prospech svojich parciálnych záujmov spomaľovala alebo znemožňovala hospodársky pokrok. Brzdila, alebo znemožňovala rozvoj hospodárskej kapacity miest, hatala bezpečný a plynulý obchodný tranzit a zasahovala nepriaznivo do pokojnej poľnohospodárskej výroby. Úplné usporiadanie pomerov nastáva až po smrti Matúša Čaka (r. 1321). Kráľ Karol Róbert z Anjou mohol až potom konsolidovať ríšu.

2.502 A tak v druhej polovici vlády Karola Róberta nastáva nebyvalý rozkvet Uhorského kráľovstva. Podstatne sa na ňom zúčastňuje práve Slovensko: mocensky tým, že zemianstvo, ktoré si na sneme r. 1351 vybojovalo úplné šľachtické práva a bolo veľmi početné práve v severných slovenských stolicách (za zásekmi, t. j. za starou obrannou čiarou): v severnej Trenčianskej, v Turci, v Liptove, na Orave,

v Šariši, bolo jedným z hlavných základov kráľovskej vojenskej moci; ďalej hospodársky tým, že banské stredoslovenské mestá (ale aj Smolník na východnom Slovensku) sa stali najdôležitejšími dodávateľmi zlata a striebra nielen v Uhorsku, ale aj v celej Európe. Začiatkom 14. storočia predstavovala ročná ťažba striebra v Uhorsku 25 % európskej produkcie. Produkcia zlata bola ešte vyššia. Prevažujúca väčšina baní bola na Slovensku.

Okrem toho dobrá hospodárska politika Karola Róberta zabezpečovala obchodnú prosperitu slovenských miest. Išlo jednak o vlastnú výrobu a jednak o vnútorný a medzinárodný obchod. Z medzinárodného hľadiska bol dôležitý tranzitný obchod. Obchod zo strednej a južnej Európy na západ šiel po českej ceste (Ostrihom—Trnava—Holič), na Moravu a do Sliezska šiel cez Žilinu. Do Haliče a do Ruska šiel cez východoslovenské mestá (Košice, Bardejov, Levoča, neskôr aj Kežmarok).

Hoci bolo slovenské územie len malou časťou Uhorského kráľovstva (asi jedna pätina), vtedy veľmi zavážilo svojou hospodárskou silou a bolo hlavným faktorom, ktorý podmienoval význačné medzinárodné postavenie Uhorska v 14. storočí.

2.503 Všetky tieto faktory nemohli nemať priaznivý vplyv na celkové kultúrne pozdvihnutie krajiny. Na Slovensku vznikajú početné nové cirkevné inštitúcie (kláštory, prepoštvá, fary). Civilizačný vplyv kláštorov bol značný na vidieku, v mestách zasa pôsobili nové rehole pri rozvíjaní nových myšlienkových prúdov (pozri 2.54). V súvislosti s tým prudko rastie a rozvíja sa stredoveká literatúra, ktorá je písaná síce v latinčine, ale mala dosah na rozvíjanie domáceho kultúrneho jazyka. Množí sa prudko počet latinských kódexov a spestruje sa ich obsah. Pri dôležitých cirkevných inštitúciách vznikajú knižnice. Utvárajú sa priaznivé podmienky na celospoločenské používanie domáceho jazyka. V kódexoch a v iných rukopisoch sa začínajú objavovať glosy v domácom jazyku a slovenské explicity (zakončenie diela).

V mestách sa rozvíjajú dramatické produkcie. Bola už o nich reč v 2.30 a 2.43. Už vtedy sa možno aj na dedinách začínajú rozvíjať vianočné pastierske hry a hra o sv. Dorote. Mestá skutočne silne ovplyvňovali kultúrne dianie. Pozri o tom viacej v 2.54. V mestách od 14. storočia vznikali školy, v ktorých sa meštianske deti učili čítať, písať, rátať a získavali prehľadnejšiu náboženskú výchovu. Šľachtickí a meštianski synovia začali navštevovať susedné univerzity (Praha, Viedeň, Bologna).

2.51 Vznikanie slovenskej národnosti a používanie domáceho jazyka. Ako sa už uviedlo, v tomto období sa sformovala štruktúra uhorskej feudálnej spoločnosti. Privilegovaná vládnúca trieda sa vnútorne členila na niekoľko zložiek: kráľ, preláti (cirkevná hierarchia), baróni (vysoká šľachta) a zemani. Vnútorne sa členili aj obyvatelia miest: privilegovaní meštania (mestský patriciát), remeselníci, námezdné pracujúci a mestská chudoba.

V 13. a 14. storočí sa začína formovať slovenská národnosť v súvislosti so vznikom a upevňovaním slovenského meštianstva a zemianstva. Spoločenské potreby týchto dvoch vrstiev si vynucujú využívanie slovenčiny na nadnárečové funkcie. Používanie domáceho jazyka bolo vyvolané predovšetkým právnymi a administratívnymi potrebami týchto dvoch vrstiev spoločnosti.

2.52) Používanie domáceho jazyka u meštianstva. Okrem vysokej feudálnej triedy, ktorá bola vzhľadom na stredoveké rozloženie spoločností vo svojom kultúrno-spoločenskom zacielení v istom zmysle kozmopolitická a okrem toho bola relatívne málo početná, vzniká omnoho početnejšia výsadná vrstva meštianstva a zemianstva, ktorá je svojim spôsobom života užšie zviazaná s ľudom, ba v istých obdobiach (a týka sa to práve tohto obdobia) ju môžeme pokladať za súčasť ľudu. Nenárodný štýl vysokej šľachty bol mimoriadne nápadný najmä v Uhorsku, kde sa vysoká šľachta grupovala z rozmanitých etnických skupín, resp. svojimi majetkami bola viazaná na územie s rozmanitým etnickým zložením obyvateľstva (maďarské, slovenské, chorvátske, rumunské, nemecké, ukrajinské). To spôsobilo, že sa u nej stredoveké feudálne vlastníctvo vyvíjalo prevažne iba z hľadiska štátneho (uhorského), menej sa vyvíjalo vlastníctvo na základe etnickom (národnostnom), tak ako to napr. bolo v Čechách. Pritom, pravdaže, nemožno poprieť, že vo vysokej uhorskej šľachte a v správe štátu mala zrejmu prevahu feudálna zložka pôvodom maďarská. Neslobodno zabúdať ani na to, že v tom čase už jestvovali aj isté formy feudálneho maďarského cítenia. Výrazným svedectvom toho je Anonymova kronika (okolo r. 1200), v ktorej sa glorifikujú boje starých Maďarov pri obsadzovaní novej vlasti. Je to vlastne prvá učebnica feudálneho (ale i novodobého buržoázneho) maďarského vlastníctva.

Mestá ako hospodárske jednotky sa rozvíjali od začiatkov uhorského štátu. Ako právne jednotky sa rozvinuli najmä po tatárskom vpáde, keď kráľ prideľovaním mestských výsad nemeckým kolonistom podstatne urýchlil rozvoj miest. Nemeckí kolonisti ako bohatý nemecký patriciát ovládli mestá (najmä ako kupci, ťažiarci a vedúci remeselníckych cechov). Tak začína popri svetských a cirkevných feudáloch vznikáť nezávislý a hospodársky mocný činiteľ — bohaté meštianstvo.

Pôvodná domáca vrstva mestského obyvateľstva (hlavne remeselníci), zatlačená nemeckou výsadnou zložkou na čas do úzadia, začína sa postupne hlásiť o právo vo vedení miest, najmä keď sa mestá rozrástli prílevom zo slovenského okolia a keď sa najmä chudobnejšia časť nemeckých kolonistov poslovenčila. Takto vzniká v početných slovenských mestách — v 14. storočí ide hlavne o západné Slovensko — slovenská väčšina, ktorá sa čoraz dôraznejšie domáha účasti na správe mesta. V tejto súvislosti ako dôležitý dokument sa spomína tzv. *Privilegium pro Slavis* z r. 1381 zo Žiliny, v ktorom panovník zabezpečuje Slovákom polovicu miest v žilinskej mestskej rade (... *commissimus eo modo, ut inter predictos Sclavos, cives et hospites nostros, ab una, et ipsos Theutonicos, cives et hospites nostros, parte ab altera persone pro iuratis assessoribus semper equali et pari numero eligantur et constituuntur* — ... rozhodli sme sa tak, aby medzi predrečenými Slovákami, občanmi a hosťami našimi z jednej strany a samotnými Nemcami, občanmi a hosťami našimi z druhej strany, osoby pre prísahných prisediacich sa vždy v rovnakom počte volili a ustanovovali). Kráľ tak rozhodol preto, lebo v Žiline a v okolí bola väčšina Slovákov (... *quia Sclavi ... de predicta civitate Silina vocata, ac etiam de eiusdem provincia numero plures quam Theutonici ... habentur* — pretože sa Slováci z predrečenej obce Žilina menovanej a aj z teže provincie vo väčšom počte vyskytujú ako Nemci). Podobne sa dostáva do vedenia mesta slovenský živel aj v ostatných západoslovenských mestách.

V stredoslovenských a východoslovenských mestách sa zasa počet Slovákov

neustále zvyšuje. *Platea Sclavorum*, *Wyndisch Platea*, *Windische Gasse* sa dokladá z viacerých východoslovenských miest.

2.53 Uplatňovanie Slovákov v mestskej rade nemalo manifestačný národnostný charakter. Bolo podložené hospodárskymi záujmami. S účasťou na správe mesta súviselo totiž právo kupovať si domy v meste (išlo najmä o námestie) a disponovať majetkom v oblasti mesta. Okrem toho bolo dôležité aj to, že rozmanité právne úkony o majetkových veciach sa konali pred mestskou radou pôvodne len ústne. Preto bolo dôležité, aby Slováci, ktorí nevedeli po nemecky, mohli pred mestskou radou rokovať a podávať svedectvo po slovensky, resp. aby boli v mestskej rade ľudia, ktorí by uskutočnenie týchto úkonov v budúcnosti mohli vždy z úradnej moci dosvedčiť.

Je zaujímavé, že už v nemeckom texte magdeburského práva platného pre Žilinu (z r. 1378) je ustanovenie, podľa ktorého v trestnej veci mohol vypovedať svojím jazykom ten, kto nevedel po nemecky. Slovenčina sa teda legálne uplatňovala v mestskej rade Žiliny už pred listinou kráľa Ľudovíta z roku 1381. Také ustanovenie je v mestách s nemeckým právom v tom čase ojedinelé.

Mestá bohatli jednak obchodom, jednak remeslom a jednak baníctvom. Trnava bola strediskom obchodu s českými krajinami (uhorský obchod so západom sa uskutočňoval cez české krajiny a išiel cez Trnavu). Trenčín bol zasa dôležitý pre obchod s Moravou, obchod so Sliezkom šiel cez Žilinu, obchod s Poľskom cez Levoču a obchod s Poľskom a ruskými krajinami cez Košice a Bardejov. Na strednom Slovensku boli zasa významné banské mestá (najmä Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica). Utváranie a bohatnutie meštianstva (v tom aj slovenského) spôsobovalo, že sa v mestách (najmä záposlovenských) od 14. storočia utvára nová kompaktná výsadná vrstva, zo značnej miery etnicky slovenská.

Okolnosť, že sa v mestách utvárala početná slovenská meštianska vrstva a že sa v mestskej rade rokovalo aj po slovensky, v Žiline sa prejavila veľmi zreteľne aj jazykovo. Odborná terminológia, týkajúca sa mestského života a rozmanitých majetkových a právnych faktov, utvára sa zo slovenských zdrojov. Tak napríklad v českých zápisoch/*Žilinskej knihy* z 15. storočia/sa nachádzajú veľmi početné terminologické slovakizmy (o *Žilinskej knihe* pozri ďalej 3.61—3.66). To značí, že v 15. storočí, keď sa dokázateľne začala používať čeština vo viacerých slovenských mestách ako jazyk administratívno-právnych zápisov, bola už vypracovaná slovenská terminológia týkajúca sa mestského života. Neprijímali sa české termíny (hoci zápisy sa robili po česky), ale ponechávali sa dovtedy už zaužívané slovenské termíny. Také slovakizmy sú (niektoré sú známe aj na východnej a strednej Morave): *božiti se*, *božba*, *božený*, *boženicky*, *boženík*, *zabožiti*, *boženstvo*, *brvno*, *čekan*, *robiti*, *dorobiti se*, *robotu*, *drúk*, *fojt*, *hánka*, *hotovizňa*, *hrobľa*, *kamenica*, *kněžovstvie*, *koleso*, *skudlený*, *lučisko*, *mateřizna*, *merfuk*, *nabraný (voz)*, *nadájeti*, *nezdobizeň*, *nižní*, *obrus*, *očižňa*, *opytovati*, *oslovenie*, *osud*, *osvědčiti*, *palice*, *pasba*, *počůvny*, *pochabost*, *pominulý*, *poměřiti*, *potvořiti*, *potvářeti*, *požička*, *přeslyšeti*, *přisahati se*, *rokovati*, *řemenný*, *sputnati*, *stoličné právo*, *ulapiti*, *uskočiti*, *ůžera*, *varovati*, *vidiek*, *vrece*, *vyšní*, *zbojstvo*, *záloh*, *dlh*, *dlhý*, *dlžné*, *dlžný*, *platba*, *špán*, *krstný otec*, *chotár*, *murovati*, *přiš*. Atd. Táto terminológia javila v mnohých svojich

prvkoch kontinuitu so starou právnou terminológiou, ktorá sa vypracovala ešte za Veľkej Moravy.

Zoznam slov ukazuje, že používanie slovenčiny v žilinskom mestskom živote bolo už dávno ustálené, lebo iba tak si vysvetlíme, že do českého textu sa dostávalo toľko slovakizmov (a mnohé z nich v ustálenom terminologickom význame). Treba predpokladať, že slovenčina sa ako mestská reč v ústnom úradnom styku používala v Žiline už dávno pred polovicou 15. storočia, t. j. už niekedy v 14. storočí. Napokon presvedčivo o tom svedčí Privilegium pro Slavis z roku 1381. Veď keď polovicu mestskej rady tvorili Slováci, isteže používali pri úradnom styku svoj jazyk. Podobný vývin možno predpokladať aj pre iné slovenské mestá (najmä však pre západoslovenské mestá, ako bola Trnava, Trenčín).

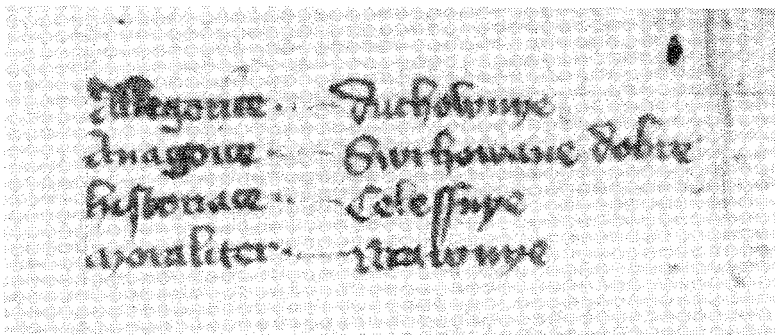
2.54 Používanie domáceho jazyka u zemanstva. Tak ako v mestách vznikalo slovenské mešťanstvo, podobne vznikalo na slovenských dedinách slovenské zemanstvo. Ako sa už uviedlo (2.50), zemanstvo vznikalo ako výsledok udeľovania donácií na kráľovskom majetku kráľovským servientom najmä v Liptove, Turci, Gemeri, Spiši, Šariši, Zemplíne a Orave. Pri týchto donáciách ide o to, že kráľ ich udeľoval na pôde už predtým osídlenej a obrábanej. Donácie sa udeľovali jednak domácomu obyvateľstvu, jednak prisťahovalcom. Pokiaľ zemani, ktorí do uvedeních stolíc prišli odinakaľ, neboli slovenského pôvodu, veľmi rýchle sa v slovenskom prostredí asimilovali. Zavčasu sa začali uplatňovať ako politická sila. Roku 1222 si zabezpečili vlastné práva najmä proti veľmožom, roku 1351 si na sneme vynútili formálne uznanie svojich šľachtických práv. Od 13. storočia sa zemianske stolice stávajú postupne menšími administratívnymi celkami, reprezentujúcimi na vlastnej oblasti štátnu moc. Zemanovia boli dôležitým vojenským činiteľom v sporoch panovníka s vysokou šľachtickou oligarchiou. Najvýznačnejším oligarchom koncom 13. a na začiatku 14. storočia bol na západnom a strednom Slovensku Matúš Čák Trenčiansky (+ 1321) a na východnom Slovensku Omodejovci. Matúša Čáka Trenčianskeho hodnotila staršia slovenská historiografia ako slovenské knieža. Je to nesprávne. (Rod Čákovcov pochádzal zo Zadunajska.) Z hľadiska vývinu slovenskej národnosti bolo však pozitívne, že na jeho dvore na Trenčianskom hrade sa uplatňovala slovenská nižšia šľachta (zemanovia) a že jeho dŕžava sa rozprestierala na území slovenského etnika. Udržoval úzke styky aj s českou feudálnou vrstvou. Tak mohol prispieť aj k prenikaniu češtiny na Slovensko. Azda z čias jeho vlády možno datovať preniknutie mnohých stredoslovakizmov na západoslovenské územie do Trenčianskej.

2.55 Aj zemanstvo začína v úradnom styku popri latinčine používať domáci jazyk. Uplatňuje sa najmä v súdnom rokovaní, kde sa kráľovské dekréty alebo súdne rozsudky okrem úradnej latinskej reči vysvetľujú aj domácim jazykom. Svedčia o tom zreteľne vtedajšie prejavy: „... prius literis Regalibus ... perlectis et nobilibus illius comitatus in Layca lingua reseratis ... (... a keď sa kráľovský list najprv prečítal — t. j. po latinsky, E. P. — a vysvetlil šľachticom onej stolice v domácom jazyku ...). Rovnaké ustanovenie obsahuje formula verejného vyhlásenia o spore. Je to listina palatína adresovaná kapitule. Hovorí sa v nej: „... per Notarium nostrum partibus et

assessoribus nostris in materna lingua exponere fecissemus ...“ (... dali sme vysvetliť — t. j. obsah listiny, E. P. — skrze nášho notára stránkam i našim prísediacim v materinskom jazyku ...). Tieto dva doklady (sú z prvej polovice 14. storočia) zreteľne svedčia, že domáci jazyk sa dostával aj do súdneho a právneho rokovacieho štýlu, pravdaže, spočiatku len ako pomocný jazyk popri latinčine a iba v ústnej forme. O tomto fakte sú aj ďalšie doklady. *Slovanské haličské listiny*, ktoré sa začínajú od druhej polovice 14. storočia, prejavujú okrem zreteľného jazykového a kompozičného českého vplyvu aj zreteľný vplyv slovenskej právnej terminológie. Tento fakt si možno vysvetliť najľahšie tak, že tieto termíny sa dostali do uvedených listín zo živej reči vtedy, keď v 14. storočí patrila Halič k Uhorsku.

Ako teda vidieť, zemianska a meštianska vrstva boli jadrom, okolo ktorého sa začala v 13. a 14. storočí formovať slovenská národnosť. A súčasne sa objavujú doklady, že tieto vrstvy začínajú pre funkcie spoločensky závažné používať svoj slovenský materinský jazyk.

2.56 Ideové prúdenie medzi meštianstvom. Ale meštianstvo, najmä námezdné pracujúca časť mestského obyvateľstva pôsobila na vznik literatúry v domácom jazyku aj inak. V období 13. a 14. storočia sa v západnej Európe prejavili aj navonok veľké protirečenia feudálnej spoločnosti. Prejavovali sa v oblasti ideologickej i hospodárskej. Vyvolané boli nahromadením veľkého bohatstva a veľkej moci

Latinsko-slovenský slovníček na prídošti kódexu bratislavskej kapitulskej knižnice z 1. polovice 15. storočia: allegorie — duchowne, anagorie — swrchowane dobre, historiace — celestnye, moraliter — nrawnye

a s tým súvisiacou korupciou u cirkevnej hierarchie a na druhej strane biedou poddaného ľudu a námezdné pracujúceho mestského obyvateľstva. Kritika týchto neporiadkov vychádzala jednak z lona cirkvi (reformní kazatelia, zakladanie nových reholí a pod.). Ale pre rozvoj literatúry v domácom jazyku je dôležitejšia reakcia ľudových mäs, najmä námezdné pracujúceho mestského obyvateľstva, hlavne jeho vzdelanejšej časti. (V mestách sa už v tom čase zakladali školy, pozri 2.503.) Táto vrstva, zaradená do stredoveku, reagovala tak, ako mohol reagovať hlboko veriaci stredoveký človek, ktorému tento svet a život bol iba prípravou na večný život

záhrobný. Reakcia na sociálne protirečenia doby sa prejavila v náboženskej oblasti.

V početných náboženských hnutiach onej doby, ortodoxných i kacírskych, prejavujú sa názory, podľa ktorých treba opovrhovať bohatstvom a žiť v prostote, chudobe a v pohlavnej čistote (františkánska rehoľa, hnutie begín, katharská heréza). Ortodoxné i kacírské hnutia sa vtedy vo svojich názoroch dosť úzko stýkali (napr. radikálne krídlo františkánskej rehole cirkevná hierarchia jeden čas prenasledovala ako kacírské a hnutie begín bolo pod neustálym dozorom cirkvi).

Beginae = mulieres religiosae — zbožné ženy boli laickým dobrovoľným náboženským združením.

Vďaka týmto náboženským hnutiam sa zvýšil kult Panny Márie ako matky umučeného Krista (zdôrazňovalo sa teda jej ľudské poníženie a materinská bolesť), ďalej kult sv. Kataríny a sv. Doroty (ich učenosť a viera i odpor proti nespravodlivej svetskej moci) a zo života Kristovho sa zdôrazňovalo jeho detstvo, umučenie a smrť (teda tie momenty, keď sa podobal najviac slabému alebo utrápenému a mučenému bezmocnému človeku). V súvislosti so zdôrazňovaním Kristovho umučenia zvýšil sa aj kult eucharistie (Kristovho tela a krvi v omšovom obrade).

2.57 Toto hnutie vyšlo síce z chudobných vrstiev mestského obyvateľstva, ale preniklo aj medzi príslušníkov najvyšších tried. Napríklad Margita, dcéra uhorského kráľa Belu IV., bola begina, Kunhuta, dcéra Přemysla Otakara II., sa tiež obracala k tomu druhu zbožnosti, v ktorom sa zdôrazňovalo Kristovo človečenstvo atď. Aj tento fakt ukazuje, že tieto sociálno-náboženské hnutia pôsobili vo svojom čase prenikavo. Ich dôsledkom boli neskoršie reformné hnutia, napr. husitstvo.

Všetky sociálno-náboženské hnutia, známe z európskych krajín v 13. a 14. storočí, prejavujú sa aj na Slovensku. Na Slovensku sú doložené beginy z Bratislavy a z Ostrihomy (13. storočie). Veľmi rýchle začínajú vznikať na Slovensku aj františkánske kláštory (už pred tatárskym vpádom r. 1241). Ale na Slovensku sa šírili aj heretické hnutia, ako hlásil pápežovi roku 1274 olomoucký biskup Bruno.

Spomínané sociálno-náboženské hnutia sú pre vývin spisovného jazyka dôležité preto, lebo výsledkom ich pôsobenia bol vznik literárnych útvarov v domácom jazyku. Presvedčivo je to dokázané pre maďarskú literatúru, kde najstaršie literárne pamiatky z 13. storočia sa dávajú do súvislosti s hnutím begín a nadnárečové používanie domáceho jazyka u veriacich sa dáva do súvislosti s rozmanitými ľudovými reformnými hnutiami.

Aj v našej literatúre je nápadné, že najstaršie české literárne pamiatky so slovakizmami sa viažu tematicky na okruhy, ktoré boli charakteristické pre uvedené nábožensko-sociálne hnutia. Napríklad zo 14. storočia sú zachované eucharistické skladby O verný kresťane a Víťaj, milý Spasiteľu, z roku 1380 je zachovaná krátka mariánska modlitba so slovakizmami, z roku 1428 je krátke slovenské vzývanie Panny Márie, legenda o sv. Dorote bola na Slovensku pretvorená na ľudovú dramatickú hru atď. O týchto textoch pozri ďalej.

2.60 Jazykové pamiatky tohto obdobia. Ako sa už uviedlo, treba predpokladať, že v pastoračnej praxi sa v prvých storočiach Uhorského kráľovstva používala na

Slovensku slovenčina. Doteraz sa nepodarilo na to nájsť nijaký priamy doklad. Ale na možnú existenciu týchto textov možno okrem nepriamych dôkazov uviesť aj sobášnu a krstnú formulu Ostrihomského rituálu z r. 1625. Je totiž zaujímavé, že vo vydaní Ostrihomského rituálu z r. 1625 sú príslušné texty pre slovenských veriacich vytlačené nie po česky, ale jazykom, o ktorom možno bez pochybností tvrdiť, že je to slovenčina, ba presnejšie stredná slovenčina s bohemizmami. Oproti tomu v neskorších vydaniach Ostrihomského rituálu je stupeň slovenčenia týchto textov menší. Porov. text manželskej ohlášky z roku 1625:

Oznamuge se vssem zde prytomnym, že tito osobi, N. N. a N. N. umienili z spomoci Božei stav swateho Manželstwa w stupiř. Protož wssecci spolu sa napominagu, aby gestliže by kto wedel neyaku prekažku, prátelstwa Krvneho, Swagerstwa, Kmotrstwa, anebo yakukolvvek ginu prekažku, kteraby mezi giž menovanimij ossobamii Manželstvvo prekazit mohla; bez messkania nam oznamil. A to prvvnij raz (gestli nay-prvve) Po druhie (gestli druhi raz) Po tretie (gestli treti raz) sa oznamuge.

z roku 1772:

Oznamuge se wssem zde pritomnym zie tyto osoby NN. a NN. uminili z pomocy Božj do stawu Swateho Manželstwa wstupit. Protoz wssecey spolu se napominagu, aby gestližeby kdo wedel negaku prekážku, prátelstwa Krvného, Swagerstwa, a nebo gaku kolvek ginu prekážku, kteráby mezy giz gmenowaniami Ossobami Manželstwo prekazit mohla; bez meskánj nám oznámil. A to Prwni raz (gestli nayprwe); Podruhé (gestli druhy raz), Po tretí (gestli tretí ráz) se oznamuge.

Slovenské znenie formúl v najstaršom vydaní rituálu si vysvetlíme najľahšie tak, že slovenské texty Ostrihomského rituálu z r. 1625 sa opierali o starú pastoračnú prax, v ktorej sa pri týchto príležitostiach používal domáci jazyk. Keď teda uvážime, že texty krstu, ohlášok a sobáskej prisahy sa používali oddávna v národnom jazyku, ďalej keď si uvedomíme tradíciu a vplyv rukopisných rituálov a pomocných obradových kníh i zápisov na tento prvý tlačený rituál a napokon keď uvážime slovenskú podobu týchto formúl, môžu sa pokladať tieto texty za doklad pre obdobie, keď sa na Slovensku pre potreby ľudu pri istých úkonoch používala v pastoračnej praxi reč ľudu, t. j. slovenčina. Okolnosť, že šlo o ustálený obradový text, umožnila zachovať bezo zmeny alebo len s malými zmenami pôvodnú slovenskú osnovu aj v časoch, keď už na Slovensku platila spisovná čeština alebo kultúrna západná slovenčina ako spisovný jazyk slovenskej národnosti. V tomto chápaní sa javia texty Ostrihomského rituálu z r. 1625 ako pozostatok série textov používaných ešte pred 15. storočím. Aj ich pravopisná norma ukazuje na staršie obdobie.

Správnosť výkladu, že tu ide o petrefakt (zmeravený zvyšok) staršieho stavu, dosvedča aj okolnosť, že mladšie vydania Ostrihomského rituálu majú viac bohemizmov než vydanie z r. 1625. Avšak vzhľadom na to, že v slovenskej katolíckej misbe toho času sa stretávame s faktom, že od 16. storočia sa česká jazyková osnova viac a viac slovakizuje, by sme čakali práve opak, t. j. že sa v neskorších vydaniach i to málo bohemizmov z textu vytratí. Táto zdanlivá protivývinová tendencia v slovenských formulách Ostrihomského rituálu sa vysvetlí najlepšie tak, že postupom času odpadol v neskorších vydaniach ohľad na starú tradíciu, podľa ktorej sa

v týchto formulách používala slovenčina, a jazyk textov sa pri nových vydaniach upravoval podľa bežnej jazykovej normy, ktorej základom bola čeština v rozličnom stupni slovakizovaná.

2.61 Inak sa nám ako najstaršie texty, ktoré v 14. storočí ukazujú na slovenské územie, zachovali staročeské texty, v ktorých sú slovenské jazykové prvky. Podľa výskytu slovakizmov v týchto textoch usudzujeme, že prešli slovenským prostredím. Prechod niektorých staročeských textov slovenským prostredím sa dá vysvetľovať alebo tak, že ich odpisovali Slováci ovládajúci český jazyk a literatúru, alebo tak, že ich odpisovali Česi pôsobiaci na Slovensku a pre používanie na Slovensku. Slovakizmy sa mohli dostať do textu alebo mimovoľne, alebo ako pevná súčasť jazykového úzu platného u jednotlivca (u pisára) alebo v istom okruhu ľudí. Prevažná väčšina pamiatok, ktoré prichádzajú do úvahy, nezachovala sa na Slovensku a vzhľadom na to, že sa zachovala v kódexoch, ktorých proveniencia sa najčastejšie neudáva, možno ťažko uvádzať priame doklady, že tieto texty vznikli na Slovensku.

Ťažkosť sa zväčšuje niekedy aj tým, že tie texty, v ktorých sú slovakizmy, nemožno niekedy celkom bezpečne a jednoznačne odlíšiť od staročeských textov moravskej proveniencie. Pri veľkej blízkosti západoslovenských a moravských nárečí v stredoveku je táto ťažkosť celkom pochopiteľná. Z toho všetkého vyplýva, že pri udávaní staročeských textov slovenskej proveniencie bude dosť neistoty a váhania.

Prenikanie češtiny na Slovensko nebolo ani náhle ani jednorazové. Bolo podmienené už od 10. storočia bohatými a rôznorodými stykmi Uhorska s Čechami. Tieto styky sa uskutočňovali práve na západoslovensko-moravskej hranici. Na začiatku šlo o vojenské a politické styky. Z českej strany sa bojovalo dlho o Slovensko (najmä západné) a z uhorskej strany sa prejavovala snaha dobyť Moravu. Obe strany sa totiž usilovali získať celé jadro starej Veľkomoravskej ríše. Okrem vojenských stykov boli veľmi početné aj diplomatické a dynastické styky. Na Slovensko prichádzali aj mnohí českí osídlenci. Ale najdôležitejšie boli predsa len styky hospodárske a kultúrne. Obchodný styk Uhorska s Čechami a so západom sa uskutočňoval po tzv. českej ceste, ktorá šla cez západné Slovensko na Moravu (viedla od Brna na Holíč, Senicu, Jablonicu a odtiaľ hlavným prúdom na Trnavu a Ostrihom). Najmä v oblasti tejto cesty a vôbec v oblasti južného západného Slovenska boli styky Slovenska s Moravou a Čechami veľmi živé. Ale aj severnejšie, cez Trenčín a Žilinu, boli veľmi živé obchodné styky s Moravou a so Sliezsikom. Pre vzájomný styk bola veľmi dôležitá aj okolnosť, že z Čiech viedla v stredoveku pútnická cesta do sv. Zeme cez Moravu a Slovensko na juh. Uhorskí králi zabezpečovali pútnikom voľný prechod.

Veľmi dôležité boli kultúrne styky. Tie sa uskutočňovali prostredníctvom cirkvi. České duchovenstvo prichádzalo do Uhorska najmä v 14. storočí. Podľa niektorých zistení sa za Karola Róberta a za Ludovíta Veľkého usadilo v Uhorsku 73 kňazov. Je to iste len zistený zlomok zo skutočného počtu. Väčšina týchto kňazov prichádzala z Moravy a zo Sliezska. Prílev českého kňazstva za Anjouovcov spôsobila najmä okolnosť, že vlastného uhorského kňazstva bolo menej a bolo na nižšej vzdelanostnej úrovni (pozri 2.48). Je pochopiteľné, že českí kňazi prinášali so sebou aj českú literatúru tých čias, resp. pri svojej pastoračnej práci používali český jazyk. To bola jedna z ciest, ktorou sa k nám dostávala čeština v 14. storočí.

Veršovaná modlitba Ó, verný kresťane a pieseň Víťaj, milý Spasiteľu z polovice 14. storočia. Prepis textu pozri v 2.62.

Ó, verný kresťane, milý Spasiteľu, slyš naše
 prosby, ktoré ťa prosia, aby si nás
 od všelikého nebezpečenstva a utrpenia
 zachránil. Ty, ktorý si nás z mŕtveho
 života vzkřel, zachráň nás pred smrťou
 a peklom. Ty, ktorý si nás z otročstva
 a bremena slobodil, zachráň nás pred
 všetkým zločinom a hriechom. Ty, ktorý
 si nás z tmy svetla viedol, zachráň nás
 pred všetkou tmou a úzkosťou. Ty, ktorý
 si nás z chýb a hriechov očistil, zachráň
 nás pred všetkým srovnaním. Ty, ktorý
 si nás z chýb a hriechov očistil, zachráň
 nás pred všetkým srovnaním. Ty, ktorý
 si nás z chýb a hriechov očistil, zachráň
 nás pred všetkým srovnaním.

2.62 Zo staročeských pamiatok 14. storočia, ktoré by mohli mať slovenské jazykové prvky, možno spomenúť:

• Veršovaná modlitba *O, verný kresťane*. Jej text znie:

Sine me nichil potestis facere. O wny cstane
twe nabosentstwo swetkno stane Acz
mylost bosye tebe ostupy = azkarzyedy
dyabel ktobyte pstupy, proto yest ma kto
mv rada. yescye kasdy was nesada
y porzucyl tworczv swemv — stwo spa
stworzytely nebeskemv — aby chom
gemv dnesny den y powsye tzassy tak
slusyly — — ez bychom swych wsech hrye
chow natompto swyetye sbyly aodne
ho sye nyckdy o neodlucyly = Aby nam
racyl poslaty ducha swateho wnane
sye syrdcze daty. Abych yaz mohl wam
o tak bosye slowye sly. zny .pwy
ty — — ez by vy yeho tak snasnye pos
luchaly yask by skrosye to wyec
nv radost obdyrzaly am-. tako boh
day. Rczetez pomnye duchu ...
themv modlyttwu yednu. aby wam
dal pamnyet snadnu aby mochly to
wsetkno obdyrzycy csos wam yest po
tryeba nadusy y na cyely myecy

Hneď za týmto textom je v tom istom rukopise pieseň *Vítaj, milý Spasiteli*. Jej text znie:

Wytay myly spasytelu, wseho swyeta stworzytelu
wytay myly ihu Xe iakz sye poczal sdyewky cystey
wytay swathe bozeye cyelo yaks sy na swate ...
su pnelo p clowyecyie spasenye. Prosyu tebe ihesu
myly meho sywota wsemy syly, vczyn prosweho ty
la rany, y pro swoy bok pclany. Racz my po
prycy cyela sweho pryedskoncyenym sywota
meho. Aby odpudyl wsu mocz dyabelsku A dal
my radost nebesku. vytay draha kyrwy bo
sye nade wsenkno swyetske sbosye. Racz mye nas
hrychov oplakacy a dobre skoncyenye pos
lacy

letator maneat qui sibi maledicat.
av wasye ye syrdcye swadycy.

Konvenčný prepis týchto textov znie (po rozvedení skratiek a odstránení zrejmych prepisov a omylov):

O v(er)ný k(re)stane,
tvé náboženstvo šveckno stane,
ač milost božie tebe ostúpí
a škaředý diabel k tobě p(ri)stúpí.
Proto jest má k tomu rada,
ještě každý (z) vás nesada
i pořučil tvorcu svému,
stvořiteli nebeskému,
abychom jemu dnešní den
i po všě časy tak slůžili,
ež bychom svých všech hriechov
na tompto světě sbyli
a od neho sě nikdy neodlúčili.
Aby nám ráčil poslati
Ducha svatého v naše syrdce dati.
Abych jáz mohl vám
tak o božě slově sličně praviti,
ež by vy jeho tak snažně poslůchali,
jakž by skrozě to věčnú radost obdiržali.
Amen. Tako boh daj.
Rcetež po mně duchu svatému
modlitvu jednu,
aby vám dal pamnět snadnú,
aby mochli to všetkno obdiržiti,
což vám jest potřeba na duši i na těli měti.

Vítaj, milý Spasitefu,
všeho světa Stvořitefu,
vítaj, milý Jesu Christe,
jakž sě počal z dievky čistej.
Vítaj, svaté božie tělo,
jakž si na svatém krížu pnelo,
pro člověčie spasenie.
Prošu tebe Ihesu milý,
mého života všemi sily,
učíň pro svého tila rany
i pro svoj bok proklaný
rač mi popříti těla svého
před skončením života mého,
aby odpudil všú moc diabelskú
a dal mi radost nebeskú.
Vítaj, drahá kirvi božie,
nade všeckno světské sbožie,

rač mě hrichov oplakati
a dobre skončenie poslaci.
Laetator maneāt, qui sibi maledicat.
a v vašě sirdčě svaditi.

Tieto texty sa nachádzajú v kódexe, kde okrem iných vecí je aj rukopis slovenského husitu Jána Vavrincovho z Račíc. Ide o traktát *Oportet episcopum esse irreprehensibilem* (Biskup musí byť bezúhonný). Tesne pred miestom, na ktorom sú zapísané oba uvedené texty, je zapísaný text kázne *De corpore Cristi sermo bonus* (Dobrá kázeň o tele Kristovom).

Oba texty majú početné slovakizmy. Ide najmä o tieto:

1. Staročeská prehláska *ä* > *ě* sa uskutočňuje minimálne, resp. doklady sú neisté.
2. Staročeská zmena *ie* > *i* sa uskutočňuje len v dvoch prípadoch, v deviatich sa neuskutočňuje.
3. Zmena *ú* > *au* v textoch nie je zastúpená.
4. Zmena *aj* > *ej* nie je v textoch zastúpená.
5. Zmena *ó* > *uo* nie je v textoch zastúpená.
6. Zmena *û* > *i* je v jednom prípade, v šiestich prípadoch sa nerealizovala.
7. Hlások *ř* sa v piatich prípadoch nezaznačuje, v jednom prípade sa zaznačuje chybné, v troch sa zaznačuje.
8. V texte sú asi doklady na zmenu *ř* > *č*. Nie sú isté.
9. Slabičné *r* sa označuje so sprievodnou samohláskou *ir*. Dôležité je, že praslovanská skupina „*r + jer*“ sa v týchto textoch správa tak ako slabičné *r*.

Po zhrnutí všetkých týchto faktov možno usúdiť, že uvedené dva staročeské texty pochádzajú zo 14. storočia a svojím pôvodom ukazujú na južnú časť západného Slovenska (okrem Záhoria a okolia Bratislavy).

Podľa obsahu je prvá skladba veršovanou modlitbou vyzývajúcou veriacich, aby sa oddali Duchu Svätému. Druhý text je pieseň oslavujúca Kristovo telo a krv. Oba texty sa primkávajú k tomu druhu zbožnosti, ktorý je v tom čase typický pre reformné hnutia (pozri 2.56—2.57).

2.63 Podobným textom je krátke štvorveršie, asi veršovaná modlitba *Mária matko*. Je zapísaná roku 1380 v kódexe františkánskeho kláštora v Bratislave. Text znie:

Maria matko, racz prossyty zato,
Bych ya hrzyessne nebozatko
mohl sye swych hrzyechow pokaty
a posskona(n)y tebye ssye dostaty
Maria matka, racz pros[iti] da ...

Ako slovakizmy mohli by sa tu ukazovať jednak *-e-* v tvare *tebě* (česky *tobě*), jednak nominatívna forma oslovenia (namiesto vokatívnej) v tvare *Maria matka* (na konci modlitby).

Aj krátke vzývanie Panny Márie z bratislavského kapitulného kódexu z roku 1428 má výrazný slovenský ráz. Znie:

Maria Spomoz znucze swemu wyernemu slucze.

Ako slovakizmy sa tu ukazujú hlásky *dz* v tvaroch z *núdze*, *sludze* (D sg. a-km.), ktoré sú zapísané síce ako *cz* (ako *c*), ale zrejme sa nimi má vyjadriť slovenský zvuk *dz* na rozdiel od českého zvuku *z*.

Všetky tieto texty mohli súvisieť s reformným typom zbožnosti, ktorý sa vyvinul v 13. a 14. storočí a o ktorom už bola reč (pozri 2.56—2.57).

2.64 Za rukopisy, ktoré obsahujú slovakizmy, sa označuje aj Viedenský evanjeliár z druhej polovice 14. storočia, Zaltar Klementinsky z prvej polovice 14. storočia, Pasovský zlomok žaltára z druhej polovice 14. storočia. Ak by tieto rukopisy boli skutočne prešli slovenským prostredníctvom, vtedy by ich zapísanie bolo možno pripísať alebo českým kňazom pôsobiacim na Slovensku, alebo Slovákom, ktorí študovali v Čechách a preniesli na Slovensko pamiatky českej literatúry.

Na Slovensku sa nachádza viacej stredovekých latinských pamiatok českej proveniencie a rovnako tak existuje viacej českých stredovekých pamiatok. Je možné, že viaceré z nich pochádzajú z týchto čias prvého prenikania češtiny na Slovensko.

2.70 Osobitnú skupinu prác sem patriacich tvoria rukopisy Glosára a Bohemára, ktoré sa zachovali na Slovensku. Glosár a Bohemár sú latinsko-české slovníky obsahujúce odbornú a vedeckú terminológiu 14. storočia. Boli zostavené podľa večných okruhov a služili ako príručky, resp. hesláre všetkých stredovekých poznatkov. Ich autorom bol slávny slovníkár doby Karola IV. magister Bartholomaeus, zvaný Klaret. Vznik týchto slovníkov sa kladie do tretej štvrtiny 14. storočia. Na starom Slovensku sa zachovali, resp. svojimi jazykovými znakmi na Slovensku ukazujú dva rukopisy Glosára a dva rukopisy Bohemára. Dôležitý rukopis Glosára sa zachoval v bratislavskej a ostrihomskej kapitulnej knižnici. Jeden rukopis Bohemára sa zachoval v Ostrihome a druhý rukopis je tzv. Bohemár Martina zo Strážnice. Vznik tohto odpisu Martina zo Strážnice sa kladie na rok 1379. Odpis Martina zo Strážnice sa pokladal za moravskoslovenskú jazykovú pamiatku, ale rozbor jazykových znakov ukázal, že tu ide o pamiatku, ktorá svojimi nárečovými prvkami ukazuje skôr na trenciansku oblasť. Isté osobitosti ukazujúce na slovenské prostredie zdá sa mať aj rukopis Klaretovho Glosára, ktorý je v Bratislave. Zdá sa tiež, ako by už predloha, z ktorej bol odpísaný Bohemár Martina zo Strážnice a rukopis Bohemára, ktorý je uložený v Ostrihome, bola mala nejaké nárečové slovakizmy.

2.71 Z toho by sa dal robiť záver, že už pri tvorbe Klaretových prác, Glosára a Bohemára, treba brať do úvahy nejakú slovenskú účasť. Možno bol nejaký Slováč medzi Klaretovými spolupracovníkmi, možno mal Klaret (alebo niektorý jeho spolupracovník) slovenského informátora. Ale táto druhá možnosť je menej pravdepodobná, pretože lexikálne prvky, ktoré sa ukazujú ako slovakizmy, nemajú charakter lexikálnych prevzatí, ale stoja na mieste existujúcich českých slov.

V Klaretových rukopisoch zachovaných na Slovensku treba teda rozlišovať slovakizmy, ktoré boli v origináli Klaretových prác, od slovakizmov, ktoré do jednotlivých rukopisov prenikli vtedy, keď sa prepisovali na Slovensku a pre Slovákov.

Na akúsi súvislosť Klareta so Slovákami z trencianskej oblasti by mohla ukazovať aj okolnosť, že v jednej zo svojich ďalších prác zaznačuje prvý raz ľudovú rozprávku *O dvanástich mesiačikoch*. Túto rozprávku zapísala potom Božena Němcová. Počula ju od svojej slúžky, ktorá pochádzala z Trencianskej. Medzi českými ľudovými rozprávkami sa táto téma nevyskytuje.

Používanie Glosára a Bohemára je dôležité pre dejiny kultúrneho a spisovného jazyka na Slovensku. Klaretov Glosár a Bohemár boli vlastne učebnicami. Na Slovensku ich nachádzame pri kapitulných školách: jeden Glosár v Bratislave, jeden Glosár a jeden Bohemár v Ostrihome a jeden Bohemár (v odpise Martina zo Strážnice) ukazuje na trenciansku oblasť.

Tieto fakty zdá sa, ukazujú, že spisovná čeština neprenikala na Slovensko živelne, naopak, badať tu isté prvky organizovanosti. Možno usudzovať, že sa čeština aspoň na západoslovenských kapitulných školách používala už koncom 14. storočia. Čeština sa tu pestovala pri vzdelávaní kňazského dorastu zrejme preto, aby ju kňazi mohli používať pri svojej pastoračnej praxi. Táto cesta prenikania češtiny na Slovensko je aj jednou z ciest, ktoré spôsobili od 15. storočia chápanie češtiny ako písanej podoby spisovného jazyka slovenskej národnosti. Ďalej takto možno vysvetliť, že české literárne pamiatky neprenikli na Slovensko len individuálnymi akciami jednotlivých kňazov, ale aj cez kapitulné (a kláštorne) školy.

2.80 Čeština sa v 14. storočí používala na Slovensku len v pamiatkach literárneho rázu: jej využívanie bolo teda vymedzené dosť jednostranne. Toto vymedzené používanie češtiny na Slovensku v 14. storočí ukazuje, že o češtine nemožno pred 15. storočím na Slovensku uvažovať ako o spisovnom jazyku. Ako nás o tom informujú naše doteraz veľmi neúplné vedomosti, plody staročeskej literatúry sa na Slovensko dostávali, boli tu odpisované, resp. odpisovali ich potom aj v Čechách a na Morave rodení Česi (je možné, že boli medzi nimi aj Slováci), ktorí pobudli na Slovensku, a tak prijali do svojho jazyka isté slovenské prvky. Lenže doklady, ako sa zdá, ukazujú, že v 14. storočí nemala ešte čeština na Slovensku nejakú vynikajúcejšiu spoločenskú záväznosť. Používala sa v kruhoch českých duchovných pôsobiach na Slovensku, resp. títo duchovní ju používali vo svojom okolí, možno že ju používali na západnom Slovensku na písomné záznamy aj slovenskí duchovní, no nebola ešte celospoločenským spisovným jazykom.

Ale z druhej strany treba uvážiť, že českí duchovní, pôsobiaci v 14. storočí na Slovensku, používali češtinu (resp. slovakizovanú češtinu alebo slovenčinu popretkávanú češtinou) vo svojej pastoračnej praxi (v kázňach, modlitbách, pri krste, pri sobášoch, pri spovedi a pod.). Používali ju aj v osobnom styku, a tak ju propagovali ako kultúrny jazyk medzi širokými vrstvami. Takto sa čeština stávala pasívne známou ako kultúrny jazyk u Slovákov už v 14. storočí. Keď k tomu prirátame všetky ostatné spôsoby kontaktu medzi Čechmi a Slovákami už od raného feudalizmu a keď si ešte vysvetlíme aj spoločenské faktory, ktoré zavážili, pochopíme ľahko, že od konca

14. storočia a najmä od začiatku 15. storočia sa čeština ujala ako písaná podoba spisovného jazyka slovenskej národnosti.

Literatúra

- ERNYEY, J.: Régi Cseh telepítések hazánkban. Föld és ember. Budapest 1926.
- GAJDOŠ, V. J.: Slovenský text zo 14. storočia. (Ešte raz o slovenskom texte zo 14. storočia.) Duchovný pastier, 35, 1960, s. 138—139.
- CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko. Bratislava 1923. FF UK. 424 + XX s. 5 máp.
- CHALOUPECKÝ, V.: Kniha Žilinská. Učená spoločnosť Šafaříkova, Bratislava 1934, 240 s.
- HOLINKA, R.: Sv. Svorad a Benedikt, svätci Slovenska. Bratislava, 8, 1934, s. 304—348.
- KIRÁLY, P.: Zur Frage der ältesten slowakischen Sprachdenkmäler. Studia Slavica, 4, 1958, s. 113—158.
- KNIEZSA, I.: A magyar állami és jogi terminológia eredete. A Magyar tudományos nyelv- és irodalomtudományi oszdtálynak Közleményei, 7, 1955, s. 237—266.
- KOVACHICH, M. G.: Formulae solenes styli. Pestii 1799.
- MEZEY, L.: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádkor végén. Budapest 1955.
- PAULINY, E.: Zčiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. Jazykovedné štúdie, 6, 1961, s. 5—39.
- PAULINY, E.: K veku Jagícových a Paterových glos. Slavia, 28, 1959, s. 20—28.
- PAULINY, E.: Západoslovenské výpožičky v maďarskej lexike. O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, SAV 1965, s. 190—204.
- PAULINY, E.: Dve veršované staročeské skladby so slovakizmami. Jazykovedný časopis, 11, 1960, s. 125—136.
- PAULINY, E.: Klaretov Glosár a Bohemár na Slovensku. Jazykovedný časopis, 9, 1958, s. 59—68.
- PAULINY, E.: Staré prevrstvovanie nárečia v severných stredoslovenských stoliciach. Jazykovedné štúdie, 14, 1977, s. 82—92.
- MÍNÁRIK, J.: Stredoveká literatúra. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, 336 s.
- RYŠÁNEK, FR.: Slovník k Žilinské knize. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954.
- STANISLAV, J.: Zur Frage der Slowakismen in den altscheichischen Denkmälern. Zeitschrift für Slawistik I-4, s. 58—70; II-1, s. 38—51.
- VILIKOVSKÝ, J.: Písemnictví českého středověku. Praha 1948.

3) OBDOBIE 15. STOROČIA

ÚVOD

3.0 15. storočie bolo vo viacerých smeroch zlomovým obdobím vo vývine slovenskej národnosti a jej spisovného jazyka. Hospodárske a mocenské protiklady jednotlivých vrstiev obyvateľstva sa v tomto storočí neobyčajne vyostrujú. Okrem vlády Mateja Korvína v druhej polovici 15. storočia bolo celé toto storočie plné anarchistických politických búrok a vojenských zrážok.

Kráľ Žigmund, ktorý nastúpil a udržal sa napriek rozmanitým zvratom po Ľudovítovi Veľkom, je veľmi rozpornou osobnosťou. Z jednej strany úspešne podporoval hospodársky rast miest, a tým prispieval ku konsolidácii. No z druhej strany mal veľmi nákladnú a dobrodružnú zahraničnú politiku. Doma balansoval s vrtošivými feudálmi a ako český kráľ a nemecký cisár viedol dlhotrvajúcu vojnu s husitskými Čechmi. V dôsledku toho bolo najmä západné Slovensko cez desaťročie cieľom husitských útokov. Husiti v tom čase dokonca obsadili a dlhší čas držali niekoľko západoslovenských miest a hradov. V tejto súvislosti je dôležité najmä dlhší čas trvajúce obsadenie Trnavy a Topoľčian.

3.01 Po smrti kráľa Žigmunda nastáva v krajine znovu neporiadok. Keď o dva roky zomrel Žigmundov nástupca Albrecht Habsburský, časť magnátov uznala za kráľa Vladislava Jagelovského. Kráľovná Alžbeta povolala Jana Jiskru z Brandýsa, aby so svojim žoldnierskym českým vojskom chránil záujmy jej syna Ladislava Pohrobka. Jan Jiskra z Brandýsa držal od r. 1440 stredoslovenské banské a východoslovenské banské a obchodné mestá a viacej dôležitých hradov. V bojoch s krajinským gubernátorom Jánom Hunyadim a jeho prívržencami boli mu tieto mestá veľkou oporou. Ostali mu po celý čas verné, lebo sa staral o ich bezpečnosť. Jiskrovo účinkovanie sa na Slovensku definitívne končí r. 1462.

Za čias Jana Jiskru z Brandýsa sa rozvíja na Slovensku bratricke hnutie, ktoré pokračovalo svojím spôsobom v tradíciách husitského hnutia. Ostatné bratricke skupiny boli zničené až za Mateja Korvína.

Matej Hunyadi (Korvín) postupne likvidoval feudálnu anarchiu a hospodársky i politicky konsolidoval krajinu. Dal sa korunovať aj (proti husitskému kráľovi Jurajovi z Poděbrad) za českého kráľa. Z toho titulu držal až do svojej smrti Moravu (r. 1490). Po jeho náhlej smrti znovu vypukla feudálna anarchia. Nezastavila ju ani slabá vláda Vladislava Jagelovského (bol súčasne aj českým kráľom). Krajina sa stávala čoraz zrelšou za korist nastupujúcich Turkov. Nástupca Vladislava Jagelovského, jeho syn Ľudovít II., padol v boji proti Turkom v bitke pri Moháči (r. 1526).

3.02 Etnickú podobu Slovenska v 15. storočí dokreslila valašská kolonizácia. Valasi prichádzajú k nám zo Sedmohradska cez Zakarpatskú Ukrajinu, východné a stredné Slovensko. Ich prúd dosahuje až východnú Moravu. Pôvodne to boli Rumuni, ale pri postupe na západ sa ich etnické zloženie menilo. Na východnom a čiastočne aj na strednom Slovensku to už boli Ukrajinci, na strednom Slovensku už prevažoval slovenský živel, na západnom Slovensku a na východnej Morave to už boli Slováci. Na svojom postupe i pri týchto zmenách si zachovávali techniku chovu oviec a kôz a spôsob exploitácie tohto chovu. V podstate sa zachovávala aj ich kultúra. Vniesli svojrázny prvok do slovenskej ľudovej kultúry, duchovnej i hmotnej, hlavne v horských oblastiach stredného Slovenska. Zemepáni ich pozývali a poskytovali im výhody, pretože ich zástuhou sa hospodársky využili doteraz neexploatované horské lúky, poľany a hole. Boli slobodní a ich pomer k zemepánovi sa určoval osobitným právom. Ich vovádzanie do poddanského stavu od 16. storočia, ale najmä od 17. storočia sa stalo prameňom odbojných a zbojných tradícií, ktoré boli živé hlavne v horských oblastiach stredného Slovenska. Pokiaľ to na našom území neboli Slováci, postupne sa asimilovali. Na ich pôvod ukazuje odborná salašnícka terminológia a viaceré názvy vrchov a holí.

3.03 Napriek viacerým nepriaznivým spoločenským okolnostiam a vývinovým vrstvom badať v tomto období neustály rast výroby a hospodárskej sily výsadných vrstiev na Slovensku. Je to predovšetkým dôsledok veľkej prosperity Slovenska za vlády Karola Róberta a v podstate aj za jeho syna Ľudovíta Veľkého. V tom čase, ako sa to už naznačilo v 2.502, veľmi vzrástla hospodárska, a teda aj mocenská dôležitosť meštianstva. Tento vývin pokračoval aj v 15. storočí. V mestách neustále vzrastala remeselnícka výroba. Trhy na tieto výrobky ďaleko presahujú hranice mesta, v ktorom vznikali. Definitívne sa formujú remeselnícke cechy a v nich sa výroba špecializuje. V rámci stredoeurópskeho, ba európskeho vývinu neustále vzrastá tranzitný obchod (pozri 2.502). Vo vybraných mestách sa výrazne uplatňuje právo skladu, t. j. povinnosť zahraničných kupcov predložiť na predaj tovar, ktorý viezli cez príslušné mesto. V banských mestách podstatne vzrástla ťažba zlata, striebra a medi. Slovensko v 15. storočí produkovalo 40 % zlata a 30 % striebra európskej produkcie.

V súvislosti s rastom hospodárskej sily miest zväčšuje sa aj priepasť medzi bohatým mestským patriciátom z jednej strany a remeselníkmi a námezdnými pracujúcimi obyvateľstvom z druhej strany. Maličká vrstva patriciátu, ktorá bola nemecká, udržiavala vo svojich rukách vládu nad mestom a nad jeho bohatstvom. Vrstva remeselníkov, robotníkov a iných námezdných pracujúcich, ktorá dovtedy nebola ešte etnicky slovenská, rýchlo sa poslovenčovala. V 15. storočí nastáva zásadné poslovenčenie v mestách na západnom a strednom Slovensku.

3.04 Na vidieku podstatne vzrástla poľnohospodárska výroba. Získavala sa nová pôda kľčováním a zintenzívnila sa aj samotná poľnohospodárska výroba. Prosperujúce mestá boli vďačným odberateľom poľnohospodárskych produktov. Ale aj na vidieku sa prehlbujú triedne protiklady. Vysoká šľachta proti zemiaňstvu, no celá šľachta spoločne zvyšuje vykorisťovanie poddaných.

ČEŠTINA AKO SPISOVNÝ JAZYK SLOVENSKEJ NÁRODNOSTI

3.1 Príčiny preniknutia češtiny. Dôležitou a základnou príčinou preniknutia spisovnej češtiny na Slovensko bolo zosilnenie vrstiev tvoriacich jadro, okolo ktorého sa formovala slovenská národnosť: je to zemianstvo a meštianstvo. Zemianstvo si v 14. storočí definitívne vybojovalo uznanie svojich šľachtických práv a od tých čias sa konsoliduje nielen ako vojenská a politická, ale aj ako hospodárska sila. Práve tak aj meštianstvo, a v tom aj slovenské meštianstvo, zmohutnieva hospodársky i politicky. Vzhľadom na zvyšujúcu sa členitosť výsadných vrstiev z množujú sa aj ich vzájomné styky, súperenia a boje. Napríklad mestá bojujú, najčastejšie po boku kráľa, o svoje pozície s vysokou šľachtou i zemianstvom, zemianstvo má trecie plochy s vysokou šľachtou i mestami, vysoká šľachta využíva zemianstvo proti kráľovi atď. Zmnožený styk najrozmanitejšieho druhu, rýchlejšie pulzovanie hospodárskeho i politického života, vojenské udalosti atď., to všetko prinášalo nevyhnutnú potrebu zaviesť si pružnejší a ľahší jazyk na písomné dorozumievanie, než bola latinčina.

3.11 Vývin v 15. storočí napomáhal prenikanie češtiny na Slovensko aj tým, že sa z rozmanitých príčin rozširovali styky uhorsko-české, resp. slovensko-české. Tie sú niekoľkokrát. Husiti podnikli na Slovensko niekoľko výprav, ba po istý čas sa aj zdržiavali na Slovensku, držali niektoré hrady a mestá (napr. Trnavu a Topoľčany). Jan Jiskra ako kráľovský kapitán v rokoch 1440—1462 ovládal so svojim žoldnierskym českým vojskom Slovensko, a to najmä stredné a východné. Na Slovensku sa okolo polovice 15. storočia rozvíja bratricke hnutie, ktoré pokračuje v tradíciách husitsko-táborského hnutia. Za kráľa Žigmunda, Mateja a Vladislava bol v osobách panovníkov, ktorí boli uhorskými i českými kráľmi, zabezpečený úzky kontakt Uhorska, hlavne Slovenska s českými krajinami, najmä s Moravou (kráľ Matej držal Moravu ako český kráľ od r. 1468 až do svojej smrti r. 1490). Roku 1348 bola založená pražská univerzita. Od tých čias početní príslušníci panského, zemianskeho a meštianskeho stavu študovali v Prahe. Úzky kultúrny kontakt bol najmä v časoch husitského hnutia, ale nijako sa nenarušil ani neskoršie.

Bohaté boli najmä styky Moravy so západným Slovenskom. Boli to úzke obchodné a hospodárske styky (vzájomný vývoz a dovoz tovarov, účasť na trhoch), vojenské styky, a to priateľské i nepriateľské, feudálne styky (uhorskí páni si kupovali, resp. dostávali ako donácie majetky na Morave a zasa naopak moravskí páni mali často majetky na západnom Slovensku), kultúrne styky (kňazi z Moravy a Sliezska prichádzali na Slovensko, stýkali sa navzájom rehole, prichádzali z Čiech a Moravy pisári atď.).

3.12 Okrem toho za kráľa Žigmunda vo vojnách s husitmi prichádza na západné Slovensko, najmä do oblasti od Bratislavy po Trenčín, veľký počet vojenských a technických odborníkov z Čiech. Sú to najmä puškári (delostrelci), technickí majstri pre budovanie fortifikácií a iní podobní remeselníci. Pohyb mestského remeselnického obyvateľstva iných profesií pramene nezaznačujú, ale bol iste pozoruhodný.

Za vojen s husitmi nastal živý písomný kontakt v češtine medzi Moravou

a západným Slovenskom. Čeština sa začala používať u uhorských vojenských veliteľov (najmä slovenského pôvodu) v posádkach kráľa Žigmunda na Morave.

3.2 Všetky tieto fakty spôsobili, že čeština sa začala ujímať a sústavne používať v listoch a listinách u zemianstva, meštianstva, u vojenských veliteľov, zemepánov a aj v styku kráľovskej kancelárie s adresátmi na Slovensku.

V tejto súvislosti je veľmi poučné najmä používanie češtiny v uhorskej kráľovskej kancelárii. Jej používanie je dosť prekvapujúce, pretože úradným jazykom uhorskej kráľovskej kancelárie bola latinčina. S používaním češtiny ako úradného jazyka uhorskej kráľovskej kancelárie v styku so zemepánmi a mestami na Slovensku sa stretávame najmä za kráľa Mateja, ale aj po jeho smrti. Kráľ Matej dobre vedel po slovensky i po česky a dorozumel sa v každom slovanskom jazyku. Zaznačil to taliansky humanista Galeotto Marzio, ktorý pobýval častejšie na Matejovom dvore; spomenul zaujímavým spôsobom aj jazykovú prax v Uhorsku. Uvádza pre strednú Európu svojich čias, že „*Nemci, Česi, Poliaci niekedy v materinskej reči, ale zväčša po latinsky píše listiny, iba Uhorsko (hovorím o kresťanoch — t. j. o katolíkoch, nie o pravoslávnych, E. P.) len po latinsky píše, lebo v maďarskej reči nepíše sa ľahko*“. Uhorská kráľovská kancelária totiž v tom čase nevydávala maďarsky písané listiny. Galeotto Marzio vyslovil v tejto súvislosti prvý zaujímavú myšlienku, ktorá sa za obrodovania stala veľmi dôležitou pre vzrast slovenského národného vedomia. Slovanský jazyk (sclavonica lingua) pokladá za jediný, rozrôznený na veľa jazykov, ale poznamenáva, že slovenčina sa pokladá za matku všetkých slovanských jazykov. (*Sclavonica enim lingua omnium istarum mater esse cognoscitur.*) Dôležitým dokladom o používaní češtiny v uhorskej kráľovskej kancelárii v styku so slovenským územím je listina, ktorú posielala uhorská rada (preláti a páni Uhorského kráľovstva) mestu Trnave roku 1490 (už po smrti kráľa Mateja).

Za vlády Jagelovcov (Vladislava a Ľudovíta II.) sa používanie češtiny rozšírilo ešte podstatnejšie na západnom a severnom strednom Slovensku. Po odchode Jana Jiskru z Brandýsa sa používanie češtiny na východnom Slovensku a v stredoslovenských banských mestách a v ich okolí na čas obmedzilo.

3.3 Na prevzatie češtiny na Slovensku ako písomnej podoby spisovného jazyka slovenskej národnosti teda zrejme vplývala stará tradícia a nové zmnožené slovensko-české styky. Používanie češtiny na Slovensku v 15. storočí a najmä na začiatku 15. storočia by bolo teda možno vykladať ako priamy český import. Je totiž pozoruhodné, že do roku 1440 sa čeština používala iba na západnom Slovensku a len od r. 1440, keď Jan Jiskra ovládol stredné a východné Slovensko, začala sa čeština používať na celom Slovensku (s obmedzením, ktoré sa už uviedlo).

Ale vysvetliť začiatok používania češtiny na Slovensku len ako český import, ktorý Slováci pasívne prijali, bolo by veľmi jednostranné a nesprávne. Okrem toho, že sa čeština šírila na Slovensko prirodzeným českým vplyvom zvonku, objavila sa aj vnútorná potreba používať český spisovný jazyk. Ako sa už spomenulo, styk jednotlivých výsadných, etnicky slovenských spoločenských vrstiev sa stal natoľko živý, že potreba nejakého písaného nadnárečového útvaru sa javila nepostrádateľná. Národnostné vedomie narastalo v tom čase už natoľko, že Slováci potrebovali

spisovný jazyk, ktorý by ich reprezentoval ako nadnárečový, celospoločenský jazykový útvar. Okrem toho sa ovládanie češtiny u výsadných slovenských vrstiev stalo najmä na západnom Slovensku (a sčasti aj v Liptove) také rozšírené, že nebolo prekážok pre jej používanie ako písanej podoby spisovného jazyka.

3.31 Mohla by sa položiť otázka, prečo si Slováci nevybrali za formu písomného celoslovenského styku nejaké vlastné nárečie, prečo si vybrali češtinu. Tieto príčiny boli dve: Slováci nemali nejaké výrazné hospodárske, politické alebo kultúrne centrum ktoré by bolo slúžilo ako jazykové a územné jadro pre domácu podobu spisovného jazyka. Je síce pravda, že stredoslovenské stolice ako miesto, na ktorom bolo najviac zemanstva a na ktorom boli banské mestá celouhorskej dôležitosti, boli takým prirodzeným stredom vznikajúcej slovenskej národnosti, ale výrazné slovenské kultúrne centrum, na ktorom by bola vznikla písomná podoba domáceho jazyka, sa ani na tomto území neutvorilo. Je však pravda, že stredoslovenské nárečia už od začiatku formovania slovenskej národnosti javia expanzívnu tendenciu používať sa aj mimo svojich územných hraníc.

Proti tomu sústavné, už viacstoročné prenikanie češtiny na Slovensko a najmä intenzívny styk slovensko-český v 14. a hlavne v 15. storočí spôsobili, že čeština sa „prirodzenou cestou“ udomácnovala v prvej polovici 15. storočia najprv na západnom Slovensku a v druhej polovici tohto storočia aj na severnom strednom a sčasti aj na východnom Slovensku. Čeština mala proti domácim nárečiam tú výhodu, že bola vypelým spisovným jazykom a že vďaka priaznivým historickým podmienkam začala sa používať na Slovensku vo funkcii spisovného jazyka živelne. V značnej miere ju síce na Slovensko priniesli Česi, ale Slováci ju spontánne prijali, pretože vhodne vyplňala medzeru, ktorá sa začala ukazovať. Slováci sa formovali v Uhorsku ako národnosť vo veľmi nepriaznivých podmienkach. Proces ich formovania na národnosť v 15. storočí postúpil značne dopredu okrem spoločenských podmienok aj vďaka okolnosti, že za písanú podobu svojho celospoločenského jazyka prijali češtinu. Pomocou českého spisovného jazyka sa prekonávala úžasná feudálna rozdrobenosť, ktorá u nich vládla. Čeština bola veľmi dôležitým faktorom pri formovaní slovenskej národnosti.

3.32 Čeština sa teda na Slovensku v 15. storočí chápala ako celospoločenská podoba písomného jazyka formujúcej sa slovenskej národnosti. Teda medzi češtinou a slovenskými nárečiami bol v prvom rade vzťah hierarchický: čeština ako celospoločenská písomná jazyková forma sa chápala ako nadradená forma domácim nárečiam. Ale z faktu, že Slováci prijali spisovnú češtinu ako kultúrneho reprezentanta svojho jazyka, nijako nevychodí, že sa aj národnostným cítením pokladali za Čechov. Faktom je, že čeština im slúžila ako pomocný faktor pri utváraní vlastnej národnosti. Je dôležité uvedomiť si, že čeština nebola v tomto období, a ani dlhý čas potom, hovorenou celospoločenskou formou jazyka, bola iba písomnou podobou. V istom zmysle mala teda čeština v tomto období tú istú funkciu ako latinčina. Od funkcie latinčiny sa však odlišovala tým, že pre svoju blízkosť k slovenčine sa chápala ako kultúrna podoba domáceho jazyka.

3.4 Už od obrodzenia sa objavoval, ale najmä v čase medzi dvoma svetovými vojnami sa veľmi propagoval názor, v ktorom sa odôvodňovalo prijatie češtiny ako spisovného jazyka Slovákov tým, že Slováci tvorili vraj s Čechmi od pôvodu jeden národ s tou istou rečou. To bola teória o pôvodnej jazykovej a národnej jednote československej. Táto jednota bola vraj neskoršie umele porušená Bernolákovou a najmä Štúrovou národnou a jazykovou „odlukou“ a „odtržením“. Ak odhliadneme od politických, hospodárskych a mocenských aspektov tejto teórie (pozri 9.01, 9.31), ide tu o uplatnenie mladogramatického názoru o rozčlenení a rozvíjaní pôvodnej jazykovej a národnej jednoty, teda o teóriu rodostromu. Podľa tejto teórie sa z pôvodného jedného jazyka a národa (prajazyka a pranároda) ako zo stromového pňa rozkonárujú ako do stromovej koruny nové a nové jazyky a národy.

Netreba podrobnejšie rozvádzať, že táto teória je nevedecká. Podľa marxistického vedeckého názoru národ netrvá večne, ale utvára sa vtedy, keď v danej spoločnosti vzniknú na jeho utvorenie vhodné podmienky. Národy v modernom zmysle slova vznikajú až po formovaní buržoáznej spoločnosti a kapitalistických výrobných vzťahov. Socialistické národy sú ďalšou, vyššou fázou. Rovnako tak ani nové jazyky nevznikajú rozčleňovaním staršieho, jednotného spoločného jazyka na viaceré jazyky, teda iba divergentným postupom, ale veľmi často nastáva — v súvislosti s celkovým spoločenským vývinom — pri formovaní nového jazyka konvergencia, teda sčleňovanie viacerých jednotiek do jednej jednotky. Príkladom na to je aj slovenčina, ako sa ukáže v ďalšom výklade.

3.5 Hoci sa čeština z jednej strany u Slovákov chápala ako písaná kultúrna podoba domáceho slovenského jazyka, chápala sa aj ako jazyk odlišný od slovenčiny. Pôsobil tu najmä fakt, že v celospoločenskom ústnom styku sa používali slovenské nárečia (v nadnárečovej funkcii sa tu dôrazne začala uplatňovať stredná slovenčina). Tým bolo ovplyvnené aj penikanie slovakizmov do písanej češtiny. Tieto slovakizmy (bude o nich ešte reč) nemožno pokladať iba za chyby. Sú vyvolané tým, že formy ústnej slovenskej celospoločenskej podoby sa tlačia mimovoľne do písanej českej podoby. Oba tieto fakty, t. j. hodnotenie češtiny ako kultúrnej podoby domáceho jazyka i jej hodnotenie ako jazyka odlišného od slovenčiny, pôsobili neskoršie v dialektickej jednote na vznik kultúrnej slovenčiny. (Pozri o tom 4.20—4.24.)

3.60 Čeština v listoch, listinách a v administratívnej a právnej spisbe. Vzhľadom na pôvodcov týchto textov by bolo možné rozdeliť tento materiál do viacerých skupín podľa toho, či bol vydavateľom Čech alebo Slovák. Národnosť pisára sa veľmi často zisťuje ťažko. Niekedy totiž aj v listine, ktorú vydal Čech, sú slovakizmy, pretože mal pisára Slováka. Ale pisárom mohol byť aj Čech a slovakizmy sa do textu dostali vplyvom slovenského prostredia, v ktorom pisár dlhší čas žil. Niektoré chyby proti češtine (bude o nich reč ďalej) sú však takého rázu, že ich český pisár nemohol urobiť. Preto je účelnejšie rozlišovať od seba písomnosti vydané Čechmi na českom území a adresované na Slovensko, od písomností vydaných na Slovensku (v Uhorsku) a adresovaných na Slovensko. Materiál prvého druhu ukazuje, že českí vydavatelia v Čechách si boli vedomí, že môžu na Slovensko posielat české písomnosti, materiál

druhého druhu ukazuje spôsob, akým sa čeština na Slovensku používala. Z tohto materiálu je zasa dôležitejšia tá časť, ktorú vydali (alebo zapísali) Slováci a bola určená pre slovenského adresáta.

3.61 Administratívna a právna spisba. Administratívnu a právnu spisbu reprezentujú v 15. storočí zápisy v mestských knihách a preklad magdeburského práva v *Žilinskej mestskej knihe*. Máme zachované údaje o existencii *Rajeckej mestskej knihy* z tohto obdobia (dnes je neznáma) a české zápisy sú známe z 15. storočia aj z mesta Trnavy, Trenčína, Beckova, Bratislavy, Bardejova, Varína. Ale najdôležitejšou z týchto pamiatok je *Žilinská mestská kniha*. Podľa nej si môžeme — mutatis mutandis — predstaviť jazykový vývin aj v ostatných slovenských mestách (v 15. storočí v západoslovenských a neskôršie aj v stredoslovenských a východoslovenských mestách).

Von an wainig vor oder vich
 Ist dat eyu vor edur sifst
 chepnerley wich in wint
 und ist dat in qu emeu auden
 in seyn hanc chump der selbe
 man sol in eyu dem rechtichyt
 an dem ersten tage der wicher
 sol in chunden dem phatze der
 phatze chundigob dierstune
 in der kirchen und dist dat sich
 der wich in ymme an zeliche dat
 selbe wich an der stat maac
 und an der kirchen sol man
 in behalben und ist dat der sel
 be man an dem dat an chome
 ist dat wich geac an behalben an
 der wicht geschondit hor den
 gowicht an eyuez dyebes stat
 ist er bestanden dat recht seyl
 in ch phat eywastie etc
 by enzet wch als lene irde
 inu heien sych an dy lichen
 recht
 In no dñ millefimo trecento
 septuagesimo octavo fuit
 est liber iste primus sabbdo pro
 festum vinctu milia vgi
 pmdus nycolay de luouia

Zakončenie prvej časti nemeckého textu magdeburského práva zo Žilinskej knihy z roku 1378. Písal ho Slovák Mikuláš z Lukového (Zvolenčan): ... finitus est liber iste ... per manus Nycolay de Luouia ... (... dokončená je táto kniha ... rukami Mikuláša z Lukového ...).

Základom Žilinskej mestskej knihy je nemecký text magdeburského práva z roku 1378 (je to vlastne odpis práva, ktorým sa spravala Krupina ; Krupina bola pre Žilinu odvolacím mestom, vyššou právnou inštanciou). Okrem toho je v knihe nemecký text mestského a banského práva rudnavského (tiež z roku 1378) a nemecké a latinské mestské zápisy a nemecké modlitby. Z nášho hľadiska je však dôležitý český preklad magdeburského práva a po česky písané mestské zápisy.

Zápisy v mestskej knihe sa týkajú zväčša majetkových záležitostí žilinských mešťanov, osvedčenia o dlžobe, o dedičstve, o založení majetku, o venách, o testamentoch, o podieloch detí po rodičoch, o zabezpečení peňazí, o kupach, o postúpení domov atď. Ďalej sú tam zápisy priamo právneho dosahu, zápisy o bezúhonnosti občanov, ba je tam aj zápis o výstrednom a nemravnom správaní jedného žilinského mešťana.

Majetkové osvedčenia a vyhlásenia mali pôvodne *iuxta regni consuetudinem* (podľa zvyklostí platných v kráľovstve) ráz ústneho vyhlásenia pred úradom, svedkami, ba i pred verejnosťou. Iba neskoršie a v prípade význačnejších osôb sa „pre lepšie svedomie a väčšiu istotu“ takého osvedčenia zapisovali do mestských kníh. Dobrou ukážkou tejto praxe je žilinská latinská listina z r. 1423. Podľa tejto listiny potvrdzuje fojt a boženíci mesta Žiliny, že predstúpili pred nich boženíci, richtári a iní význační činitelia Žiliny a okolitých dedín (sú menovite udaní) a „*vive vocis eloquio unanimiter concordantes sub fidei et honoris sui puritate publice cognoverunt*“ (ústnu výpoveďou v jednomyselnej zhode na svoju vieru a česť verejne vyhlásili), že vdova po Jánovi Tureckom „*publice manifestabat*“ (verejne vyhlásila) na trhoch v Žiline, Rajci a v Bytči, že predáva richtárstvo v Zem. Kotešovej. Urobila to *iuxta regni consuetudinem* tak, že pred zhromaždenou obcou, pred svedkami a vierohodnými ľuďmi, držiac v rukách zelenú ratolest „*alta, expressa et intelligibili voce vulgari lingvagio lucide declaravit*“ (vysokým, výrazným a zrozumiteľným hlasom v ľudovom jazyku zreteľne vyhlásila), že „*tuto, hla, vzdávam sa a postupujem richtárstvo v Kotešovej tomuto Jánovi Mlynárovi a jeho synovi Jánovi. Ak by však niekto chcel alebo musel tomuto vzdaniu odporovať, teraz nech odporuje a protirečí v prítomnosti, inak však nech mlčí v budúcnosti*“. Toto vyhlásenie učinila trikrát, a keď nikto neodporoval, po štvrtý raz slávnostnou formulou vyhlásila, že tento svoj majetok predáva Jánovi Mlynárovi.

Tento dokument jasne svedčí, že domáci jazyk sa v ústnych verejných vyhláseniach používal na zabezpečenie majetkových práv slobodných občanov na začiatku 15. storočia. Ale taká istá právna situácia bola už v 14. storočí, preto nemožno pochybovať, že ústne vyhlásenia tohto druhu v národnom jazyku sa robili aj v 14. storočí. Tento fakt vysvetľuje, prečo sa do českých zápisov Žilinskej knihy dostávajú slovakizmy a prečo sú najstaršie zápisy Žilinskej knihy najviac slovakizované. V tých sa totiž ešte najúplnejšie odrážal starý stav, keď sa tieto právne akty konali len ústne a po slovensky, resp. keď zápis bol iba doplnkom ústneho vyhlásenia. Tento dokument súčasne jasne ukazuje, prečo sa Slováci domáhali účasti v mestskej rade (pre Žilinu pozri 2.52). Išlo o to, aby sa majetkovoprávne akty slovenských mešťanov konali pred mestskou radou po slovensky. Tak sa pre Slovákov zabezpečila (pokiaľ sa konali len ústne) ich platnosť pre budúcnosť.

O práve používať pred mestskou radou v Žiline slovenčinu ešte pred rokom 1381 pozri 2.53.

3.62 České zápisy sú v Žilinskej knihe od r. 1451. Do roku 1524 ich bolo sedemdesiat. Do roku 1462 bolo okrem nich ešte osem latinských zápisov, ale nemecký už ani jeden. Ukazuje sa teda, že slovenský živel v Žiline od polovice 15. storočia celkom prevládol.

České zápisy majú tú istú formálnu skladbu, ako mali latinské a nemecké zápisy. Skladajú sa z týchto formulí (vysvetlenie ich názvov pozri v 3.67): 1. intitulatio, 2. promulgatio, 3. narratio (v tej časti býva aj petitio), 4. dispositio, 5. datum (datum býva niekedy na začiatku). Porov. najstarší český zápis z roku 1451 (uverejňujeme ho v transkripcii s predpokladanou kvantitou):

Intitulatio: My fojt Gal i boženíci: mister Andreas, Benedictus Nožár, Martin Mäsár, Zighel i jinší boženíci

Promulgatio: vyznáme všem, ktož toto bude čísti, aneb čtúce uslyší,

Narratio: že prišli jsú pred nás Peter Frulich z Belska a Peter Fyveggher také z Belska; a z druhé strany Nikloš Pořák meščänin sused náš z Martinem svým synom a z Mikolášem Noskem. Vyznal i rekel jest Peter Frulich, praví: „Milí páni, prišli sme od svej nevesty, malženky bratra mého Hanuš Frolicha o neaké veci, což mal Hanes Frelich činiti s Pořákem Niklošem o nekteraký tis, o braky. A ona jest nám dala v ruce v našu moc cožkolvek my zjednáme s svrchupsaným Niklošem, to má zjednano byti a ona má pri tem zostati a na tem dosti meti. A my zvrchupsaný Peter Frulich a Peter Fyveggher za to sľubujeme, že to má pevne a tvrde držané byti.

Dispositio: I jest nám boh pomohol, že jsme učinili úplnú úmlovu z Nikloš Pořák i z jeho syn Martin a z Micoláš Noskem a dal jest nám Pořák summu penez LXVII zlatých v zlate uhorskej váhy za ty všicky braky tisové, což z bratrem našim z Hanesom Frelichem a o jinšé všicky veci, což mali vjedno činiti.“

Datum. Actum et factum anno domini M°CCCC° quinquagesimo primo feria sexta proxima ante festum sancti Pauli Conversionis (t. j. 22. januára 1451).

Poznámka. *Bielsko = Biela, mesto v južnom Poľsku na sever od Žiliny; malženka = manželka; tis = tkanivo; brak = výber, zostatok.*

Tento zápis má najviac slovakizmov zo všetkých zápisov, ktoré sú zapísané v Žilinskej knihe v 15. storočí. Odráža sa v ňom ešte stav, spomínaný v 3.61, keď sa právne rokovania konali ústne, a to po slovensky. Tento zápis ešte zachováva atmosféru ústneho rokovania. Sú v ňom zastúpené všetky druhy slovakizmov, ktoré sú v zápisoch Žilinskej knihy. Pozri o nich 3.64.

3.63 Hoci majú zápisy v Žilinskej knihe ustálenú formálnu stavbu, rukopisy jednotlivých zápisov sú veľmi rozdielne. Uvedených sedemdesiat zápisov písalo asi tridsať ľudí. Spomedzi nich poznáme podľa mena troch Slovákov a jedného, ktorý bol pravdepodobne Čech. Ten bol pisár a učiteľ. Uvedení traja Slováci boli bohatí žilinskí mešťania. Zručnosť v písaní ustálenými formulami získali zapisovatelia českých zápisov aj z latinských a nemeckých zápisov Žilinskej knihy, ktoré zachová-

vali tú istú stavbu. Ale to by nestačilo, pretože české zápisy Žilinskej knihy zachovávajú (okrem slovenskej terminológie) slovník a frazeológiu českých zápisov z Čiech a Moravy. Preto treba rátať s pisármi z českých krajín, ale treba rozhodne rátať aj s bývalými žilinskými študentmi pražskej univerzity, pretože od r. 1452 sa tam prednášala *Praxis et cursus cancellarie civilis*. Tu treba upozorniť aj na to, že v zápisoch Žilinskej knihy sa ojedinele vyskytujú písmená označené značkami diakritického pravopisu (pozri 3.8). To značí, že zapisovatelia boli bývalými študentmi Karlovej univerzity. Diakritický pravopis sa totiž v Čechách dlho neuplatňoval v administratívnych a právnych zápisoch, a teda profesionálni mestskí pisári ho nepoužívali. Najprv sa začal uplatňovať v literárnych textoch, a teda aj v univerzitných kruhoch.

3.64 V zápisoch Žilinskej knihy sú niektoré hláskoslovné i tvaroslovné slova-kizmy.

Niekedy sa nepoužíva *ř* (najstarší zápis z r. 1451 nemá vôbec *ř*): *hospodar, Girik, tri zlate, (oni) potvore (= potvorá, 3. os. pl. od potvoriti = podozrievať)*; vyskytuje sa aj chybné používanie *ř*: *niekterzich, dobrzymi, brzatrow, wierzney* atď.

Je zachovaná stopa po hláske *ä, ä*: *Babczensky (= Babčänský), Brodnensky (= Brodňänský), wzel (= vzäl), Krssnek (= Kršňák), Wrtek, Wrtiek, Wrtyak (= Vrtäk, Vrtiäk)*.

Časté je nedodržanie prehlásky *ä > ě*: *Matissa Sewcza, Niklossa, od otza, Katrus-sa, vrzadnykuow* atď.

Nevyznačuje sa české *ě*: *prozbe, sobe, k sobe, wedomy, wekow, czloweka* atď.

Prehláska *ú > i* sa nevyznačuje v osobných menách a v slovách, ktoré sa pocítovali ako slovenské. Napríklad *Diuro, Vrssule, Abrahartowyczu, chczu, zlubugeme, minczu, poczuwen, ludmi* atď. Často nie je táto prehláska v I sg. fem. mäk. kmeňov: *noczu, moczu, falessnu kupu* atď.

Prehláska *aj > ej* nie je uskutočnená: *z Raycze, naylepe, gednostaynym* atď.

Zmena *ú > au* v dokladoch z 15. storočia nie je.

Niekedy je západoslovenské vkladné *-e-* v *l*-ovom participiu, napr. *nemohel, nerzekel, pozdvihel, przitisskel, zahel, vkrzadel, tahel, newladel* atď. Raz je dokonca stredoslovenské *pomohol*.

V I sg. mask. je spravidla *-em*, ale je aj stredoslovenské *-om*: *s jedním božejníkom, domom, Ďurom, hajptmanom, Hannesom, Janom, manželom, obyčejom, trhom, Valentom*; aj v neutre *pismom, právom*.

Namiesto *pro, pro-* býva aj *pre, pre-, prze-*: *preto, predawali, pre nespravedlnost, prze lepší jistotu*.

Niekedy zostáva slabičné *l* (ako stredoslovenský znak): *dlh, dlhy, dlzник, Jan dlhi, Laczko dlhi, tlmaczem*.

Zriedkakedy preniká náslovné *-i-* (namiesto *ji-*): *istotu, Matiey ylowsky*.

Pôvodné *dz* sa zachováva v zápise: *Blazeus de Niededza*.

V Žilinskej knihe sa prejavuje aj západoslovenská zmena *t, d > č, dž*: *potwrczili, neskodzi, gindze, lydzy wyplaczit, trzczy (bratr)* atď.

V tvaroch I. sg. prez. je niekedy slovenské zakončenie *-m*: *zalugem, opytugem*.

Prechodníky sa používajú už zväčša bez rozdielu pre rod mužský, ženský a plurál.

Používa sa často aj slovenský tvar G — A pl. (i duálu) pri mask. živ., napr.: *Má k tomu vzíti dvě člověku*. — *Takých neposlušných jmná polepšiti*.

Hoci v zápisoch Žilinskej knihy išlo o používanie obvyklej spisovnej češtiny, jednako vníkanie početných slovakizmov ukazuje tu na niektoré osobitosti. Čeština ako písomná podoba spisovného jazyka slovenskej národnosti bola pod značným vplyvom slovenčiny, ktorá sa v tých istých funkciách uplatňovala aj v ústnom styku. Slovakizmy zápisov teda nemožno vykladať iba ako mimovoľné chyby. Ony svedčia aj o nadnárečovom používaní slovenčiny. Ide tu teda už o začiatky vzniku kultúrnej slovenčiny. Niektoré slovakizmy, napr. nesprávne používanie spoluhlásky ř, nápadné západoslovakizmy, ako zmena *t, d' > c, dz* a pod., a napokon aj veľké množstvo zapisovateľov svedčia o tom, že zápisy v Žilinskej knihe robili v prevažnej miere Slováci.

3.65 Preklad magdeburského práva. Žilina sa spravovala pôvodne právom mesta Tešina (Tešín mal flámske právo). Keď Tešín prevzal magdeburské právo, kráľ Ľudovít Veľký zakázal používať Tešín ako odvolacie miesto. Žilina si vybrala ako odvolacie miesto Krupinu, ktorá sa spravovala magdeburským právom. Žilina sa potom stala odvolacím mestom pre viacero mesteciek na severozápadnom Slovensku. Pre svoje potreby si odpísala do svojej mestskej knihy text magdeburského práva z Krupiny (nemecký text z r. 1378). Od tých čias sú v Žilinskej knihe aj zápisy, najprv latinské a nemecké a od roku 1451 české. Pretože sa mesto poslovenčilo, bolo potrebné preložiť právnu knihu do češtiny. To sa stalo roku 1473.

Preklad je písaný rukou dvoch pisárov. Jedným z nich je Václav z Kroměříža. V staršej literatúre sa pokladá za prekladateľa, ale novšie výskumy ukazujú, zdá sa presvedčivo, že skutočným prekladateľom bol žilinský fajt Václav Pangrác, ktorý svoj preklad diktoval pisárom. Tak si možno vysvetliť vcelku jednotný ráz prekladu a vcelku rovnaké chyby v chápaní nemeckého textu. Václav z Kroměříža bol Moravan a to sa ukazuje aj na niektorých hláskoslovných osobitostiach. Druhý anonymný pisár by mohol byť zo stredného Slovenska. Z diktátu Václava Pangráca vyplynuli početné slovakizmy hláskoslovné, tvaroslovné i slovníkové. Prekladateľ neovládal dobre nemčinu, pretože niektoré články sú preložené tak chybné, že sú až humorne nezmyselné. Napríklad frázu *czu gelobter zeyt* prekladá *do chvalného času*, ale má byť do sľúbeného, určeného času. Zvrat *czu lichtmesse* prekladá *pod ranú mši*, hoci tu ide o Hromnice (2. február). Vo zvrate *zweier wegene* rozumel, že ide o *Wagen* = voz a slovo *rade* (slov. riad) prekladal ako *koleso*. A tak mu vyšlo: *Každý muž ... erbuje také dvě vozů kolesa* (namiesto „dvojakým poriadkom“). Atď.

Že text bol diktovaný, o tom zasa svedčia prípady, ako ... *des vater erbe* ... je preložené „... (obdrží) *erb odnie*“ (t. j. od matky), hoci malo byť „*erb otní*“, t. j. otcovský, ako hovorí nemecký originál. Chybu si možno vysvetlíť, že šlo o diktát.

3.66 Ukážky z prekladu magdeburského práva. Zápis Václava z Kroměříža :

Giz slyssste, kdyz se dwa ranita, geden bude s meczem a druhu s nozem, a ty rany budu p(ra)wie smrtedlna a przygdu przed prawo a budu zalowati, tedy takowe gest to

p(ra)wo to(m)v, ktoz s nozem boyowal, temu gde o hrdlo, a ten, czo s meczem boyowal, o ruku; nebo to zaklanie nozem, to gest kradezsky mord.

Již slyšte, když se dva ranita, jeden bude s mečem a druhý s nožem, a ty rany budú právě smrtné a přijdu před právo a budú žalovati, tedy takové jest to právo tomu, ktož s nožem bojoval, temu jde o hrdlo, a ten, čo (co) s mečem bojoval, o ruku; nebo to zaklanie nožem, to jest krádežský mord.

Nemuoze zadna zena przed p(ra)wem swiedssiti, aneb tlmaczem byti w zadney przy, to gim przekazzy Kalezyma, kterazto przed p(ra)wem prazne rzeczy w hniewie wypustila, kdyz przed p(ra)wem stala, nemohl ten hniew pominuti gi.

Nemuože žádná žena před právem svědšiti, aneb tlmačem byti v žádnéj při, to jim překazí Kalézima, kterážto před právem prázne řeči v hněvě vypustila, když před právem stála, nemohl ten hněv pominúti ji.

Cesta kralowska ma byti tak ssyroka, ze gedeny wuoz muz druhého pominuti. Prazny wuoz ma nabranemv vstupiti a pakli oba gsta nabrana, který gest menie nabrany ma vstupiti tiezssymv. Gyzny take ma wozu postupiti a piessy giznemu. A gestli su w gedney cestie aneb na gednem mostie, a gestli by honili gizneho aneb piessyho, tedy wuoz ma s pokogem stati, dokad wsseczkní przeydu, a který wuoz na most przygde prwe, ten ma prwe giti przes most bud prazny neb nabrany, a take czoz prwe k mlynu przygde, to ma mleti.

Cesta královská má byti tak široká, že jeden wuoz muž druhého pominúti. Prázny wuoz má nabranému ustúpiti a pakli oba jsta nabraná, který jest méně nabraný, má ustúpiti těžšímu. Jízny také má wozu postúpiťi a peší jíznemu. A jestli sú v jedney cestě a neb na jedném mostě, a jestliby honili jízneho aneb pěšího, tedy wuoz má s pokojem státi, dokad všeczkní přejdú. A který wuoz na most přijde prvé, ten má prvé jiti přes most, buď prázny neb nabraný, a také což (čož) prvé k mlynu přijde, to má mleti.

Kteryz bez wini obzalowany bude kdyz to przed p(ra)wo pryjde nema zadne rzezywo s sebu nesti krom mecze.

Kterýž bez viny obžalovaný bude, když to před právo přijde, nemá žádné řezivo s sebu nésti krom meče.

Zápis anonymného pisára :

Kteryz krzestiansky czlowiek muz nebo zena czary by sie obchodila aneb gedy, a w tom zpoaden bude, toho magi na leskach spaliti.

Kterýž křestianský člověk, muž nebo žena čary by se obchodila aneb jedy a v tom zpoaden bude, toho maji na léskách spáliti.

Gestli vbige gednoho czlowieka syn aneb rani druh druhého, a gestli otec przy tom nebyl, aneb k to(m)v neprzypomahal, a muoze to prowesti ssestmi pocztiwymi lidmi, zustane bez sskody.

Jestli ubije jednoho člověka syn aneb raní druh druhého, a jestli otec při tom

nebyl, aneb k tomu nepřipomáhal a muože to provésti šestmi poctivými lidmi, zůstane bez škody.

Kdez dwa czlowieky gednu zemu magi dieliti, starssi ten gma dieliti a mladssi pak gma woliti.

Kdež dva člověky jednu zemu mají děliti, starší ten jmá děliti a mladší pak jmá woliti.

3.67 Čeština v listoch a listinách. Češtinu v listoch a listinách používajú okrem Čechov (vojenských veliteľov a hospodárskych a administratívnych správcov) vlastne všetky výsadné vrstvy a triedy: kráľovská kancelária (zriedka), preláti a veľmoži, zemanía a mešťania. Listy a listiny sa týkajú nejakej oblasti verejného záujmu, nejde ani v jednom prípade o súkromnú korešpondenciu (azda okrem listu kráľa Mateja N. Súľovského r. 1473, v ktorom sa odvoláva na ich spoločný rozhovor — jeho obsah je nám neznámy, a žiada ho o zistenie nejakých vecí od nejakého človeka — ani toto nie je známe).

Prvá zaznamenaná česká listina na území Slovenska je z r. 1415; vydal ju nitriansky biskup Hynko, asi morávského pôvodu. Prvá doteraz známa zachovaná listina na území Slovenska je z r. 1422. Vydal ju Štibor zo Štiboric a na Beckove. Všetkých listov, listín a mestských zápisov zo Slovenska z 15. storočia je známych a publikovaných asi 230. Predpokladá sa, že je to asi desatina skutočne vydaných listov, listín a zápisov.

Tieto listy a listiny, podobne ako zápisy, zachovávajú verne ustálenú podobu. V listoch a listinách sa udáva najprv *intitulatio* (t. j. vydavateľ listu), potom je oslovenie adresáta (*promulgatio*). Zátým nasleduje *podstata veci* (*narratio*) a spôsob, akým sa má vec riešiť (*dispositio*). Nakoniec je *datum*. Napríklad (texty sú prepísané do dnešného pravopisu):

Commissio propria domini regis.

Matyáš z božie milosti uherský a český kráľ etc. Opatrní, vierní naši milí! O ten statek, jehož ten morděj Kašpar v městě vašem jest odběhl, napřed věděti vám dáváme, že jsme ten jeho duom sobě k potřebě naše vzali a jej mieti chcme, za tu vinu, že služebník náš zamordován jest. ... zpuosobte, ať ničím hnuto nenie do dalšího naučení našeho, neb my v krátkém času člověka našeho s plným naučením k vám pošlem a věděti dáme, co s tím budete činiti mieti. Dán v Trnavě ... M etc LXXXIII°

Opatrným richtáři a radě města našeho Trnavy, věrným našim milým.

(Prepísané podľa: B. Varsík, 1956, s. 93)

Prelati a páni království uherského etc.

Opatrní nám milí! Srozuměli jsme od Jiříeka, spolusauseda vašeho, kterakby najjasnějšie knieža a pán, pan Vladislav uherský a český kráľ, pán náš milostivý, k městu vašemu přibližuje se. Poněvadž pak my z jednostajnej vuole jeho kráľovskú milost za pána našeho a za krále uherského sobě zvolili i jmenovali jsme, žádáme i také prikazujeme, když se k městu vašemu přibližovati bude, abyste proti jeho

královské milosti vyjeli a jeho královskou milost se vše poctivostí do města uvedli, vědauce, že jeho královská milost náš milostivý pán a král jest. ... Věříme vám, že vaše opatrnosti jiného neučiníte. Ex Buda fferia IIII ante festum sancte Marie Magdallene anno etc. LXXXX^{mo}.

Opatrným purgermistru a radě města Trnavy, přáteluom našiem nám milým.

(Prepísané podľa: B. Varsik, 1956, s. 96—97)

Takú formu majú aj listy zemepánov, zemanov a mešťanov. Porov. v prepise V. Chaloupeckého :

Službuť svú vzkazuji vám, múdří a opatrní páni a susedé milí! Znesli na mě moji měsčěné z Skalice, Rynolt a Hněv, že je tam pro mýto a pro čtyřidcátek stavujete. Však vás to tajno nenie, že Skaličtí mýt i ni čtyřidcátek nikdež v této zemi nedávají. I věřimť vám, že vy jim dáte téhož užítí, jako i jiní susedé okolní. Odpovědi žádám. Datum in Branč feria 3^a etc. Pangracius de Sancto Nicolao alias de Branč. Prudentibus atque sapientibus viris, iudici et juratis in Presspurk, vicinis, presens detur.

(Středověké listy, s. 38)

Službuť vám svú vzkazuji, múdří a opatrní páni, přátelé milí! A jakož jste list královny milosti i také svéj sem poslali, jemuož sem porozuměl, i věztež, milí přátelé, že to, což mi králova milost píše a přikazuje, že chci rád přikázání jeho milosti držati, jakžto služebník věrný jeho milosti. Protož, když kam susedé a lidé vaši na cestu pójdu, ať listy vaše mají. Neb, jest-li že by jich lidé, služebníci naši, potkali, ať jim listy vaše ukáží, a tak jim překážeti nebudú. Neb já musím nepřátel královských a svých hleděti. Také když by tam lidé naši přišli, věřim vám, že jich fedrovati budete a jim překážeti nedáte. Datum Berencz sabato in die sancti Marci Evangeliste etc. Blažek z Podmanína, hajtman na Branči.

(Středověké listy, s. 114)

Službuť svú vskazujem, páni milí, nám přiezniví! Spraveni sme, kterak jest jeden náš sused zastaven u vašem měsce podlé koně tým obyčejem, aby súkupa postavil před vaší milosti. Račtež věděti, žeť ten sused náš jest spravedlivý a tenť koník kúpil na trhu na svobodném u nás od usedlého člověka z Stráží. A z stráský člověk vyznal před námi pod přísahú i z důvodem svých sused, že jej kúpil u Petříka, mýtného rárboského. A dále Petřík praví, že když byli Plavčané s panem Orságem v odpovědi na jeho zboží, v ty časy vzat ten koník a Petřík jej od Plavčan kúpil. Toť jest před námi vyznáno.

Protož vašej milosti prosímy pro naši zásluhu budúci a pro spravedlnost, ať by náš sused svých peněz škoden nebyl, nebť jest kúpil za svú věrnú robotu. Tohoť vašej milosti mienímy zaslúžici. Datum Czechczin feria secunda in festo beatorum Petri et Pauli apostolorum. Iudex et jurati opidi Czechczin. Circumspectis magistro civium, iudici et juratis civibus civitatis Posoniensis, dominis nobis favorosis presens assignetur.

(Středověké listy, s. 39)

3.68 Ale aj svedecké zápisy a osvedčenia, či pochádzajú od jednotlivca, alebo či ide o mestský zápis, zachovávajú ustálené schémy. Napríklad :

My Hanuš hrabě od Svatého Jiříe a z Pezinku, vyznávámy tiemto listem obecně přede všemi, ktož jej uzříe a uslyšíe, že jsmý glejtovali a mocí listu tohoto ubezpečujem najprv sami před sebú, před panem bratrem naším, panem gróf Zigmundem, panem Eldrbachem, panem gróf Lacladclavem, panem gróf Nikarem, panem Kircharem, před našimi služebníky, lidmi poddanými i přede všemi, ktož k našemu rozkázanie příslušejí, slovutné panoša Erdahata a Benky Januše od desíti do dvadsíti koní s tolikéž osobami lidskými tak, že mohou bezpečně k nám na Trnavu přijeti, s nami rozmluviti o věci potřebné též i zase bezpečně mají se na svá obydlé navrátiti bez úrazu osob jejich i statkuov. To my Hanuš hrabě etc. již psanému Erdahatovi i ktož s ním budú, slibujem naši dobrou vierú i ctí zdržeti a zachovati beze lsti jako dobrý člověk. A ten glejt a to bezpečenství má jim v své moci státi od dneška do úterého, to jest do třetího dne i poslední den až do západu slunce. Tomu na svědomie naši vlastní pečeť přidávati kázali smy k tomuto listu. Ex Trnavia Dominica ante Concepcionem Beate Marie Anno etc. LIX°.

(Středověké listy, s. 101)

Ďalší zápis podáme najprv transliterované :

My ffoyt y wsseczka rada miesteczka Warzina znamo czynime wssem wobecz, kterzak su przistupili przed nas nassy susedy Zilinczenie zadagicze swedomy od nas o ten dom, kterziz gest pan Waczlaw Gracz drziel moczu. Protoz my ffoyt y wsseczka rada miesteczka Warzina to znamy, ze ten dom nykdy nebyl ffoytowsky nez miesky a na mieskem platu. A take wopolny richtarzi spoulususedy nassy. Item nayprwe ffoyt tepliczky y wssecka rada tey wsy tymz obiczagem znamy. Item opiet Nedecez tymz obiczagem znamy. Item opiet Gbeleny tymz obiczagem znamy. Item Kotrssyna Lluczka tym obiczagem znamy. Item Krasneny tymz obiczagem znamy, ze ten dom nikdy nebyl ffoytowsky nez miesky a na mieskem platu, to wssecko gednym hlasem znamy wsseczy spolu na swu wierzu, ze nebyl nykdy any pansky, any ffoytowsky nez miesky. Datum ... feria III post dominicam quasimodogeniti. Anno Domini M-o CCCC-o LXXIX-o.

(I. Kniezsa, 1952, s. 29—30)

Transkribovať ho možno dvojakým spôsobom. Prvý spôsob je ten, ktorý sa tu doteraz používal. Pozri transliterované a transkribované texty z prekladu magdeburského práva v 3.66. Teda :

My fojt i vsecka rada městečka Vařina známo činíme všem vobec, kteřak sú přistúpili před nás naši súsedi Žilinczenie, žádajíce swedomí od nás o ten dom, kteříž jest pan Václav Gráč (Grac) drziel mocú. Protož my fojt i vsecka rada městečka Vařina to známy, že ten dom nikdy nebyl fojtovský, než měský a na měském platu. A také vopolní richtáři spoulususedi naši. Item najprve fojt teplický i vsecka rada tej vsi, týmž obyčajem známy. Item opět Nedece týmž obyčajem známy. Item opiet Gbeleny týmž obyčajem známy. Item Kotršina Lúčka týmž obyčajem známy. Item Krasneny týmž obyčajem známy, že ten dom nikdy nebyl fojtovský než měský a na

měškém platu, to všecko jedným hlasem známy všetci spolu na svú vieru, že nebyl nikdy ani panský, ani fojtofský než měšký. Datum ... atď.

Tento spôsob prepisu nezodpovedá jazykovému charakteru zápisu. Ale o tom ďalej v 3.9. Nateraz nám ide o konštatovanie, že formálna (kompozičná) stránka listov, listín a zápisov je v podstate ustálená a schematizovaná. Odchýlky sú minimálne a sú dané alebo vzťahom pisateľa k adresátovi (porov. hrdý postoj pána Pangráca v liste mestu Bratislave a skromný tón čachtickej mestskej rady k tomu istému adresátovi; porov. aj neobratnú štylizáciu ostatného zápisu). Aj známy výhražný list samostatnej zbojníckej družiny v akejsi persiflovannej podobe zachováva celkovú stavbu listu 15. storočia. Pochádza z rokov okolo r. 1490. Znie (prepis bez označenia kvantity):

Opovedný (výhražný) list zbojníckej skupiny mestu Bardejovu. Asi z roku 1490. Prepis textu pozri v 3.68.

(Intitulatio) Vy zli a nespravdivi lude Bardiovci!

(Narratio, promulgatio chýba) Vy ste našich bratov dali zvešaťi, ludi dobrych a nevinných ako mordere necnotlivi, ktorí ani vam ani žadnomu nic nebyli vinni.

(Dispositio) A pretoš, jesli nam priateľom a rodovi ich za nich nepoložite četeri sta zolotyh ve zolote do troch nedeli v klaštore u Mogyly u Krakova alebo u kartušov

v Lechnici, tedy na vašich hordlech i na vašim imaniu i na vašich podanych se buď dluhuo buď kratko takto se mstiti budemy, pokud našeho rodu stava.

(Datum) Tot list pisan s hor dzen svateho Jakuba.

3.69 Česky písané listy, listiny a administratívna a právna spisba z 15. storočia majú pre dejiny slovenského jazyka mimoriadne veľký význam. Začínajú sa nimi sústavné texty písaného spisovného jazyka slovenskej národnosti (pozri 3.3—3.5).

Žilinská mestská kniha (zázpisy pred mestskou radou a preklad magdeburského práva) má veľký význam aj pre dejiny slovenského jazyka, aj pre všeobecné slovenské dejiny. Celkom sa v nej ukazuje poslovenčenie mesta v 14. a 15. storočí (pozri 3.61). K našim skromným jazykovým dokladom podáva Žilinská kniha pomerne veľký počet dôležitých hláskoslovných a tvaroslovných dokladov. Mimo-riadne dôležitá je však slovná zásoba, najmä odborná právna a administratívna terminológia. Nepodarený preklad magdeburského práva neznižuje vôbec jazykovú hodnotu tejto pamiatky. Pre nás je dôležité, že právna a administratívna terminológia, ktorú obsahuje, ukazuje na kontinuitu od veľkomoravských čias až do 17.—18. storočia (pozri 4.31), resp. až do dnešných čias.

Ostatné listy a listiny okrem svojej historickej ceny ukazujú jednak na mieru a rozsah používania češtiny na Slovensku a jednak — v rozmanitej miere — obsahujú materiál pre poznanie historického stavu slovenčiny.

3.70 Čeština v literárnych pamiatkach. Týchto pamiatok je v 15. storočí veľmi málo a — ak nepočítame rozmanité krátke prípisky — sú to napospol texty náboženského charakteru. Najdôležitejšou pamiatkou sem patriacou sú Spišské modlitby pri kázni. Zachovali sa v kódexe, ktorý sa opatruje v Olomouci. Prvý raz boli publikované roku 1876. O ich pôvodcovi, pôvode a funkcii sa vyslovilo veľa názorov. Najpreukaznejšiu hypotézu o nich vyslovili v ostatnom čase. Na základe týchto názorov a výkladov možno podať najpravdepodobnejšie príčiny ich zápisu, vysvetliť podobu ich jazyka a určiť ich liturgickú funkciu.

Podľa dnešného názoru patril zachovaný zápis týchto modlitieb kartuziánskemu kláštoru na Spiši. Keď kartuziánske kláštory v priebehu 16. storočia na Spiši zanikli, dostali sa Spišské modlitby niekedy v rokoch 1563—1572 do Olomouca, kde boli priviazané do terajšieho kódexu. Modlitby už na Spiši nevznikli v kláštore. Zachovaný exemplár kartuziáni získali pre potreby mladších mníchov z katedrálneho kostola v Spišskej Kapitule.

3.71 Pri texte týchto modlitieb ide o tzv. *ekténie* (v pravoslávnej liturgii *jekténije*). Každá modlitba sa skladala z dvoch častí: V prvej časti predniesol kňaz úmysel, za ktorý mali veriaci Boha prosiť, v druhej časti veriaci zborovo vyjadrovali svoju prosbu. Predpokladá sa, že to bola asi invokácia *Kyrie eleison!* (alebo domácim jazykom: *Pane, zmiluj sa!*). V Spišských modlitbách prosba veriacich chýba. Vo východnej liturgii sa ekténie vyvinuli do presných liturgických foriem, v západnej liturgii sa postupne obmedzovali. V západnej liturgii boli umiestené ku kázni. To bolo jediné miesto, kde sa v západnej liturgii uplatňoval domáci jazyk. Charakter i poradie jednotlivých prosieb (modlitieb), na ktoré boli ekténie rozčlenené, boli

Dziś sum za p[ro]s[te] pros[te] także mat[er]ial[ne] ne zapo
m[er]itum[um] każdy swat pop[er]ze mil[os]e pana b[og]a
za d[ar]m[ne] ot[er]a ne d[ar]m[ne] mat[er]ial[ne] i swat[ego] w[er]s[us] d[ar]m[ne]
s[er]w[ic]e pop[er]ze mil[os]e b[og]a z[ar]m[ne] w[er]s[us] d[ar]m[ne]
zo za z[ar]m[ne] l[os]o[we] w[er]s[us] d[ar]m[ne] az do d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
az d[ar]m[ne] za b[og]a t[er]m[us] d[ar]m[ne] b[og]a d[ar]m[ne] z[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
s[er]w[ic]e d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
b[og]a d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
pop[er]ze pana b[og]a z[ar]m[ne] d[ar]m[ne] b[og]a z[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
w[er]s[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
b[og]a d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
w[er]s[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
k[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
w[er]s[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
pana b[og]a za t[er]m[us] d[ar]m[ne] w[er]s[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
l[os]o[we] d[ar]m[ne] w[er]s[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
b[og]a d[ar]m[ne] b[og]a d[ar]m[ne] w[er]s[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
az da t[er]m[us] t[er]m[us] d[ar]m[ne] b[og]a d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
z[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
b[og]a d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
w[er]s[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
ne d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
nam[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
w[er]s[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
pan[us] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
s[er]w[ic]e d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]
b[og]a d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne] d[ar]m[ne]

Spíšská modlitba z roku 1479.

vcelku ustálené. Dôležité je, že sa ekténie (*oratio fidelium* = modlitba veriacich) tradovali ústne. Jeden kňaz sa ich učil od druhého.

3.72 Príčina, pre ktorú vraj boli Spišské modlitby zapísané, je najviac hypotetická, ale najbezpečnejšie vysvetľuje obsahovú stránku týchto modlitieb, ba aj podobu ich jazyka a zápis. V rokoch 1464—1493 bol prepoštom spišskej kapituly Gašpar Bak. Bol to Maďar, ktorý bol vojakom v Čiernom pluku kráľa Mateja. Za jeho zásluhy ho kráľ Matej ako mladého človeka vymenoval za spišského prepošta. Kapitula ho vyslala študovať teológiu do Bologne. Stal sa doktorom teológie a 25. októbra roku 1472 ho pápež Sixtus IV. vysvätil za kňaza. Po návrate dokončil stavbu katedrály v Spišskej Kapitule a o sedem rokov neskôr, vo výročný deň svojej kňazskej vysviacky (teda 25. októbra 1479) chrám posvätil. Pri tejto príležitosti celebroidal omšu a mal kážeň. A pri tej kázni potreboval texty modlitieb. Treba poznamenať, že správu farnosti v Spišskej Kapitule nemal prepošt. Túto funkciu zastával niektorý z kanonikov.

Dá sa predpokladať, že prepošt Bak, pokiaľ vedel po slovensky, ovládal spišské nárečie. Preto mohol kázať po slovensky v spišskom nárečí. Ale jeho ovládanie slovenčiny nebolo asi také, žeby mohol spamäti plynule predniesť modlitby, ktorých text síce nebol liturgicky kodifikovaný, ale jednako mal akúsi liturgickú záväznosť. Preto si text modlitieb zapísal alebo sám, alebo si ho dal zapísať. Pravdepodobne si ho zapísal sám a zachovaný text je jeho originálnym konceptom. Sú pre to tieto dôvody: Hoci sa v Spišských modlitbách zachováva celková schéma ekténií, text je až prekvapujúco ladený na životné osudy G. Baka. V zachovanom exemplári ide teda o prvý (a definitívny) koncept, pretože na viacerých miestach sa autor opravoval, jednu partiu prečiarkol a spracoval znovu.

Poznámka. V kritickom vydaní Jána Stanislava (1950) sa tieto chyby uvádzajú podrobne. Pre J. Stanislava tento text prečítal a na vydanie pripravil A. Húščava. Čítal ho podľa snímok, teda nezbadal časť, ktorá je prečiarknutá a spracovaná znovu. Zrejme chyby a prepisy v našom texte opravujeme, pretože nám ide o text ako o literárnu pamiatku.

V texte sú chyby, ktoré by Slovan nemohol urobiť (na to upozornil už J. Vilikovsky, 1945—46, ale neurobil z toho príslušný záver). Text mal byť zapísaný v češtine ako v písanej podobe spisovného jazyka slovenskej národnosti. Ale autor ju neovládal dobre, a preto tam vnášal veľa východoslovenských nárečových prvkov, niektoré stredoslovakizmy, ba aj poľské formy.

3.73 Celková stavba Spišských modlitieb je takáto:

Kňaz úvodom vzyva sv. Trojicu, aby mu pomohla predniesť text evanjelia a kážeň a aby veriaci boli schopní vnímať jeho slová a rozumieť im. Čítanie evanjelia uvádza slovami: „... a tak sie vyklada slovenskym jazykom vedle textu.“ Treba tomu rozumieť tak, že kazateľ podľa latinského textu prekladá (parafrazuje) evanjelium voľne po slovensky (pozri 2.42). Po oznámení evanjelia žiada kňaz znovu spolu s veriacimi o dar Ducha Svätého a prosí Pannu Máriu o orodovanie:

„... protož najmilejši utečmy sie k milostivej pane marie, azda by ona račela uprositi dar Ducha Svateho mne k molveni a vam ku uslyšeni, protož pozdromy ju

pozdrovenim angelskym rkuc: Zdrova maria yž do konca. Najmilejši Xane znamenujte sie znamenem svateho křuža, že by vam diabel nepřekazil posluchati slova božeho.“

Potom nasledovala kázeň a po kázni oznámil kňaz sviatky, ktoré sú v týždni. Zatým nasledujú vlastné ekténie.

„Každy z vas poklaknete na sva kolena a učičmy obecnu prosbu milemu Spasiteli, aby nas račil uslyšeti v našich prosbach. Najperve poproste mileho pana buoha za mir a za pokoj i za dobre povetře ...

A take každy z vas nabožnym a skrušenym sercem proste pana buoha za dva stavy, to jest duchovny a svetsky.

Za našeho svateho otce papeža Sixtusa i za jeho kardinaly, patriarchy, legaty, jaršiky ...

a take za stav svetsky, za cisara, za našeho krala Matiaša uherskiesho i za všecky jinše krale chrestienske, za vладыky, za panoše, kerič o obecne dobre si pracuji, aby jich milostivy pan Boh račil v tym posiliti a jim rozum dati ...

Z obsahovej stránky by bolo možné v týchto prosbách upozorniť na dve veci: Je síce pravda, že prosba za pápeža a prosba za kráľa tu nemohla chýbať. Ale predsa môže byť poukazom na G. Baka, že ich spomína s celou suitou. Označenie Matiaša ako uhorského kráľa okrem toho naznačuje, že modlitby vznikli a boli určené pre Slovensko. Nemohli byť určené pre Moravu (bol vyslovený taký názor), pretože Matiaš tam vládol ako český kráľ. Prosba za cisára okrem toho naznačuje, že modlitba nemohla vzniknúť v r. 1480, lebo vtedy sa už chystala a aj vypukla vojna medzi Matiašom a nemeckým cisárom.

Po modlitbách za pútnikov a hriešnikov nasledujú modlitby za zomretých: za rodičov, za všetkých veriacich, za tých, čo zomreli na cestách, za vojakov.

Poproste pana Buoha za ty duše, kerež zešli na cestach nebo na vodach putujici nebo bojujic podle svatej korony ...

Potom nasleduje zaujímavá prosba:

Poproste mileho Buoh za ty všechny duše, ježto sie poručili v modlidby moje nebo pharařevy a take kerič pomahali i almužnamy od meho žakovstva, zdalibych ja bych nemohl menovati každeho zvlašče, ale mily pane Jesu Xe rači tym kerič jesu na tym svete milost svu dati, kerič su zešli z tochtu sveta, rač jim dati kralestve nebeske.

Z tejto prosby vyplýva, že autor modlitieb nie je farárom v kostole, kde celebruje omšu. Ďalej sa modlí za tých, ktorí ho podporovali na štúdiách. Tie veci by svedčili za autorstvo G. Baka. Uvedieme ešte jednu prosbu:

Poproste mileho buoha za ty všechny, kerič tonto svaty dom nadali ruchem, kelichy, knehamy, svetniky, kterimžkolvek grušimi klejnoty. Kteři su zmerli, buože jim daj kralestve nebeske, a keři jsu žive a menu (= mienia, E. P.) nadati, pane Jesu Xe, rač je na tom posiliti a zboža im prisporiti a jich hřechy odpuscici na tom svete a potom kralestve nebeske jim rač dati.

Táto prosba ukazuje, že modlitby (a slávnostná omša) sa odbavovali v termíne, ktorý bol pre kostol významný. A to bola práve posviacka kostola. Spomínajú sa totiž darcovia nielen živí, ale aj mŕtvi (kostol sa staval dlhší čas), lež aj takí, ktorí

mienia kostol obdarovať. Takáto agitácia má mimoriadny význam pri novom ešte nie celkom zariadenom kostole.

Po tejto prosbe nasleduje skrátená formulácia všetkých prosieb, potom spoločná svedná formula a základné modlitby (Otčenáš, Zdravas, Vyznanie viery).

3.74 Spišské modlitby teda v individuálnej formulácii, ale so zachovaním celkovej stavby ilustrujú podobu ekténií, ktoré sú síce typické pre východnú cirkev, ale ktoré sa ako „oratio fidelium“ hojne vyskytovali aj v západnej cirkvi (pôsobil tu vzor východnej cirkvi). Tradovali sa ústne. Ich jestvovanie môžeme u nás predpokladať od čias pevne organizovaného kresťanstva. Text, ktorý sa nám v Spišských modlitbách zachoval, je z jazykovej stránky veľmi nedokonalý. Vysvetľuje sa to osobou jeho autora. Avšak v niektorých partiách, kde je autor osobný, odkrýva nám trochu svoje vnútro citlivého človeka, vnímavého k cudziemu utrpeniu:

Poproste mileho buoha za všechny sire duše nebo nevolne, ježto zde na tomto svete nemaji žádnéj pomoci ...

A take Xe nebesky zda by byli v nekerich mukach, rači je vyvesti z muk ...

Spišské modlitby sú teda z jazykovej a literárnej stránky veľmi nedokonalé, no jednako je to veľmi dôležitý slovenský literárny pamätník 15. storočia.

3.75 ~~Z ostatných literárnych pamiatok 15. storočia treba ešte pripomenúť krátke vyzvanie Panny Márie z roku 1428 (pozri 2.63), Mníchovskú svednú formulu zo začiatku 15. storočia, pasovský zlomok staročeského žaltára a iné. Ďalšie uvádza J. Minárik (1977, s. 189).~~

V kódexoch sa množia aj slovenské prípisky a explicity, napr.:

Blažej z Kroměříža (1386):

Jam sc(ri)ptor cessa

poyde(m) na huby do lesa

(Už si, pisár, odpočiň)

pojdem na huby do lesa

Amen,

zabil babu kamen (1432 a potom častejšie)

Tot konec toho pisma (asi 1400).

Takýchto zápisov je viacej. Napríklad zápisy z kalendára z roku 1432, pochádzajúceho zo Slovenska:

Dayse panu bohu k suzbye y gehu myley materzy.

Myla matyczko, ruoze nebeska, racz nam pomocz

O matyczko, swata panno, Marie czista. Racz za nas sweho myleho syna prosyti nebeskeho pana.

Zachoval sa aj lascivny popevok (veršovanka v novohradskom daňovom registri r. 1457). Zapísal ho Leonard z Uničova. Text je slovenský:

O myla panna czo thy mas

quod my das neves ras Amen

Ó, milá panna, čo ty máš,

(čo) mi dáš, nevěš ras. Amen.

Jam. Cui filius Jea mat. Ex
 quo me ad optat libent et ex
 tendens matru sua ea amilo
 amnes desponsavit ea vero
 desponsatam eundem virgo
 gloriosa cum filio Exocitata
 ante Ratherma amulu in
 digito reperit que posueat
 xpus in eo sam in amore
 aucti p manence nulli de
 cetero nobilit capulari sp
 fecit amulu cencb istu xpi
 p no multo tpe elapso mor
 tua est mater eius sic in
 suo regno pallaco glorio
 sa sala pmanse Regnum
 em hereditario vice possi
 debat et familia sapientissie
 subhabat Sic laus cristo
 Jhu septor cessa poyde nalin
 tu dolessa et sic est finis

Zakončenie zborníka, ktorého
 prevažnú časť písal Blažej z Kro-
 měříza, 1386. Text pozri v 3.75.

Pre prenikanie slovenčiny do nadnárečového používania sú dôležité aj glosy
 v latinských kódexoch. Ide najmä o odborné termíny a abstraktá. Napríklad *radii* —
spycze, canti — *lukoty, medioli* — *pyesty, allegorice* — *duchownye, anagoice* —
swrchowane dobre, historiace — *celessnye, moraliter* — *nrawnnye*. Týchto glos je
 podstatne viac a stále sa nachádzajú novšie.

3.8 Pamiatky českého jazyka na Slovensku sú v 14. a 15. storočí písané tzv.
zložkovým pravopisom s istými stopami primitívneho pravopisu.

Písmená latinskej abecedy nepostačovali na označenie všetkých českých a sloven-
 ských hlások. Preto sa pôvodne používali písmená latinskej abecedy aj na označenie

tých zvukov, ktoré v latinčine neboli. To je najstarší, primitívny pravopis, ktorý sa objavuje najmä pri zápisoch slovenských osobných a miestnych mien v latinských listinách už od najstarších čias, no jeho stopy sú badateľné ešte aj v českých zápisoch z 15. storočia.

Príklady:

Cividalské evanjelium, 9. stor.: *couar* (Kovarь), *uincamere* (Vęceměrь), *siliz* (Žilic), *bribina* (Pribina) atď.

Zoborská listina, r. 1113: *Kimelan* (Chmeläny), *Piscan* (Pěščäny), *Custolen* (Kostoľäny), *Cozuran* (Kocúräny), *Sitar* (Ščitare), *Preuigan* (Previdzäny) atď.

Liptovské listiny, 13. storočie: *Chevniche* (Ščävnicä), *Verbicha* (Vrbicä), *Ocolychna* (Okoličnä), *mochaar* (močär), *Tornaluca* (Trňä lüka) atď.

Už v najstarších súvislých českých pamiatkach zo Slovenska sa používa ako pravidlo tzv. zložkový pravopis. V tomto pravopisnom systéme sa na označovanie tých hláskových zvukov, pre ktoré neboli písmená v latinskej abecede, používajú spojenia dvoch písmen čiže zložky. Zložkový pravopis českých pamiatok zo Slovenska v 14. a 15. storočí má ten istý ráz ako zložkový pravopis vlastných českých pamiatok. Teda z Čiech bola prevzatá spisovná čeština aj s pravopisom. Úplná pravopisná jednota nebola. Jednotlivé zápisy sa od seba odlišujú aj školenosťou pisárov. Na ukážku uvidíme písanie niektorých spoluhlások v Žilinskej knihe a v Spišských modlitbách.

Žilinská kniha:

písmeno	znak	príklad
s	s	(ostré i obyčajné) <i>prosba, sestra</i>
	ss	(ostré i obyčajné) <i>massar, czassu</i>
š	ss	(ostré i obyčajné) <i>bez sskody, Ssimko</i>
	s	(ostré i obyčajné) <i>zwlastie</i>
	z	<i>Barthoz</i>
z	z	<i>zlodiey, obezrzeni</i>
ž	z	<i>zenu, zadal</i>
	zi	<i>manzielkamy</i>
	ss	<i>Malssenka</i>
	ž (aj s bodkou)	<i>giž, žadny</i>
c	cz	<i>czuze, otecz, doczela</i>
	c	<i>docela</i>
	č	<i>viduče, dluzniče</i>
	cz	<i>czynymy, kowacz</i>
č	cž	<i>zaručiti, otcžimem</i>
	c	<i>clowiekem, rzeceny</i>
	č (i s bodkou)	<i>zaručeny, člowiek</i>
	ř	<i>Masarz, przed</i>
ř	řž	<i>přžiczinu, řžadnie</i>
	ř	(i s bodkou) <i>rychtaře, řkuc</i>
	j	<i>gedneg, zgewiti, Girzik</i>
j	gi	<i>pogial, zlodiegiom</i>

yg
y, i

neygsu, przeygde
yako, boyowal

Znaky uvedené na prvom mieste sú najpočetnejšie. Týka sa to najmä sykaviiek. V Spišskej modlitbe platí na označenie sykaviiek táto schéma (znaky uvedené na prvom mieste sú najpočetnejšie):

zvuky	znaky
s — š	s (ss, ssz, sz, z) — ss (s, sz)
z — ž	z (s, ss) — z (ssz, s, ss)
c — č	cz — cz

Pre písanie sykaviiek v slovenských pamiatkach v 15. storočí platí teda vcelku táto schéma:

zvuky	znaky
s — š	s — ss
z — ž	z — z
c — č	cz — cz

Zložkový pravopis sa na Slovensku držal po celé 15. storočie veľmi pevne. Iba v jednotlivých ojedinelých prípadoch sa dostávajú do pamiatok aj stopy diakritického pravopisu. Je to napr. v zápisoch Žilinskej knihy.

Diakritický pravopis sa vyznačuje tým, že namiesto zložiek sa používajú písmená s rôznymi diakritickými značkami, napr. používajú sa čiarky, bodky, mákčene nad písmenami. Za pôvodcu diakritického pravopisu sa pokladá Jan Hus (jemu sa pripisuje autorstvo traktátu *De orthographia bohémica*, napísaného pred r. 1406). Diakritický pravopis sa v Čechách začal šíriť najprv v pamiatkach literárneho rázu. V pamiatkach administratívno-právnych sa aj v Čechách udržiaval ešte v 15. storočí zložkový pravopis. Je preto pochopiteľné, že na Slovensku, kde sa čeština v 15. storočí používala prevažne v pamiatkach administratívneho a právneho rázu, ostával v zásade v platnosti zložkový pravopis.

Hoci zložkový pravopis českých pamiatok zo Slovenska sa vcelku zhodoval s českým pravopisným úzom, jednako sa nájdu stopy aj nemeckého, maďarského, poľského a latinského pravopisu, ba stretávame sa aj s istými slovenskými osobitosťami. Slovenské osobitosti sa týkajú najmä spôsobu označovania tých zvukov alebo spojení, ktoré v češtine neboli. Napríklad niekedy sa zachováva stopa po označení zvukov *ä, å*: *ksswethemu* = k svätému, resp. k svätemu, *petek* = pátek, označenie zvuku *dz* ako *cz*: *znucze* = z núde.

3.9 Prepis pamiatok 15. storočia, teda jazyková interpretácia písaného záznamu je vec mimoriadne ťažká. Ak nejde o presný český text, ak sú v ňom isté hláskoslovné alebo tvaroslovné odchýlky, ktoré nie sú v češtine možné, môže sa stať pochybné aj mnohé z toho, čo by sa mohlo interpretovať ako korektný český zápis. V nebezpečenstve sú najmä zápisy, ktorých vydavateľ alebo pisár nie sú Česi. Ale vo všetkých

týchto prípadoch, ak ide v nich o ojedinelé odchýlky, je vhodnejšie vychádzať z predpokladu, že ide o český text. Slovenské jednotlivosti treba vyčleniť.

Na druhej strane sú texty, v ktorých sa zrejme ukazuje, že pisár neovláda českú normu, že vychádza zo slovenského konceptu, len ho „prepisuje“ do spisovného vyjadrovania. Pritom vnáša do textu hyperkorektné čečizmy (napr. nadmerné a nesprávne využívanie písmena ř) a súčasne mimovoľné slovakizmy. Napríklad svedectvo mesta Varína o dome Václava Gracza (Gráča?), pozri 3.68. Ukazuje sa v ňom nadmerné používanie písmena ř (*Warzina, kterzak, dom kterziz, na swu wierzu*) a nedostatok hlásky ě po perniciach (*swedomy*). Zrejmy slovackizmy sú formy *Nedecze, Krasneny, Gbeleny*, kde sa písmenom *e* zachyuje fonéma *ä* (*Ľedecä, Krasňäny, Gbeläny*). Je zrejme, že ani zapisovateľ, ani tí, ktorí listinu vydali, nevyslovovali *Vařin*, ako sa píše v pamiatke. Preto je dokonca problematické, ako prepisovať tvary *przistupil, przed*, kde to zapisovateľ náhodou zapísal správne. A ak zápis *Nedecze* treba čítať *Ľedezä*, potom sa zdá pravdepodobné, že zápisy *Zilinczenie, drziel* treba čítať *Zilincňäny, držäl*. Ale potom aj výrazy *obiczajem, zadagicze* treba čítať *obyčäjem, žädäjce*. Atď.

A ďalej: Ak je správna hypotéza, že Spišské modlitby zapísal Maďar Gabriel Bak (pozri 3.72), je problematické, či používať pri prepise pamiatky kvantitu samohlások, pretože v češtine, v ktorej chcel zápis tlmočiť, a v maďarčine, ktorá bola jeho rodným jazykom, fonologická kvantita samohlások jestvuje, ale v spišskom nárečí, ktoré ovládal a z ktorého pri koncipovaní vychádzal, kvantita už nebola, alebo bola v zánikovom štádiu. Iné problémy pri prepise a interpretácii tejto pamiatky ani neuvádzame.

Podobne je to aj s inými pamiatkami. V každom prípade však možno z jednotlivých pamiatok využiť a správne interpretovať ako jazykové doklady jednotlivé slová, tvary a väzby.

Možno teda povedať, že v 15. storočí sa spisovná čeština začala používať ako písaná podoba spisovného jazyka slovenskej národnosti. Začala sa nová fáza vo vývine domáceho kultúrneho jazyka slovenskej národnosti a začali sa klásť základy toho, čo sa neskoršie v úze ustálilo ako kultúrna slovenčina.

Literatúra

- BLANÁR, V.: K hodnoteniu jazyka Žilinskej knihy. Jazykovedný časopis, 15, 1964.
DÉCSY, GY.: Orfografiya drevnejšich pamiatnikov slovacckogo jazyka. Acta Linguistica Hungariae III, 1953, s. 303—372.
HÚŠČAVA, A.: O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na konci 15. storočia. Historické štúdie, 2, Bratislava, SAV 1956, s. 178—193.
CHALOUPECKÝ, V.: Středověké listy ze Slovenska. Bratislava — Praha, Melantrich 1937, 266 + 17 s.
CHALOUPECKÝ, V.: Kniha Žilinská. Bratislava 1934, 240 s.
KNIEZSA, I.: Stredoveké české listiny. Budapest, Akadémiai Kiadó 1952, 2008 + 12 s.
KUCHAR, R.: K Chaloupeckého prepisu Žilinskej knihy. Jazykovedný časopis, 20, 1969, s. 50—62.
NOVÁK, L.: Čeština na Slovensku a vznik spisovnej slovenčiny. Slovenské pohľady, 54, 1938. Odtlačok, s. 1—32.
NOVÁK, L.: Najstaršia, doteraz neznáma česká listina zo Slovenska. Linguistica Slovaca, 3, 1941, s. 130—133.

- PAULINY, E.: Čeština a jej význam pri rozvoji slovenského spisovného jazyka a našej národnej kultúry. In: Zborník O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Bratislava 1956.
- PAULINY, E.: O pasovskom zlomku staročeského žaltára. Jazykovedný časopis, 14, 1963, s. 138—145.
- PAULINY, E.: Kultúrnohistorické podmienky a spoločenské funkcie bilingvizmu v dejinách spisovnej slovenčiny. In: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, Academia 1958, s. 158—171.
- PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny I. Od začiatkov až po Ľudovíta Štúra. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, 136 s.
- RYŠÁNEK, F.: Slovník k Žilinské knize. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954.
- STANISLAV, J.: Modlitby pri kázni zo Spišskej Kapituly. Jazykovedný zborník, 4, 1950, s. 141—155.
- VARSIK, BR.: Slováci na pražskej univerzite do konca stredoveku. Sborník FF UK, 4, 1926, s. 1—165.
- VARSIK, BR.: Slovenské listy a listiny z 15. a 16. storočia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956.
- VÁŽNÝ, V.: Spisovný jazyk slovenský. Čs. vlastivěda. Řada II. Praha 1936.
- VÁŽNÝ, V.: Glossarium bohemoslavicum. Učená společnost Šafaříkova. Bratislava 1937.
- VILIKOVSKÝ, J.: Poznámky o původu tak zvaných „východoslovenských kázání“. Literárnohistorický sborník, 2—3, 1945—46, s. 95—98.

4) KULTÚRNE JAZYKY SLOVENSKEJ NÁRODNOSTI V 16.—18. STOROČÍ

ÚVOD

4.0 Celkovú spoločenskú situáciu a tým aj národnostný a kultúrny vývin slovenského etnika podmienilo v tomto období viacej základných faktorov. Hneď na začiatku 16. storočia sa stalo niekoľko udalostí, ktoré mali pre ďalší vývin kľúčový význam.

Jednou z nich bolo svojimi dôsledkami sedliacke povstanie r. 1514, vedené Jurajom Dóžom. Vzniklo tak, že sedliacka armáda dobrovoľníkov, nevytvorená a zle vyzbrojená, ktorá mala ísť na križiacku výpravu proti Turkom, obrátila sa proti uhorskej šľachte. Povstanie bolo rýchle potlačené. Toto povstanie bolo hlavne na maďarskom území, ale jeho dôsledky sa týkali vzhľadom na ďalší vývin prevažne slovenského poddaného ľudu. Snem roku 1514 vyniesol po potlačení povstania veľmi drastické zákony proti poddanému ľudu. Vtedy bol aj spísaný kódex právnych ustanovení *Opus tripartitum iuris* ..., ktorý síce nebol schválený, ale prakticky sa stal právnym katechizmom uhorskej šľachty, ktorá ho v praxi používala ako zákonné ustanovenie. Podľa spomenutého kódexu jedine výsadné vrstvy (zemanovia, stredná šľachta, baróni, preláti a kráľ), a to bez ohľadu na etnickú príslušnosť, patria do politického národa „*natio hungarica*“ (uhorský národ). Z tohto feudálneho nacionalizmu sa neskoršie vyvinul maďarský nacionalizmus. Strhával k maďarskej národnosti nielen etnický slovenský zemanstvo a strednú a vysokú šľachtu, ale neskoršie aj etnický slovenský meštianstvo.

Druhou dôležitou udalosťou boli vzbury baníkov na strednom Slovensku v roku 1525—1526. Ich strediskom bola Banská Bystrica. Banícke vzbury boli potlačené hlavne pomocou šľachtických bandier. Tieto dve udalosti veľmi zvýšili prestíž šľachty. Predznamenovali vlastne nasledujúce dve nepokojné a vyčerpávajúce storočia.

4.01 Roku 1526 boli porazené Turkami uhorské vojská pri Moháči. Nasledovala stopäťdesiatročná prítomnosť tureckej moci v uhorskej nížine a čiastočne na južnom strednom Slovensku. Relatívne samostatné, ale pod tureckým protektorátom bolo Sedmohradsko, do ktorého sa dostávajú za stavovských povstaní aj niektoré východoslovenské stolice. Turci neobsadili ani stolice pri rakúskych hraniciach a Slovensku. Ale turecké vpády siahali až po Malé Karpaty, Trenčín, na hornú Nitru, ba aj do Turca, po Banskú Bystricu a Dobšínú. Obce, ktoré boli na hranici, boli nútené platiť poddanské dávky a dane aj pôvodným pánom, aj Turkom. Cieľom Turkov bolo zmocniť sa stredoslovenských banských miest. Boj proti

Turkom, komplikovaný faktami, ktoré ešte uvedieme, nesmierne oslaboval cez celé poldruhistoročie fyzické, hospodárske i kultúrne sily slovenskej národnosti. Najviac trpel poddaný ľud: Zúčastňoval sa vo vojne, odovzdával najrozmanitejšie kontribúcie, pracoval na opevneniach, živil vojská, poskytoval najrozmanitejšie pracovné služby (labor gratuitus = práca zdarma), trpel ničivými nájzdami, lúpežami, vraždami, odvliekaním do otroctva atď.

4.02 Ďalším ničivým vojenským činiteľom boli protihabsburské stavovské vzbury, ktoré vybuchovali po celé 17. storočie (Štefan Bocskay 1604—1606, Gabriel Bethlen 1619—1629, Juraj Rákóczi I. 1644—1645, Wesselényiho sprisahanie 1664—1671, Imrich Thököly 1678—1684, František Rákóczi II. 1703—1711). Uhorsko sa totiž stalo po moháčskej bitke súčasťou habsburskej monarchie a moc uhorského stavovského snemu bola veľmi obmedzená. Stavovské povstania teda bojovali za slobodu (pre šľachtu). Proklamovali obyčajne aj požiadavku náboženskej slobody (proti rekatolizačnému tlaku zo strany Habsburgovcov). Súviseli teda aj s náboženskými bojmi (pozri 4.04).

Stavovské povstania vybuchovali v Sedmohradsku alebo na východnom Slovensku a pri svojej kulminácii prechádzali celým slovenským územím. Popri týchto stavovských povstaniach boli ešte početné ľudové vzbury väčšieho i menšieho rozsahu. Obyvateľstvo — a to zasa najskôr poddaný ľud, ktorý býval v nechránených osadách — trpelo nielen vojenskými udalosťami (tými najmenej), ale hlavne vyčinením vojakov jednej i druhej strany. Okrem toho bolo obyvateľstvo sužované početnými bandami zbehov z oboch strán a samostatnými vojensko-lúpežnými skupinami.

4.03 Ďalším negatívnym faktorom bol pokles významu slovenských miest. Mestá boli ešte v 15. storočí dôležitým hospodárskym, mocenským a politickým faktorom. Boli pre kráľa oporou proti šľachte a základom jeho hospodárskej nezávislosti. Od 16. storočia však klesá ich hospodársky význam, a teda aj dôležitosť pre panovníka.

Prítomnosť Turkov v dunajskej kotline spôsobovala, že sa zasekol obchod, ktorý šiel od Stredomoria a Balkánu cez Slovensko k Baltu a do východnej Európy. Slovenské mestá ako tranzitné stanice medzinárodného obchodu v tomto čase strácajú význam, aký mali ešte v 15. storočí. Okrem toho aj objavenie Ameriky spôsobilo, že svetový obchod sa preniesol zo stredomorských prístavov na západoeurópske prístavy. Ďalej: Prílev lacného zlata a striebra z Ameriky zadal ťažký úder slovenským bankským mestám. Ťažba drahých kovov sa stala u nás nerentabilnou. V 16. storočí si síce Banská Bystrica zachovala dôležitosť v ťažbe a vývoze medi a aj Banská Štiavnica pomalšie klesala s ťažbou striebra, ale to bol už len tieň starej slávy.

Mestá v tom čase žili najmä z výroby, ktorá bola potrebná pre obidve strany vedúce vojnu: cisárskych vojakov a kurucov. To udržiavalo ich akú-takú prosperitu. Pre rozvoj slovenskej národnosti je dôležité, že Slováci sa v 16. storočí v čoraz väčšej miere domáhajú účasti v správe miest (tam, kde ju ešte nezískali). Robia tak spolu s maďarskou šľachtou, ktorá sa na úteku pred Turkami uchýľuje do slovenských

miest. Nemecký patriciát sa ich prílevu bránil. Mnoho slovenských miest bolo už v 16. storočí celkom poslovenčených. Niektoré sa poslovenčili vývinom, ale v niektorých tento proces vyvolával protesty nemeckého patriciátu (B. Bystrica, Krupina). Ale okrem týchto sporov sú vo všetkých mestách silné sociálne spory: Malý počet nemeckého patriciátu ovláda bohatstvo i moc mesta a veľký počet slovenských remeselníkov a mešťanov i námezdné pracujúcich je od patriciátu celkom závislý.

Vznik a zosilňovanie meštianskej triedy, ktorá by bola oproti feudalizmu pohýbala vývin vpred, sa u nás oneskoroval a oproti západnej Európe celkom zaostával. Meštianstvo ostáva vo vleku šľachty. Šľachta sa usídľuje v mestách, má vplyv na ich vedenie a zasa mimo miest zavádza na mestské výrobky rozmanité nezákonné clá a mýta, a tak znemožňuje aj tak ochabnutý vnútrokrajinský obchod. Ako sa už uviedlo, po potlačení Dóžovho povstania a vplyvom stavovských vzbúr vzrástol vplyv vtedy už naskrze reakčnej šľachty. Okrem iného sa to prejavovalo aj v zosilnení nevoľníctva a feudálnych poriadkov.

4.04 Náboženská reformácia prenikla k nám v prvej štvrtine 16. storočia. Od začiatku 17. storočia vznikli dlhotrvajúce náboženské boje. Viazali sa často aj na stavovské povstania. Skutočnosť, že u nás v dlhých a vyčerpávajúcich náboženských bojoch ne zvíťazila ani reformácia ani protireformácia, spôsobila, že dlhšie ako hocikde inde sa u nás udržiaval zimničný záujem o náboženské otázky ako o základnú ideologickú, ba vedeckú problematiku. V čase, keď v západnej Európe nastupovala víťazná alebo silnejúca buržoázia so svojou modernou filozofiou, vedeckým skúmaním prírody, so svojím slobodným a novým umením, u nás sa držia náboženské traktáty, duchovné piesne a sochy sv. Jána Nepomuckého ako hlavný reprezentant kultúrneho prejavu.

Koncom 17. storočia protireformácia v zásade (nie úplne) zvíťazila. V miernejších formách, ale zreteľne pokračovala ešte v prvej polovici 18. storočia. Zakončená bola vlastne až tolerančným patentom Jozefa II. roku 1781.

4.05 Turecké vojny, stavovské povstania, úpadok miest, zosilnenie tupého feudalizmu, náboženské boje, to všetko spôsobilo v 16.—18. storočí ťažkú hmotnú i duchovnú pauperizáciu Slovenska. Slovensko prestalo držať krok vo vývine so západnou Európou, veľmi zaostalo hospodársky i kultúrne. Tento nepriaznivý spoločenský vývin sa odrazil aj vo vývine spisovného jazyka. Nevzniká jednotná forma spisovného jazyka.

Situácia sa stáva priaznivejšia až v 18. storočí, pretože po porážke Turkov a ich vytlačení zo strednej Európy a po skončení stavovských povstaní nastáva relatívny pokoj, ktorý veľmi osožil na smrť vyčerpanému a spustošenému Slovensku. Hoci veľmi nespelo, ale predsa len podstatnejšie sa rozvíja výroba, remeslá a rastie obchod.

4.06 Nepriaznivé spoločenské podmienky v 16. a 17. storočí nezabránili ďalšej integrácii slovenskej národnosti. Táto integrácia nastáva hlavne na západnom a strednom Slovensku. Západné Slovensko bolo v 16. a 17. storočí relatívne najpokojnejšou oblasťou Slovenska. V súvislosti s tým vznikli tu aj podmienky na

vznik a rozvoj útvaru, ktorý nazývame kultúrnou západnou slovenčinou. Stredné Slovensko (ide o stolice, ktoré neboli v moci Turkov, nejde teda o Gemer, Novohrad a časť Hontu) malo intenzívnu súdržnosť v časoch profitureckých bojov. Zdá sa, že v tomto období sa upevnil ten v zásade jednotný typ stredoslovenských nárečí v stolici Turčianskej (so severnou Nitrou), Liptovskej, Zvolenskej, Tekovskej a v západnej časti Hontskej. Táto oblasť sa totiž ako jednotka veľmi aktívne zúčastňovala v bojoch proti Turkom pri obrane banských miest. Ide o dodávanie vojenských posíl na potrebné miesta, o práce na opevneniach, o dodávky pre armádu, o výrobu zbraní a pod. Nápadná je táto jednota najmä vo Zvolenskej, Tekovskej a Hontskej stolici. Tento stredoslovenský nárečový typ bol základom pre útvar, ktorý nazývame kultúrnou strednou slovenčinou (pozri 4.22). Z nej vyšiel neskôršie Ludovít Štúr pri svojej kodifikácii spisovného jazyka. Integrácia západného a stredného Slovenska ako celku je v tomto čase zrejmä a relatívne silná. Integrácia východného Slovenska k slovenskému celku bola v 16. a 17. storočí slabšia. Pôsobilo tu viacej faktorov. Dôležité bolo, že medzi stredným a východným Slovenskom bola spišská nemecká bariéra na severe a Turkami okupované územie na juhu. Okrem toho východoslovenské stolice inklinovali v tom čase mocensky k Sedmohradsku a obchodnými kontaktmi k Poľsku.

ČEŠTINA V 16.—18. STOROČÍ

4.10 Úvod. Veľmi húževnate sa udržiava názor, že Slováci používali od 15. storočia až po Antona Bernoláka, ba častejšie sa uvádza, že až po Ludovíta Štúra, češtinu ako svoj spisovný jazyk. V skutočnosti je pravda, že Slováci v tomto čase češtinu ako spisovný jazyk jednak používali, jednak im bola vzorom a zásobárňou vyjadrovania pre také spôsoby jazykových prejavov, ústnych i písomných, ktoré boli relatívne ustálené a ktoré nijako už nemožno pokladať za české.

Názor, že Slováci používali od 15. storočia až po Ludovíta Štúra (resp. až po Antona Bernoláka) češtinu ako spisovný jazyk, má starú tradíciu, ale pevne sa formuje až v 18. storočí (pozri ďalej 4.17). Vo vedomí Slovákov sa fixuje najmä za sporov o Štúrovu kodifikáciu spisovného jazyka (pozri ďalej 6.6). Názory o používaní češtiny ako spisovného jazyka Slovákov veľmi sugestívne formuloval Jaroslav Vlček (1921, ba už 1890). J. Vlček spracoval vo svojom diele tzv. „vysokú“ literatúru, hlavne tlačenu. Spomína aj jazyk listín a verejných zápisov, ale rukopisná a ústne tradovaná krásna literatúra (zemianska, študentská, meštianska) a ostatná rukopisná literatúra ostáva bokom jeho záujmu. A tak sa mu člení oblasť slovenskej literatúry na evanjelickú literatúru písanú po česky a na katolícku literatúru, pri ktorej konštatuje, že v jej jazyku badať od začiatku 18. storočia obrat k živej slovenskej reči.

Delenie vývinu kultúrneho a spisovného jazyka podľa katolíckej a evanjelickej časti slovenskej literatúry má síce akési opodstatnenie, pretože náboženské otázky sa vzhľadom na dlhotrvajúce náboženské boje v literatúre dlho pertraktovali a literatúra s náboženskou tematikou mala v tomto čase veľkú dôležitosť (pozri 4.04), ale ako základné deliace kritérium nie je vyčerpávajúce. Jednako ho treba

pre 16.—18. storočie brať veľmi pozorne do úvahy. Ide totiž o to, že jazyk má, ako je známe, okrem iných funkcií, hlavne okrem dorozumievacej funkcie, aj symbolickú funkciu, t. j. charakterizuje sa ním spoločnosť, ktorá ho používa, a táto spoločnosť si ho cení ako mimoriadnu hodnotu. Z tohto hľadiska bola čeština od 16. storočia charakteristická najmä pre náboženské prejavy slovenských evanjelikov. U slovenských katolíkov bola situácia, ako sa ukáže ďalej, odlišná.

4.11 Čeština u slovenských evanjelikov v 16.—18. storočí. Ako sa už uviedlo v kapitole 3, v 15. storočí sa začala čeština používať ako spisovný jazyk slovenskej národnosti. Tam sa tiež ukázalo, že jej používanie bolo v tom čase veľmi obmedzené. V 16. storočí sa však jej používanie rozširuje aj funkčne, aj kvantitatívne. Najväčšiu zásluhu o to má lutherská reformácia. V lutherskej reformácii platila zásada, že ako kultový jazyk sa používa domáci jazyk. O fungovaní češtiny ako spisovného jazyka slovenskej národnosti najlepšie svedčí okolnosť, že hneď od samého začiatku sa prijala ako reprezentant domáceho spisovného jazyka pre kultové potreby slovenských evanjelikov.

Lutherská reformácia preniká na Slovensko sústavne asi v tridsiatych rokoch 16. storočia. Zachvacuje ponajprv banské mestá na strednom Slovensku a Trenčiansku stolicu. Rozširovanie reformácie je prudké, ale neorganické. Hoci hlavné dogmatické úchyľky od katolíctva boli, najmä u vedúcich ideológov, jasné hneď, neprejavili sa spočiatku s jednoznačnou zreteľnosťou v kultových úkonoch. Rozličné katolícke obrady sa na rozličných miestach zachovávali rozlične dlho, zachovávali sa aj typicky katolícke sviatky. Slovenské evanjelické cirkvi sa dlho nevládali vymaniť z jurisdikcie katolíckej hierarchie. Osamostatnenie lutherských zborov a samostatná cirkevná organizácia sa uskutočnila len Žilinskou synodou r. 1610 a synodou v Spišskom Podhradí r. 1614. K tomu pristupovala aj konzervatívnosť veriacich, ktorí si neželali zmeny v obradoch. Aj evanjelickí vedúci postupovali v nevyjasnených pomeroch opatrne, buď aby neodradili veriacich od pristupovania k reformácii, buď aby si nepopudili radikálnym postupom proti sebe katolícku cirkevnú i svetskú vrchnosť. To všetko malo za následok istú nerovnomernosť pri prenikaní českého jazyka ako kultového jazyka slovenských evanjelikov. Reformácia totiž vyslovila jednoznačne zásadu, že ako kultový jazyk sa má používať národný jazyk. Túto zásadu však uvádzala do života na Slovensku pre uvedené okolnosti len veľmi nerovnomerne a s istými peripetiami najmä v prvej polovici 16. storočia. Azda najskôr a najviac sa realizovala táto zásada v Trenčianskej stolici a v okolí stredoslovenských a východoslovenských banských miest, kde sa začala reformácia najskôr. Trenčianska stolica mala totiž veľmi živé styky s Čechami a najmä s Moravou, takže lutherskí (a novoutrakvistickí) duchovní sem voľne prichádzali; sem sa aj mnohí Česi sťahovali. V okolí banských miest zasa Nemci, ale aj Slováci mali veľmi živé styky, osobné, obchodné i právne, so Sliezskom ešte z predchádzajúcich čias. Podobne ako Nemci, ktorí pristúpili k reformácii, uplatňovali svoj národný jazyk v kultových úkonoch a v náboženskom písomníctve, tak aj Slováci uplatňovali reprezentanta domáceho spisovného jazyka, t. j. český spisovný jazyk. Nie je náhoda, že správy o používaní *Českej agendy* z r. 1581 máme z Trenčianskej stolice a tú istú Českú agendu aj s domácimi rukopisnými prípskami, tzv. *Bystrickú agendu*

z r. 1585 máme zachovanú z Banskej Bystrice a že prvá tlačená evanjelická kniha je z Bardejova (*Katechismus* Dr. Martina Luthera, 1581). Rovnako nie je náhoda, že zo stredoslovenského banského obvodu pochádzajú prvé väčšie skladby: Nikodéma Sartoria (farár vo Zvolene) *Concordantia Evangelistarum* (1591) a Jura Schmi-delia (nar. v Brezne a medziiným farár v B. Bystrici) *Postilla* (1598 až 1607).

4.12 Podoba češtiny ako náboženského jazyka slovenských evanjelikov a ani jej funkcie neboli najmä v 16. storočí rovnaké. Okrem príčin, ktoré sa už uviedli, sú to najmä tieto: Evanjelickými duchovnými sa zo začiatku stávali v prvom rade katolícki kňazi-odpadlíci. Tí neboli v češtine vo všeobecnosti dobre školení, pretože pri svojej pastoračnej činnosti v katolíckej cirkvi nepotrebovali češtinu v takom rozsahu, ako sa to vyžadovalo v reformácii. Treba sa právom domnievať, že čeština týchto kňazov nebola na výške, a tým že ju neovládali, dosť brzdlili jej prenikanie do obradov. Okrem toho bolo spočiatku málo školených duchovných, preto v prvých desaťročiach vykonávali funkciu duchovných často aj laici, ktorí v tomto smere neprispeli ku konsolidácii. Na druhej strane však na Slovensko hojne prichádzajú českí novotrakvistickí kňazi. Keď Turci po moháčskej bitke postupne obsadili takmer celú maďarskú časť Uhorska a keď sa zostatok Uhorska, t. j. asi dnešné Slovensko s niekoľkými stolicami v Zadunajsju stalo súčasťou habsburskej ríše, prestala sa cítiť hranica medzi Moravou a Slovenskom a nastala vzájomná živá výmena ľudí. Česi, rovnako tak aj Slováci, ktorí prichádzajú zo štúdia alebo z pobytu a z pôsobenia z Čiech, prinášajú k nám utrakvistické, lutherské i bratské spevníky, modlitebné knižky i agendy a popularizujú ich používanie. Proti slovakizačným tendenciám prvej skupiny táto skupina udržuje kontinuitu spisovného jazyka v Čechách a na Slovensku. Najviac asi zásluhou tejto skupiny sa čeština v tomto období neslovakizuje oficiálne tak prenikavo ako neskoršie.

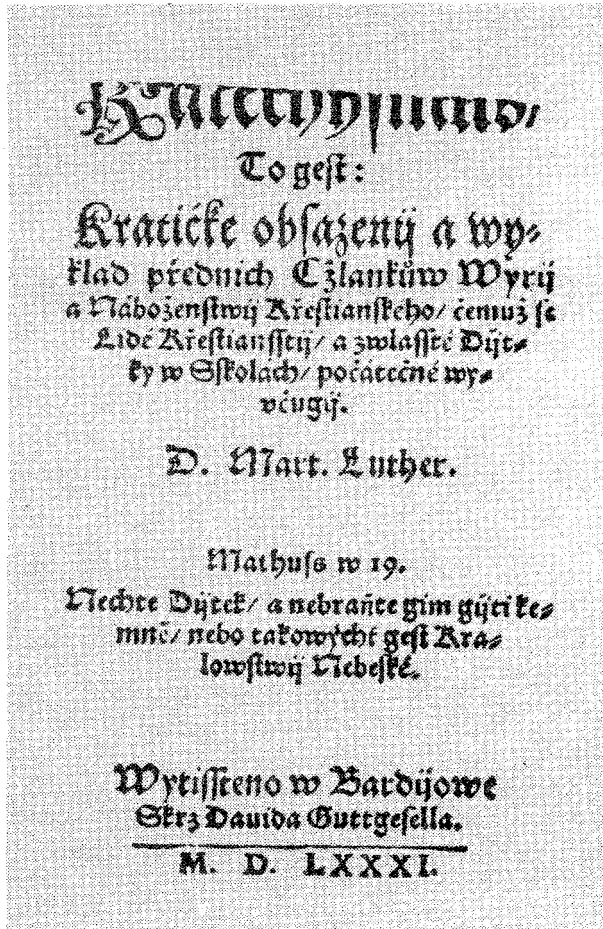
Najmä tlačené veci vychádzajú v pomerne dobrej češtine, ponajviac iba s nedôslednosťami v pravopise a v kvantite. Porov. aspoň úryvok z úvodu k prekladu *Katechismus* Dr. Martina Luthera (Bardejov 1581):

Item cztwrte Prikázanij dýtkam a obecnijmu lidu pyně vpamet wsstěpug, aby byli Tijssij, Wiernij, poslussnij a pokognij, a to potwruzug přýklády S. Pysma, vkazugic které gsau pokutý neposlussných, a odpláta poslussných. Obzwlasstně pak k tomu ved Wrchnosti a rodiče, aby dobře spravowali a wychowali dijtky swe doma y wsskolach, poněwadž gsau to powwiniij včiniti, pakliž to nedělagi, vkazug gim, yak hrozneho hřychu proti Panu Bohu se dopausstiegiij: Nebo kazij a bořij, co nayhorssij nepřatelé Božý y lijdssstij, oboge Kralowstwý, swetske y nebeske: a rozumné gim domluwag yak weliku sskodu delagi Cýrkwý Paně, když z swych dijtej newýchowawagi wčenyých lidiij, ffararůw, Kazatelůw, a mistrůw.

Ak sa odhliadne od nesprávností v označovaní kvantity samohlások (kvantita samohlások začala vo východoslovenskom nárečí zanikať od 15. storočia) a od nedostatkov v pravopise (napr. *ě* sa často označuje ako *é*), sú tu iba tieto slovakizmy: nedostatok jotácie (*wpamet*), nedostatok prehlásky *aj > ej* (*nayhorssij, domluwag*), nedostatok diftongizácie *ú > au* (*weliku sskodu, domluwag*).

Aj piesne a obradové modlitby, pretože vznikali pod vplyvom českých vzorov —

Katechismus Martina Luthera
z roku 1581. Prepis časti textu
pozri v 4.12.

mnohé z nich boli z češtiny prosto prevzaté, zachovávajú pomerne dobre českú spisovnú normu oných čias. Porov. úryvok z piesne v *Bystrickej agende*:

Kryste genz gsy swym wěrnym zeslals Ducha Swateho
przed Wěky wiwolenym od Otcze nebeskeho
Raczyss nam tegto chwile tehož Ducha zeslati,
abychom tobe mohly prawe w slowě poznatj.

Táto pieseň bola prebratá aj do *Cithary sanctorum* (titulnú stranu pozri na s. 142), pričom *Tranovský* takmer vôbec nemenil jej hláskoslovný základ, pretože sa v nej presne zachováva česká norma (okrem nedostatku jotácie: *tobe, prawe*).

Pravdaže, v pastoračných textoch sa aj u slovenských evanjelikov ešte v 16. storočí začína používať silne slovakizovaná čeština. Možno tu hovoriť už o kultúrnej

slovenčine. Podoba tejto kultúrnej slovenčiny nebola ustálená, ani stupeň jej odklonu od češtiny nebol všade a vždy rovnaký (pozri k tomu 4.20—4.24). Porov. k tomu ukážku z textu používaného pri sobáši v *Bystrickej agende*:

Krestiane wernij a prijatele (opravené na pratele) mne w Krystu Panu milij, poniewadž tieto dwe osoby z wuole Pana Boha wssemohuczijho z nadchnutij a zřízení Potiessitele Ducha Swateho w staw swaty małželsky wstupati a oddati se umienily. Kterežto tuto na tomto boskom a swatom mestie w zhromaždienij a prytomnosti wassem ode mne jakožto namestka božijho podle običžege a poradku czirkwe krestianskeg ma potwrzen a vpewnien byti. Kdežto netoliko tymto osobam, ale nam wssem znaty a wedieti slussij, že staw swaty małželsky ne od nas lidij duchownych a nebo swetskich etc. zriženy a wstanowenij gest, ale od sameho Pana Boha wssemohuczijho. Ne pro rozkoss a powolnost tiela nassijho lidského, any take, abychom my žerty nieyakowe s toho meli, a nebo kratochwile a yhracžku. Ale k tomu konczy zrižditi a wstanowiti gest racžyl Buh wssemohuczcy staw swaty małželsky, abychom mi gey w rewerentij, welikeg wažnosti a w pocztiwosti gmeli a zachowawali.

16. storočie bolo pre slovenských evanjelikov prípravným obdobím : neorganický a prudký rast reformácie prešiel do svojho kultúrneho a jazykového vyvrcholenia a skúšok, ktoré nastúpili v 17. storočí.

4.13 17. storočie poskytuje celkom iný obraz ako 16. storočie. Prispeli k tomu aj vonkajšie okolnosti. Vynájdenie kníhtlače a jej rozšírenie do Uhorska zlacnilo výrobné náklady kníh a umožňovalo rozmnožovanie nákladov v potrebnom počte. Vzrast počtu škôl (v 16. storočí bolo na Slovensku asi 200 škôl, z toho bolo 18 gymnázií) zvýšil pozoruhodnou mierou gramotnosť, ktorá bola ešte v 15. storočí v Uhorsku na nízkom stupni. Tieto dva vonkajšie faktory značne rozmnožili počet ľudí, ktorí sa zaujímali o písané (či tlačené) slovo. Záujem o náboženskú literatúru pozoruhodne vzrástol najmä pre veľkú zainteresovanosť o náboženské otázky, vyvolanú reformáciou a začínajúcim a stupňujúcim sa rekatolizačným úsilím. Evanjelictvo sa na Slovensku na začiatku 17. storočia pevne organizuje (pozri 4.11) a programuje svoju prácu. Vzrastá počet vzdelaných, schopných a oduševnených evanjelických vedúcich a rastie aj počet vzdelaných evanjelických laikov.

Vzhľadom na tieto okolnosti nie je div, že sa v 17. storočí slovenská evanjelická spisba v národnom jazyku rapídne množí. Objavujú sa početné katechizmy, modlitebné knižky, spevníky, agendy, poučné a propagandistické náboženské knihy, kázne, výklady evanjelií a pod. Zo štylistickej stránky sa jazyk týchto diel uhládza a stáva sa vypestovaným. Svojou skladbou, najmä stavbou viet sa prikláňa k humanistickej češtine, ktorá sa formovala pod latinským vzorom. Porov. text modlitby z knihy Ondreja Lucae: *Arma piorum*, 1655:

Bože wssemohúcy, wssech wernych Pastjrow sprawce a opatrownjku; nábožně tebe w túto chwilkú žádáme aby ráčil na služebnjkůw twjch Cjkewnich, Byskupow, Seniorow, Kazatelow, Kaplánow, ý wssecko gjné Knestwj milostiwě a laskawě pohleděti proti pokussenj a zlosti Diabelske ý proti wssem zlým případnostem gjch

zastávajú, srdce nábožné a wrúcné gjm dati, aby slowý ý skutký tem ktejchž učj a mohlj byti kúžitku, a po smrti spolu žstádem zwerenjm, aby dosáhli žiwot wečny a radowali se stebú radosti newimlwnnú na weky.

Už táto ukážka, a dali by sa priniesť mnohé ďalšie, ukazuje, že v 17. storočí sa čeština pozoruhodne slovenčila aj u slovenských evanjelikov, a to priamo v textoch liturgického charakteru. Porov. v tejto ukážke nedostatok ř, nedostatok zmeny ú > ou, nedostatok ě, prítomnosť A pl. mask. živ. na -ov (*Byskupow, Seniorow ...*), I sg. fem. na -ú (*s tebu*) atď. No z druhej strany by sa dalo uviesť veľa dokladov aj na to, že sa čeština zachovávala dosť dôsledne.

4.14 Zreteľne sa teda črtajú dve protichodné tendencie: jedna, podľa ktorej sa čeština v evanjelickej spisbe na Slovensku zreteľne slovenčí, druhá, podľa ktorej sa zachováva nenarušená kontinuita a totožnosť spisovného jazyka v Čechách a na Slovensku. Prvý smer pochádza, ako je pochopiteľné, od Slovákov, ktorí z praktických príčin (aby pre blízkosť kultúrneho jazyka s domácim ľudovým jazykom prenikali reformačné zásady ľahšie a hlbšie medzi široké masy) a potom azda aj v súvislosti so slovenčením v administratívno-právnej oblasti (pozri 4.20) slovenčili pozoruhodne českú osnovu. Že tu nešlo o náhodu, ale o vedomú činnosť, o tom by svedčili viaceré zhodné výroky:

Vavrinec Benedict z Nedožier:

Neque tamen ego hic eos ad Bohemicam linguam cogo, sed ad exercitationem et culturam ipsorum idiomatis invito: praesertim cum non tantum in civitatibus et oppidis, sed etiam in pagis scholis abundant (Grammaticae Bohemicae ... libri duo, 1603) — Ani ich ja tu nenútim azda k českému jazyku, ale k cvičbe a k pestovaniu vlastnej reči ich navádzam: najmä keď oplývajú školami nielen v mestách a mestečkách, ale aj na dedinách.

Daniel Sinapius-Horčička:

Přjliissnu bádanicj a čarky w Orthographij, o které se mnozy nad mjr w pjsanj staragj, nehrubě gsem nasledowal: slow Slowenskych w zemi nassj obyčegných, wssak k čistotě České se bližjcých sem se dokladal: obzwlasťe pak toho coby bylo mohlo slow rozum zacloniti, pilně sem se warowal, a k cyli mému, t. zřetedlnosti a lechkosti, w řeči nassj newybrusené wssudy sem směřowal ... Obzwlasťe poněwadž se mnohé Slowá w čisté Česstině, tak nám Slowakům gako chodnjk na Tatry nezname nachazegj (kpk.: medle, brzo, gho, tkuka, podroběny) proto gako mluwjme, tak y psati máme, ne čtiržý, ale čtiry, ne křt ale krst ... my pro některých slow chatrnost, nemáme hnědky ruce opusťeti, za gazyk náss se styděti, ale raděy to staré usus me genuit, praktikowat ... (Perlička Djtek Božjch, 1683).

Podobne sa vyjadrovali aj Tobiáš Masnicius, Ján Simonides a iní. Slovenčenie nebolo, pravdaže, teoreticky nijako podložené. Prejavovalo sa najviac v slovnej zásobe, čiastočne v hláskosloví (nedostatok ř, neprítomnosť prehlások, zanedbávanie jotácie) a málo v morfológii. Možno sa síce domnievať, že pôvodnú slovenčiacu osnovu autorov zahaľovali veľmi často Česi, ktorí sa pri sadzbe usilovali prepisovať

EPISTOLA

ximi, ita elegantia sermonis, in culti-
oribus quidem locis, affines, Bohe-
morum studijs excitati, ultra eorum
diligentiam amulabuntur.

Verum enim vero hic mihi precis
pue mei gentiles Slavi videntur cohort
randi, apud quos excolendz eorum
linguz maxima est negligentia: adeo
ut nonnulli (expertus de quibusdam
loquor) si non tantum non legant Bo-
hemicos libros, sed ne in suis bibliis
recis ullum habeant, gloriosum id sibi
ducant. Hinc fit, ut cum de rebus
illis domesticz lingua est differendum
semilatinz eos loqui oporteat. Cas-
tera incommoda negligit eius studij
non persequar. Existerunt tamen
quidam, qui aliquid conati sunt: qua-
lis vel imprimis fuit pte memoriz do-
ctissimus vir Albertus Hussetus Pri-
vile, qui suos discipulos, & ad re-
ctam orthographiam, & ad oratio-
nem cultioremq; sermonem adueta-
ciebat: sed quia destituebantur com-
pendiosa ratione, si minus, quam vo-
lebant, assecuti sunt, non est mirum.
Eos itaq; ad diligentiorum Bohemico-
rum librorum lectionem, & in vernacu-
cul o

DEDICATORIA.

culo sermone exercitationem (acuti-
nam quidem per tumultus bellicos li-
ceat) pro eo, quem illis debeo, amore
etiam atq; etiam exhortor: qua in re si
isto qualicumque compendio libello
eos adjuco esse animadvertero, sine in
me suscepti laboris consecutum exi-
stimabo. Neq; tamen ego hic eos ad
Bohemicam linguam cogo, sed ad ex-
ercitationem & culturam ipsorum
idiomatis invito: presertim cum
non tantum in civitatibus & oppidis,
sed etiam in pagis scholis abundeat.
Quo vero nomine reliquarum genti-
juventuti ista commendabuntur? Ali-
ter enim videtur agendum de his a-
pud eos, quibus hzc non tam ad or-
nandum & excolendum, quam ad dis-
cendum linguam, ut a nostris excul-
ta sit, proponuntur. Non ignoro esse
quosdam qui harum popularium lin-
guarum dari posse non existi-
mant; aut si sit ars aliqua, plane tamen
esse inutilem, eo quod eas solo usu &
continerudine disci posse arbitrantur.
Ad primum quod attinet, videmur in
hoc libello analogiam artis (absti-
cto invidia) neq; Latinz neq; Græcz
linguz

Z textu predmluvy k dielu Vavrincæ Benedictæ: Grammaticæ Bohemicæ ... libri duo z roku 1603.
Obsahuje výčitky Slovákom, že zanedbávajú pestovanie vlastného jazyka.

rukopisy do normalizovanej češtiny. Porov. aj doklad z J. Simonidesa (Wyswět-
lenj Křestianskeho Včenj, 1704):

Za to mam, že ... laskawy Čtenář, na mem dobrem předsewzetj, a vmyslu, y wtom
že sem w Slovenskem jazyku, toto wydati chtěl, přestane, a Omyluw wtraussenych
zweličovati nebude, z částky y Tlačiteli Řeči Slowenske nepowědomemu a me take
nepřítomnosti připisowat bude.

Pozoruhodným dokladom na slovenčiacie tendencie u slovenských evanjelikov je
levočské vydanie diela Jana Amosa Komenského *Orbis pictus* z roku 1685.
V tomto diele sa pôvodný latinský, nemecký a maďarský text dopĺňa českým textom,
ktorého lexikálne bohatstvo vychádza vedome zo slovenského základu. Dôležitosť
tohto vydania sa zvyšuje tým, že šlo o obľúbenú a vtedy veľmi rozšírenú školskú
učebnicu. Do kultúrnej strednej slovenčiny turčianskeho typu preložil František

Buřovský, rodák z Dulic (teraz Belá-Dulice pri Martine), roku 1666 ďalší Komenského spis, t. j. *Janua Linguae Latinae reserata aurea*. Aj tento spis sa používal ako učebnica. Zachoval sa originál a dva neskoršie odpisy, čiastočne zmenené. Dielo nevyšlo už tlačou pravdepodobne preto, lebo sa chystalo ilustrované vydanie spisu *Orbis pictus*.

Ale aj keď sa berú do úvahy všetky tieto skutočnosti, jednako je slovenčenie češtiny u slovenských evanjelikov v 17. storočí vyslovené skôr ako uvedomený program než ako organizované realizovanie. Obraz skutočného stavu slovenčenia poskytujú skôr rukopisné práce, kam nezasiahla tlačiarova ruka. Ale tam zasa treba rátať, vzhľadom na značné rozšírenie gramotnosti, aj s nedokonalým ovládaním českej spisovnej normy. Slovom, často treba rátať s neuvvedomeným slovenčením, ktoré sa uskutočňovalo jednoducho pre neovládanie češtiny.

No už v tomto období, ale tento jav sa názornejšie ukázal iba neskoršie, nastáva štýlové zblížovanie s ľudovým jazykom, najmä v prejavoch, ktoré sú určené ako náboženská propaganda pre široké vrstvy. Konkrétne sa to prejavuje v tom, že vety sa približujú svojou stavbou k ľudovej reči a opúšťa sa ťažkopádna humanistická vetná konštrukcia. Slovenčenie (vlastne približovanie k ľudovému vyjadrovaniu) sa začína teda ponajprv v štýlovej oblasti.

Druhý smer, ktorý nezmenene zachovával českú spisovnú normu, pochádzal najmä od Čechov, ktorí prichádzali na Slovensko po bielohorskej bitke (r. 1620), ďalej od Slovákov, ktorí pôsobili v Čechách. Tento smer bol posilňovaný početnou a vyspelou českou protestantskou literatúrou, ktorá slúžila jednak na priame používanie, jednak ako vzor pre podobnú slovenskú spisbu. Česká spisovná norma sa zachovávala pomerne presne najmä v biblických textoch a v duchovnej piesni. Pôsobila tu asi okolnosť, že závažnosť týchto textov v náboženskej hierarchii bola najvyššia.

Ťažko povedať, aký by bol býval ďalší vývin z jazykovej stránky v slovenskej evanjelickej spisbe. Možno azda usudzovať, že slovenskí evanjelici by sa boli jednoznačne dopracovali k slovenskému spisovnému jazyku, keby nebola prišla rekatolizácia. Ale rekatolizácia, ktorá nastúpila už v prvej polovici 17. storočia a stupňovala sa najmä ku koncu storočia, inak usmernila vývin u slovenských evanjelikov.

Od 16. storočia čeština na Slovensku, stanúc sa kultovým jazykom slovenských evanjelikov, stala sa v tejto sfére aj hovoreným jazykom. Toto bol ďalší dôležitý jav vo vývine spisovného jazyka na Slovensku, ktorý češtinu ako spisovný jazyk na Slovensku z jednej strany upevnil, no z druhej strany udržiavanie jej normy natrvalo oslabil. Príčina je v tom, že do hovorenej podoby spisovnej češtiny prenikli už v 16. storočí isté slovakizmy, ktoré sa stali konvenčne prijatými vo výslovnosti češtiny v obradovom používaní slovenských evanjelikov. Tieto slovakizmy sa stali kanálom, cez ktorý prenikali do češtiny na Slovensku čím ďalej tým viac slovakizmy. Ide najmä o tieto javy: nevyslovovanie ř, zrušenie jotácie, t. j. nevyslovovanie ě po perniciach (*tobe, sobe, mesto, pekny*), vyslovovanie skupín *de, te, ne* v stredoslovenskom rozsahu (*den, otec, ňesete*), vyslovovanie *ú* namiesto *ou* (*trúba, búrka*, I sg. fem. *ženú*), časté rušenie prehlásky *ä* > *ě* > *e*.

4.15 Diakritický pravopis v úprave Českých bratov sa na Slovensku ujímal od polovice 16. storočia. V pozoruhodnejšej miere sa objavuje až v 17. storočí, ale ani v tomto čase nie sú zriedkavé zložky, resp. zložky označené diakritickým znakom. Jan Hus kázal označovať mäkkosť spoluhlások vždy, a to bodkou nad písmenom. Napríklad *d, i, n*: *diw, píti, mñich, dewa*. Českí bratia tu zaviedli označovanie háčikom (ako dnes). Pred *i, í* neoznačovali mäkkosť *d, t, ñ*, teda: *diw, píti, mñich*. Pred *e* sa mäkkosť *d, t, ñ* označovala háčikom na *e*, teda: *děwa, tělo, němý*. Namiesto *š* písali ďalej zložku *ss*. Podržali naďalej písanie *v*-clausum (*včeny, vzkost*). Dlhé *í* písali ako *j, ij*. Po *c, z, s* a *v* spojke *i* písali vždy *y*, napr.: *kozý, psý, nosyti, cyzý*.

Zásady tohto bratského pravopisu prenikli aj do slovenskej spisby, ale nie dôsledne a nie všeobecne. Namiesto *ě* sa často píše *e*, najmä v katolíckej spisbe sa označuje mäčkňom *d, t, ñ* aj pred *e, i*, písanie *i — y* je veľmi nepravidelné. Najdôslednejšie sa zachováva bratský pravopis v tlačených evanjelických prácach, v katolíckych prácach, i tlačených, je viacej nepravidelností a odchýlok. Mnoho odchýlok je však v rukopisoch.

4.16 Návrat k češtine. Dôležitá zmena nastala vo vývine spisovného jazyka u slovenských evanjelikov za rekatolizácie. Sústavná rekatolizácia sa uskutočňuje od 17. storočia a trvá až do druhej polovice 18. storočia. V 18. storočí sú jej prejavy už miernejšie. Jozef II. vydal tolerančný patent r. 1781. Rekatolizácia zapôsobila z mnohých stránok na duchovný vývin Slovenska.

Nepriamo zapôsobila ako podnecovateľ kultúrneho úsilia slovenských evanjelikov. Kým totiž nebola zlomená mocenská a kultúrna sila slovenských evanjelikov, vypáli sa slovenskí evanjelici za nastupujúcej rekatolizácie k vrcholnému úsiliu obrániť svoje postavenie. V súvislosti s týmto vypätím vrcholí u nich na začiatku a pred víťazstvom rekatolizácie náboženská literárna tvorba. Najmä ich piesňová tvorba vrcholí v 17. storočí svojou kvalitou i počtom. Na toto vypätie boli, pravdaže, aj vecné predpoklady: Evanjelici zakladajú už v druhej polovici 16. storočia mnoho škôl, veľmi mnoho ich kňazského dorastu študuje v Nemecku a v Čechách, takže tu bol potrebný káder vzdelaných ľudí.

Za rekatolizácie vzrastá u evanjelikov úcta k českému jazyku (zavážil tu aj vzrastajúci počet škôl, na ktorých sa učili aj češtinu) a k českej náboženskej tvorbe. Podobný osud českých evanjelikov najrozličnejších smerov viedol slovenských evanjelikov k úzkemu zblíženiu s českými protestantmi a k vzniku tézy o jazykovej a neskoršie i národnej jednote československej. V priebehu 17. storočia sa opúšťajú šlovakizačné tendencie, ktoré zreteľne vystupovali v období rozkvetu reformácie, a slovenskí evanjelici sa začínajú vracieť k presnej norme spisovnej češtiny. Tento návrat umožnila skutočnosť, že ako normalizované znenie českého jazyka sa u evanjelických Slovákov prijíma jazyk *Kralickej biblie* (vydaná v šiestich dieloch v rokoch 1579—1593, predtým vydal ešte Blahoslav *Nový zákon* roku 1564 a druhý raz roku 1568). Za definitívneho uzákoňovateľa tohto prúdu treba pokladať Daniela Křmána, ktorý ako vydavateľ základných diel: *Bible* (roku 1722), vydanej podľa kralického textu, a *Agendy* (roku 1734), určil jednoznačne podobu bohoslužobného jazyka slovenských evanjelikov.

Poznámka. Z faktu, že sa čeština slovenských evanjelikov opiera o kodifikáciu realizovanú v Kralickej biblii, ustálilo sa aj pomenovanie tejto češtiny ako *bibličtiny*. Používať názov bibličina pre češtinu slovenských evanjelikov možno teda iba od konca 16. storočia. Často sa však nazýva bibličtinou aj čeština na Slovensku pred týmto časom. To je hrubá chyba.

Pre novú orientáciu slovenských evanjelikov je charakteristická aj Krmanova modlitba v úvode k jeho vydaniu Biblie. Modlí sa, aby „Bůh rozptýlený národ český, i nás, týmž jazykem mluvící v dobré naději postavil“.

Druhý moment, ktorým sa prakticky umožnil návrat k presnej českej spisovnej norme — okrem škôl, o ktorých sa už hovorilo —, vyplynul zo skutočnosti, že po bielohorskej bitke (r. 1620), ktorou sa rozhodlo o porážke protestantizmu v Čechách, prichádzal na Slovensko, kde boli v náboženskom ohľade predsa len voľnejšie pomery, veľký počet českých nekatolíckych veriacich i duchovných, ktorí sem prinášali ovládanie českého spisovného jazyka i českú náboženskú literatúru. Po víťazstve rekatalizácie v druhej polovici 17. storočia, keď množstvo slovenskej evanjelickej inteligencie muselo odísť do emigrácie, nastáva ešte užšie zblíženie s českou protestantskou emigráciou (Krman vydal Bibliu aj pre českú emigráciu).

Takto rekatalizácia obrátila u slovenských evanjelikov vývin, ktorý za reformačného obdobia inklinoval dosť zrejme k utvoreniu slovenského spisovného jazyka, späť k češtine. A čím malo rekatalizačné úsilie na Slovensku väčšie úspechy, tým bol návrat evanjelikov k spisovnej češtine Kralickej biblii úplnejší a dôslednejší. V 18. storočí pred osvietenstvom niet vcelku u evanjelikov vedomej snahy o slovakizovanú podobu spisovnej češtiny, naopak, je vedomé úsilie o zachovanie českej spisovnej normy.

Úzke prilnutie k spisovnej češtine začali sprevádzať aj prejavy o jazykovej a národnej jednote československej. Na tieto prejavy treba v čase rekatalizácie hľadieť ako na sprievodný jav úsilia nájsť v náboženských bojoch oporu v českej reformácii a v jej kultúre. Idea o jazykovej a národnej jednote československej, ktorú v tomto čase evanjelici často vyhlasovali, bola vtedy iba služobnou ideou obranného náboženského boja. Ale za osvietenstva sa situácia zmenila: Nábožensko-apologetické príčiny, ktoré vyvolali a živili ideu o národnej a jazykovej jednote československej, ustúpili ako neaktuálne do pozadia a idea o národnej a jazykovej jednote československej vystúpila samostatne. Touto ideou sa potom bez pripájania nábožensko-obranných dôvodov argumentovalo, prečo Slováci používajú češtinu ako spisovný jazyk. Pre jej oprávnenie hľadali sa, pravdaže, aj dôvody politicko-náboženské. Za osvietenstva vzniká u slovenských evanjelikov legenda, ktorá sa neskoršie zmenila na pevné presvedčenie, že reformácia na Slovensku súvisí priamo s husitským hnutím. Podľa tohto presvedčenia husiti za svojho pobytu na Slovensku zakladali reformované cirkevné zbory a stavali kostoly, slovom priniesli sem českú husitskú reformáciu, ktorá bola potom posilnená lutherskou reformáciou o storočie neskoršie. Za husitu sa celkom nehistoricky pokladal Jan Jiskra z Brandýsa, ktorý v rokoch 1440—1462 ako kráľovský kapitán so svojím žoldnierskym českým vojskom bránil v službe kráľovnej Alžbety záujmy jej maloletého syna Ladislava Pohrobka. Tvrdilo sa, že českí husiti založili alebo kolonizovali niektoré dediny v Novohrade a v Gemeri. Tieto tvrdenia nezodpovedajú historickým skutočnostiam,

ale presvedčenie o kontinuite českej a luterskej reformácie na Slovensku veľmi vplývalo na vznik a upevnenie teórie o národnej a jazykovej jednote československej v inteligentskej zložke slovenských evanjelikov za osvietenstva. Veď aj v českom národnom obrodení obdobie Husovho vystúpenia a husitských vojen, hodnotené ako najskvelejšia etapa českých dejín, hralo veľkú úlohu.

4.17 Kríza v používaní češtiny. A tak osvietenstvo prinieslo vzdelaneckej vrstve slovenských evanjelikov teóriu o československej národnej a jazykovej jednote. Dôsledkom tohto presvedčenia bolo používanie češtiny ako „národného“ jazyka vo vysokej spisbe. Čeština si teda za osvietenstva nielen udržala postavenie, ktoré mala za rekatolizácie, ale ho aj výrazne posilnila. Tolerančným patentom sa totiž uvoľnili možnosti pre zvýšenú kultúrnu činnosť. Prestala nevyhnutnosť obmedzovať sa iba na náboženskú obrannú, polemickú a obradovú literatúru. Aj nové osvietenké chápanie úloh inteligencie viedlo evanjelikov k tomu, že rozširujú pole svojej kultúrnej práce. Začína sa u nich pestovať v „národnom“ jazyku (v češtine) a v latinčine vedecká literatúra (filológia, história, literárna história), začína sa pozoruhodné zbieranie jazykových a literárnych pamiatok. V národnom jazyku (v češtine) vzniká osvietenká ľudovýchovná literatúra, okrem toho sa začína pestovať módna svetská poézia, prekladá sa cudzia poézia i próza, zábavná i poučná. Ba začínajú vychádzať aj noviny, organizujú sa vedecké spoločnosti. Čeština sa takto u slovenských evanjelikov funkčne rozširuje aj na oblasti, v ktorých sa uplatňovala málo, alebo sa neuplatňovala vôbec. Centrom kultúrnej práce slovenských evanjelikov sa stáva od začiatku 19. storočia Bratislava (r. 1803 sa tu zriadauje stolica pre reč a literatúru československú na bratislavskom lýceu).

Z normatívnej stránky zachováva čeština slovenských evanjelikov prísne stav, aký sa uzákonil Kralickou bibliou, najmä jej krmanovským vydaním z r. 1722. Ide tu teda o bibličtinu. Čeština sa v tom čase u evanjelikov neslovenčí, aspoň nie vedome. Avšak súčasne so snahou zachovávať prísne normu bibličtiny, neprestajne vzrastá napätie medzi češtinou a slovenskými nárečiami jej používateľov. Toto napätie sa napája z troch prameňov:

1. Čeština slovenských evanjelikov sa opiera o normu zdedenú z rekatolizačného obdobia. Čeština rekatolizačného obdobia na Slovensku bola obmedzená na pomerne málo členenú náboženskú oblasť. Preto jej lexikálne a frazeologické bohatstvo nemohlo stačiť vzrastajúcim potrebám laickej vedy, literatúry a publicistiky, ktoré sa ňou začali za osvietenstva pestovať. Bolo potrebné prispôsobiť bibličtinu laickým potrebám osvietenstva. Siahalo sa preto k domácim slovenským termínom a zvratom, ktoré sa viac-menej dobre počesťovali.

2. Čeština sa v českom centre a na českom jazykovom území začiatkom 19. storočia vypracúva pomerne chytro na moderný spisovný jazyk, ktorý vyhovuje náročnej potrebe európsky vzdelanej spoločnosti 19. storočia. Nedostatky spisovnej češtiny sa rýchlo vyrovnávajú gramatickými, slovníkovými a pravopisnými prácami a neustále vzrastajúcou literatúrou najrozmanitejšieho druhu.

3. Proti biblickej češtine ako písanému a tlačenému spisovnému jazyku slovenských evanjelikov stojí kultúrna západná slovenčina a kultúrna stredná slovenčina ako hovorená i písomná podoba nadnárečových administratívnych, právnych a kul-

túrnych prejavov. Tvorba v týchto jazykových útvaroch bola veľmi rozmanitá a bohatá. Hoci bola z väčšej miery rukopisná, mala celospoločenský dosah. (Pozri ďalej 4.20.) Dôležité je, že laické prejavy v kultúrnej slovenčine neboli obmedzené konfesijnými hranicami, ale boli celoslovenské.

Napätie, ktoré bolo takto medzi češtinou a slovenčinou, zrejme oslabovalo možnosť, aby sa čeština upevnila ako spisovný jazyk Slovákov. Bola, pravda, snaha, nie síce všeobecná, ale jednako pevne historicky doložená, aby sa čeština stala u slovenských evanjelikov mimo kultovej oblasti aj hovorenou podobou spisovného jazyka, ale išlo tu o ojedinelé pokusy. Biblická čeština bola priveľmi zafarbená svojou funkciou kultového jazyka, a teda ani z tejto stránky nemala nádej, že sa uplatní u slovenských evanjelikov ako hovorený spisovný jazyk. Nepravdepodobnosť takejto možnosti vzrastala ešte aj tým, že vtedy ani v Čechách nejestvovala hovorená podoba spisovného jazyka. Tvorí sa vlastne až dnes. Vtedy — ako v istej miere aj dnes — bola nadnárečovou hovorenou podobou kultúrneho jazyka obecná čeština: spisovná čeština bola iba písaným jazykom.

4.18 Takto sa z vnútorných príčin láme jednota spisovného jazyka českého na Slovensku a v Čechách: proti češtine na Slovensku, ktorá sa opiera o tradíciu jazyka Kralickej biblie a ktorá sa neorganicky dopĺňa z domácich zdrojov, stavia sa nová čeština v Čechách, ktorá nebuduje (aspoň v zásade nie) na nepretrhutej tradícii ako na Slovensku, ale ktorá sa opiera z jednej strany o vzory 16. storočia a z druhej strany o uvedomené teoretické i praktické domáce české zdokonaľovanie. Postupom 19. storočia sa táto ruptúra rozširuje čím ďalej tým viac. Zo slovenskej strany sa rozmanitým spôsobom prejavovalo úsilie zmenšiť alebo zrušiť toto odďaľovanie. Schematicky naznačené, šlo o tieto pokusy:

Jiří Palkovič, profesor československej reči a literatúry na bratislavskom lýceu, húževnate odmietal každé porušovanie a menenie zdedenej pravopisnej a jazykovej normy a držal sa prísne jazyka Kralickej biblie.

Ján Kollár sa usiloval nájsť kompromis tým, že by sa utvorila jednotná československá jazyková norma, do ktorej by sa prevzali niektoré lexikálne, tvaroslovné i hláskoslovné osobitosti slovenčiny.

Kruh mladých pracovníkov v Bratislave, ktorý sa neskoršie sústredil okolo Ludovíta Štúra, usiloval sa vyrovnať s češtinou, ktorá sa formovala v Čechách.

Ani jedno z týchto úsilí nebolo korunované úspechom. Spisovná čeština sa jazykovo vyvíjala tak prudko, že s ňou slovenskí evanjelici nestačili držať krok. Okruh pôsobnosti a závažnosti prejavov novej spisovnej češtiny vzrastal natoľko, že literatúra písaná slovenskými evanjelikmi sa stávala od prvých desaťročí 19. storočia — okrem vzácných výnimiek — veľmi rýchle periférnou časťou českej literatúry. A tak, ak sa koncom 18. storočia česká spisba slovenských evanjelikov svojou závažnosťou ešte vyrovnala českej spisbe v Čechách, v 19. storočí sa táto rovnováha rýchle a neodvratne porušovala v neprospech českej spisby na Slovensku.

Nové myšlienkové prúdy, ktoré sa spájajú s romantizmom, ešte viac skomplikovali pomer češtiny u slovenských evanjelikov k češtine v Čechách. Romantické hodnotenie tvorby ľudu ako jedine prirodzenej a neporušenej prinieslo aj zvýšené hodnotenie ľudového jazyka, v našom prípade slovenských nárečí. Táto okolnosť

porušovala u slovenských evanjelikov pri rastúcich rozdieloch medzi slovenskou češtinou a jej spisovnou novočeskou podobou panujúci názor, že len čeština môže byť spisovným jazykom Slovákov. Hegelove a Herderove náhľady o Slovanstve, o jeho kmeňovitosti a o jeho budúcich úlohách vo vývine človečenstva, ktoré propagoval Ľudovít Štúr, pripravovali aj u slovenských evanjelikov chápanie Slovákov ako osobitného slovanského kmeňa. K tomu pristupovalo aj celkové preformúvanie európskej a slovenskej spoločnosti: feudalizmus definitívne ustupoval a všade výrazne nastupovala víťaziaca buržoázia. Tento proces prebiehal búrlivo v celej strednej Európe (Slováci ho mohli pozorovať na vlastné oči pri svojich štúdiách v Nemecku) a zasahoval aj na Slovensko. Pre Slovákov bol skomplikovaný ešte aj búrlivým a neznášanlivým maďarským štátnym nacionalizmom (pozri 4.45). V súvislosti s ústupom feudalizmu sa formujú novodobé národy a formoval sa definitívne aj slovenský národ (podrobnejšie o tom 6.0). Tu treba upozorniť, pravdaže, na to, že novodobý slovenský národ sa začal formovať v princípe už v 18. storočí a že prvú fázu jeho formovania predstavuje bernolákovské hnutie (pozri 5.10).

Uvedená spleť týchto najrozmanitejších príčin spôsobila, že aj evanjelickí Slováci, vlastne ich mladšia najpribojnejšia generácia, opustili v štyridsiatych rokoch minulého storočia tézu o národnej a jazykovej jednote československej a prijali tézu o samobytnosti slovenského kmeňa v Slovanstve. Súčasne s tým opustili aj používanie českého spisovného jazyka a uzákoonili novú podobu spisovnej slovenčiny, ktorá sa opierala o strednú slovenčinu. Ale o tom bude reč v kapitole 6.

4.19 Štylistická stránka češtiny. Zo štylistickej stránky sa v slovenskej češtine za osvietenstva dokončujú humanistické tendencie, ktoré panovali už v predchádzajúcom období. Vo vysokom učennom a publicistickom štýle sa vzorom vety stáva široko plynúce súvetie podľa vzorov klasickej latinčiny so slovesom na konci vety, so zhodným prívlastkom umiestneným za podstatným menom, s hojným využitím participií, teda so slovosledom a stavbou vety, akú vyžaduje klasická latinská štylistika. Porov. príklady:

Flawia Jozefa o *Wálce Židovské knihy Sedmery*, Levoča 1805:

Žeby pak Spis ten skutečně výborný byl, a pro všech Křesťanů, budže Ržjmané nebo Ržécy, neb Protesstanty sau, dobře se hodil, toho, gak tá vážnost, kterau y w prwotnj Cyrkwi, y potom wždy mezi Křesťaný měl, tak i sama Wěc, a gehu na wssech Křesťanů wztahugjcy se Obsah, provkazuge.

Gak swatj Otcowé, a s njmi prwotnj Křesťané, o Jozeffowi Flawiowi smýssleli, z Swědectwj S. Jeronyma, které hned doložjme, Čtenař pozná, pak žeby y w nasledugjcyh časých Křesťansstj Včitelé toho byli býwali Vmyslu, přemnohá Spisů těch y Ržjmanů y Protesstantů Wýdánj doswědčugj.

Týdennjk VI, 1817, s. 283—284:

G. Gasnost C. K. Neymilostiwégssi Cýsař a Král náš podlé té peči, kterau wždy o rozssiřowánj a wzdělávánj uměnj liternjho má, ráčil k tomu y nynj přjležitosti

wdánj prynezky swé, Gegj c. k. Wywýssenosti Arcykněžny Leopoldýny za dědičného Portugalského, Brazylianského a Nawarského prynce, kteréž se teď dne 13. b. m. w chrámě Augustynském, skrze tak řečenau prokuracy slawně stalo, milostiwě vžiti, a osmero wčených mužů s Gegj c. k. Wywýssenostj do té daleké Amerykanské země Brazylie (kdež nynj Neygasn. král Portugalský dworem gest) poslati, kteřížby s dowolenjm téhož krále pamatné, zwlástsť přirozené wěcy této země pilně zpytowali, wypsali ačtak aby tjm wssjm po nawrácenj gegich wmenj těch wěcy rozhogněno bylo.

Jan Kollár: *O literarnég Wzágemnosti mezi kmeny a nářečjmi slawskými*, Hronka 1836:

Geden z nayutěšenějšich a naypamatnějšich kwjtkow, který sa w nowějšich časech na půdě mnohokmenného národu slawského zgewil, gest tak řečená Wzágemnost w literatuře. Idea a wěc táto, poněwadž w nynějšég Europě nowá, gediná, půwodnia pro národ pak slawský důležitá a wznešená gest, zaslaužj bedliwú pozornost a wšestrannú úwahu každého wzdělaného Slawa, tjm wjce, že ač sama w sobě nevinná, předce snadno ke bludům a nedorozuměnjm přjležitost zawdati může. Zagisté, čjm wznešenějšj a znamenitějšj gest některý předmět, čjm na wětšú část člowěčenstwa sa wztahuge: čjm plodnějšj a bohatšj gest na následky pro žiwot; čjm snadněgi zlému užjwáníu podroben byti může; tjm častěgi třeba o něm přemyšlowati, mluwiti a psáti: tjm pilněgi prawě pochopy a známosti o něm rozširowati. To gest i náš záměr w tomto pagednáníu.

V prvej wete prvej ukážky si treba z mnohých znakow všimnúť aspoň postawenie slovesa na konci wety, niekedy je prívlastok za substantívom (*Spis ten*), archaické je aj použíwianie kondicionálu (*žeby spis ten výborný byl*), rozvíty prívlastok sa wkladá medzi iný prívlastok a podstatné meno (*jeho na všech křestanů wztahující se obsah*), wetná stavba je členitá atď. Ale súčasne si tu možno všimnúť aj typický slovakizmus: *pro všech křestanů, na všech křestanů* (namiesto *pro všechny křestany*).

V druhom úrywku si zasa možno všimnúť okrem rozvítej a zložitej wetnej stavby (celý úrywok je vlastne jediným zložitým súvetím) ďalšie jednotlivosti: postawenie prívlastku (*král náš, umění literního, princezky své* atď.), postawenie určitého slovesa na konci wety, rozdeľovanie determinatívnych syntagiem vloženými inými syntagma-mi (porov.: ... ráčil ... milostiwě užíti, ... osmero učenyých mužů ... poslati) atď.

Ukážka z Kollára je zaujímavá nielen svojím štýlom, ale aj jazykom. Kollár w tomto svojom diele najdôslednejšie uplatnil svoju zásadu urobiť češtinu „libozvučnou“ zavedením niektorých „plnozvučných“ slovenských hlások a tvarow. Porov. aspoň: *najutěšenějšich, najpamatnějšich kwjtkow, sa, půwodnia, bedliwú pozornost, wšestrannú úwahu, na wětšú část* atď. Takto upravená „libozvučná“ čeština mala zabrániť aj odďaľovacím tendenciám, ktoré sa javili medzi novou češtinou a češtinou slovenských ewanjelikow. Mala upevniť aj československú národnú jednotu. Kollár nepochopil, že také umelé zjednocowanie spisowného jazyka nie je možné. Jeho krok nenašiel súhlasnú ozvenu na slovenskej strane, na českej strane wyoľal zdesenie.

VZNIKANIE A ROZVOJ KULTÚRNEJ SLOVENČINY

4.20 Okrem náboženskej oblasti šíri sa od 16. storočia používanie spisovnej češtiny v administratívnej a právnej oblasti. Zápisy a listy v češtine boli v 15. storočí tematicky i množstvom hodne obmedzené, no od 16. storočia sa mestské úradné zápisy stávajú celkom bežnými, zápisy sú tematicky veľmi rôznorodé a písomná korešpondencia vo veciach hospodárskych a právnych sa stáva bežným javom. Pozoruhodne sa rozširujú aj zápisy samosprávnych zemianskych stolíc a majetkové a právne záznamy šľachtických rodín. Na tieto ciele sa používala vo veľkej miere čeština. Pravdaže, v tejto oblasti prešla čeština dosť rýchlo vývinom, ktorý ju odviedol od pôvodnej podoby.

Najzachovalejšia spisovná čeština sa udržiava v 16. storočí iba na južnom západnom Slovensku v obvode mesta Bratislavy a Trnavy a v obvode miest, ktoré patrili k trnavskému právu. Rovnako tak sa čeština v 16. storočí bez väčších odchýlok zachováva aj v panstvách na južnom západnom Slovensku. V tejto oblasti je čeština aj najvypracovanejšia. Napríklad v právnom poučení mesta Trnavy mestu Skalici z r. 1542 vo veci dedičstva detí z prvého a druhého manželstva sa podáva zložitá právna otázka jasne, presne, s vyváženou dikciou a štylizáciou:

Y ovšem testamenty rzadem prava uczyniene ziadnym vobyczejem russene byti nemají: vssakž jestlizie první zieny dieti ziadneho przestupku neuczynily jsu, odkudz by z przyczyny vydiediczeny byti mohli, jsucz krev jedna a jeden otni statek, zvasst jestlizie po druhey zienie, ktereyž y z dítkami statek poruczien jest, statku nicz neprzybylo, odkud by yakzto o materzynsky statek poruczienstvi stati mohlo, nenachazyme, aby první zieny dieti dilu v tom statku tak yak posledni zieny dieti nemieli miti. Y protož ... krom ssaty zienske a postelni a domaczy rzad, yakžto hospodarzstv jzvrchni, což hospodyní przislusseti ma, na sedm dilov rozdielen byl: trzy dily dietem první zieny a trzy dietem posledni zieny a jeden dyl zienie ... atď.

(Podľa vydania a prepisu B. Varsíka: *Slovenské listy a listiny z 15. a 16. storočia*, 1956, s. 249)

Aj tu sa už síce vyskytujú niektoré hláskoslovné a tvaroslovné slovakizmy, ale vcelku má čeština tohto textu vysokú jazykovú úroveň. Tento fakt je podmienený aj tým, že v tom čase existuje bohatý a neprestajný styk (aj písomný) južných západoslovenských miest a panstiev s moravskými mestami a panstvami. Je tu úzky kontakt aj osobný, takže na južnom západnom Slovensku v tom čase je známa aj hovorená čeština, aj keď nemožno predpokladať, že by boli v tom čase Slováci z južného západného Slovenska (azda okrem zriedkavých výnimiek) používali v celospoločenskom styku češtinu.

V trencianskej oblasti západného Slovenska a na strednom Slovensku nemáme zo 16. storočia doklady na (aspoň) približne presné zachovávanie českej spisovnej normy v administratívno-právnych zápisoch. Vývin tu nadväzuje na situáciu, ktorá sa začala ukazovať už v 15. storočí. Pozri 3.64, 3.9. V tejto oblasti sa v administratívno-právnych zápisoch najrýchlejšie ustáľuje ten jazykový útvar, ktorý nazývame kultúrnou slovenčinou. Kultúrna slovenčina je jazykový útvar, relatívne

Ustálený, ktorý sa používal najprv v administratívno-právnych zápisoch, neskoršie, ale ešte v 16. storočí, aj v iných žánroch (pozri ďalej 4.26). Spisovným teda nadnárečovým východiskom, resp. kostrou bola v ňom spisovná čeština, ale jeho komunikatívnu platnosť v hláskosloví, morfológii a v slovníku zabezpečovala do značnej miery slovenčina. Najviac sa o češtinu opierala v syntaxi. V kultúrnej slovenčine sa neuplatnili priamo miestne slovenské nárečia, ale taká podoba slovenčiny, ktorá sa v jednotlivých hospodárskych alebo administratívnych okruhoch uplatňovala v nadnárečovom kontakte. Podoby kultúrnej slovenčiny boli teda rozdielne podľa toho, do ktorého okruhu patrili jej používatelia. Treba predpokladať, že v 16. storočí bola kultúrna slovenčina len písaným (nie hovoreným) útvarom. Istou výnimkou mohli byť hovorené náboženské prejavy evanjelikov, ako možno súdiť podľa textu Bystrickej agendy (pozri 4.12).

4.21 Čeština dodávala do kultúrnej slovenčiny najmä ustálené formuly, syntaktické prostriedky (hlavne spojky v súvetiach) a terminológiu, najmä pomenovania pre abstraktá. Vzorom boli, pravdaže, aj latinské zápisy, ktoré boli v tom čase tiež bežné (pozri ďalej 4.43). Porov. texty zo 16. storočia, v ktorých sa odráža priamo slovenčina príslušnej oblasti.

Text zo severného západného Slovenska z r. 1562 (Jazykovedné štúdie, 6, s. 199):

Item Marko, hospodar w Bystryczy w dome pana Kasspare Sseredyho powedel gest pod prysahu a pod swu dussy zatraczeny, ze Szczasny Zalusky przyssel gest do domu pana Sseredyho oknom a kdiz oknom tam wlezl y poczal rwathy za wlasly pachole moye a potem zena moya odyala mu ho, to pachola z ruki, potem y teho wyprowadila ho Szczasneho Zaluskeho z domu wen a won pak Szczasny Zalusky nemesskagicz wratil se zase do domu panskeho ... Item Jakub humenyk powedel gest pod prysahu y pod swu dussy zatraczeny, ze sem — prawy — slissal kryk w dome panskem a newedel sem czo se w dome roby y pryssel sem — prawy — do domu y naydem tam — prawy— Szczasneho Zaluskeho a won tam bige zenu Markowu a potem poyawsse ho za ruku wywede ho wen z domu panskeho Szczasneho Zaluskeho.

Je tu dosť západoslovakizmov. Stačí vari poukázať na I sg. fem. *pod prysahu*, na formu *potem* atď. Ale sú tu aj niektoré stredoslovakizmy, resp. chýba tam asibilácia.

Text z r. 1596 z Kremnice (Sborník Spolku záhorských akademikov, 1932—1942, s. 225):

Stanislaw dobrotinskj wtrapyeny wiznal, že zbigal, a že Iczloweka zabil, kdy od ostrihoma ssly, potom tess I pritom bil kdi kneza Neczpalskeho zabily, towarissa gehu byly, menem Jakub Poliak, ktereho wprawne Slowenskom Stratily, ... Martin Poliak slipnicze zmurowaney, kiptawy gest na obe ruce, petro kaidoss czuo bol snim wteplicziach, ... Janko Russnak zrussy biely pacholok i wisoky, ten Ikradnie, Janko Masiar sitar brata ma wpriwiczi toho od wolal pri poslednej hodine ... Tento zwrchu

gmenowany Stanislaw, Na tichto wssetkich wiznal apowolal, aze spolusnim Iducze od Ostrihoma Czloweka zabily, ness zeho On Stanislaw naiprwe ssablow zatial, potom tess i sedlakow osbigaly, a stoho Mordarstwi se mu dostalo dwa zlata, wiznal ze tess bol tam, kdi kneze neczpalskeho zabily, ale ze on nawarte stal od panskieho domu na wrssku, sknezowich penezi dostalo se temuže Stanislawowj trinast zlatih, a od sedliaczkich, kterich od Ostrihoma Iducze zbigaly, dostalo se mu triczet penezy. Nad kterim menem krisse gesu to sta mordara.

Ako z ukážky vidieť, pri textoch zo stredného Slovenska ide niekedy o slovenský záznam, v ktorom sa vyskytujú iba roztrúsené české formy a hláskové javy. Tak napr. v uvedenej ukážke je zrejším cechizmom iba tvar *byl* (popri častejšom *bol, boli*), azda spojka *kdy*, tvar I sg. *menem*, tvar *zvrchujmenovaný*, participium *idúce*, G sg. z *mordárství*, západoslovakizmom je tvar *temuže*. Inak je tento text vlastne stredoslovenský. A podobná situácia je aj v iných prípadoch. Silnejšie slovenčenie zápisov na strednom Slovensku už v 16. storočí možno si vysvetliť jednak slabším kontaktom s českým jazykom, teda menším ovládaním češtiny, ale zdá sa, hlavne tým, že stredná slovenčina už dávnejšie javila tendenciu stať sa nadnárečovým kultúrnym útvarom, preto jej prvky ľahko a prirodzene prenikajú do písaného úzu. Vec sa, pravdaže, komplikuje aj na strednom Slovensku tým, že v tomto čase tam začínajú silnejšie prenikať prvky kultúrnej západnej slovenčiny. O tom viacej v 4.24.

4.22 Šírenie strednej slovenčiny. V súvislosti s formovaním celospoločenského slovenského kultúrneho jazyka treba upozorniť na to, že už od najstarších čias sa najmä stredná slovenčina šírila v nadnárečovej platnosti za svoje nárečové hranice. V tejto súvislosti sa používa termín kultúrna stredná slovenčina. Kultúrna stredná slovenčina bola tou jazykovou formou, ktorá sa veľmi často používala v nadnárečovom kultúrnom styku pred zavedením štúrovskej spisovnej slovenčiny. Ľudovít Štúr, ako sa ukáže ďalej, sa pri kodifikácii spisovnej slovenčiny oprel vlastne o kultúrnu strednú slovenčinu.

O začiatkoch vzniku kultúrnej strednej slovenčiny možno hovoriť vtedy, keď sa stredoslovenské nárečia začali rozširovať za svoje nárečové hranice. To svedčilo o tom, že začínajú získavať nadnárečovú platnosť, že sa teda stávajú celospoločenskou jazykovou formou. S javom, že stredoslovenské nárečové prvky sa šíria na západné i východné Slovensko, resp. s javom, že stredoslovenské nárečia vplývajú na západoslovenské i východoslovenské nárečia, stretávame sa už od najstarších čias. Veľmi mnohé, pôvodne stredoslovenské jazykové prvky sú rozšírené na západnom i východnom Slovensku. Aspoň niektoré príklady. Stredoslovenské tvary typu *rázsocha, rakyta, raždie, rázporok* (s pôvodným *ra-*) sú rozšírené na veľkej časti západného Slovenska proti pôvodným západoslovenským tvarom s *ro-* (*rokyta, rozparek, rozsocha* atď.). Ďaleko na západ sú rozšírené aj stredoslovenské tvary I sg. fem. typu *ženou* proti západoslovenským tvarom typu *ženú*, stredoslovenské tvary typu *dobruo, dobré* proti západoslovenským tvarom typu *dobré*; rozšírené sú aj stredoslovenské tvary typu *rodičia, synovia* proti západoslovenským tvarom typu *rodičé/rodičičé, synové* atď. Nejde tu, pravdaže, iba o vlnové šírenie stredosloven-

ských nárečových javov. Stredoslovakizmy sa dostávajú na západné Slovensko aj kolonizáciou, presídľovaním poddaných a pod.

Ale stredoslovenské nárečia v minulosti ovplyvňovali aj stavbu východoslovenských a západoslovenských nárečí. Aspoň jeden príklad: V celej západnej slovančine — okrem slovenčiny — je alebo bola hláska *ř*. Avšak zo slovenských nárečí iba stredoslovenské nárečia (presnejšie: iba severozápadné stredoslovenské nárečia) mali od 10. storočia takú hláskovú stavbu, že sa v nich nemohlo vyvinúť *ř*. V západných a východných slovenských nárečiach bola taká situácia, že sa v nich *ř* mohlo vyvinúť tak, ako sa vyvinulo v ostatných západoslovenských jazykoch. A jednako tu pôsobil vplyv stredoslovenských nárečí tak, že sa ani v západných ani vo východných slovenských nárečiach *ř* nevyvinulo. Hláska *ř* sa v češtine a v poľštine vyvinula z hlásky *r* (mäkké *r*) asi v 14. storočí. V celej slovenčine vplyvom stredoslovenských nárečí rozdiel medzi tvrdým a mäkkým *r* zanikol pred 14. storočím, pretože na zápisoch zo 14. a 15. storočia jasne badať, že Slováci už mäkké *r* nevnímali (pletú často písanie *r* a *ř*). Na tomto jedinom príklade vidieť, že vplyv strednej slovenčiny na západoslovenské a východoslovenské nárečia sa začal už dávnejšie pred 15. storočím. Stará expanzivita stredoslovenských nárečí spôsobuje dnes značné ťažkosti pri určovaní starých hraníc stredoslovenských nárečí. Napríklad pôvodné bánovské nárečie bolo západoslovenské, ale dnes má takmer stredoslovenský ráz. Aj v Gemeri ťažko určiť, kam až siahajú staré stredoslovenské nárečia. Preto v pamiatkach stredoslovenskej proveniencie zo 16. storočia sa už dosť jasne črtá stredoslovenská forma kultúrnej slovenčiny.

Stredná slovenčina teda už od najstarších čias javila expanzivitú do západoslovenskej i východoslovenskej oblasti, mala teda tendenciu stať sa nadnárečovým dorozumievacím prostriedkom.

Ale prvky strednej slovenčiny sa objavujú už od 15. storočia aj v písaných pamiatkach, ktoré nepochádzajú zo stredného Slovenska. O stredoslovakizmoch v Spišskej modlitbe z r. 1479 pozri 3.72. Časté prenikanie stredoslovakizmov do zápisov z východného Slovenska porov. v texte z r. 1595:

Daley myly pani oznamujema nakratcze wassim Milostyam azemi za te penize sluzit nebudeme nebo tu nanas barzo draho, chleb jeden czo uwas wlewoczy za gr. 3 mi tu musime brať za f. 1 gr. 50 escze i po czerwenim zlatim, a tak wassu Milost prosime, raczte lebo naimu polepszit albo strawneho, chleba, obroku, piwa posilaf jako insze mesta posilaju, jestlize w. m. snas Husaro chzczecze met, nebo mi tu sluhi y skonmi za ten najem od hladu nemozeme pomorit, obroku kebi czerweni zlati dal za jeden korecz tediho nenayde a tak w. m. barzo prosime neraczte nas opusczaf jestlize sluhu snas chcete jmat.

(Podľa prepisu J. Mišianika)

Stredoslovakizmami sú tu napr.: D pl. *milostiam*, mäkké *t'* v tvaroch *posilaf*, *pomorit*, *opusczaf*. Pritom početné východoslovakizmy zreteľne ukazujú, že pisatelia pochádzajú z východného Slovenska. Takýchto príkladov by sa našlo mnoho.

Stredoslovakizmy sa nachádzajú aj v zápisoch Žilinskej knihy. Pozri 3.63.

4.23 Situácia na východnom Slovensku bola v niektorých črtách odlišná od vývinu na západnom a strednom Slovensku. Súvisí to s menšou mierou integrácie s ostatným územím Slovenska, ako sa to spomínalo už v 4.06. Používanie češtiny sa tu pozoruhodne rozšírilo v časoch Jana Jiskru z Brandýsa (1440—1462), ale po jeho odchode a po rozprášení bratrických skupín používanie češtiny tu načas ustúpilo (pozri aj 3.2). Z toho času, t. j. z konca 15. storočia, je tu zaujímavý len opovedný (výhražný) list zbojníkov mestu Bardejovu (pozri 3.68). Z jazykového hľadiska je to miešanina východoslovenských, poľských a ukrajinských jazykových prvkov. Zdá sa, že niektoré tvary tohto listu by sa dali hodnotiť ako stredoslovakizmy.

V 16. a 17. storočí sa kultúrna slovenčina uplatňuje aj na východnom Slovensku. Je však spravidla silne poznačená miestnym nárečím. Porov. text z r. 1580 (Jazykovedné štúdie, 6, s. 180):

Poklonu y pozdraweny w. m. wskazuyem, myli pane richtaru etc. Pritom, myli pane richtaru, ja Ssima, ssoltis kraczinowsky, wiznawam timto pysanym tohoto lystu, ze sem ya bel pri tim rachunku, zase Pawel Garbaniec, kterissto rachunek bel medzi Gregem a medzi Zadkem Krisstofem, spolu messczanem wassim, kterehto rachunku nasslo se belo petnacet zlatih, ale mu Grega wiplatyl tich petnacet zlatih. A gesscze ten ysti Zadko Krisstof prebral wissey d 25 a hunyu yako tri orti penzyi, a protoz on mne gesscze zostal dluzen, a ne ya gemv. A kromia teho on mne dluzen bez orta dwa zlate za wyno, a tak mne belo nasslo prawo kraczinowske, abich ya gemv v nas wiplatyl. A ya gehu wassim prawie, abich gehu hledal, a protoz gehu ya chcem hledat y hledam wassim pocywim prawie gako v panuw dobrich.

Viaceré listy sú ovplyvnené aj poľštinou a nie sú ojedinelé ani prípady, že listy sú písané po poľsky. Prispeli k tomu rozvinuté a trvalé hospodárske styky východného Slovenska s priľahlým poľským územím. Poľština sa používala hlavne v styku východoslovenských miest, mestečiek a feudálov s poľskými mestami a feudálmi. Zriedkavo, ale vyskytujú sa aj také prípady, že sa poľština používala v styku slovenských stránok. Príčiny, pre ktoré sa používala v 16. a 17. storočí na východnom Slovensku v obmedzenom rozsahu poľština ako jazyk korešpondencie, boli v podstate tie isté, pre ktoré sa u nás v 15. storočí začala používať čeština. Namiesto latinčiny alebo nemčiny sa zvolil vypracovaný spisovný jazyk, ktorý pisateľ i adresát ovládali. Využívanie poľštiny však podporovala najmä okolnosť, že bol bohatý vzájomný hospodársky styk východoslovensko-poľský. Používanie poľštiny bolo však v podstate epizódou, nemožno ho porovnávať s používaním češtiny alebo kultúrneho jazyka, ktorý sa opieral o češtinu.

O používaní východnej slovenčiny ako spisovného jazyka pozri 4.70.

4.24 Rozvoj kultúrnej západnej slovenčiny. ~~Ak~~ do 16. storočia badáme penikanie strednej slovenčiny na západné i východné Slovensko (pozri 4.22), v priebehu 16. storočia sa začína obraz pri jazyku zápisov meniť. Turecké nájazdy, ktoré smerovali hlavne proti banským mestám stredného Slovenska, a stavovské povstania, ktoré sa odohrávali najmä na strednom a východnom Slovensku, spôsobili, že vplyv stredného a východného Slovenska na celospoločenskú formu

jazyka sa v 17. storočí zreteľne zmenšil. Celospoločenská forma jazyka slovenskej národnosti, pokiaľ sa opierała o domáce zdroje, vychádzala v tomto storočí zo západnej slovenčiny. Hlavne v 17. a ešte aj v 18. storočí sa vypracovala tá podoba kultúrneho jazyka, ktorú nazývame kultúrnou západnou slovenčinou.

Pravdaže, ešte prv, ešte v 15. storočí možno badať, že sa konvenčne začínajú používať v zápisoch zo západného Slovenska isté západoslovenské prvky, a to i v relatívne dobre po česky písaných zápisoch. Sem by sme mohli napr. zo Žilinskej knihy rátať chyby v používaní *ř*, časté nedodržiavanie prehlásky *ä > ě*, *aj > ej*, *u > i*, niekedy nedostatok úženia *ie > í*, výskyt I sg. fem. *s ženú*, výskyt prípony *-m* v 1. osobe sg. prez. V 16. storočí sa začína pri používaní týchto javov ukazovať akýsi systém. Tento systém sa však zovšeobecňuje veľmi pomaly a nezreteľne. Pre južné západné Slovensko bol tu rozhodujúci písársky a vôbec jazykový úzus, ktorý sa ustaľoval v Trnave. Charakteristické preň bolo, že z českých jazykových prvkov, ktoré sa udržali, najpevnejšie sa udržali tie, ktoré boli zhodné so stavom na južnom západnom Slovensku (napr. úženie *ie > í*: *míra, bílý*), dosť často — najmä v ustálených formulách — udržiavajú sa tvary s prehláskou *ä > e*, *u > i*. Za vplyv českého jazyka možno pokladať aj to, že neprenikli ako systém do zápisov nápadné nárečové javy, napr. zmena *t, d > c, dz*.

Vcelku možno rozvíjajúcu sa kultúrnu západnú slovenčinu v južnej západnej oblasti charakterizovať takto:

1. Nedostatok diftongov *ia, ie, uo*, ale obyčajne aj nedostatok českých prehlások.
2. Neprítomnosť *ě* po perniciach a neprítomnosť *ř*.
3. Preniká označovanie *t, d, ň*, a to často aj v takých postaveniach, ako je to v strednej slovenčine, napr. *tydnjov, dnja, čzelad*.
4. Rozličným spôsobom sa označuje hláska *dz*: *meczi, megi, potwrczeni*.

V morfológii sa slovenské vplyvy prejavujú rozlične:

1. V skloňovaní sa odstraňujú stopy českých prehlások a úženia v ohýbачích príponách, napr. G sg. mask. *konssalow geho Michala Sekacza, Martina Kowacza, kostolnikow chramu pane Jana Ywanussa, Jana Ferencowica*.
2. V D sg. mask. živ. sa uplatňuje koncovka *-ovi*.
3. V I sg. mask. je prípona *-om* i *-em*: *knezom, mužem*.
4. V G pl. mask. je prípona *-ov* častejšie ako prípona *-uv*.
5. V L pl. mask. je prípona *-och* popri zriedkavejšej prípone *-ech*.
6. V D a L sg. fem. sa pravidelne zachováva striedanie *k — c, h — z, ch — š*: *noha — noze, ruka — ruce*. Ide tu asi o oporu vo vtedajších domácich nárečiach.
7. V I sg. fem. sa uplatňuje prípona *-u*: *se swu manželku, ze zlostu*.
8. Privlastňovacie zámená *moj, tvój, svoj* sa vyskytujú v kontrahovaných podobách popri tvaroch nekontrahovaných: *svým i svojim*.
9. Particípium *l*-ové I. triedy máva vkladné *-o-*: *wezol, nemohol*, ale aj vkladné *-e-*: *wezel, nemohel, padel*.
10. Prechodníky sa používajú v zmeravenej podobe: *prosíc, prosíce, predstúpivše*. V týchto prípadoch ide zrejme o písársku tradíciu v ustálených formulách a zvratoch.

4.25 Na stredoslovenské územie prenikajú do obecných zápisov a listov aj prvky kultúrnej západnej slovenčiny, a to najmä tie, ktoré sa udržali vo formulách alebo

v jednotlivých slovách ako české prvky (*peníze, přítel, tým obyczegem* atď.). Ďalej prenikajú také západoslovenské prvky, ktoré sa pevne ustálili a mali už nadnárečový charakter, napr. nedostatok slabičného *lv* slovách ako *dluh, dlužen*, tvar I sg. fem. na *-ú*: *s sestru svú* atď. Ale v textoch zo stredného Slovenska sa uplatňujú veľmi výrazne aj stredoslovenské prvky. Porov. k tomu text z r. 1564:

Ja Jan Rakowski znamo czynym timto mym listem mu wlasnu ruku psanym, ze, ponewass sem ya tichto pominulich czasow bil zalozil wez mu Dubi wo Zwolenskem widieku budouci panu Janowi Ssuossowi, kteri ne tak yak se hodi w teize wsi mich chudich lidi bidliczich drzi, protoss na wimenu teyze wsi mey Dubi wipoziczel sem od wrozenego pana Juossta Ferencze z Neczpal dweste zlatih drobnei mincze vherskei a ze sem gemu dotudt dokud gemu tize penize, to gest dweste zlatih wratim, zalozil wez mu Kremniczku menowanu tamze widieku Zwolenskem zo wsseczkimi wzitki: horami, wodami y yakiss koli by tam wzitki boli.

Za tradičné české prvky možno tu pokladať: *znamo czynym, timto mym listem, psanym, ponewass sem...*, *penize, bidliczich, wrozenego* atď. Treba si všimnúť, že v tých častiach, kde sa list skladá z formuliek, má viacej bohemizmov, ako je v tých častiach, kde ide o samostatné vyjadrovanie.

Za západoslovenské prvky tu možno pokladať výrazy ako: (*mym listem*) *mu wlasnu ruku* (I sg.), *wo Zwolenskem widieku budouci*. Pravdaže, aj tradičné české prvky, ktoré dávali všetkým slovenským písomnostiam akýsi jednotný ráz, nefungujú tu už ako prvky českého jazyka, ale ako prvky domáceho slovenského jazyka, ktorého jadro bolo na južnom západnom Slovensku. Preto možno a treba tu hovoriť o kultúrnej západnej slovenčine.

Mnoho je tu prvkov, ktoré možno pokladať alebo za stredoslovenské, alebo za všeobecne slovenské. Napríklad: *tichto pominulich czasow, bil zalozil* (*byl je bohemizmus, ale celý tvar je slovenský*), *mich chudich lidi drzi* (tvar A pl.), *wipoziczel sem, dweste zlatih drobnei mincze* atď. Ako vidieť, odborná terminológia je tu už v značnej miere slovenská: *založit, vypožičat, drobnej mince uherskej*.

Kultúrna západná slovenčina je teda všeobecný názov pre nadnárečový jazykový útvar, ktorý vznikol od 16. storočia pri využívaní prostriedkov spisovnej češtiny, mal niektoré západoslovenské (juhozápadoslovenské) prvky, ale okrem toho mal aj stredoslovenské jazykové prvky, a to najmä v morfológii, v jednotlivostiach sa prispôboval nárečiu tej oblasti, v ktorej daná písomnosť vznikala. Preto na strednom Slovensku často tu prevažovali už v 16. storočí stredoslovenské prvky. Prvky, ktoré boli obmedzené územne a veľmi vybočovali z priemeru, sa v kultúrnej slovenčine neuplatňovali.

4.26 Zlatým vekom kultúrnej západnej slovenčiny bolo 17. storočie a začiatok 18. storočia, hoci jej začiatok treba klásť už do 16. storočia. Vtedy sa začala používať nielen v administratívno-právnych písomnostiach, ale aj v poetických skladbách a v odbornej spisbe. Už známe veršované *Desatoro* z r. 1532 obsahuje prvky kultúrnej západnej slovenčiny. Porov. ukážku (odpis A. Miškoviča, Sborník Matice slovenskej, 16—17, 1938—39, s. 431—435):

1. Pan buoh nasz desetť svych prikazany,
widal yest nám ku spravowany,
skrže Moyżiesse sweho,
sluzebnika werneho
sobie take poslussneho
6. Nehneway se, nezawid nemorduy
strpedliwost y dobrotu mey,
neprately swe miluy,
mstyty se sam wzdy waruy,
nez bohu krywdu poruczuy.
11. Psanatt sú nám tato prykazany,
pro nassyh hrychuow zlych poznany,
Abychom se nauczili,
yakbychom czne pred bohem zywi
wzdyczky byti ymeli.
12. Kryste racziż nám toho dopomoczty,
genz sy ty nasz prímluwczty k otczy,
bychom ho nehnewali,
yeho wuoli czynili,
a srdczy newihaneli. Amen.

V texte v prevažnej väčšine nie je ř, často sa zanedbáva jotácia (*werneho, swetyti, ymeli*), prehláska *aj > ej* sa nevyskytuje, I sg. osobného záměna je na *-u: prede mnu* atď.

Ďalšie takéto pozoruhodné skladby sú lúbostné básne z konca 16. storočia, zachované v zborníku Bálinta Balassyho. Porov. jednu báseň (podľa odpisu J. Mišianika, 1959):

ALIA CANTIO

1. Boże pozal toho
smůtků zalostneho,
czo zlobiwj lide
uczynili sú mne,
beze fssej priczinj mej,
zarmůtilj srdczy me
milost sú zrůssilj
2. Ach nemůoss tessie bit
yako kdj dwa rownj
w milostj se rospalj
sobe sú uprimnj,
a zlj nenawistnj lidj
magiczi k nim nenawist
chtegi to zrůssitj
4. Ne proto sem tobe
ze trogeho zelj

weneczek móg dala,
bich se zarmútila,
ness abich pewna bila,
teho czo swa(!) mlúwila,
ginacz mi se dege.

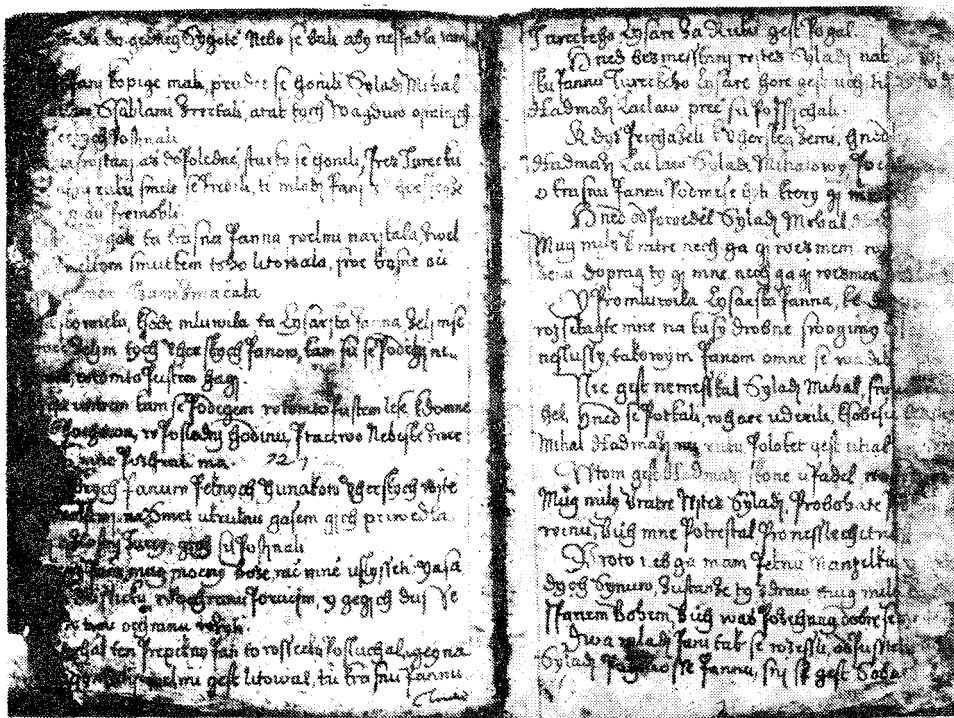
6. Acz gest to winna ma
že sem neúmela,
ptaczka chiteneho
warowati gehu,
ale mam w tom nadegi
ze f sidlach mich usterne
ginacz ho zachowam.
7. Rada tj ia gemú klietkú
ze złata vpleciem,
z wúnneho czitronú
lozú mú pristrogim,
stúol stolicze s czipriszú,
z hrebiczkoú a z músskatú,
pekne mú pripravim
9. Búdem gehu kúpat
wuoteczkach przewúnnich
z rúze a k lilie,
s fiالكj, Salwie,
sama hlaviczku zmigem,
s pikinardem Olegem
prewúnnim namažem.
10. A kdiss ho okúpem
do bielich rúk wezmem,
do lože kmentowej
polozim ustłanej,
búdem pekne spiewati
Historigu Hellenny
czo Paris milowal
11. Tút búde twa roskoss
take kratochwile,
czo zdawna zadalo
twe serdcze presmútne,
prilet nemesskeg ptaczků,
pokad baboú nebúdu
milostj uziwag
12. Bohu tie porúczim
winssugemt dobrú nocz,
abj ten ptacziczek
priletel w mogú mocz,

bich ho szobe získala
teho czo sem zadala,
Amen s nim spiwala

V tomto texte sa všetky znaky kultúrnej západnej slovenčiny, ako sme ich vypočítali v 4.24, objavujú v úplnosti. Ba sú tu aj početné stredoslovakizmy hláskové i tvaroslovné. Vysvetliť to možno tým, že ak aj nebol autorom týchto veršov sám Bálint Balassy, ako sa to niekedy tvrdí, iste bol k Balassymu blízko a Balassy mal hojný kontakt so stredným Slovenskom.

4.27 Ako ukážku kultúrneho jazyka v epickej poézii 17. storočia možno zasa uviesť zápisy tzv. *historických piesní* z Turolúckeho kancionálu (r. 1684). Mnoho týchto historických piesní vzniklo už v 16. storočí (napr. pieseň o bitke pri Moháči, pieseň o dobýjaní Muráňa, pieseň o síhotskom zámku atď.), ale najstaršie zachované zápisy sú zo 17. storočia. Na ilustráciu porov. úryvok z textu *Píseň o dvouh uherských panoch a tureckého cisare dceri* (podľa R. Brtáňa: Slovenské historické piesne, s. 42—43):

- 4 Jedneho času
na svateho Ducha
spolu su seděli
Siladi Mihal,
ten prepekny pan,
z temnice vyhledal.
Velmi prepeknu,
žalostnu notu
na citare jest hral.
- 5 Velkým vzdychaním,
hlasem žalostným,
to jest on povedel:
Od tejto chvíle
na rok, až Bůh da
budeš, Mihal, doma
z otcem, i z matku
i pani sestru,
budeš hodovati.
- 6 Prave v tu chvíli
cisárska panna
v okenečku stala
v pekнем palace,
v krasnem okenku,
vzdychaní slyšela;
hned její krasa
panu Siladimu
srdce obveselila.

Časť piesne o Siládím a Haďmázim (16. storočie) v prepise zo 17. storočia. Ukážku z textu pozri v 4.27.

- 7 A tak ta panna,
cisarska dcera
k temnici jest prišla
a smutne srdce
panu Siladimu
jest obveselila.
Velmi lahodne
tuto reč k nemu
jest promluvila :
- 8 Ja v kratkem čase
a v malej chvíli
tebe bych pomohla
z otcovej temnice ;
z velikej nuze
tebe bych vyvedla,
len sľib mi ruku,
prepekny vítěz,
na svoje vitezství.

- 9 Jen to uslyšel
 Siladi Mihal,
 hned jej odpoveděl:
 Jen mne vyslobod,
 na mu čest, víru,
 na moje vítězství,
 ja tebe vezmu,
 cisarska panna,
 za vernu manželku.
- 10 Cisárska panna
 hned s temničarmi
 svoju vec spravila
 neb jích s pulnoci
 jisteho času
 s temnice vyvedla;
 cisarska panna
 šla do maštale,
 kone vybírala.
- 14 Hnedky a nahle
 a velmi rychle
 ten cisar turecky
 zavolal jestit
 na svych vítezov
 a na svych junakov,
 na slavných bašúv,
 aby tych panuv
 zvezanych privedli.

Na kultúrnu západnú slovenčinu, vlastne možno povedať, že na kultúrnu slovenčinu tu ukazujú jej štandardné znaky: neprítomnosť *ě* (*prepekny, vernu*), neprítomnosť *ř*, neprítomnosť zmeny *ú > ou* (*nuze, na mu čest*), niektoré tvaroslovné znaky, napr. G, D a L sg. fem. adj. na *-ej* (v *malej chvíli, z otcovej temnice, z velikej nuze*), I pl. mask. na *-mi* (*s temničarmi*), na inom mieste je I sg. fem. na *-ú* (*z otcom i z matku i pani sestru*), tvar G pl. vo funkcii A pl. mask. (*nebo jich z temnice vyvedla, ten cisar turecky zavolal jestit na svych vítezov a na svych junakov, na slavných bašúv, aby tych panuv zvezanych privedli*). Je tu aj vkladné *-e-* v *l*-ovom participiu: *s kone upadel, na kolena klekel*. Okrem toho sú tu ešte aj iné slovakizmy, jasné aj bez upozornenia.

Podobné jazykové znaky kultúrnej slovenčiny majú aj všetky ostatné historické piesne z tých čias. Kultúrna západná slovenčina sa však hojne využívala aj v intímnej ľúbostnej lyrike, zachovanej alebo priamo zo 17. a prvej polovice 18. storočia, alebo v neskorších odpisoch. Početné sú aj texty satirických, mravokárnych, žartovných a iných veršov z okruhu meštianskeho, študentského, zemianskeho a rehtorského.

4.28 Kultúrna slovenčina sa uplatňovala v tom čase aj v odbornej literatúre,

ktorú reprezentujú na ten čas rozmanité lekárske knihy, receptáre a liečebné návody. Porov. úryvok z *Receptára nitrianskeho* (17.—18. storočie):

Polinka u wode warena aneb prach z winem zmissanj a pitj dobre žaludku služi, posiluge zažiwanj, zahriwa telo, kroti bolesti, hagi krwe od poruššeni a hnilinj, žluč stolicemi z brucha y ze žil skrze urinu wihanj a pudi. Pelinek a jalowcowa zrna pres nocz do paleneho wina wlož, rano omoč w nem kusek chleba ususseneho a zecz. Wisussuge sslemowate wlchkosti ze zaludka.

Proti nechutenstwy a daweny žaludka. Wezmj bilek od wagca, medu wicisteneho 2 ližice, zrn mastixowich 15. Wssetkj ty kusy zetri a zmess spolu, wlož do welikeg wagečneg sskropinj, gestly že gi mitj musess od husiho wagece a tak w horkem popele upečz a s toho gecz, gistotne spomuže.

Mach zemsky, ginak geleny ružek, u wine wrenj a pitj mocne drobj a žěnye kameny. Prach z tego bilinj tižj gedneg čtwtcze z čerwenim winem piti zastawuge behawku a čerwenu nemoc. Kuora z drewa gesenoweho w čerwenem wine warena w tom huba cista omočena prospessna gest proti čerweneg nemocj.

Otrubj pssenične z rutu zmissene a warene, s toho fflajster udjelani priložitj na brucho, odnima žrenj. Otrubj ohreg na panwy, pokrop ge trochu ocztem, wlož do pitličku, anebo na misu ssatem wukol prikritu a tak teple drž na miste tom, kdess bolj.

Tento kultúrny jazyk prejavujúci isté samostatné črty, hoci sa vo svojej osnove opieral o spisovnú češtinu, nie je ani jednotný, ani sféra jeho používania nie je rovnaká. Ale v každom prípade ide už o zámerne formovanú podobu nadnárečového útvaru, ktorý má v jednotlivých javoch spoločnú podobu pre celé slovenské územie, no v iných javoch nesie stopy miestnych nárečí, resp. miestnych nárečových okruhov. Tak možno hovoriť v ňom o variantoch západoslovenských, stredoslovenských a východoslovenských.

Jeho funkčná záväznosť bola v tom, že sa používal ako jazyk administratívno-právnych písomností v mestách a zemianskych stoliciach a ako jazyk umeleckej a odbornej literatúry. Okrem toho sa používal aj v náboženskej oblasti najmä v ústnej podobe pri kázňach, modlitbách a formulách.

Tento kultúrny jazyk sa vo svojom západoslovenskom variante rozvinul najmä v 17. a 18. storočí. Vtedy sa dostal aj do tlačenej literatúry, a to do katolíckej spisby. Pozri 4.50—4.57.

4.30 Slovná zásoba kultúrnej slovenčiny. Bohatý a rôznorodý materiál obdobia 16.—18. storočia nám umožňuje výraznejšie sledovať rozvoj slovnej zásoby kultúrnej slovenčiny z viacerých hľadísk. Tento pohľad je o to zaujímavejší, že kultúrna slovenčina sa vo väčšine tohto obdobia vyvíjala bez väčších rušivých vonkajších zásahov.

4.31 Bezpečne možno sledovať nadväznosť slovnej zásoby na slovnú zásobu staršieho obdobia. Ilustratívne je najmä sledovať využívanie staršej právnej terminológie a frazeológie.

Treba predovšetkým uviesť, že približne až do konca 18. storočia (v niektorých prípadoch až do konca 17. storočia, v iných až do polovice 19. storočia) možno sledovať nadväznosť slovenskej právnej terminológie na starú slovenskú (niekedy až veľkomoravskú) právnu terminológiu. Od 17. storočia sa totiž začína maďarizácia značnej časti výsadných vrstiev slovenskej národnosti. V súvislosti s tým a v súvislosti so zmenou spoločenskej organizácie klesá v tomto čase závažnosť administratívno-právnych prejavov v slovenskom jazyku. Prehľadne o vývine maďarizácie pozri 4.40—4.46. Vývin v používaní starých právnych termínov sa tu bude ilustrovať na slovách *pra*, *priš* (*priest sa*), *právo*, *pravda*, *ponosa*, *temnica*.

Termín *pra* (< *pbřā*) = právny spor je už vo veľkomoravskej právnej terminológii. Do maďarčiny sa z veľkomoravskej terminológie prevzalo sloveso *perel* (z *prēti sē*) = viesť spor a substantívum *pör* = právny spor. Pozri 2.21. Termín *pra* je v Žilinskej knihe, napr.: *Panny i vdovy mají míti v každéj při a v každéj žalobi řečnika* (1473). Ale udržuje sa až do konca 18. storočia, napr.: *I. (= obžalovaný) contra eundem A. (= žalobca) ma gistu pru a pričynu anebo Causu, kterassto pra a Causa skrze ninegssy dokonany prytselske se cassiruge a anihiluge* (Lipt. Mikuláš, 1698).

S termínom *pra* súvisí termín *priš*. *Horný* (vyšný) *priš* bol žalobca (lat. *actor*, v skratke *A.*), *dolný* (nižný) *priš* bol obžalovaný (lat. *in causam attractus*, skrátené *incattus*, v skratke *I.*). Termín je doložený už v Žilinskej knihe. Ale početné sú neskoršie doklady. Napríklad: *Wyrozumewsse a wjsljssawsse poctjwj urad hornieho prissa Žalobu, I dolnieho odpowed ano y ze Swedkow wrozumewsse w čem bj bjla wecz, Tehda ... gak wjssnieho tak nižnieho prjssa napominawsse, abj w zmier a w pokog wesslj* (Lipt. Mikuláš, 1695). Termín *priš* sa používal do polovice 18. storočia.

Termín *právo* má (okrem významu „oprávnenie“) terminologický význam „súdna stolica“, „súdne konanie“. V tomto význame je aj v Žilinskej knihe. Napríklad: *... komu nasse prawo nelubo, onomu wissie prawo. Tehda ona vcztywssy nasse prawo, wzala se k wissiemu prawu* (1454). z neskorších dokladov: *Prawo poctywe, porozumewsse gednu y druhu stranku, k tomu y swedkow prysasnych, nachaze panny Catrinu Pysarku na winne* (Sl. Lupča, 1613). V rozmanitých frazeologických spojeniach sa tento termín vyskytuje alebo sa donedávna vyskytoval v ľudovej reči, napr.: *dať na právo, prísť pred právo, vyhrať právo. — Koľko hláv, toľko práv.*

Termín *pravda* má okrem neterminologického významu „veritas“ aj terminologický význam „právo, spravodlivosť, dohoda (zmluva), súdny výrok, súdne konanie“. Tieto významy možno sledovať od čias Veľkomoravskej ríše (pozri 2.21) až do polovice 18. storočia. Napríklad: *Vssak jesly ma jaku prziczinu aneb pravdu k nekteremu susedu nassymu, my je s toho dosty uczinít kcžeme a czos on postíha na nassich susedech dveste zlatich a ssedessath toho neprave hleda* (Hlohovec, 1545, v prepise B. Varsika). V ustálených zvratoch a v ľudovej tradícii sa terminologický význam slova *pravda* udržiava v podstate dodnes: *byť na božej pravde* (= na súdnej stolici božej). *Na kom vláda, na tom pravda.*

Termín *ponosa* sa udržiava od čias Veľkomoravskej ríše. Bol prevzatý do maďarčiny vo forme *panasz* (pozri 2.21). Ako právny termín sa v písomnostiach používa do konca 17. storočia. Napríklad: *... poddani meho pana ... ponosu uczinil, žebi bol dal nebosstikowi Joanni Liptai ... za ziwa kotol gedem stari* (Prievidza, 1676).

Termín *temnica* je starý právny termín (pozri 2.21). Ako neutrálny termín na pomenovanie žalára sa používal ešte v štúrovských časoch a na začiatku druhej polovice 19. storočia.

4.32 Z iných starých štátnych termínov majú zaujímavé osudy termíny *špán* a *kňahyňa*. Pomenovaním *špán* sa označoval vo Veľkomoravskej ríši (pravdepodobne) vedúci správnej oblasti na dobytom území, ktoré bolo v priamom držaní panovníka. V podstate v tom istom význame prešlo toto slovo do uhorskej štátnej terminológie ako *ispán* (vedúci hradskej kráľovskej stolice, špánstva; pozri 2.21). V tomto význame sa prestal tento termín používať vtedy, keď sa staré kráľovské stolice nahradzovali zemianskymi (14. storočie). Potom získal tento termín význam úradníka stolice a ešte neskoršie to bol titul zemana (asi do konca 16. storočia). Používanie v tomto význame je doložené zo severného (najmä stredného) Slovenska. Napríklad: *Item. Swedomy wybrane z dowoleny stołyce kralowskeg na stranu sspana Mysse Zyeka z Maleho Jasena a gynych wssech sspanow Jesenyu s tehoze Jesena* (Turiec, 1559). V tom istom čase a na tom istom mieste mala vydatá zemianka titul *kňahňä*: *knehne Sstestneho; syn Jakubow y knehne geho* (Turiec, 1560). Ide zrejme pôvodne o názov *kňahyňa*, t. j. žena *kňaza* (= kniežaťa).

Rozmanitých termínov (slovenských, českých i latinských) súvisiacich s právnym konaním bolo, pravdže, podstatne viac. V 16.—17. a čiastočne i v 18. storočí sa súdne konanie pred stolicou, ba často i v mestách robilo po slovensky, preto sa vtedy právna terminológia veľmi vyvinula.

4.33 Slovná zásoba kultúrnej slovenčiny nebola ustálená. V oblasti terminológie sa to prejavuje v tom, že pri dôležitejších termínoch sa vedľa seba kladú synonymá (resp. tautonymá). Veľmi často sa vedľa seba kladie domáce slovo a jeho latinský ekvivalent alebo dva latinské termíny. Napríklad: ... *poručyl sem vrozenemu panu Andrassowy Abrahamfymū tūtō caūsu aneb actij moj, a dawam gemu vplnu mocz a plenytentij pred wassymy mylostyamy proty memu pryssowy žalobu wyesty, traktowaty, defendowaty a wssecky wecy dokonaty* (Zvolen, 1603). — ... *my s powolenym žalobnika, aneb Actora bereme na sebe poručzenstwy* (Krupina, 1699). — ... *kteryzto rozdyl y prostredkem tego meg dispositye i confirmugem a twrdym* (N. Mesto n. Váhom, 1680). — ... *žádneho práwa ... pro tich kterich som brema a terchu hore wzal, nezadrzawám, nez wssetko moge prawo ... na nadobiwatelow ... prenásam a transferugem* (N. Mesto n. Váhom, 1739).

Termíny sa neopakujú len pre zabezpečenie jednoznačnosti významu. Táto maniera sa stáva štylistickým prostriedkom a v období 16.—18. storočia módou. Opakovanie termínov sa vyskytuje aj v textoch iného druhu, napr. v náboženských prejavoch. Porov. napr. úryvok z *Bystrickej agendy* (1585) v 4.12, úryvok J. Si monidesa (4.14) atď.

Pri opakovaní synonyma sú rozmanité varianty. Často sa druhý výraz svojím významom nekryje presne s prvým výrazom: alebo sa význam prvého výrazu zužuje, alebo sa rozširuje, alebo pozmeňuje. Napríklad: *Ku pewnwgssymu potwrzeny teyto kupe a zmluwy ... do mestskych kľych zapysat a položit dali* (Part. Lupča, 1587) — ... *gest to dobri list, kdi sme penize polozili a zaplatilj* (Antol, 1696).

Inokedy sa namiesto jedného slova používa spojenie slov: ... *naležite odpros učiniti a odpitaty* (Krupina, 1693). — *Yanko Duda wen wyssedsse na nohy se wzal a ussyel* (Lipt. Mikuláš, 1690). — ... *pan buoch wssechmohuczy ... rodyczow ... pozustalych syruoth ... k sobe raczil s toho swetha powolaty a wzytty* (Lipt. Trnovec, 1586). V týchto prípadoch ide o knižný zvrät proti hovorovému. Niekedy ide o nárečový výraz proti všeobecnejšiemu: ... *wzal gsem ya Ubohy člowek Syrotku k sobe gakožto dedo a stary Otec teg Syrotky* (Vyš. Repaše, Spiš, 18. storočie). — *Znamo čynime ... pod swym swedomym a Sumnenym* (Markušovce, Spiš, 1669).

Osobitné sú prípady, keď z dvojice je jedno slovo slovenské a druhé české: ... *znamo czynim tymto mim psanim lebo listom* (Palúdzka, 1588). — ... *yako Pan Buh wyhledawa, ma gehu rydyty, sprawowatj, a gemu warowatj gehu statok* (Lipt. Trnovec, 1599). — ... *dobre o tom wi, že tuto zde w peczeniczkiem držanj žadnich takowich huor nemame ...* (Pečenice, 1652).

4.34 Veľmi často sa v slovenskom kontexte používa latinský termín alebo zvrät, ktorý sa do slovenského kontextu zaraďuje alebo so slovenskými alebo s latinskými príponami. V latinských slovách v slovenskom kontexte sa spravidla (dost) dôsledne zachováva latinský pravopis. Napríklad: *Ad 12. punctum Strany Trusu, ktery Paulus Fabiani Domino Paulo Ossko pobral pred swym domem ze smetiska, sprawyly se amicabyly modo, aby opet s tohoze smetiska trus wssecek pobral ...* (L. Mikuláš, 1691). — ... *tyto dwa pred prawom stogiczy malefactorowia ... božy rozkaz z oczu wipustily ...* (B. Bystrica, 17. storočie). — *Daleg pak co se tegto Violetiae doticže, dagte na toho kdo tu Violentiu roby* (Antol, 1724).

Okrem latinských slov sa v slovenskom kontexte často používajú po latinsky formálne časti zápisu (adresát pri listoch, dátum, úvodné vety pri svedectvách a pri zápisoch vôbec). Často sa používajú formálne slová, ako *item, similiter, circiter, personaliter, totaliter, qualificate, hoc modo, ad Imum* (= primum) atď.

4.35 V administratívno-právnych písomnostiach, ale aj v textoch iného druhu sa často vyskytujú frazeologické spojenia tvorené ako dnešné spojenia typu „konať prehliadku“. Niektoré sú zrejme ustálené a ich využívanie je podmienené odborným charakterom textu, iné majú skôr ráz príležitostného, štylisticky príznakového spojenia. Ťažko tu viesť presnú hranicu. Napríklad (prepíšem do dnešnej pravopisnej podoby): *causu dwihati, pru aneb causu rozsúdití a vykonati, dwihati právo, meti příčinu aneb pravdu k nekterému susedu, žalobu wiesti, žalobu činiti, žalobu predložiti, žalobu predkladati, ponosu učiniti, proponowati žalobu aneb actii, odpor dáwati, známo činiti, peníze položiti, takovým spůsobem, takowúto fassiu učiniti, přítelským spůsobem se spraviti, vybrati swedomí, pod přísahú vyznati, dosti učiniti, starost zavdawati, dati místo querelae, spravedlivost učiniti, správu dati, odpowěd dati, zbojnický a mordársky skutek provesti, v omyl uviesti, odpros učiniti* a i.

4.360 Vplyv cudzích jazykov na slovnú zásobu. Na písané prejavy v domácom jazyku veľmi vplývali cudzie jazyky. Dôležitá bola najmä latínčina. Ako sa ukázalo (4.33, 4.34), popri domácich termínoch sa hojne využívali aj latinské. Ale v právnej a administratívnej terminológii sa využívalo aj veľa latinských termínov, pre ktoré

neboli domáce ekvivalenty. Napríklad *fatens* (= svedok, ktorý práve vypovedá), *instans* (= predkladateľ žaloby; nemusel to byť poškodený). Iné termíny sú: *arbiter*, *procurator*, *commissia*, *fassia*, *cessia*, *poena* (*pena*), *fatirovati*, *requirovati*, *comparovati*, *cedovati* atď. Veľa latinských slov sa používalo aj v umelej poézii tých čias. Napríklad: *alumneum*, *amant*, *diškurovati*, *dištrahovati*, *examen*, *ergo*, *ferula*, *fráter*, *glória*, *grácia*, *jurista*, *komendovati sa*, *kuruc*, *mizéria*, *páter*, *porcia*, *punct*, *respekt*, *valedikovati*. Atď. Tieto slová boli aj súčasťou hovoreného jazyka mestských a vzdelaneckých vrstiev. V 18. a 19. storočí mnohé z týchto slov ustúpili z používania. Niektoré termíny sa z latinčiny preložili, napr.: *prisažný*, *boženík* (= iuratus), *prisediaci* (= assessor), *starší* (= senior, senator) a pod.

4.361 Vplyv češtiny je zo všetkých jazykov najsilnejší. Veď veľká časť písaných a tlačených prejavov až po L. Štúra bola písaná po česky a ostatné boli pod značným vplyvom češtiny. Čeština vplývala najmä na lexiku a syntax kultúrneho jazyka. Mnohé české slová prešli do trvalej zásoby slovenského jazyka. Pre veľkú blízkosť oboch jazykov sa to presne vymedziť nedá. Je však nápadné, že viaceré všeobecne rozšírené slová majú českú hláskovú podobu (niekedy zakrytú). Napríklad: *cisár*, *tisíc*, *Ježiš*, *cít*, *cítiť*, *totiž*, *dúfať*, *pekný*. Pri tvorení slov sa uplatnili adjektíva na *-itý*, *-teľný*, ktoré vznikli v češtine (*nepretržitý*, *určitý*, *smrteľný*, *viditeľný*). Syntax je pod silným vplyvom češtiny. Ukazuje sa to na stavbe súvetia a využívaní spojok, spojkových výrazov a iných pomocných slov. Pozri o tom vo výklade o syntaxi v 4.37.

4.362 Veľmi silné stopy v slovenskej lexike zanechala nemčina. Ako sa už uviedlo v 2.52, Nemci sa ako privilegovaní kolonisti dostali do slovenských miest v 13. storočí a držali sa v tejto pozícii niekoľko storočí. Na Spiši a na hornej Nitre a v hornom Turci sa osídlili na kompaktnom území. Okrem toho malo Slovensko (horné Uhorsko) silné hospodárske styky s nemeckými mestami. Nemčina ovplyvňovala slovenčinu aj prostredníctvom češtiny. Luteránski Slováci študovali v 17.—19. storočí na nemeckých univerzitách. Ale aj inak vplývala nemecká kultúra a nemecký jazyk na uhorské (a teda aj na slovenské) prostredie. V protitureckých vojnách a v stavovských povstaniach bojovali na Slovensku a boli tu posádkou cisárske vojská, v značnej časti nemecké. Uhorsko patrilo k habsburskej ríši od moháčskej bitky (r. 1526) až do konca prvej svetovej vojny (r. 1918). Najstaršia vrstva nemeckých slov (ak berieme za začiatok 13. storočia) prenikla v terminológii mestskej správy, remesiel a mestského spôsobu života. Neskoršie (od 16. storočia) prenikali vojenské termíny.

Ide o termíny, ako *cech*, *majster*, (pocívá cechovná) *láda*, *vandrovať*, *jarmok*, *šacovať*, *fedovať*, *cimerman*, *tišliar*, *šlosiar*, *kochniar*, *kušnier*, *flagnárika*, *kramár*, *šichta*, *šichník*, *furman*, *rína*, *lajsňa*, *plech*, *fláder*, *gang*, *halňa*, *huta*, *šachta*, *haviar*, *fárať*, *štóľňa*, *frajmark*, *štráfung*, *barbier*, *luon*, *foršpont*, *drabat*, *rajtár*, *frajcimer*, *hutman*, *piarg*, *šmelciar*, *šteliar*, *bergmajster*, *pavovať*, *šadovať*, *rathauz*, *hošťák*, *šafovať*, *buchhalter*, *fenrich*, *hauptman*, *hajtman*, *richtár*, *rinok*, *šafár*, *rátať*, *erb*, *tál*, *ortieľ*, *štróf*, *šarha* atď. Vojenské termíny talianskeho a francúzskeho pôvodu sa k nám dostali prostredníctvom nemčiny, napr.: *oficier*, *muštra* (= vojenská prehliadka), *maširovať*, *soldat*, *lajdinant*. Iné príklady slov, ktoré sa dostali do slovenčiny tiež

od tunajších Nemcov: *farba, flajster, fortieľ, frajerka, fruštik, mord, mordovať, švagor, šlak, hofier, grunt* a i.

Mnohé z týchto slov sa prestali používať, pretože zanikli príslušné reálie, pri mnohých sa ich používanie presunulo do nárečí a tam postupne zanikajú, ale mnohé ostávajú trvalou súčasťou celoslovenskej slovnej zásoby, a teda aj spisovného jazyka.

4.363 O vplyve poľštiny na východnom Slovensku pozri 4.25. V nadnárečovom kontakte tento vplyv nezanechal nijaké stopy. Ale vo východoslovenských nárečiach sa vplyv poľštiny v 15.—18. storočí prejavuje doteraz niektorými lexikálnymi prevzatiami. Napríklad: *chlop, pahrotka — pahrutka, džad, džadufka — džadouka* a ešte niektoré iné.

4.364 Vplyv maďarčiny na slovenský jazyk nie je, napodiv, v slovnej zásobe veľmi badateľný. V období 16.—18. storočia sa síce používal v písomnostiach väčší počet maďarských slov, ale tie zväčša ešte pred vznikom Československej republiky (niektoré už v 18. storočí) vypadli z používania v kultúrnom jazyku, alebo sa udržali len v nárečiach. Sú to niektoré termíny, napr.: *išpán* (= župan; úradník stolice; panský úradník); *orsácky* (= krajinský), *biršág, husár, feďveres, puškáš, katonák, hadnaď, ileš* (maď. *élés* = naturálne dávky poddaných), *irek* (= dedičný majetok; maď. *örök* = večný), *irečítý* (z *irek*, t. j. z *örök*), *bantovať, banovať, beľčov, hintov, tátoš*; východoslovenské: *valal, varoš, orsacka cesta* (=hradská).

V hovorenej reči a v umelej poézii 16.—18. storočia sa maďarských slov vyskytovalo viac. Napríklad: *bakančoš* (= pešiak), *balta* (= sekera), *Erdiel* (= Sedmohradsko), *fujtáš, juhás, kalauz, kedvešný, kišasonka, lovás, lovásmešter, pajtáš, pipasár, sersám, varga, žačkov* atď. V nadnárečovom vyjadrovaní sa neudržali a zväčša sa neudržali ani v nárečiach.

Menej známe sú vplyvy maďarčiny na frazeológiu, ktoré sú, ako sa zdá, početnejšie a udržali sa aj v nadnárečovom používaní. Napríklad: *vyhodit' na oči* (= szemre hányni).

Viac ako samotná maďarčina ovplyvnila osudy kultúrnej a spisovnej slovenčiny maďarizácia. K tomu pozri 4.44.

4.37 Vývin súvetia kultúrnej slovenčiny. Vývin súvetia je v tomto období veľmi podmienený tým, že jazyk, pôvodne používaný v ústnej podobe, stáva sa postupne — počnúc 15. storočím — písaným jazykom. V 15. storočí bola písaná podoba jazyka obmedzená hlavne na listy a listiny, ktoré sa týkali najmä hospodárskych, majetkových a právnych záležitostí. Okrem toho sa tieto písomnosti vyhotovovali podľa ustálených vzorov. Ako celok bola ich schéma prebratá z Čiech a boli písané po česky. Schematický ráz si udržali aj neskoršie, keď už do nich výraznejšie prenikla slovenčina. Možno badať, že keď sa cituje výpoveď, ktorá má podobu právnej formuly, sú v nej ústne prvky potlačené a celá výpoveď má zovretú syntaktickú stavbu s presne vyjadrenými vzťahmi dôslednosti a následnosti. Napríklad: *A protož, mily pani, raczte wiedieti, ze teď, stogicz před wassi milosti dobrowolnie, bez wsseczkeho przinuczeni, ja Ssimek Sswecz, acz by pan buoh wssemohuczy na mie smrt*

dopustil, aby w tom we wsseczkem statku od mala do mnoha mocz a wladu gmiela Barbora, ma manzelka, a zadny przietel muog nad ni aby prawa blizssiego k tomv negmiel (Žilina, 1481). Keď však ide o voľnú výpoveď, v ktorej nie sú právne formulácie, zachováva sa podoba ústnej reči vernejšie, napr.: *A w tom gest rzekl pan Petrassowy: Wssak ty wiess, ze byl bratr twoy nebozczik Blazek, y nebosszik Zandr, bratrzi twoy, buduczci hauptmany v mne, zenkowali su nyekolyknaste beczek wyna a nyekolik let braly su trziczatek a s toho my nedaly penieze any pocztu. A to su my vkradly. A ty buduczce hauptmanem nyekolik nedieły po nem, rozehnalis my nyekolik-nastero dobitka osmnastero, a toz my wssitko wkrzadel* (Žilina, 1453). Vidieť teda, že hovorená reč — práve tak ako dnes — radí jednotlivé vety do súvetia voľnejšie, bez záväzného vyjadrovania vzájomných vzťahov viet v súvetiach. Pravda, súvetia neboli natoľko vypracované ako dnes. Súvisí to s tým, že vzťahy viet sa často nevyjadrovali, niekedy mala tá istá spojka niekoľko významov a používali sa aj niektoré iné spojky. Všimnime si napr. nevyjadrovanie vzťahov (v zátvorke je spojkou naznačený nevyjadrený vzťah): *Mila pany, nemoz to biti, (pretože) dosti sme giz odbiwaly, (naďalej) nemoznie giz tolik odbywaty, (preto) necht prawo ohleda, ma ly ten kup przed se gity* (Žilina, 1454). Niekedy ani nie je možné vzťahy dobre zachytiť, lebo sa písomne zachycuje ústna výpoveď. Napríklad (prepísané do dnešného pravopisu, aby sa uľahčila zrozumiteľnosť výpovede): *1567 circa Festum Judica Ferenc Palúcky z Malej Palúdzky na tejže ceste svobodnej hore wodú Palúdzu na Korinci v chotári bodickom. Šel syn muoj Michal Kubinsky túže cestú svobodnú, stretnuv se, povedel mu tak Ferenc Palúcky: „Ulapte kurvy materi syna a zabite“ a takže hnali von s služebníky svými. Veľmi často má tá istá spojka viac významov, a to často aj vedľa seba, napr.: *Nechzi ya dati diediczstwa sweho weczisteho za newecziste, nebo otcze meho dom gest kameny a geho dreweny a mogie diety ten kup wzdi stawugy* (Žilina, 1454). Spojka a tu má v prvom prípade význam odporovací, v druhom zlučovací.*

4.38 Približne na rozhraní 16. a 17. storočia sa začínajú v hojnej miere používať slovenské spojky, spojkové výrazy a častice a prestávajú sa používať české spojky, spojkové výrazy a častice. Napríklad opytovacia častica či sa začína pravidelne používať od 17. storočia. Spojka *keď*, hoci je to stará slovenská spojka, je doložená len od 17. storočia. Až do Bernoláka sa používala aj spojka *kdy*. Aj spojky *kým*, *čím*, *ak* sú doložené len od 16.—17. storočia, výrazy *veď*, *však* a spojky *akonáhle*, *bo*, *hoci* sú doložené od 16. storočia. Ukazuje sa teda, že zreteľnú emancipáciu kultúrnej slovenčiny od češtiny možno položiť na rozhranie 16. a 17. storočia.

MAĎARIZÁCIA

4.40 Ako sa ukázalo v 2.21 a v 2.22, pri formovaní feudálnych poriadkov v ranom uhorskom štáte mala značný podiel veľkomoravská výsadná vrstva. Jednako však je fakt, že v uhorskom štáte v priebehu celej jeho existencie mal prevahu maďarský etnický živel a jeho príslušníci boli základom vládnucej vrstvy. Od začiatku sa v Uhorsku uplatňoval názor, že Maďari si túto krajinu vydobyli a že v nej vládnu právom dobyvateľa. Tento názor našiel svojho prvého významného

a komplexného interpreta v autorovi Anonymovej kroniky (okolo r. 1200). Tá sa stala prvou a základnou učebnicou maďarského nacionalizmu.

Do konca 15. storočia nemožno hovoriť o maďarizácii. Skôr sa ukazuje, že zemanovia maďarskej etnickej príslušnosti, ktorí v 13. storočí dostali donácie v slovenskom prostredí, sa v priebehu 14.—15. storočia asimilovali a poslovenčovali. Poslovenčovali sa aj roztrúsené osady kráľovských stráží, ktoré boli zakladané v 10.—12. storočí pozdĺž obranných zásekov (indagine) na slovenskom území (Sikuli, Pečenehovia, Plavci). Zostali po nich len pomenovania slovenských dedín, napr.: *Sekule, Pečeňady, Plavecký Štvrtok, Uherce* a pod. Poslovenčovali sa aj osihotené osady románske, valonské, české a ruské, ktoré vznikali v 13. storočí a niektoré aj prv. Neskoršie sa poslovenčili aj osady, ktoré vznikli na základe valašského práva (pozri 3.02).

4.41 Zlomovým obdobím bolo 16. a 17. storočie. Z jednej strany sa jasne ukazuje, že výsadné vrstvy zemianske a mestské boli na slovenskom území etnicky slovenské (v mestách s privilegovanou nemeckou menšinou). Netreba sem, pravdaže, rátať súvislú nemeckú oblasť na Spiši, v hornom Turci a na hornej Nitre a maďarskú oblasť pri Nitre. Zreteľne vidieť slovenskú etnickú predomnanciu na hornouhorskom území v organizačných uzneseniach luteránov na Žilinskej synode r. 1610. Celá hornouhorská oblasť sa na tejto synode delí na tri superintendencie. Všetky tri superintendencie mali na čele slovenských superintendentov. Nemci dostali len troch inšpektorov, ktorí boli podriadení svojim superintendentom. Maďari vo vedení luteránskej cirkvi zastúpenie nemali. Teda všetci luteránski zemanovia a prevažná časť mestského obyvateľstva bola slovenská. A treba poznamenať, že podľa vtedajšieho odhadu luteránska časť tvorila deväť desiatín z celkového počtu slovenskej národnosti.

4.42 No z druhej strany treba uviesť, že v období 16.—17. storočia sa začína výrazná hungarizácia (duchovná maďarizácia) zemanov a strednej šľachty. Príčiny tohto vývinu boli dve: turecká okupácia južného Uhorska (maďarského etnického územia) a stavovské vzbury. Z územia obsadeného Turkami sa sťahovala na sever maďarská šľachta. Tlačila sa do miest, do stolíc a ovplyvňovala životný štýl zemanstva na Slovensku. Za stavovských vzbúr, ktoré viedla vysoká šľachta (maďarská) a kostrou ktorých bolo zemanstvo, sa upevňuje vedomie o homogénnom uhorskom národe (*natio Hungarica, Hungara, gens Hungarica*). Podľa zásad Verböczyho *Tripartita* (pozri 4.0) sa ustáľuje vedomie o nedeliteľnej jednote uhorského národa, ktorý jediný má plné práva na účasť vo vedení štátu. Etnické rozdielnosti tohto uhorského národa neboli dôležité, ale zemanovia bez rozdielu etnickej príslušnosti prijímajú tézu o svojej nadradenosti nad poddaným ľudom a o svojom práve vládnuť na základe maďarskej podmaniteľskej teórie. Táto duchovná maďarizácia sa začína prejavovať u slovenských zemanov čiastočne už aj v skutočnej maďarizácii. Slovenskí zemanovia si začínajú maďarizovať mená. Porov. inštruktívny príklad: *My Sz. Ivany Janos, starssy syn niekdy slawney pametj pana Gasspara SwatoJanskeho, a Sz. Ivany Janos mladssy syn niekdy slawney pamety pana Michala SwatoJanskeho mladssieho. Assumendo super nos omnia onera Fratrurum*

nostrorum. Wiznawame s tímto nassim psanim (Lipt. Ján, 1670). Podobne: *Brezovický — Berzeviczy, Dubovický — Dubay, Palúdzsky — Palugyai, Kubínsky — Kubínyi* atď.

Okrem toho, ako doklady zo stoličných vypočúvaní 17. a 18. storočia ukazujú, slovenskí zemanovia v styku medzi sebou používajú v slovenskom kontexte maďarské ustálené frázy, oslovenia, nadávky a pod. Maďarčina sa dostáva v 18. storočí v obmedzenom rozsahu do stoličných písomností aj v slovenských stoličiach.

4.43 Latinský jazyk však ostáva ako úradný jazyk stolíc a miest na základe prastarej uhorskej tradície hlavným, v podstate základným spôsobom vedenia úradnej písomnej agendy. Jeho prestíž v 16.—18. storočí vlastne vzrástla. Súvisí to so všeobecným vzrastom vzdelania. Ten bol vyvolaný dvoma faktormi: vynájdением kníhtlače a vzrastom počtu škôl za reformácie a rekatolizácie. Latinčina bola na týchto školách (katolíckych i evanjelických) vyučovacím jazykom (národné jazyky sa vyučovali ako predmety). Vyvinul sa úzus, že každý zeman, ktorý sa chcel uplatniť v správe stolice, musel ovládať aktívne i pasívne latinčinu. Dôležité boli, pravdaže, aj iné atribúty, hlavne majetkové. Latinčina bola výlučným jazykom vedeckých prác (u katolíkov i u evanjelikov). Niekedy sa tvrdí, že zvýšené používanie latinčiny v tomto období bolo vyvolané protireformáciou. Tento názor nie je správny. Používanie latinčiny v katolíckej liturgii a latinčina ako úradný jazyk uhorských stolíc a miest v 17. a 18. storočí nemajú nijakú bezprostrednú súvislosť. Keď Jozef II. zaviedol ako úradný jazyk nemčinu namiesto latinčiny, ohradzovali sa proti tomu všetci zástupcovia uhorských stolíc bez ohľadu na vierovyznanie. Tvrdili, že používanie latinčiny je starobylym zvykom, latinčina im bola v tejto funkcii prirodzeným a rodným jazykom.

Zvýšeným používaním latinčiny a čiastočne aj používaním maďarčiny pokleslo v slovenských stoličiach v 17. a 18. storočí používanie slovenského kultúrneho jazyka a zmenšila sa teda jeho spoločenská závažnosť. Treba si všimnúť v tejto súvislosti zánik titulov *špán* a *kňahňa* (pozri 4.32).

4.44 Aj v iných súvislostiach, ale aj pre vývin maďarizácie boli dôležité reformy Jozefa II. Ešte pred Jozefom II. uzákonila Mária Terézia reformu školského systému, tzv. *Ratio educationis* (r. 1777). Z hľadiska jazykového vyučovania je *Ratio educationis* dôležitým tým, že sa v ňom síce zachováva vo vyšších typoch škôl predomnancia latinčiny, ale veľa miesta sa venuje aj vyučovaniu nemčiny. Dbalo sa aj na sústavné vzdelávanie v materinskom jazyku. Dôležité postavenie nemčiny bolo potom neskôršie pri maďarizačných opatreniach nahradené maďarčinou.

Ďalekosiahly dôsledok, s iným výsledkom, než bol myslený, mal dekrét Jozefa II. o zavedení nemčiny ako úradného jazyka v Uhorsku (r. 1784). Nešlo pri ňom o germanizáciu, ale nemčina mala byť prostriedkom ako urobiť pružnejšou administratívu centralizovaného štátu. Tento dekrét narazil na prudký odpor uhorských stolíc. Stolice trvali na tom, aby sa zachovala latinčina ako úradný jazyk. Cisár nemohol svoje rozhodnutie uplatniť v náležitej miere, pretože zemianske stolice boli samosprávne celky. Preto cisár uskutočnil reorganizáciu správy a pošátnil ju celkom. V súvislosti s tým sa trestné súdnictvo odňalo mestám a stoličné súdne sédrie

boli prenesené na tzv. menšie súdy (r. 1786). Tieto zákroky značili, že fakticky zaniklo používanie kultúrnej slovenčiny v administratívno-právnej oblasti a takisto zanikali aj takéto písomnosti dôležitejšieho rázu. Porov. s tým fakt, že v 17.—18. storočí (pred Jozefovou úpravou aj v súvislosti s latinizáciou stoličnej správy, o ktorej bola reč v 4.43) sa prestávajú používať staré slovenské právne termíny (pozri 4.31). Pred svojou smrťou (r. 1790) Jozef II. tieto dekréty odvolal. Uhorské snemy (r. 1791, r. 1792) zavádzajú ako úradný jazyk zasa latinčinu, no popri latinčine získava dôležité postavenie aj maďarčina. Vo vyšších školách sa vyučuje povinne maďarčina (tak, ako bola nemčina podľa Ratio educationis) a ovládanie maďarčiny sa vyslovilo ako predpoklad pre zastávanie verejných úradov.

To boli začiatky legálnej maďarizácie.

4.45 Nové požiadavky na zavedenie maďarčiny ako úradného jazyka boli vyhlásené na sneme roku 1805. Na sneme roku 1825—27 sa už presadzovala požiadavka pomaďarčiť Slovákov. Ďalšie snemy vynášali o maďarčine a maďarčení nové a nové ustanovenia. Okrem toho šľachta zamieňa už staré feudálne chápanie uhorského národa postupne novým chápaním maďarského národa a za hlavný atribút tohto národa pokladá (aj v nemaďarských oblastiach) „národný jazyk“, t. j. maďarčinu. Za svoj národný jazyk pokladá vtedy už maďarčinu aj drvivá väčšina slovenského zemiaľstva, spontánne si ho osvojuje a maďarčí sa aj fakticky. Tento príklad nasleduje — hoci s istým oneskorením — aj časť slovenského meštianstva.

Pomaďarčovanie sa teda robilo v širšom rozsahu, než ustanovovali zákony. Obrany práv Slovákov sa v tom čase množia. Sú určené hlavne zahraničnej verejnosti: Pavol Senický (1830), Michal Kuniš (1833), Samuel Hojč (1833), Ľudovít M. Šuhajda (1834). Majú iba platonickú cenu, nijaký efekt sa nimi nedosahuje. Nepriaznivý vývin sa nimi nezastavil.

4.46 Úspešný nástup maďarizácie na začiatku 19. storočia spôsobil, že slovenčina sa prestala uplatňovať ako jazyk so spoločenskou (administratívnu, právnu, úradnou a pod.) funkciou. Mala funkciu literárneho jazyka a v náboženskej oblasti — podľa zvyklostí príslušného vierovyznania — príslušné úlohy. Situácia bola komplikovaná ešte aj tým, že kultúrny a spisovný jazyk mal pri nástupe maďarizácie na začiatku 19. storočia tri podoby: u katolíkov bernolákovčinu, u evanjelikov češtinu (bibličtinu) a v miestnej dedinskej samospráve a v anonymnej poetickej tvorbe meštianskej, zemiaľskej, rečtorskej a študentskej mal podobu kultúrnej slovenčiny.

JAZYK KATOLÍCKEJ SPISBY

4.50 V 17. storočí zvýšila pápežská kúria (*Congregatio de propaganda fide*) úsilie o znovuzískanie protestantov do katolíckej cirkvi. Jej orgány vyvinuli veľké úsilie diplomatické, politické, ideologické, mocenské a kultúrne, aby sa toto podujatie stretlo s úspechom. S týmto úsilím sa stretávame aj na Slovensku. Zásadou pápežskej kúrie bolo, aby sa pri rekatolizačnej akcii používal domáci jazyk. Tým si

možno vysvetliť, že v katolíckej tlačenej náboženskej spisbe sa už v 17. storočí hneď na začiatku rekatolizácie stretávame s vedomým zavádzaním slovakizmov do českého textu, ba vlastne presne hovoriac, katolíci v zásade ani nevychádzali zo spisovnej češtiny, ale za svoj spisovný jazyk prijali kultúrnu slovenčinu v jej západoslovenskej podobe, ako sa tam už od 16. storočia formovala. Kultúrne, hospodárske a politické centrum Slovenska (a vlastne vtedy celého Uhorska) bolo na západnom Slovensku, kde boli po celé 17. storočie pomery najkonsolidovanejšie.

4.51 Už v prvej zachovanej katolíckej knihe zo 17. storočia, písanej v domácom jazyku, *Cantus Catholici* (r. 1655), sa prejavuje celkom zreteľne prechod ku kultúrnej západnej slovenčine. V tomto texte sa odstraňuje *ř*, namiesto *ě* je *e*, odstraňuje sa dvojhláska *au* (*ou*) a nahrádza sa hláskou *ú* (*u*); predpona superlatívu je najčastejšie *naj-*, v tvare 1. os. sg. préz. sa zhusta objavuje koncovka *-m* (*pujudem*), *l*-ové príčastie sa objavuje v slovenskej podobe (*mohol*, *premohol*). Aj v slovníku badať silné slovenčenie oproti českobratským a evanjelickým predlohám. Napríklad namiesto *stezka* je *cesta*, namiesto *oulistný* je *bezbožný*, namiesto *bdíme* je *čujeme* atď.

Porov. súvislý úryvok (podľa odpisu A. Miškoviča):

1. Geżiss Krystus Spasytel náss
Smrt přemohol za nás.
Ślawne z mrtwých wstał,
Diábła, Hrych mocne zwázal,
Kyrie eleyson.
2. On bez hrychu se narodil:
Bożský hnew vkrotil.
Z otcem nás smýrył:
wečnú miłost zaslúžil.
Kyrie eleyson.
3. Smrt, Hrych, Diabel, Żiwot, y Miłost
wsse w rukú geho gest.
On můż spomocy,
wssem který gsú werýci.
Kyrie eleyson.
4. Protoż z geho z mrtwých wstány,
Radugme sa ňiňy.
Chwálu wzdáwagýc,
wesele prospewugýc.
Kyrie eleyson.

Kultúrna západná slovenčina preniká v 17. storočí do katolíckej spisby veľmi výrazne. Knihu Mikuláša Thamyssyho *Prawa Katolicka ručny Knižka* z roku 1691 pokladal J. M. Hurban za prvú slovenskú tlačenú knihu. Porov. ukážku:

Pred nekterimi roky widal Doktor Hoë ručny knissku, ale lewu, w kteregżto netoliko dokazał usiluge, žeby Učeny Lutheranske opravdiwe bylo, ale rowne

CANTVS CATHOLICI

Psne

RAZBOJCE.

Zahusťe, a Slawosťe: Nowé y Starodowné,

z Poczty Krestiané w Pannonyszi Na Wyrociné

Szaty, Szawosťi, przy Sluzbe Bozi, a w gancim

obczajstnem casu, z podobnosťi swé

Krestianské ojtowagi.

Wolledugy po tem, Psne na Kacedymus: O Swa
toslech Nowého zakona.

Terazy rozliene na Wschodu Cerkwne, a nich

Procesygo, a Putowany.

Z mnoha pishlo, su potosoy lido Krestianskemu, z nowu

zbrage, a nybec podnye.

B. Bibliotheca Domus Paulin. S. n. d. S. d. S. d.

S. Pared k Epheslym Cap. s. v. 19.

Wapnych budze Zubem Szawim, mlucwce samy sobe w Kala
médy, a w Chwalach, a w Dsluich duchownych sprawgye, a
chwalu wyznawgye w lidetich swatich Panu.

Cum facultate

ILLUSTRISSIMI ac REVERENDISSIMI

DOMINI, DOMINI

GEORGII LIPPAI

ARCHIEPISCOPI STRIGONIENSIS

Regni Ungariz Palmaris

A. M. D. G. B. V. M. & O. S. S. H.

A. P. R.

1655

CITHARA SANCTORUM.

Apoca.

Wysne Duchobnyj

Staré y Nowé

Kiernych; Cirkew Krestianská
pri

Weyroenijch Staromocch; u
Mikuláške

Satoz y we wfeliktých potrebach swyeh, o-
becnyeh nobwylastnyh propochem, ad-
nolnym uziwá: Knim ytopridaný
Asan Písne D. M. Luthera wššecny z
Nemeecké rči do nassy Slowans:
ke Preložene.
p d

Kneze Kirila Lantowého,
Služebnita Páne pri Cirkwi Swato
Mikulášske (w Liptowce)

W Lewoči u Dawriance Brewera
Leto 1636.

Titulná strana Tranovského Cithary Sanctorum z roku 1636 (z archívu Tranoscia v Liptovskom Mikuláši).
Kópia z konca 19. storočia. (K textu na s. 107.)

običegem wssech Sektaruw Učeny Katolicke mu mnoho falessnosti pripisuge, a tim to same Lydu wosskliwość uwozuge. A neni diwu, nebo ý predessli Odsstiepany kdy Prawdy Katolickeg Slowem Božjm wiwrafići nemohli, netoliko falessneho učenj pripisowanim, ale ý telestnim gwaltem na ni dořirali, a ačkoľo mezj sebu w gednote Wiry zrownafi se nemohu, gako ninegssy Lutherany a Calviny swedčy; Kacirmi se wespolek naziwagjce, wssak kdy se prihoda zawda proti Cyrkwy Katolickeg powstafi, tu se zgednostegnići mohu, což po tito roky ý z plačem sme mnozj zakusili.

Hoci kniha má zreteľne propagandistický polemický charakter, vetná skladba sa v nej neuvoľňuje. To je charakteristické pre tlačene práce katolíckej spisby tohto obdobia. Pozri aj ďalej v 4.55. Proti tomu kázňové texty tohto obdobia majú uvoľnenú hovorovú syntax. Porov. ukážku kázne z prvej polovice 18. storočia (podľa prepisu V. J. Gajdoša):

Ale wi pod Mssu Swatu, wtich Swatich kosteloch wi co cinite? gako sa tam pred pritomnim Bohom držite? Jedni stogite, druzi sedite, treti spite, stwrti se zmluwate, sotwi se kteri modlite ... Nebo chodite mnozi do Swatich kosteluw ne preto, abi ste tam na pritomneho Boha pobozne hledeli, ale chodite preto, aby ste w kosteloch Swatich mladenci na panni, muzi na ženi, ženi na mužuw, panni na mladencuw hledeli. O! gakowe, gak nestidite, gak nehanebliwe ocuw šimbrinkuwani, zihrawani wtich Swatich Kosteloch se wcil stawa! gakowe, ach! gakowe necisteg laski znaki tam gedēn pohlaw druhemu pohlawu dawa.

4.52 Alexander Mácsay v latinsky písanom úvode ku svojej knihe *Panes Primitiarum Aneb Chleby Prwotjn*, 1718, už jasne vyslovuje príčinu zavádzania kultúrnej slovenčiny do tlačenej katolíckej literatúry. Z jeho slov zreteľne vyplýva aj jeho slovenské národné povedomie. Porov. ukážku (podľa prekladu A. A. Banika):

Tých veľmi mnohých, ktorí čudovať sa budú tomu, že toto dielo vydávam vo svojej domácej slovenskej reči, teda nezvyčajnou tlačou, ľahko o svojej veci presvedčím. Z jednej strany totiž pohýna ma k takémuto vydaniu to, že nezriedka som počul rozhovory mnohých, najviac mladých kazateľov, ktorí sa žalovali, ako iné národy, menovite Maďari, Nemci, Chorváti, Česi, Poliaci, Moravci a iní, majú rozličné kazateľské knihy na vhodnú pomoc svojich mladých rečníkov, jediný národ slovenský (ktorý inak podľa svojho mena za slávneho sa pokladá) že nemá vydanej vo svojej vlastnej domácej reči ani jednej, ktorú používať by mohli jeho mladí kňazi na vhodnú pomoc, hoci ako vraví Sokrates, k službám svojej vlasti býva každý pohotový. A hoci medzi inými rečami, s ktorými národ slovenský má vzájomne rozlíšené zväzky, na používanie mu slúži vypestovaná reč česká i moravská, keďže jednako kazateľské knihy tejto reči v našej vlasti len ťažko vídať a temer nemožno ich obstaráť, právom som bol pohnutý na vydanie vo vlastnej slovenskej reči.

4.53 Proti týmto slovenčiacim snahám stojí ako protipostavená tendencia zachovať aj u slovenských katolíkov nezmenenú češtinu. Táto tendencia je podopre-

tá úzkymi stykmi reholí, ktoré na Slovensku konali rekatolizačnú prácu (najmä jezuiti a františkáni), so sesterskými rehoľami v Čechách a na Morave. České znenie tlačených diel je podložené najmä preberaním českých katolíckych kníh pre potreby slovenských veriacich. Najmä v takýchto prípadoch sa čeština zachováva nenarušená. Porov. úryvok z knihy *Hora Zlatta Seraffínska*, II. vyd. 1696 (české vydanie v Prahe r. 1646):

O Swatá Trogice, Bože Otče, Bože Synu, Bože Dusse Swatý Wssemohaucý a Wečný Bože, z Ponuknutj twé nesmjrné Dobroty přinucenj gsme k prosbě, za Dussy Služebnjka twého N. genž nyny wposlednj Nauzy gest a poručjme ho, o Negswětěgssý Pane twé dobrotiwé Wssemohaucnosti, abys ho od Chytrosti, též Widěnj a Dessenj Diabelského zachowal a ochraňowal, aby Swate Katolicke Wiry, kterauž až posawád zdržel, nepotrtil, aby nevpadl w Gamu neyhorrssyho zaufalstwj, aby nevstupowal Pokussenjm Nedowěry, y aby nepochybowal zdali geho hřjchowé odpusstěnj gsau.

Ďalej sa táto tendencia opierala o gramatické a slovníkové práce, ktoré sa usilovali vyvíjajúcu sa a neustálenú normu upraviť podľa českých gramatík a slovníkov. Išlo v podstate o tieto (zachované) gramatické a slovníkové práce: *Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari* (Trnava 1703 a niekoľkokrát neskoršie), *Gradus ad Parnassum* (Trnava 1725 a viac ráz neskoršie), *Universae Phraseologiae latinae corpus* (Trnava 1750), *Čtíři gruntonní tabule ku prospěchu mládeži slovenských škól* (Trnava 1780), *Přívod ku dobropisebnosti slovenského písma* (Trnava 1780), *Přívod ku dobromluvnosti slovenské* (Trnava 1780). Avšak norma, ktorú predpisujú tieto príručky, aj keď majú ohľad na stav spisovného jazyka u slovenských katolíkov, nijako neovplyvnila jazykovú stránku spisby slovenských katolíkov, pretože bola konzervatívne česká.

4.54 Využívanie kultúrnej západnej slovenčiny v katolíckej spisbe sa koncom prvej polovice 18. storočia prejavilo v tom, že sa tu už zjavuje dosť pevne normovaný národný spisovný jazyk. Rozhodne už o ňom nemožno hovoriť ako o poslovenčenej češtine. Kedysi sa pre tento jazyk razilo pomenovanie „jezuitská slovenčina“. Názov by obrazne azda dosť vystihoval skutočnosť, že sa používal v katolíckej spisbe. Treba si pritom, pravdaže, uvedomiť, že tento jazyk sa nevyformoval v katolíckej spisbe, ale že ho katolíci prevzali v podstate už hotový a že sa po celý tento čas používal v najrozmanitejších funkciách ako kultúrna západná slovenčina. Preto názov „jezuitská slovenčina“ nevyhovuje.

Oproti používaniu kultúrnej západnej slovenčiny v administratívnej spisbe a vo svetskej poézii javí podoba tohto jazyka v katolíckej spisbe ďalší vývinový stupeň v tom, že sa jej kodifikácia čoraz viac a viac upevňuje. Vždy pevnejšie v nej nadobúdajú trvalé miesto tie znaky, ktoré už oddávna boli roztrúsene a nesústavne znakom kultúrnej západnej slovenčiny. Sú to najmä tieto znaky:

1. neoznačovanie ř a ě,
2. časté používanie *ú* namiesto *au* — *ou*,
3. neprítomnosť diftongov,

4. neprítomnosť prehlások $\ddot{a} > \ddot{e}$, $u > i$, $aj > ej$,

5. časté označovanie mäkkosti d , t , \ddot{n} v skupinách $d\ddot{e}$, $t\ddot{e}$, $\ddot{n}e$, $d\ddot{i}$, $t\ddot{i}$, $\ddot{n}i$ (alebo $d\ddot{e}$, $t\ddot{e}$, $\ddot{n}\ddot{e}$ — hoci \ddot{e} sa nepoužívalo),

6. používanie slovenských tvarov v skloňovaní alebo v časovaní: I sg. fem. -ú: s ženú; G pl. mask. -ov: *chlapcov*; D pl. mask. -om: *chlapom*; L pl. mask. -och: *kosteloch*; 1. os. sg. préz. -m: *vedem, nesem*; tvary typu *mohol* — *mohel, védol* — *védel* atď.

Pravda, v tejto norme sa zachovávajú aj početné javy zhodné s češtinou, a to najmä tie, pre ktoré bola opora aspoň v časti južných západoslovenských nárečí, napr. tvary s úžením $ie > í$: *bílý*, tvary s monoftongizáciou $ou > ú$: *búh* a i.

4.55 Aj zo stránky štylistickej a žánrovej sa pôsobením katolíckej spisby kultúrna západná slovenčina rozpracúva: od ustálených klíšé a formúl v administratívno-právnych zápisoch, cez úsilie o poetickú dikciu v svetskej i duchovnej piesni až k náboženským traktátom pôvodným i preloženým a k pokusom o umeleckú prózu, o preklady umeleckej prózy a vedecko-popularizačnú spisbu môžeme sledovať dosť pestrú škálu výrazových prostriedkov a niekedy aj veľmi úporného úsilia o adekvátny výraz. Stavba výpovede je niekedy veľmi jednoduchá, schematická, až primitívna, inokedy má živý rečnícky pátos (v kázňach a polemických spisoch) a napokon sa niekedy vypracúva do rozsiahlych a zložitých períód podľa latinského vzoru. Porov. na tento ostatný prípad ukážky:

Dedictwj, které swég Cirkwi Kristus zanechal, gest vstawičné prenasledowánj; ale nagnebezpečnegssé gest to, která ona trpj od tých, který pod gménem Krestianským proti něg bogugú; Kacjrw rozumjm, který že Katoljkw s prawdu prewjssit nemůžú, gich a gegich včenj s luhárstwjm do posskwrny prinést se vsilugú. Abych se w potwrđenjej tégto prawdy dlúho nebawil, kterak za času Swatého Augustýna, a Hieronyma, Katoljkw swaté obyčaje ony potupowali, z toho poznat, že gich Modlárw nazjwali preto, že Mučedlnjkw Památku sláwne ctili, a Swátosti nábožnými Ceremonýami posluhovali. Tak prawda gest, čo pred tým dáwno Irenaeus powedel: že medzi Kacjrmi žáden dokonalý neni, okrem ten, který nagwacssé luhárstwjm wymjsslat wj. O nassých časoch to gisté gest, že když z Lutheránw obecný lidé Katoljcké včenj slissá, wssecko za prawdu vznáwagu; že pak túto Katoljckú prawdu prigat nechcú, tá gest prjčina, že Predikanti tak ohawně Katoljkw a gegich včenj spisugú, že ked by to prawda bylo, giného by Katoljci nezaslúžili, než aby z celého Sweta wykoreněný byli.

(Krestianské Navčenj o Swatém Pjsme, a geho Prawém Smislu, Trnava 1764)

V tomto úryvku si možno všimnúť kladenie určitého slovesného tvaru na koniec vety, postavenie zhodného i nezhodného prívlastku (*jménem krestanským, katolíkúv swaté obyčaje, mučedlníkúv památku*) a rozvinutú vetnú stavbu s náležitým vyjadrením závislosti jednotlivých viet.

Gá Lucyan, nehodný služebnjc Krystw, spítowal gsem se ho; kde nagdeme mjsto, kde gsu swaté tělá wasse? Rekel mi: w prostred roli, která bljsko ge magjre,

a gmenuge se Dellagraba, čo znamená, že služebnjkūw Bozjch. Wtedy sem se naskrze probudjil, a ponjženě gsem prosyl Boha, že gestli wyděnj toto gest od Welebnosti gehu, aby dopustil podruhě, y po tretj abych wyděti mohel. Toto wyděnj bylo w Pátek, a celý ten tyden postjil sem se, do druhého patku, a w nocy podobně, gako prweg, zgewil se mne Gamaliel, rkúce: Proč gsy nessel powěděti Biskupowi Jánowi, čo gsem ti kázal, abys mu powěděl? Odpověděl gsem, rkúce Pane nesměl gsem ponegrw tam gjti, neb se obáwám, žeby se mi toliko smil, a bláznem by mne sudjl byti. Proto sem se modlil Bohu, aby tě y podruhě y po tretj poslal ke mne nehodnému služebnjku swému. Y powěděl mi: Včiň, gako ti mlujm, a wěr vplně, že opravdiwé gsu slowá mé. Toto reknuce smizel; a gá probudjce se, poděkowánj gsem činil Bohu, prosyce, aby gsem y po tretj widěti mohel wyděnj toto. Zostal gsem y potom w postěnj a w tretj pátek, w tu gistu hodjnu gako prw podwakrát, widěl sem ke mne pricházeti Swatého Gamaliele, mně se hrozicýho a hněw swůg vkazugjýho proti mne, a rekel mi: Czo gest za prjčinu, že gsy až dotud zanedbal, a neissel gsy powěděti Biskupowi Jánowi, čo gsem ti byl kázal. Gakowu wymluwu mjti budess pred Bohem w tego wěcy, a gako wfati budess odpusťenj od něho na den sudný, takto gehu zapowrhnuce; poněwáďž zapowrhugjce mne, Boha gsy zapowrhel, nebo čo gá činjm on rozkázal, abych včínil.

(Příklad Žiwota Krestianskeho, Trnava 1768)

V tomto príklade okrem zvyčajných vplyvov latinskej skladby: slovosled (postavenie určitého slovesného tvaru, postavenie prívlastku) a rozvinutej vetnej skladby, možno vidieť aj priamo napodobenie latinčiny v latinských väzbách, napr.: *zjewil se mi rkúce, táto byla příčina, bláznem by mne súdil býti* a mnohé ďalšie.

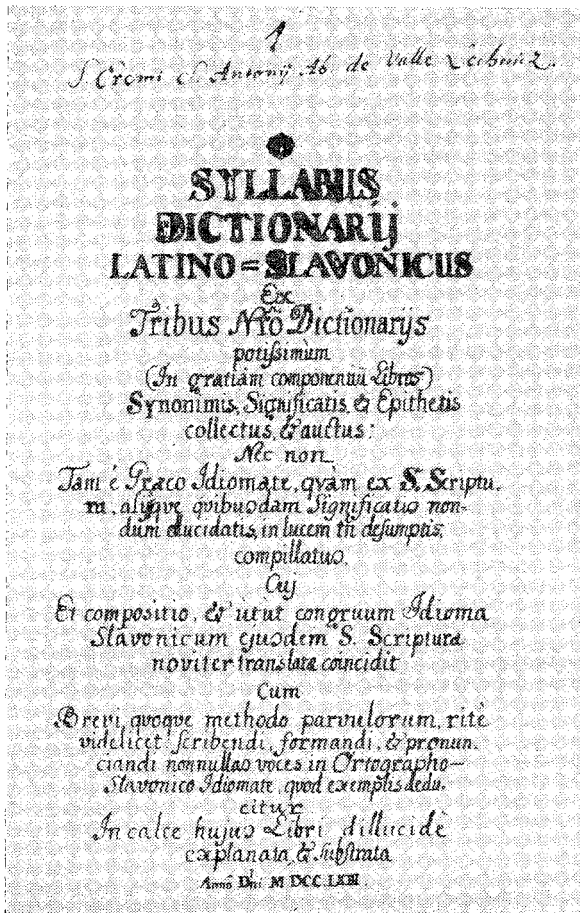
Ako vidieť, vyspelé literárne diela katolíckej spisby majú v podstate tú istú stavbu výpovede, ako je v evanjelickej slovenskej literatúre tých čias, písanej po česky (pozri 4.19).

4.56 O gramatické a pravopisné ustálenie kultúrnej západnej slovenčiny v používaní slovenských katolíkov sa pokúsili vo svojej úprave kamaldulskí mnísi v polovici 18. storočia. Ich normovanie nachádzame v rukopisnom latinsko-slovenskom slovníku a v krátkej gramatike, napísanej v úvode k tomuto slovníku, ktorý sa nazýva všeobecne slovníkom Romualda Hadbavného. Skrátené titul slovníka znie: *Syllabus dictionarii latino-slavonicus ... cum brevi quoque methodo parvulorum, rite videlicet: scribendi, formandi, et pronounciandi nonnullas voces in Orthographo-Slavonico Idiomate*, 1763.

Normu ustálenú týmto slovníkom uplatnili tí istí mnísi v preklade biblie do slovenčiny (*Swaté Biblia Slowénské aneb Pjsma Swatého částka I., II.*). Tento preklad vznikol okolo roku 1750. Zachovaný exemplár prekladu, ktorý je odpisom, pochádza z rokov 1756—1759. Úryvok z textu:

1. A kdiž wyssel Yežyss s kostela, odessel. Y pristúpili Včedlnyci gehu, aby mu ukázali stawen'a kostelné.

2. Ale on odpowjdagjcy powed'el gym: Widjte tyto wssecky stawen'á? Amen wám powjdám, nezanechá se tuto kamen na kamen'ú, ktery by se nezboril.

Titulná strana kamaldulského slovníka,
1763.

3. A kdiž on sedel na Hori Oliwétskéj, pristúpili k němu Včedlnyci geho potagemn'e powjdagjcy: Poweď nám, kedy tyto w'eci budú? a které znamení prjchodu twého bude y skonánj sw'eta?

4. A odpowjdagjcy Yežyss, poweďel gym: Pozorúgte žeby wás kdo neswédel.

5. Nebo mnozy prindú wegménu mém, powjdagjcy: Yá sem Krystus: a mnohých swedú.

6. Nebo slyssat budete bitki, a bitek domňenj. Pozorúgte, žebyste sa nezarmucowali. Néb mosá sa tyto w'eci stati, ale gésse nenj kónca.

7. Nebo powstane národ proty národu a králówstwj proty králówstw'u, a bude morowé nakazenj, y Hlad, y zémské trasenj po mjstách.

8. Ale tyto wssecky w'eci su počátki bolesti.

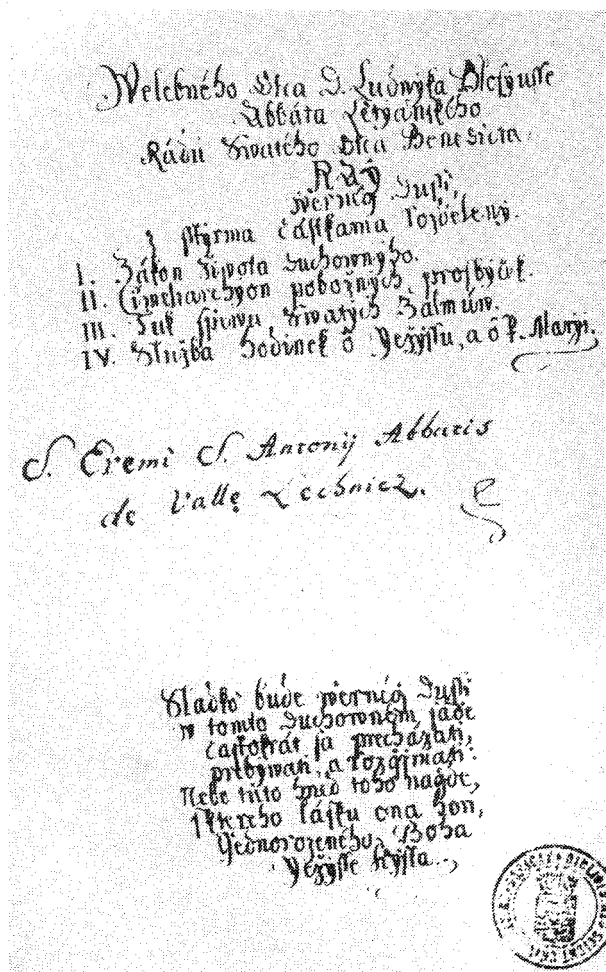
9. Tedy wás odewzdáwat budú k zarmútku, y zabjgat wás budú: y w nenáwisti budete wsseckym národom pregméno mé.

10. A tedy sa pohórssowat budú mnozy, y wéspolek se prezraďowat budú, a w nenáwisti m'et budú wéspolek.

11. A mnozy ffalessny Proroci powstanú, i swedú mnohých.

12. A pon'ewádz se rozmnoží neprávost, ostjdne mnohych láska.

13. Ale kdo zetrwáwát bude až do kónca, tén spaseny bude.

Titulná strana jedného z kamaldulských rukopisov.

Literárna produkcia kamaldulských mníchov bola rozsiahlejšia: v rukopisoch sa zachovalo niekoľko prekladov náboženskej literatúry, a zdá sa, i pôvodné práce...

Preklad Písma (okrem tohto prekladu vyšiel v kultúrnej západnej slovenčine v polovici 18. storočia aj tlačený Nový zákon) a gramatická i slovníková práca, ktoré ho sprevádžali, ukazujú, že kultúrna slovenčina, ktorá sa formuje od 16. storočia

hlavne vo svojej západoslovenskej podobe, v polovici 18. storočia sa začína hodnotiť ako spisovný jazyk vo vlastnom zmysle slova. Kultúrna západná slovenčina, najmä v tej podobe, v ktorej vychádzali tlačené spisy, javila tendenciu stať sa a v druhej polovici 18. storočia sa aj stala hovoreným kultúrnym jazykom Slovákov, hovorenou kultúrnou slovenčinou. Možno sa tak domnievať najmä podľa toho, že Anton Bernolák sa pri kodifikácii svojho pravopisu a hláskoslovnia opierať o ustálenú výslovnosť vzdelaných ľudí z rozličných krajov Slovenska, ako to sám výslovne uvádza vo svojej Orthographii (pozri 5.13). Aj čeština v ústnom obradovom používaní slovenských evanjelikov mala veľa črt kultúrnej slovenčiny (pozri 4.14).

4.57 Pri používaní kultúrnej slovenčiny u slovenských katolíkov treba spomenúť ešte jednu okolnosť z ideologickej oblasti, ktorá sa uplatňovala pri rekatolizačnej propagande. Katolícka propaganda veľmi usilovne oživuje a pestuje cyrilometodskú tradíciu. Pritom sa vychádza z tvrdenia, že katolícku vieru hlásali už apoštolovia Slovákov, Cyril a Metod, a preto že je to viera správna a pravdivá. Táto téza o nepretržitej domácej tradícii katolicizmu oproti mladšiemu luteranizmu sa neustále zámerné vyzdvihovala. (Treba si zasa pripomenúť, že evanjelici vedome pestovali tradíciu o súvislosti reformácie na Slovensku s husitským hnutím. Pozri 4.16). Porov. úryvok z latinského úvodu ku Cantus Catholici (r. 1655):

Náš panónsky národ, za starodávna mnohými veľkolepými pamätnými dielami oslávený, keď za kráľa Svätopluka, sídliaceho na Belgrade, primkol sa ku Kristovi prijímúť vieru, ktorú mu ohlasovali apoštolskí mužovia Cyril a Metod, hoci vynikol v každej zbožnosti, jednako najväčšmi v chválospevoch vynikol ... Tieto náboženské spevy si Panóni natoľko cenili, žeby som priamo povedal, že nenájdeš národa, čo by sa im v tom vyrovnal ... Keďže však tieto spevy, Veľadôstojný Pane, mnoho utrpeli na svojej dávnej kráse tak neprajnosťou času a chybným prepisovaním, ako aj nepriateľskými znetvoreninami a novotami nekatolíkov, podujal som sa ich uviesť na pôvodné znenie, aby sa obnovila zbožnosť panónskeho ľudu, ktorá kedysi prekvitala.

Oživovanie a pestovanie cyrilometodskej tradície, ktoré pôvodne slúžilo najmä ako nástroj náboženskej propagandy, neskoršie, v zmenených osvietenských podmienkach, ba aj pri nástupe meštianstva v 19. storočí stalo sa dôležitým podnecovateľom slovenského národného uvedomenia. Pozornosť učencov, básnikov a neskoršie i publicistov (bez ohľadu na vierovyznanie) sa obrátila k dejinám Veľkej Moravy. To bol dôležitý zdroj inšpirácie pre rast mladého slovenského nacionalizmu.

4.58 Súhrnne teda možno povedať, že už od 16. storočia sa popri češtine formuje živelné aj domáci kultúrny jazyk. Formuje sa na základe češtiny (využívajúc jej spisovné prostriedky), ale súčasne aj proti nej, využívajúc slovenské jazykové prvky. Tento kultúrny jazyk sa používa v rozmanitých funkciách a nie v jednotne kodifikovanej podobe, ale v 17. a najmä v 18. storočí sa kodifikuje aj v tlačených prácach do relatívne pevnej podoby. Používatelia ho pokladajú už za slovenský jazyk a za jeden z javov, ktorými sa prejavuje v 18. storočí slovenská národnosť.

KULTÚRNA STREDNÁ SLOVENČINA V 18. STOROČÍ A NA ZAČIATKU 19. STOROČIA

4.60 Zvýšený rozvoj kultúrnej strednej slovenčiny sa začína už v 18. storočí, keď po vyhnaní Turkov a po porážke ostatného Rákócziho stavovského povstania (r. 1711) nastal vnútorný pokoj. Vtedy sa i napriek ťažkej hospodárskej situácii znovu začína relatívny rozvoj stredoslovenských banských miest, oživuje sa obchod a remeslá, konsoliduje sa poľnohospodárstvo. Stredná slovenčina sa vtedy najmä na svojej oblasti začína znovu rozvíjať ako kultúrny jazyk. V oblasti administratívno-právnych písomností jej využívanie a význam klesá (pozri 4.43), ale základný význam nadobúda v umeleckej literatúre širokých kruhov slovenských vzdelancov. Ide o anonymnú poéziu, ktorá sa tvorila pôvodne v kultúrnej západnej slovenčine, ale od druhej polovice 18. storočia a najmä na začiatku 19. storočia sa stávala hlavným jazykom tejto poézie kultúrna stredná slovenčina. Hoci tu ide o umelú poéziu, je nesporná súvislosť medzi touto umelou poéziou a ľudovou poéziou. Je napríklad známe, že slovenské ľudové tance i s príslušnými piesňami prenikali od 16.—17. storočia do hornouhorskej šľachtickej spoločnosti. Z druhej strany treba rátať s dávnym prenikaním umelej poézie medzi ľud a so zlúdením viacerých skladieb.

4.61 Umelé piesne stredoslovenského typu sa vyznačujú koncom 18. a na začiatku 19. storočia tým, že sa prikláňajú svojou stavbou k stredoslovenskej ľudovej piesni. Také sú napr. piesne Alexandra Szentkeresztyho a Ondreja Novotu, ako ich zaznačuje Ján Kollár vo svojich *Národných spievankách*. Porov. jeden z týchto textov (v prepise E. Paulinyho):

Švárne kone, pekné voly,
sena, žita do stodoly,
v dome príležitosť,
pekná úrečitosť,
mal som vše dosť.
Ach, mal som, mal, než som zmarhal,
cudzie ženy som miloval,
pekné nevestičky
a švárne paničky
som pestoval.
Nevesty sú zluo nešťestia,
keď ťa zvedú, zle ťa uctia.
I mňa tak uctili,
všeckého zlúpili,
dosť užili.
Dost užili, dost zlúpili,
zlúpeného potupili,
když komora prázna,
sotvi ťa kto pozná,
nik neuzná.

Ostatnia grešla v mej kasi,
 kde sú moje dobré časy?
 Moja dobrá vuoľa,
 mnohým vdečná bola,
 už zhynula.
 Richtik je moja odplata,
 plešina, diera, záplata,
 zarastená brada
 a pustá zahrada,
 tradarada.
 Boli časy, ešte budú,
 ešte na mňa nezabudnú,
 prejde čas nešťestí,
 bude bez nerestí
 SZENT-KERESZTY.

Okrem týchto skladieb, v ktorých možno zistiť pôvodcu, je v Národných spievankách množstvo iných skladieb umelého pôvodu, ktoré majú zreteľne stredoslovenský ráz. Stredoslovenské básne má v Národných spievankách aj Karol Kuzmány (Štyri častky roka) a Samo Chalupka (Koníku moj vraný, Nárek slovanský, Píseň vojenská). Napísali ich dávno pred zavedením strednej slovenčiny ako spisovného jazyka. O prenikavom uplatňovaní strednej slovenčiny ešte pred Štúrovou kodifikáciou svedčí aj to, že falzá Kollárových Národných spievaniek sú zapísané v strednej slovenčine. Ide o skladby s incipitmi: *Neďaleko od Trenčína* (Parom a Ratka — I, 5), *Tam okolo Strečna* (Vily — I, 8), *V daždi, v plušti na ulici* (Zmok. Škrata — I, 9), *Od Blatnice k Čerňakovu* (Tátoš bez gemby — I, 15), *Počkajme, šuhajci* (Sobieski a Turek — I, 34), *Lietali, lietali dva orli nad nami* (Píseň Rákócioho pluků — I, 40), a ešte niektoré ďalšie. Všetky tieto texty uverejnil J. Kollár v oddiele, ktorý je venovaný starobylým skladbám. Lenže ich podrobnejší rozbor ukazuje, že tieto texty skladali Kollárovi súčasníci. Významné pri nich je, že sú zapísané v strednej slovenčine. U ich skladateľov teda panovalo presvedčenie, že stredná slovenčina je tá „pravá“, dnes by sme povedali národná podoba slovenského jazyka.

Stredná slovenčina sa teda začiatkom 19. storočia vo svojom používaní šíri aj za svoje nárečové hranice. V 18. storočí a začiatkom 19. storočia sa stredná slovenčina v kultúrnom využívaní zreteľne javí ako prostriedok nadnárečového kultúrneho styku.

KULTÚRNY JAZYK NA VÝCHODNOM SLOVENSKU

4.70 Ako sa už spomenulo v 4.27, do jazykových pamiatok na východnom Slovensku sa neraz v hojnej miere dostávajú aj východoslovenské jazykové prvky, ba často ide — najmä v 17. a 18. storočí — o čisto východoslovenský zápis. Tento fakt svedčí o tom, že v tomto období sa v celospoločenskom styku na východnom

Slovensku hojne uplatňuje domáce nárečie. Najmä od polovice 18. storočia sa to prejavilo v niekoľkých smeroch. Príčiny sa uviedli v 4.06 a 4.27.

4.71 Východoslovenskí kalvíni od polovice 18. storočia začali používať ako obradový jazyk vo všetkých cirkevných úkonoch zemplínske nárečie. Najdôležitejšie tlačené práce v tomto nárečí sú: *Mali catechismus*, 1750; *Hlasz pobosnoho spéványá*, 1752; *Svetoho Davida Králya a proroka szto i pedzesátz soltári*, 1752; *Radosztz sertza pobosnoho*, 1758; *Agenda ecclesiarum reformatorum*, 1758 (udáva sa vždy rok prvého vydania). Tieto knihy boli tlačené v zásade maďarským pravopisom a zmeny, ktoré sa v priebehu času uskutočňovali v maďarskom pravopise, zasahovali aj do nových vydaní slovenských kalvínskych tlačí. Spôsobili to úzke cirkevné spojenie slovenských a maďarských kalvínov. Uvedené knihy boli tlačené od samého začiatku latinokou.

Tento písaný jazyk nebol normovaný nejakou príručkou, iba na druhej strane titulného listu knihy *Radosztz sertza pobosnoho* sú vytlačené ukážkové typy písma (veľká a malá abeceda, kurzíva), vyznačené sú dlhé a krátke samohlásky, zložky a jediná spoluhláska označená diakritickým znakom, t. j. 's (= ž).

Z jazykovej stránky ide o takmer čisté zemplínske nárečie, iba s nepatrnými stopami češtiny a strednej slovenčiny. V textoch sa označuje dĺžka. Doteraz nie je celkom vysvetlené, či to odráža vtedajší stav v zemplínskych nárečiach (to pokladáme za pravdepodobné), alebo či ide o vonkajší vplyv, napr. vplyv češtiny. Dnes totiž vo východoslovenských nárečiach okrem malých výnimiek dĺžka samohlások nejstúje, ale podobné využívanie dĺžok ako v kalvínskych tlačiach (a trochu aj v kamaldulskej biblii) je dnes vo východogemerských slánskych nárečiach. Príklad textu (podľa opisu Petra Királya):

Mali catechismus: Tretza tsesztz. O vzdetsnosztzi. Z. Kelyo Prikazóv jeszt u Prave Boszkém? O. Dzesetz. Z. Jak se rozdzelyuju? O. Na dva Tábli: kdze persá, Boszku lyúbosztz: a druha blyisnoho nosoho(!) lyúbosztz v szebe zavéra. Z. Tzo nakazuje BUOH u persém Prikázanyu? O. Abi smi lyem v jednom szpravodlyivém Bohu úffál, joho na pomotz vzivál i joho se bál. Z. Tzo rozkazuje v druhém? O. Abi smi jomu szlúsél dlyá volyi joho, nye prék obrazóv, abo dajakich lyudzkich nályezkóv. Z. Tzo rozkazuje v trettém? O. Abi já o Bohu, o joho svetém Menu, i volyá tzo k nyomu prinályesi, pobósnye i z velyiku tsesztzu hutorél, na szlávu Mena joho, blyisnim pobudoványé. Z. Tsi nye slyebodno tus se prisahatz? O. Pravotná prisaha se nye zakazuje, kedí velyiká potreba primusuje, i v stsiréj szpravodlyivosztzi budze: Bo prisaha kázdomu harskányu konyetz urve.

Prepis do diakritického pravopisu: Treca česc. O vdzečnoscí. Z. Keľo Prikazóv jest u Prave Boském? O. Dzešec. Z. Jak še rozdzeluju? O. Na dva Tábli: kdze peršá, Boskú lúbosc: a druhá, bľížnoho našoho ľubosc v sebe zavéra. Z. Co nakazuje BUOH u peršem Prikázaňu? Abi žmi ľem v jednom spravodľivém Bohu úffál, joho na pomoc vzivál, i joho še bál. Z. Co rozkazuje v druhém? O. Abi žmi jomu slúžel dľa volí joho, ňe prék obrazóv, abo dajakich ľudzkich náľezkóv. Z. Co rozkazuje v trettém? O. Abi já o Bohu, o joho švetém Menu, i volá co k ňomu prináľeží, pobóžňe i z veľiku čescu hutorél, na slávu Mena joho, bľížňim pobudováňe. Z. Či ňe

šľebodno tuš še prišahac? O. Pravotná prišaha še ňezakazuje, kecu veľka potreba primušuje i v šćirěj spravodlivosci budze: Bo prišáha káždomu harškányu koňec urve.

Poznámka. Podľa návodu v knihe Radosztz ... „é bere se za í“, teda é sa má vyslovovať ako í. V prejšie sme zachovali písanie é.

Príčina, pre ktorú začali kalvíni používať svoje domáce nárečie ako náboženský obradový jazyk, bola v tom, že čeština, ktorá bola u slovenských protestantov obradovým jazykom, nebola na východnom Slovensku dostatočne udomácnená, preto bola pre ľud málo zrozumiteľná, a teda nezodpovedala požiadavkám, ktoré sa kládli na kultový jazyk u protestantov, t. j. aby to bol domáci ľudový jazyk. K ľahkému udomácneniu východoslovenského nárečia vo funkcii kultového jazyka prispela aj okolnosť, že domáce nárečie malo v tejto oblasti viacej ako inde už dovedty funkcie celospoločenského nástroja dorozumievania.

Slovenskí kalvíni používali náboženské knihy vo svojom nárečí až do začiatku tohto storočia, ba tlačili si svoj spevník aj v USA. Prvé vydanie *Slovenského kalvínskeho spevníka* v spisovnej slovenčine vyšlo r. 1918 v Pittsburgu. Ostatné vydanie tohto spevníka v zemplínskom nárečí je z r. 1923. Dnes používajú slovenskí kalvíni len spisovnú slovenčinu.

4.72 V čase štúrovských ľudovýchovných snáh napísal dr. Ján Andraščík v šarišskom nárečí protialkoholickú brožúru *Šenk paľenčeny* (r. 1845). Brožúra mala veľký úspech a bola vydaná niekoľko rás aj po autorovej smrti, ba M. M. Hoďza ju prepísal a vydal aj v spisovnej slovenčine.

Okrem toho vychádzali v polovici minulého storočia a na začiatku tohto storočia v šarišskom nárečí rozmanité knihy pre ľud, najmä kalendáre, a vychádzali aj učebnice pre národné školy.

4.73 Slováci v Amerike sa začali koncom minulého storočia národne uvedomovať, organizovať sa, a preto začali vydávať aj noviny. Keďže najviac Slovákov bolo z východného Slovenska, začali vychádzať tieto noviny najprv vo východoslovenskom nárečí. Sú to najmä tieto: *Amerikánszkoszlovenszké novini* (od r. 1886), *Szlovjak v Amerike* (od r. 1889), *Slovenské noviny*, *Šľebodný Orel*. Niektoré z týchto novín zanikli, ale pokiaľ sa udržali dlhšie, boli vydávané neskoršie v spisovnej slovenčine.

4.74 Maďarské vládnuce kruhy sa častejšie pokúšali využívať fakt, že spisovná slovenčina sa pre nepriaznivé spoločenské podmienky ujímala na východnom Slovensku pomalšie a že namiesto nej sa v celospoločenskom styku hojne využívali miestne nárečia, na rozlomenie slovenskej národnej jednoty. Na tieto ciele bol založený roku 1907 časopis *Naša zastava*. Týmto účelom slúžil aj ľudovýchovný a kultúrny spolok. Program celej akcie možno vyčítať priamo z článkov *Našej zastavy*. Porov. úryvok (*Naša zastava*, roč. I, č. 2; podľa odpisu A. Miškoviča):

A žebi som še švetfe a rozumne vislovil, naš cil ne je inši, jak narod šariški od všickich falečnih prorokoh ohranic a ošlebodzic. Mi sme gazdove, oreme, šejeme, žneme, a hvalime Boha, ked nam požehnanu urodu udzeli, mi aňi Russi, aňi Moskafe, aňi Svatopluci bic nehcame. Naša Uherska krajina — je na švece najkrajša — naša uprimna matka, ktoru serdečne milujeme. Ked potrebno, jak šariške Uhri, za ňu i život dame. Šariška a maďarska reč je každodzenna naša modlitba. Na to nej še ušiluju pan Redaktor — žebi „Naša zastava“ narod šariški v pobožnosci, v prace, v duvernosci a uctivosci proci kraľa a krajini zotrimala. Narod naš Uherski nej doma pracuje. Amerika to ne žim naša.

Politicky sa koncom prvej svetovej vojny do tejto akcie mimoriadne zaangažoval Viktor Dvortsák, keď východných Slovákov proklamoval za osobitný „slovjacki“ národ. Tento pokus oživil aj v čase druhej svetovej vojny, keď početné východoslovenské dediny pripadli k Maďarsku. Ale celý tento pokus bol už vopred odsúdený na neúspech, lebo nedoceňoval vedomie národnej jednoty u všetkých Slovákov.

4.75 V súvislosti so vznikom Maďarskej sovietskej republiky sa utvorila aj Slovenská republika rád, a to v oblastiach východného Slovenska. V miestnych tlačových orgánoch *Naša červená zastava* (Prešov), *Košické červené noviny* sa používalo východoslovenské nárečie.

Porov. ukážku (podľa prepisu Petra Király):

Proletare šveta : spojce še ! ... Vihľašene samostatnej slovenskej radnej republiky !
Víceztvo Proletariatu, Koňec otroctva ! ... Proletare, braca ! Dosc nas blažňeli
a klamaňi, napozatim še ňedajce. Dosc vas ujarmovali a tlačiňi, vecej vas ňebudu.
Kommunisticki proletariat, s ktorim še rozpoznace, je vašim ošleboditeľom a prace-
ľom ... Vlada do rukoch pracujuceho chudobneho ľudu še dostala. Odebraňi sme
velkim panom a bohačom to, co od vas viciskali, teraz z jich majetku še budu placic
šťatne vidavki, a vi male gazdove od terhoch ošlebodzene budzece.

(Naša červená zastava, I, č. 1)

Východoslovenské nárečie sa používalo na východoslovenskom území aj v letá-
koch. Pravdaže, úradnou rečou Slovenskej republiky rád, ako aj jazykom jej
ústredného orgánu *Červené noviny* (Budapešť) bola spisovná slovenčina.

4.76 Ale východná slovenčina, presnejšie zemľínske nárečie, sa ešte dnes
používa ako spisovný jazyk gréckokatolíckeho slovenského obyvateľstva Juhoslávie.
Toto obyvateľstvo sídli v niekoľkých obciach Báčky a Sriemu. Najdôležitejšie sú
osady Báčsky Kerestúr a Kocura. Do terajších svojich sídlisk sa presťahovali spolu
s emigračným prúdom zo Slovenska na Dolnú zem. Ich najstaršia osada (Kerestúr)
bola založená asi pred 200 rokmi.

Títo Slováci sa pokladajú za Ukrajincov, svoju reč píšu cyrilikou. Majú svoje
základné školy, svoj kultúrny spolok a vydávajú vo svojom jazyku noviny, kalendáre
a ľudovýchovnú literatúru. Ich jazyk je prvý raz normovaný gramatikou dr. Gábora

По владу др. Костельника и др.
Бачванско-руској бешеди

ГРАМАТИКА

БАЧВАНЬСКО-РУСКЕЈ БЕШЕДИ.

НАПИСАЛ:

Др. ГАБОР КОСТЕЛНИК.

ВИДАВАЧ И ВЛАСИТЕЉ:

Руске Нар. Просвитне Дружтво

РУСКИ-КЕРЕСТУР.

СРЕМ. КАРЛОВЦИ

СРПСКА МОНАСТИРСКА ШТАМПАРИЈА

1923. — 58.

Titulná strana diela Gábor Kostelnika: Gramatika bačvaňsko-ruskej bešedi (1923).

Kostelnika: Gramatika bačvaňsko-ruskej bešedi (Srem. Karlovci 1923). Porov. ukážky:

Z gramatiky Gábor Kostelnika:

Перше слово. Не мог сом тоту граматикү написац так кратко, як ше обично пишу граматики, назначени за народни школи. А то пре тоти причини:

1. Граматика диялекту, хтори так далеко од кнїжковой бешеди, як наша

бачвансько-руська бешеда муши буц ширше написана уж прето, же би ше могло розпознац, дзе заправо спада тот диялект? яки у ньому цудзи елементи? и одкаль вони походза?

2. По моей думи тота граматика мушела буц так написана, же би отверала драгу до кніжкового руско-українського языка, як тиж до сербского чито горватского языка; а прето тота граматика муши и глібше и ширше бешеду розпатрац.

Пре тоти причини ест вельо койцо у тей граматики, цо заправо написание за учительох, а не за ученікох. Осетни учитель льегко розлучи едно од другого. Але и того, цо заправо написане за учительох, учитель льегко годзен преповесц ученіком з висших класох — при добрей нагоди и нераз у иньшей фурми, як воно ту у кніжки виповедзено.

Ukážka z novín Ruske slovo:

Широка конференция Українцох. В недзелю 18 мая по поладню У Кули у Културним доме отримана широка конференция Українцох зос Босней, хтори после ошлебодzenia прешли до Бачкей. На конференції было присутно 450 делегатах хлопох, жени, омладинци и омладиники, заступени зос Керестура, Коцура, Вербасу, Косанчича, Змаева и других валалох и салашох.

Конференцию отворел товариш Токарек Теодор, у краткей бешеди поздравел присутних и придал слово народному посланікови Михалови Ковачови хтори у своей бешеди поздравел у мено СНО-а присутних и винес историйску борбы и патні Українського и нашого народа за време старих буржоизких и капиталистичких режимох, дзе под назадним водством баш найвещей страдали роботніци пролетери наших Українцох заведзени и спредзени да ше боря за фашизам за лични интереси поединих попох и неприятельох нового порядку.

Вон гварел: «И нешка ище тот напатени народ вельо заводза и страша да не идзе по драги по хторей треба. Неприятеле нашого народа присташе Волошина и Гитлеровой України, але треба да отвориме очи хто су тоти людзе и да ше проци таких отворено бориме. Их уж вельо нет. Да вериме до новей Югославии, до ей народней власци бо то власц роботніка и селянина, да ступаме до наших организацийох Синдикатах, АФЖ, Омладини и Фронта бо лем то нам гаранция за очуване тековинох народноошлебодительней борби и чуваню шлебоди роботніка и селянина. Потребно да ше повяжеце зос Руску Матку — наглашел Ковач, бо нас ніч не роздвоєе лем скорше нашо и познейше ваше приселене зос истей жеми Карпатскей України, дзе у чежких обставинох нашо оцове у своїм чежким живоце и патных гледали полешчане за свой обстанок, але лепши и щешлівши живот нашол наш народ у СССР, после велькей Октоберскей револудії, захвалюючи Леніну и Сталіну и большевицкей партії а добил своєю подполне уединене после побиди над Фашизмом у Отечественей борби захвалюючи Советскей Армії.

Úryvok zo stanov osvetového a vzdelávacieho spolku Ruska Matka.

Член 1. — Меню дружства: «Руска Матка» у ФНРЮ.

66. Oj, lučka...

Ой, лучка...

Arr. Vinko Žganec

Andante con moto

lučka želje- na

mf Oj, lučka, lučka, lučka željena, paslo mi na

nej *p* dzivce je-le-nja, *f* dziv-če je-le-nja, paslo mi na
dziv-če

nej *p* dzivce je-le-nja, *f* dziv-če je-le-nja.
dziv-če, dzivce je-le-nja, dzivce je-le-nja.

Oj, lučka, lučka, lučka željena,
Paslo mi na nej dzivce jelenja.

Ой, лучка, лучка, лучка желена,
пасло ми на ней дзивче еленя.

Nje bul to jelenj, bula to sarnja,
Pričekaj, dzivce, pol raka na mnje.

Не бул то елень, була то сарня,
причekaй дзивче, пол рока на мне.

Ja bi čekala račok, pol druha,
Ti bi me nje vžal, hanjba bi bila.

Я би чекала рачок, пол друга,
ти би ме не вжал, ганьба би була.

Halub na dube žalošnje džube,
že toto dzivce mojo nje budze.

Голуб на дубе жалошње джубе,
же toto дзивче мојо не будзе.

Член 2. — Штредовиско дружтва: Руски Керестур — Войводина.

Член 3. — Подручје діялносци Дружства: Руска Матка розвива свою діялносц медзи Русинами на цалей території ФНРЮ.

Член 4. — Задача «Рускей Матки»: отримовац единство културно-просвітней роботи при русинскей народностней групи у ФНРЮ; културно-просвітне подзвивованіе народу, зос розвиваньом и ширеньом науки, спосовательства и уметносци, як и одховйованьом просвітниць кадрох и културних роботнікох.

Дальша задача «Рускей Матки», да видзигуе и розвива културне сотрудництво русинскей народностней групи зос другими народами Войводини и ФНРЮ и да по тей драги преглібуе и утвердзуе братство и единство шиских народох ФНРЮ. «Руска Матка» будзе у своей роботі водзис рахунку о общих просвітних проблемох народних власцох и будзе настояц, да ше тоті задачи остваря.

Do tohto spisovného jazyka prenikajú srbské slová a v ostatnom čase aj ukrajinizmy.

Vznik tohto spisovného jazyka a národa si treba vysvetliť tým, že v čase odchodu jeho príslušníkov na Dolnú zem (Báčka vtedy patrila k Uhorsku) nezastihla ich v Zemplíne ešte slovenská národná integrácia. Preto pri formovaní národného vedomia sa stalo určujúcim faktorom gréckokatolícke náboženstvo (ruska vira, stara vira), ktoré mali ešte v Zemplíne zhodné so susednými Ukrajincami.

Literatúra

BÁLENT, B.: Bardejovské katechizmy z rokov 1581 a 1612. Turč. Sv. Martin, nákladom P. Fábryho 1947.

BÁLENT, B.: Prvý pokus o spisovnú slovenčinu. Turč. Sv. Martin, Matica slovenská 1944, 28 s.

BANIK, A. A.: Ján Baltazár Magin a jeho politická, národná a kultúrna obrana Slovákov roku 1728. Sborník LVO SSV III, Trnava 1936, s. 119—295.

BRTÁŇ, R.: Historické piesne. Bratislava 1953.

DORULA, J.: Z histórie slov špán — kňahňa (kňahyňa) — kňaz. Slovenská reč, 38, 1973, s. 349—356.

DORULA, J.: O jazyku slovenskej feudálnej národnosti v 15.—18. storočí. Jazykovedný časopis, 28, 1977, s. 46—52.

DORULA, J.: O maďarčine na Slovensku a o preberaní slov maďarského pôvodu do slovenčiny v období predbernoľákovskom. Studia Slavica Hungariae, 17, 1971, s. 91—105.

DORULA, J.: O jazyku administratívno-právnych písomností obdobia predbernoľákovského. Studia Slavica, 3, 1968, s. 333—352.

DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977, 136 s.

ĐUROVIĆ, J. P.: Evanjelická literatúra do tolerancie. Turč. Sv. Martin, Matica slovenská 1940, 418 + 13 s.

HORECKÝ, J.: Hadbavného Stručný úvod. Jazykovedný sborník, 4, 1950, s. 174—192.

HORVÁTH, P.: Slovenská národnosť v 16. a 17. storočí. Historický časopis, 28, 1980, s. 364—380.

JANKOVIČ, V.: Prvý slovenský preklad celého Pisma svätého. Verbum, 1, 1946—47.

KOTULIČ, I.: K pojmu „kultúrna slovenčina“. Zborník FF UK. Philologica, 23—24, 1971—1972, s. 293—305.

KUCHAR, R.: Nárečový charakter administratívno-právnych písomností Turčianskej župy zo XVI. storočia. Jazykovedný časopis, 10, 1969, s. 227—241.

KUCHAR, R.: K vývinu slovenskej právnej terminológie. Slavica Slovaca, 4, 1969, s. 276—290.

KIRÁLY, P.: A kelet szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Budapest, Akadémiai kiadó 1953.

- KRAJČOVIČ, R.: K problematike formovania kultúrnej západoslovenčiny. Zborník FF UK. Philologica, 14, 1962, s. 67—101.
- MÍŠIANIK, J.—ECKHARDT, S.—KLANICZAI, T.: Balassi Bálint szép magyar komédiája. — A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Budapest, Akadémiai Kiadó 1959.
- MÍŠKOVIC, A.: Nový spôsob maďarčenia Slovákov. Náš národ II, 1944, s. 65—88.
- NOVÁK, L.: Levočská škola a kultúrna stredoslovenčina. Nové obzory, 18, 1976, s. 293—360.
- PRAŽÁK, A.: Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrova. Praha, nákladem Gustava Voleského 1922, 484 s.
- RAPANT, D.: K počiatkom maďarizácie. Diel prvý, Bratislava, FF UK 1927. Diel druhý, Bratislava Zemedelské múzeum 1931.
- VARSIK, B.: Husiti a reformácia na Slovensku do Žilinskej synody. Bratislava, FF UK 1932.
- VARSIK, B.: Národnostný profil Uhorska a národnostné aspekty protihabsburského odboja. Historický časopis, 26, 1978, s. 63—75.
- VÁŽNÝ, V.: Z trnavské slovníkové a mluvnické literatury před Bernolákem. Bratislava, 10, 1936.
- VILIKOVSKÝ, J.: Cantus Catholici. Bratislava, 9, 1935.

5) BERNOLÁKOVSKÉ OBDOBIE

5.0 Úvod. Hoci sa už v predchádzajúcom období v polovici 18. storočia stretávame s pokusmi kodifikovať spisovnú slovenčinu (kamaldulskí mnísi, pozri 4.56), možno za vydarenú pokladať iba akciu, ktorá sa koncom 18. storočia v súvisе s osvietenstvom spája s menom Antona Bernoláka.

Osvietenstvom sa nazýva veľký myšlienkový prelom, ktorý predchádzal nástupu protifeudálnych síl a čiastočne sa s ním prekrýval. Radí sa sem nielen reformistické úsilie absolutistických panovníkov a osvietených prívržencov vysokej feudálnej hierarchie, ale aj slobodomyseľné snahy príslušníkov nastupujúcej meštianskej triedy. Nejde tu teda o jednoliate hnutie. Jeho pozoruhodnou črtou bolo, že jeho idey sa uskutočňovali prostredníctvom hierarchicky najvyššie postavených vrstiev. V polovici 18. storočia bolo celkom jasné, že feudalizmus sa dostáva u nás do definitívnej ťažkej krízy. Uskutočnenie osvietených myšlienok malo byť liekom na odstránenie tejto krízy.

V oblasti vedy a umenia znamenalo osvietenstvo emancipáciu vedy a umenia od náboženstva a úsilie vybudovať najmä prírodné vedy na exaktných metódach a bádateľských postupoch. Z hospodárskeho hľadiska šlo o odstránenie tých krikľavých nedostatkov feudalizmu, ktoré viedli štát do záhuby, lebo znižovali poľnohospodársku výrobu a znemožňovali rast remeselnej a priemyselnej výroby. Z politického hľadiska šlo o zvýšenie pracovnej aktivity širokých mas a o zlepšenie ich hospodárskeho a vzdelanostného stavu.

5.01 Reformy, ktoré možno nazvať osvietenými, začali sa už za Márie Terézie v polovici 18. storočia, keď prehraté vojny s Pruskom ukázali vnútornú slabosť rakúskej ríše. Hoci reformy Márie Terézie boli veľmi „krotké“, t. j. nepresahovali najnevyhnutnejší rámec, v Uhorsku sa zväčša neuplatnili pre spiatočnicky odpor šľachty, ktorý panovníčka nevládala prekonať. Zápečnícke lipnutie uhorskej, vtedy už zväčša a neskôr úplne šovinisticky orientovanej maďarskej šľachty na tzv. starodávnych slobodách poznačilo vlastne vývin Uhorska — nás zaujíma slovenská časť — až do konca prvej svetovej vojny. Ostrejšie tempo nadobudli osvietené reformy za Jozefa II., ale komplikovaná medzinárodná situácia a prudký odpor uhorskej šľachty donútili Jozefa II. väčšinu dekrétov pred smrťou (r. 1790) odvolať. V platnosti ostal iba tolerančný patent (r. 1781) a patent o zrušení nevoľníctva (r. 1785). Pozri aj 4.44.

Po vypuknutí Veľkej francúzskej revolúcie (r. 1789) a po smrti Jozefa II. nastáva reakcia. Ostrejší kurz proti slobodnejším demokratickým myšlienkam v štátnej a cirkevnej administratíve nastal najmä po odhalení sprisahania uhorských jakobi-

nov (r. 1795). Uhorskí jakobíni sa grupovali spomedzi mešťianstva a šľachty. Viacej jakobínov pochádzalo zo Slovenska. Vo svojich názoroch vychádzali z ideí Veľkej francúzskej revolúcie. V ich prostredí vznikol voľný slovenský preklad Marseillaisy, zapísaný v bernolákovčine.

5.02 Osvietenské snahy sa na Slovensku prejavovali veľmi rozmanite. Pozri aj 4.16, 4.17, 4.57. Prejavovali sa aj u význačných slovenských učencov tých čias, akým bol Matej Bel, bádateľ s európskou prestížou (do jeho kruhu patrí aj jazykovedec Pavel Doležal). Osobitne treba pripomenúť Františka Adama Kollára, ktorý pôsobil ako expert na viedenskom cisárskom dvore.

Formovanie slovenskej národnosti v 18. storočí prechádza na Slovensku do svojej ostatnej fázy. Proti predchádzajúcemu obdobiu, keď sa slovenské národnostné vedomie prejavovalo iba náhodne a sporadicky, podkladá sa existencia slovenskej národnosti v 18. storočí aj vedeckou argumentáciou v historických prácach (Ján Baltazár Magin, Juraj Papánek, Juraj Sklenár, Samuel Timon), ekonomickým a politickým úsilím (F. A. Kollár, J. Bencúr, Samuel Tešedík, Daniel Lehocký), kultúrnymi, organizačnými a publikačnými snahami (Ondrej Plachý) atď. Formovanie slovenskej národnosti sa končí, začína sa formovanie novodobého slovenského národa.

5.10 História bernolákovského pohybu. Hnutie, v ktorom sa prejavilo zavŕšenie predchádzajúceho národnostného vývinu a ukazoval sa začiatok novej etapy vo vývine, bolo hnutím, ktoré sa spája s menom Antona Bernoláka. Ideologicky nadväzuje toto hnutie na výsledky národnouvedomovacieho procesu, ktorý sa uskutočňoval v slovenskom spoločenstve v zvýšenej miere najmä v druhej polovici 18. storočia, a súvisí s jozefínskymi osvietenskými snahami aj s jazykovým a národnostným úsilím mešťianskych a slovenských vzdelaneckých vrstiev, pravdaže, ďaleko tieto snahy prekračuje a vo svojich výsledkoch patrí už k novému vývinovému obdobiu.

Jedna z osobností, ktoré bezprostredne predchádzali počín Antona Bernoláka, je Jozef Ignác Bajza (1755—1836), dolnodubovský farár, ktorý sa usiloval ešte pred Bernolákom kodifikovať spisovnú slovenčinu. V jednom svojom epigrame s pýchou hovorí:

Milé Towarištwj! wiš, tú česť
sem gá mál,
Bich prwný ke kňihám
Slowáckim led lálam.

Už v roku 1782 napísal *Epigramy*, ktoré vtedy pre zákrok cenzúry nevyšli, r. 1783 mu vyšiel prvý zväzok jeho hlavného diela *René mládenca Prihodi a Skúsenosti*.

V týchto a ďalších svojich dielach uplatňoval svoj „slowáckí“ jazyk. Jeho pravopisu a gramatike chýbala pevnejšia a odôvodnenejšia kodifikácia, hoci zrejme mal v úmysle kodifikovať všeobecne rozšírené formy jazyka. Na konci úvodu k svojmu románu *René mládenca Prihodi a Skúsenosti* píše:

Usilowal gsem sa nisstmeňég, kolik možnosť bila, wsse to, čo naglepsse gest

wibirati: ten totižto chodnik w zrozenég slowákuw reči držíc, který rozum, a obecním aspon základum nagblížněgssý gest; a odtúď wssecki wssađe ňepotrebností, a darremností gak w gmenách, a slowách, tak ay w slowíčkách (litterách) gsem odrezával, a odwracal. Po druhe: k lechčegssemu, a od morawsko-českého rozdílnému čítaňý pokládel gsem dwognásobné znameňý, gedno nad litterámi, které sami w sebe zňegú (vocalis) a to gest: bi sa tá littera za sebú spogeními podlížila; druhé pak nad tími, které z druhími tolik zložené hlas swúg magú, (consonans) čo znať dáwá: bi meko bili wirečené na príklad uherských tích, které podle seba magú: y.

Nech dá Nebe, bi mdlá moga moc wtipněgssích, a učelegssích oči otevrela, ku zadržáňý prinagmeňég, gazika maferínskiho! který že posawáď mezi wssemi ginssími posledný gest, to ňe pre swú, než pre nassu trpí winnu.

Zdá sa, že Bajzova kodifikácia nebola len jeho osobnou záležitosťou, ale že sa používala aj na farách v okolí Dolného Dubového (napr. v Smoleniciach).

5.11 O tom, že snahy zaviesť slovenčinu ako spisovný jazyk neboli v 18. storočí iba osihotenými akciami jednotlivcov, svedčí aj diskusia v Prešpurských novinách r. 1786. Jeden čitateľ tam žiada, aby tieto noviny boli vydávané po slovensky, „jako mi okolo Prešpurka, okolo Skalici alebo okolo Trnavy rozprávame“. O niečo neskoršie zasa iný čitateľ žiadal, aby sa „Hungaro Slavonico idiomate noviny písali, a né s tým tvrdým českým štylusom, lebo ho naše ženy naskrze ňerozumejú“. Na túto tému sa v novinách otvorila diskusia, v ktorej sa objavil iba jeden príspevok obhajujúci češtinu. Teda už pred Bernolákovým vystúpením sa vyhraňovali v otázkach spisovného jazyka dve protichodné stanoviská.

Anton Bernolák (1762—1813).

Vystúpenie Antona Bernoláka a jeho skupiny bolo objektívne podložené tým, že národné uvedomenie vzrástlo do takej miery, že samostatný slovenský spisovný jazyk sa stal už nevyhnutným. Za bezprostrednú aktuálnu príčinu, pre ktorú vznikol slovenský spisovný jazyk v tomto čase v kruhu mladých teológov v bratislavskom generálnom seminári, pokladá sa potreba mať celoslovenskú jednotnú formu jazyka, ktorá by sa používala v náboženskej pastorácii. Spisovný jazyk by bol síce vznikol aj bez tejto bezprostrednej príčiny, ale pre rozvoj a spoločenskú záväznosť bernolákovčiny nijako neslobodno podceňiť fakt, že za Bernolákovým činom stála celá jedna generácia mladých kňazov. Tí boli jednak spoločenskou bázou, na ktorej bernolákovský spisovný jazyk vznikol, a tí potom aj bernolákovčinu pestovali, rozširovali a na svojich pôsobiskách boli tým organizačným činiteľom, ktorý zabezpečoval bernolákovčine spoločenskú platnosť. Predpoklady takej kodifikácie spisovného jazyka, akú uplatnil Anton Bernolák, boli v kultúrnej západoslovenčine, ktorá sa za Bernoláka hojne využívala v slovenskej katolíckej spisbe, v administratívno-právnych písomnostiach a v umelej poézii už vlastne ako spisovný jazyk, ako sme na to už poukázali.

Anton Bernolák a jeho skupina odôvodňovali na začiatku svoj počín veľmi jasne a jednoznačne: Keďže všetky národy majú svoj spisovný jazyk a literatúru, je nevyhnutné, aby aj Slováci mali svoj spisovný jazyk. Vychádzalo sa tu často z názoru, že slovenčina kedysi veľmi prekvitala, ale že pre neprajnosť časov a lenivosť našich predkov upadla. Napríklad Ondrej Mesároš, farár v Dubnici, r. 1786 píše:

Lingvam nostram condam fuisse in suo flore dubitare vix licet. Scimus enim ante incursionem Hunnorum seu Hungarorum penes Nationem Slavonicam fuisse sceptum, et amplissimam Dominationem, quam ordinarie sequitur reliquos splendores inter etiam splendor dominantis lingvae.

Že náš jazyk bol kedysi vo svojom kvete, o tom pochybovať sotva slobodno. Ved vieme, že pred vpadnutím Hunov čiže Maďarov vláda a veľmi rozsiahle panstvo bolo v rukách národa slovenského, s čím spolu išla medzi inými hodnotami aj hodnota panujúceho jazyka.

Takéto názory mali aj iní, napr. Jozef Ignác Bajza, Anton Bernolák, Ján Hollý.

5.12 Anton Bernolák vychádzal z predpokladu jedného slovanského národa a jazyka, ktorý je starobylý, veľmi rozšírený, slávny, vznešený a krásny, a preto aj Slováci musia svoj jazyk „uhorskoslovanský“ pestovať, pretože ho pestujú znamenite ostatní Slovania. Okrem toho tvrdil, že slovenčina je zo všetkých slovanských jazykov najbližšia matke reči (slovanskej).

5.13 Pre celkovú koncepciu, z ktorej A. Bernolák vychádzal pri kodifikácii spisovného jazyka, je charakteristické, že ako zo základu vychádzal z úzu vzdelancov, zo živej reči. Za prvoradú pokladal výslovnosť a z nej sa mal odvodzovať pravopis (*Cum natura et origine prior sit pronuntiatio, quam scriptio ...* — pretože svojou prirodzenosťou a pôvodom prvšia je výslovnosť ako písanie ... Orthographia, s. 7). Na otázku, ktorá výslovnosť (vlastne, ktorý rečový úzus) je správna, odpovedá:

Ea (sc. pronuntiatio, E. P.), dicimus, quae in locis a Bohemis, Moravis, Polonis, et Hungaris distinctis est in usu. Bohemiae namque et Moraviae contigui ex hujus idiomate trahunt aliquid; sicut Polonicam fere aemulantur, qui in ejus terminis degunt, omnium autem crassissime loquuntur mixtim cum Hungaris habitantes, verba sunt celeberrimi Mathiae Belii in praefatione ad Germanicam Grammaticam suam, § 3. Sed etiam in indicatis locis non tam plebis, quam cultorum literatorumque, ac Bohemismum minime affectantium (quorum consuetudo et usus uniformis, non tyrannus, ut aliqui volunt, sed canalis potius et vehiculum Linguae dici debet) pronuntiatio pro norma accipienda est (Linguae slavonicae ... orthographia, s. 8).

Tá (t. j. výslovnost je správná, E. P.), hovoríme, ktorá sa používa na miestach vzdialených od Čechov, Moravanov, Poliakov a Maďarov, lebo, a to sú slová slávneho Mateja Bela v predhovore k jeho nemeckej gramatike, § 3: „tí, čo susedia s Čechmi a Moravou, z tejto reči si niečo vyberú, práve tak aj poľštinu temer nasledujú, ktorí žijú v jej blízkosti, ale najneokrôchanejšie rozprávajú tí, ktorí žijú zmiešaní s Maďarmi.“ Ale aj na označených miestach netreba prijať pre normu výslovnosť ľudu, ale vzdelancov a literátov a takých, ktorí najmenej horlia za češtinu (ich návyk a úzus je jednotný, nie je diktátorom, ako niektorí chcú, ale skôr žľabom a vozom pre jazyk).

Rovnako dôležitý je aj ďalší citát z tej istej strany:

Interim cum non omnis cum iis, quorum pronuntiatio accurata, vereque Slavica est, eruditus viris colloquendi habeat occasionem: recurrendum erit ad secuturum una cum Grammatica Dictionarium Slavicum, mutua virorum eruditorum (quorum singuli ex diversis Pannoniae locis oriundi de patriae suae Slavismo testes omni expectione majores agere possunt) opera confectum. Observandae dein etiam sunt regulae paragraphis sequentibus proponendae (Orthographia, s. 8).

Pravdaže, nie každý má možnosť hovoriť s tými učenými mužmi, ktorých výslovnosť je vzorná a skutočne slovenská, preto treba sa utiekať o radu a dať sa viesť Gramatikou i Slovenským slovníkom, ktorý je utvorený spoločnou prácou učených mužov (z ktorých všetci, keďže pochádzajú z rozličných miest Slovenska, môžu vystupovať bez výnimky ako znamenití svedkovia slovenskosti svojho rodiska). Napokon treba sa pridržať pravidiel, ktoré budú vyložené v nasledujúcich kapitolách.

Ako z týchto citátov vyplýva, A. Bernolák chcel vziať za základ tú slovenčinu, ktorá je najmenej zasiahnutá vplyvom cudzích jazykov, a na podporu svojho stanoviska uviedol podrobný citát z Mateja Bela. Ale nijako sa z toho nemôže robiť záver, ako sa na to doteraz všeobecne usudzuje, že za najvhodnejšiu uznáva strednú slovenčinu. Hneď totiž výslovne uvádza, že prameň, z ktorého pri kodifikácii vychádza, je mu úzus vzdelanca. Citát z Mateja Bela (uznávanej vedeckej authority a protestanta; protestanti boli za češtinu, a preto mu bol Matej Bel veľmi vítaný) je mu dobrý iba na to, aby odôvodnil a podoprel svoje stanovisko, ktoré rozvádza ďalej, že totiž najsprávnejšia je tá výslovnosť (vlastne: ten jazykový úzus) vzdelancov, ktorá je najmenej zasiahnutá češtinou. Bernolákovo stanovisko je v časoch osvietenstva jedine možné. Vtedy ešte nebolo možné uvažovať o tom, aby základom spisovného jazyka, teda jazyka, ktorý používa aj vládnuca trieda, bola reč poddané-

ho ľudu. V spoločenských podmienkach, v ktorých bernolákovský pohyb vznikol, je potom celkom pochopiteľné, že za východisko sa vzala kultúrna západoslovenčina, a to najmä v tej podobe, v akej sa formovala v trnavskom centre a v tlačenej katolíckej literatúre. Pretože však Bernolák chcel kodifikovať slovenský spisovný jazyk, postavil sa sčasti aj proti tejto kultúrnej západoslovenčine, najmä však proti tomu, čo v nej pokladal za české prvky. V tomto svojom úsilí mal ďalšiu oporu: hovorený jazykový úzus vzdelancov. Citát z Bernoláka totiž veľmi jasne ukazuje, že úzus, ktorý kodifikoval, bol nielen písomný, ale aj hovorený. Hovorený úzus nemal síce veľkú spoločenskú záväznosť, veď sám Bernolák hovorí, že nie každý má možnosť počuť túto vzornú výslovnosť. Ale jednako treba s ním rátať, lebo na základe hovoreného úzu zavrhuje Bernolák vo svojom pravopise niektoré zrejme české prvky (ř, ě, au, ů) a na základe hovorenej reči si vysvetlíme v Bernolákovej kodifikácii niektoré stredoslovenské prvky, pre ktoré nemal vzor v staršej trnavskej tlačenej literatúre.

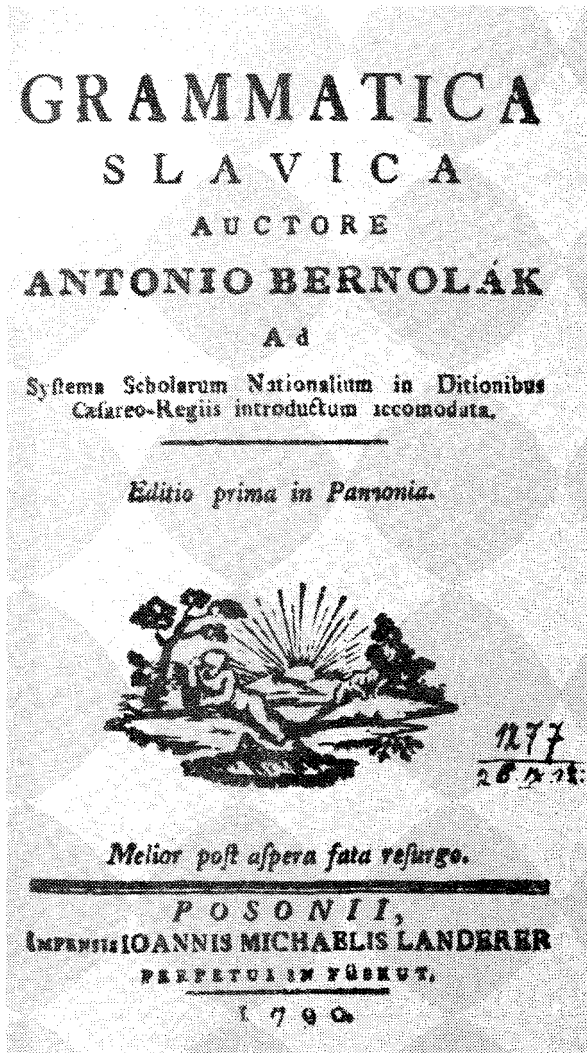
V tejto súvislosti treba znovu uviesť, že názor, ktorý sa húževnate udržiava, akoby A. Bernolák bol kodifikoval západoslovenské nárečie z okolia Trnavy, je chybný.

5.14 Bernolákovský pohyb mal z hľadiska spisovného jazyka a z kultúrneho a politického hľadiska dve fázy. Prvá fáza trvala od osemdesiatych rokov až do konca storočia. Znamená prvý a základný rozkvet celého hnutia v zmysle osvietenom. Ale roku 1789 vypukla Francúzska revolúcia, roku 1790 umiera Jozef II. a roku 1795 bolo odhalené a brutálne potlačené jakobínske sprisahanie v Uhorsku. V tomto čase nastáva odlev tohto hnutia, tlak z úradných i cirkevných miest proti liberálnym tendenciám u bernolákovcov sa zväčšuje. Ale v tomto čase útlaku sa vykryštalizúva jasne pokroková a novátorská zložka bernolákovského hnutia, hoci hnutie ako celok prežíva krízu, z ktorej sa celkom už nespamätalo. V tomto období A. Bernolák zúfale hľadá možnosť vydať svoj Slovár.

Svoj slovník prepracoval a celý prepísal v čase od 1796 do svojej smrti až sedemkrát. V situácii, ktorá sa stávala po smrti Jozefa II. z národnostného hľadiska pre Slovákov čoraz komplikovanejšou (pozri 4.44), usiloval sa Anton Bernolák vo svojom úvode k Slováru z r. 1796 maďarským úradom vysvetliť, že Slovár bude napomáhať Slovákom naučiť sa aj po maďarsky. Zákonný článok č. VII z r. 1792 totiž určoval, že ovládanie maďarčiny je predpokladom pre zastávanie verejných úradov. Definitívny text úvodu bol prepracovaný až po smrti A. Bernoláka. Vtedy už maďarizácia tak pokročila, že autori redigovaného úvodu pokladali za potrebné vložiť do neho niektoré formulácie, ktoré dnes — keď si neuvedomujeme vtedajšiu situáciu — vyzerajú ominózne. Tieto formulácie sa pripisovali Bernolákovi, a preto bol A. Bernolák tendenčne a nehistoricky obvinený z maďarónstva. Takéto pomýlené názory sa objavili aj nedávno.

Druhá fáza a nový rozvoj bernolákovského hnutia a bernolákovského spisovného jazyka nastáva v čiastočne zmenených podmienkach v dvadsiatych až štyridsiatych rokoch 19. storočia, keď vystupuje básnik Ján Hollý, vychádza almanach Zora a vôbec vystupuje mladšia generácia bernolákovcov, ovplyvnená už novými prúdmi nastupujúcej buržoázie.

Titulná strana diela Grammatica slavica od Antona Bernoláka (1790).

5.20 Charakteristika bernolákovčiny. Anton Bernolák kodifikoval svoj spisovný jazyk v týchto dielach:

Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum..., Bratislava 1787.

Linguae slavonicae... orthographia, Bratislava 1787.

Grammatica slavica, Bratislava 1790.

Etymologia vocum slavicarum, Trnava 1791.

Slowár Slowenski, Česko-Latinsko-Ňemecko-Uherski, Budín 1825—1827.

Prvé dve diela vydal anonymne. O jeho autorstve sa dozvedáme tak, že sa k týmto

dielam hlási neskoršie (*Grammatica slavica*, Praefatio XV). Zo spolupracovníkov, ktorých mal pri svojich prvých dvoch dielach, treba spomenúť ako najvýznamnejšieho Antona Kubicu. V dvoch exemplároch Dissertácie sa totiž našlo venovanie Antona Kubicu, z ktorého časť znie: *Opusculum praesens, junctis laborum, ingeniorumque viribus cum Fido Amico Antonio Bernolák elaboratum...* (Toto dielko, spoločnými silami práce i umu s verným priateľom Antonom Bernolákom vypracované...). No isteže radili a diskutovali tu aj iní chovanci generálneho seminára bratislavského, ako sa na to naráža v príslušných miestach Dissertácie.

Aj princípy Grammatiky a základný materiál pre slovník boli už pripravené vtedy, keď sa vydávala Dissertácia; prispievali tu svojou radou, resp. dodávali tu materiál viacerí, ako o tom zreteľne svedčí sám Bernolák v Dissertácii (pozri vyššie citát zo s. 8: „... treba sa utiekať o radu a dať sa viesť Grammatikou i Slovenským slovníkom, ktorý je utvorený spoločnou prácou učených mužov, z ktorých všetci, keďže pochádzajú z rozličných miest Slovenska, môžu vystupovať bez výnimky ako znamenití svedkovia slovenškosti svojho rodiska“). Bernolákovská kodifikácia bola teda dielom kolektívnym, opierala sa o úzus, pravdaže, vedúcu a rozhodujúcu úlohu aj v práci, aj v samotnej kodifikácii mal tu A. Bernolák. Preto mu nijako autorstvo diela upierať nemožno, no z druhej strany je nesporné, že jeho dielo malo kolektívnu oporu.

5.21 Hlavné zásady Bernolákovskej kodifikácie sú tieto:

V pravopise (a čiastočne hláskosloví):

1. Odstraňuje rozdiel v písaní y — i; ponecháva len i, í. Odôvodňuje to tým, že ide o ten istý zvuk (*vocales y et i eundem sonum habent*), a preto používanie dvoch znakov je zbytočné. Tvrdosť a mäkkosť spoluhlások treba vraj označovať na spoluhláskach, nie na samohláskach, ktoré za nimi nasledujú. Ľudia, čo tak činia, podobajú sa tým, ktorí by vyvesili viechu na susednom dome, nie na svojom, a tak by chceli dať najavo, že majú víno na predaj.

2. Mäkkosť t, d, ň, l sa označuje vždy. Hlásky t, d, ň, l sa vyskytujú v bernolákovčine približne v tom rozsahu ako v strednej slovenčine. Vo všeobecnosti sa však v Slowári používanie ň, l v stredoslovenskom rozsahu umenšuje. Ale aj v Grammatike sa l používa vcelku menej ako v dnešnej spisovnej slovenčine.

Používanie hlások t, d, ň, l v bernolákovčine najzreteľnejšie ukazuje, že tu nejde o trnavské nárečie, pretože tieto hlásky v trnavskom nárečí nie sú (t, d' je tu zmenené na c, dz: *cicho, dzeci*; ň a l je zmenené na n, l). Zavedenie hlások t, d, ň, l v takom rozsahu, ako je v strednej slovenčine, ukazuje na to, že do hovoreného úzu kultúrnej slovenčiny prerážali vtedy už stredoslovenské jazykové prvky.

3. Píšu sa veľké písmená pri všetkých substantívach a pri iných výrazoch, ktoré sa vzťahujú na osoby: Král, Telo, Zem, Dwere, Oři, Gegich, Uctiwi, Wisokoučení atď.

4. Predložky s a z sa píšu podľa výslovnosti: z Adamom, s Kaplnki, s Kupcom, s ňim.

5. Hlásku j píše ako g, cudzie q, x píše ako kw, ks, gz: Kwintilian, Kwintus, Kserkses.

6. Hláska g sa píše ako ģ.

7. Zavádza skupinu šč: ešče, púščať (ale má aj prípady so št).

5.22 Ostatnými svojimi pravopisnými pravidlami A. Bernolák odstránil definitívne niektoré tradičné bohemizmy, ktoré sa ešte miestami vyskytovali aj v trnavských tlačiarňach, ale dávno už neboli pravidlom. Tak odmieta ako nesprávne písanie *j* v platnosti dlhého *í*, zavádza teda písanie: *chodí, číňí, cťí* atď. Písmeno *v* používané na začiatku slova namiesto *u* (tzv. *v-clausum*) odstraňuje a káže písať *u*: *umrel, ňumrel, učení, Úd, Úskost* atď. Odôvodňuje nesprávnosť písania *au* namiesto *ú* (káže písať *ú*: *Lúka, múdri*), rovnako tak odôvodňuje odstránenie písania *ě, ů, ř*, písmená *s, š* treba písať jedným písmenom a netreba rozoznávať rozmanité *s*.

O niečo neskôršie v knihe *Ňečo o epigrammatéč... (1794)* navrhuje sám Bernolák (spolu s Fándlym), aby sa namiesto *w* a *g* písalo *v* a *j*. Ale tento úzus sa zaviedol (spolu s latinkou) len neskôršie.

So spôsobom písania, ktorý kodifikoval A. Bernolák, sme sa stretli už dávnejšie, ale nesústavne v katolíckej spisbe 17. a 18. storočia. Bernolákovou nespornou zásluhou bolo, že svoj pravopis odôvodnil, vniesol do neho systém a jednotné hľadisko. Dokonca aj s označovaním mäkkosti *d, t, ň* pred *e, i* možno sa stretnúť už pred Bernolákom, ale okrem Bajzu, ktorý tu má systém, boli to iba zriedkavé a nesústavné prípady.

Bernolákov spôsob písania je zásadne odlišný od pravidiel bratského pravopisu v tom, že Bernolák pokladá za kritérium písania výslovnosť. V tejto veci je A. Bernolák v pravopise novátorom. Ale aj bez tejto okolnosti značí Bernolákova kritika a jeho úpravy nesporný pokrok proti vtedajšiemu českému pravopisu (napr. odstránenie *j* v platnosti *í*, odstránenie *v-clausum*).

Aj v hláskosloví sa A. Bernolák opieral o „úzus vzdelancov“. Z toho vyplynulo, že má dvojtvary stredoslovenské a západoslovenské. Napríklad pri jerových striedniciach — najmä v tvaroslovných príponách (pozri ďalej) — má často stav stredoslovenský, tak isto má stredoslovenské tvary *Rakita, Rala, Rasocha, Ráždí* atď., ale tieto tvary (okrem *rala*) prenikajú zo stredného Slovenska ďaleko na západ, takže ide o stredoslovakizmy iba pôvodom. Bernolák nepozná dvojhlásky (iba v gramatických prácach má niekoľko dvojtvarov s *-ie-*: *meťgem, wedgem, Ďgevča* atď.). Za výrazný stredoslovenský prvok treba však pokladať používanie *t, d, ň, l* približne v takom rozsahu, ako je v strednej slovenčine.

5.23 Vo svojej gramatickej práci sa A. Bernolák opieral o predchádzajúcu literatúru českú i slovenskú. Staršie poučky však dopĺňal a spresňoval. Napríklad jeho delenie skloňovania podstatných mien je nové a lepšie vystihuje jazykovú skutočnosť než staršie delenia, lepšie aj člení slová do slovných druhov ako jeho predchodcovia atď. Ale podstatný význam jeho Grammatiky a Etymologie je v spracovaní samotnej látky. Tu Bernolák postupuje samostatne, podlieha vzoru svojich predchodcov iba v nepatrnej miere. Jeho morfológia je celá slovenská, českých prvkov je v nej veľmi málo. Pritom sa uňho uplatňujú prednostne tie tvary, ktoré sú nielen západoslovenské, ale aj stredoslovenské. Aj tento úzus prerážal už v staršej trnavskej spisbe, ale u Bernoláka sa uplatňuje dôsledne. V gramatike napr. zavádza tvary

1. inštr. sg. mask. a neutra *-om*: *s Pánom, Sluhom, Sudcom, Kuraťom, Srdcom*;
2. lok. plur. mask. *-och*: *na Pánoch, Duboch*,

3. lok. sg. mask. a neutra adj. -om: *na peknom, na pánovom, na ňom*,

4. zákl. tvar préterita s vkladným -o-: *πέκολ, trásol* atď.

Za západoslovenské prvky možno pokladať lok. sg. mask. a neutra: *na Pasi, na Nosi, w Klášteri, na Massi, na Železi*, a inštr. sg. fem. na -ú: *Z Owců, Osobú*. Ale v Grammatike má aj tvary typu *Owcow, mnow*.

Za tradičné prvky v morfológii možno pokladať jednak jednotlivé tvary s českými hláskoslovnými zmenami, napr. vok. sg. *Spasiteli, Odplatiteli*, prechodník a prídavné sloveso *učic, trhagic, volagici, trhagici*, dat. a lok. sg. fem.: *Noha — Noze, Praha — Praze, Mucha — Muše, Strecha — Streše, Blcha — Blše, Láska — Lásce, Matka — Matce, Straka — Strace* atď.

V Slovári sa však mnohé tvary, ktoré sú uzákonené v Grammatike, hodnotia ako nárečové alebo chybné. Také sú napr. tvary s dvojhláskou *ie*: *Ďgewča, Ďgeta*, tvar inštr. sg. mask. na -om (v Slovári -em: *s Pánem*), tvar lok. sg. mask. a neutra -om (v Slovári -ém: *w swatém Písme, w Dome mém*), vkladné -o- v partic. l-ovom (v Slovári -e-: *pekcl, tlúkel, trásel, pásel* atď.). Pretože Bernolák koncipoval Slovár v tom istom čase ako Grammatiku, treba pokladať tieto odchýlky za výsledok zásahu druhej osoby už po Bernolákovej smrti.

5.24 Zákrok cudzej ruky neumožňuje presne zistiť Bernolákov originál Slovára, hoci tá podoba Slovára, v ktorej bol vytlačený, zodpovedá asi vcelku Bernolákovým názorom. Bernolák sledoval svojím Slovárom najmä ten cieľ, aby dal slovenčine normatívny slovník. Vylučoval zo slovej zásoby slová, ktoré pokladal za neslovenské alebo vulgárne, a namiesto nich navrhol slovenské slová, alebo tvoril nové slová. Za vulgárne pokladal niekedy aj stredoslovenské slová. Tak napríklad nesprávne a vulgárne sú slová a tvary: *jalša (Gelša)*, *harmánek*, čes. řmen, heřmáněk (*Hermánek*), *omša (Mša)*, *rtuť (živé Strébro)*, *ďasno (Gasno)*, *taliga (Kára)*, *Ambrella (Nádeštec, Náslunec)*, *Bochen (Pecen)* atď. (V zátvorke sú slová, ktoré Bernolák pokladal za správne.)

Vo svojom Slovári Bernolák dosť tvoril nové slová a hojne slová odvodzoval, a to bez ohľadu na to, či sa tieto odvodeniny aj používali. Tak utvoril a odvodil napr. tieto slová: *Bláznomluvec, Celosrdečnost, Dwochbog* (súboj), *Každodeňníček* (diár), *Obcizneseň* atď., *Abeceda: Abecedár, Abecedárnik, Abecedník, abecedárni* atď. (až 15 odvođenín).

Tento balast zatláča do úzadia vzácny materiál, ktorý v Slovári je. Bernolák využil pre svoj Slovár staršie slovenské slovníky (zdá sa, že použil aj Hadbavného slovník), použil aj české a maďarské slovníky, neustále excerpoval literatúru (vyexcerpoval napr. celého Fándlyho a odborné slovníčky a terminológie, ku ktorým sa dostal), má vo svojom slovníku veľmi bohatú synonymiku, má tam asi 1200—1500 prísloví a porekadiel, bohatú a živú frazeológiu, početné ľudové, meštianske a vojenské piesne.

Bernolákov Slovár vyšiel až po smrti svojho pôvodcu, pravdepodobne za výdatnej podpory arcibiskupa A. Rudnaya, v tlačiarni budínskej univerzity. Omylom sa traďuje, že vyšiel nákladom J. Palkoviča. J. Palkovič však redigoval rukopis pred tlačou a staral sa o jeho vydanie. Inkriminované miesta v úvode k Slováru (pozri 5.14) súvisia asi s jeho prácou. Vyšiel v čase, keď prvá generácia bernolákov-

cov už ustúpila a druhá fáza rozvoja bernolákovčiny (J. Hollý, zoristi) ešte nenastala. Druhá generácia bernolákovcov už pracovala v iných podmienkach, ako žil A. Bernolák. Preto už jeho Slovár bol pre nich zastaraný. Takto Bernolákov Slovár zapadol a v literatúre sa hodnotil veľmi často negatívne (už od M. Hattala). V skutočnosti ide o seriózne dielo, ktoré bolo na príslušnej úrovni svojich čias; pre nás má dnes význam najmä svojim synonymickým i frazeologickým materiálom i ako svedok hodnotenia kultúrneho slovníka svojho obdobia. Hypertrofia v odvodzovaní je, pravda, jeho slabou stránkou.

5.25 Spisovná bernolákovčina sa hneď pri svojej kodifikácii veľmi pevne ujala a rýchle sa šírila. Organizačnou bázou bolo *Tovarišstvo literného umeňá* so sídlom v Trnave (začína fungovať od r. 1789), malo svoje pobočné stánky a začínalo s bázou 450 členov. Začiatok práce bol úspešný, hneď na začiatku vyšlo niekoľko kníh (napospol svetského obsahu), roku 1795 sa už začalo uvažovať o vydávaní novín. Ale ako sa už spomenulo, končí sa v tomto období relatívne osvietenké uvoľnenie a začína sa zvyšovať tlak najmä zo strany cirkevnej hierarchie. Aj členstvo Tovarišstva — takmer napospol kňazi — bolo vcelku konzervatívne a bolo i podese- né Francúzskou revolúciou, i tlačenej cirkevnou vrchnosťou, nuž ochladlo v pôvod- nom nadšení. Bernolákovský pohyb stratil svoju spoločenskú základňu. Vydržali v ňom len nemnohí jednotlivci.

Preto sa ani tento jazyk nejako pozoruhodnejšie nemohol rozvíjať. Vyšli v ňom v prvej fáze iba niektoré historické spisy a populárne poľnohospodárske a iné diela Jura Fándlyho, niečo málo umeleckej literatúry a potom početná náboženská literatúra.

No jednako pre rozvoj štýlov spisovného jazyka u Slovákov nebola táto fáza spisovného jazyka bez významu. Jej dôležitosť je v tom, že v nenáboženskej sfére sa obracajú k širokému publiku (ambíciou bernolákovcov bolo zasiahnúť celý národ), opúšťajú zmeravený učenecký humanistický spôsob vyjadrovania podľa latinského vzoru, vnášajú do svojho vyjadrovania pátos, rečnícku živosť a bezprostrednosť hovoreného jazyka. Syntax bernolákovčiny sa v tomto období veľmi často blíži k ľudovej syntaxi.

Porov. text z J. Fándlyho (*Pilní domagší a polní Hospodár*, 1792):

Obetugem a porúčám po druhe tuto knížku pod Ochranu všetkých mogích, Pánow Pátronow a Dobroďincow, pod Ochranu všetkých Predpláťiteľov, a Čítačov, tebe sláwní slowenski Národe, uctiwe a poňizeňe tuto mogu Prácu obetugem, k tebe zñi moga nasledugicá Reč. — Krágaňé! swatu a spasitelnu Mišlenku mali pred trema Roki w prešporském Zámku našeho litterného Umeňá Mišlowñici, a Ochráncove, ktorí z witalčením Oznámením po Kragiňe rozeslaním oznámili, že chcejú wistawif k častegšému Tlačením našich slowenskich, i duchowních i swetskich kních, nowé litterné učené Towarišstwo s Pomocú, a z Dowofením našeg Obidwogég milostiwég Vrchnosći ... Zobudme sa techda pilní Towariši, powstaňme ze Sna Leñiwosći, dopomáhagme k Widáñú našich nowotních slowenskich kních; kdo němóže z Útra- támi, ñech takto chiťi Pero, ñech položí Ruku na Papír, ñech sa zahleďi do Kñihi, a čo si wčil ñetrúfá, to w nasledugicích Časoch Skutkom Swetu preukáže; teto naše prwňé

Frontispice z diela Juraja Fándlyho: Píňní domajši a pojni hospodár, 1792.

(bárs ňe všem po Wúli) Kňiži dagú naším Potomkom do Ruki ukazugicu Rafiku, abí oňi to, čo sme mi začali, dokonali, dokonálejšeg okrásili; uznagú oňi, čo aj mi z Markom Fábiosom uznávame, že gednokaždé litterné Umeňí má těš swóg dčefínský, a tak rečeno šlabikugicí Wek ...

Milí Slowáci! chcetefi mať, v budúcich Stoletách našého Národu chwáľitebné, a pamatlivé Méno, pre toto, a pre Sláwu geho, ešte wás gednúc láskawe, srdečne napominám: podľa možného Spúsobu dopomahagte k Tlačení našinských Kňích; gako gá wám s túto mogú Práci, a Radú dobre pragem, tak wi z wašého Srdca mogému Zdrawí, z waším Usilowáňím mogému Ménu, těš sami sebe, ai waším Blížňím, waším Potomkom, celému našému sláwnému Národu dobre pragte. Dobre sa magte!

Je možné, že aj preto sa pri cenzúre jeho prác vyslovil kanonik Kluch, že sú písané „v hrubom a kuchynskom slohu“ (stilo prorsus pedestri ac culinari). A ešte predtým sa vyslovil o jazyku Fándlyho *Dúwernej zmlúwy*, že „je to kniha, ktorá sa síce snaží vystihnúť zvláštnosti a spôsobnosť slovenského, v Uhorsku používaného jazyka, predsa je vo svojom slohu naskrze sedliacka“ (Liber est qui cum Slavicae per Hungariam usitatae linguae proprietatem et elegantiam exprimere et docere intendat, totus quantum tamen in ejus stilo agrestis est). — Proti tomu zasa bratislavský

seminaristi posmeľujúc Fándlyho píšu mu o jeho štýle, že „*môžeme o Veladóstojnosti povedať, i pravdivo hovorme, že nám Slovákovi sa takýto sloh páči a taký je (nám) vlastný*“ (possemus de Admodum Reverendo dicere, et reuera dicimus, nam talis stilus nobis Pannoniae Slavis placet, et illis genuinus est).

5.26 V neskorších rokoch pôsobil na podobu bernolákovčiny už štúrovský jazyk. Porov. úryvok z diela Štefana Závodníka : *Hlas pastírskí* (Bratislava 1847, s. 42):

A keď v tých špitáloch aj ďalej pojdeme, najdeme aj takých, ktorí skrze pálené a opilstvo ňe len o zdraví lež aj o rozum celkom prišli, to jest zostali blázni, ľudá bez rozumu, jako som aj ňedávno v Novinkách o jednom čítal, ktorí ve svém opilství tak o rozum, obzvlášťne z páleného prišel, a zbavení všeckých zmislóv bol, že v bláznivém svém a opilském stave vezmúc dvoj troj funtoví končítí kameň tak dlho svéj gazďinėj s ňím do hlavi tlkel až jej mnohé smrtedelné rani učínil, potom uchitíc sekeru na role bežal, kde jistého pracovitého gazdu naleznúc po čele s tú sekeru tak uđeril, že ten krvž zalátí hñeď spadnul a zemdlel, naposledí mu nohi uťal, a po odchode krvi aj zemrel. Hle! m. f! Smutné, žalostné následki páleného a opilstva! nejedného už pálené a opilstvo na takéto ohavné, špatné bohaprázdne chodňički dovédlo. A čo sa tomu prihodilo, môže sa aj druhému z vás trafiť.

V tomto texte, ako vidieť, niet už bernolákovského mäkkého *l*. Aj inak sa tento text svojím rázom blíži viac k strednej slovenčine ako klasické bernolákovské texty. Podobne je bez mäkkého *l* nasledujúci text (*Kázen k sláwnemu... Te Deum Laudamus*, Trnava 1849). Porov. úryvok:

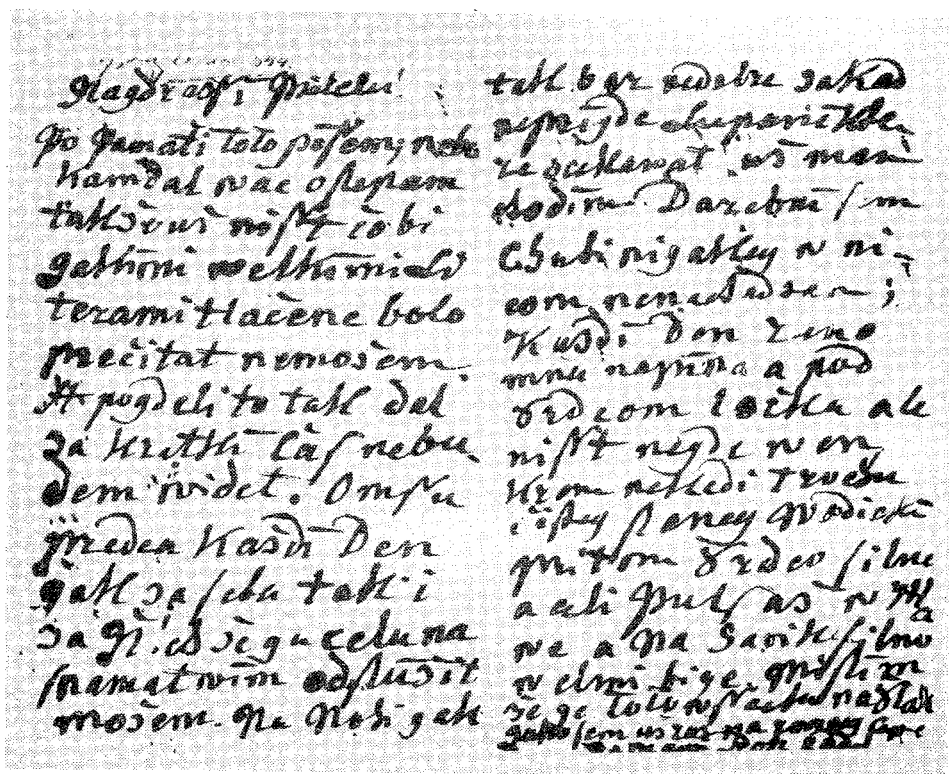
A hle! kdo bi si bol misle?! tito gisti Cirkwi nassey Nepriteli, rázom kepen obracagu, — swé nepravné Ohlase skrze katolických Knezow, kterich len na krátce predtim Blatom hádzali, pre wetssu Wážnost a Platnost, Ludu oznamuwat — zgewné Modlitbí, Pósti, Processie, gakbi P. Boha zklamati a zaslepiti chceli, wikonáwat kážu. Ale Boh sa oklamati nedá. Strassná Nemrawnost, posawád neslichané Zlorečenství, páchané Ukrutnosti — podwedeních a omameních Tisicow newinne wilétá krv, hlasite za Pomstwu do Neba wolala, a Boh sprawedlivi naklonil wolagicím ksebe Ucho Milosrdenstwa, smiluwal sa nad nami — rozkázał Wichorom, a utichli. Zahambeni, zniwočeni su kteří Krála, Kraginu, a nassu nagswateggssú Wíru prenasleduwali.

V tomto texte badať okrem toho zjavný návrat k starším predbernolákovským formám spisovného jazyka v pravopise (používanie zložiek, *y* vo funkcii *j* atď.), v hláskosloví i v tvarosloví. Bernolákovčina tu zrejme ustupuje. Aj v obsahu kázne sa zrejme ukazuje nastupujúca reakcia proti revolúcii.

5.27 No bernolákovčina ani v čase svojho najväčšieho vypätia nestačila sa vypracovať na jednotný spisovný jazyk. Ani autori, ktorých tvorbou sa bernolákovčina vlastne stelesňovala, nezachovávali presne jednotnú normu. Pretože prevažná

a najzávažnejšia časť bernolákovcov pochádzala zo západného Slovenska, v používaní prenikajú do bernolákovčiny aj také západoslovenské prvky, ktoré neboli v norme uzakonenej Bernolákom. Napríklad Jur Fándly má vo svojich spisoch viacej dokladov na západoslovenskú zmenu *t, d' > c, dz*. Možno u neho nájsť doklady ako: *prociwna Příhoda, ciché Leto, prawocá, kláscit, princit* (= klást, príst), *odchodzá, zedzá* (= odchodia, zjedia).

Zo slovníkovej stránky používateľa bernolákovčiny obracali svoju pozornosť k domácim výrazom v nepomerne väčšej miere ako používatelia češtiny na Slovensku. Vyplyvalo to už zo samotnej skutočnosti, že sa pestoval samostatný slovenský spisovný jazyk pre potreby Slovákov. Pre obohatenie slovenského kultúrneho slovníka zavážila najmä tvorba Jura Fándlyho v oblasti praktických štýlov a tvorba Jána Hollého v oblasti vyšších štýlov, najmä básnického štýlu.

Ukážka rukopisu Jána Hollého.

5.28 Často sa kladie otázka, prečo sa bernolákovčina neprijala ako celonárodný spisovný jazyk, prečo bola nahradená spisovnou štúrovčinou. Jedna z príčin sa už uviedla. Rozvoj bernolákovčiny bol zarazený reakciou, ktorá vznikla proti osvieten-

stvu po smrti Jozefa II., po vzniku Francúzskej revolúcie a po odhalení jakobínskeho sprisahania v Uhorsku. Cirkevná hierarchia sa ostro postavila proti novotárskym názorom nižšieho kleru a väčšina kňazstva, ktorá bola prívržencami bernolákovského hnutia, sama cúvla zo svojich pôvodných názorových pozícií. Okrem toho: Kultúrna a hospodárska sila západného Slovenska koncom 18. a na začiatku 19. storočia poklesla. Znovu vystúpila do popredia hospodárska dôležitosť stredného Slovenska, najmä jeho miest. Kultúrna stredoslovenčina sa stala dôležitým prostriedkom nadnárečového spoločenského styku aj mimo územia stredného Slovenska. Kultúrna západná slovenčina na začiatku 19. storočia rapídne ustupovala. Bernolákovčina stratila spoločenský základ, o ktorý sa opierala, keď vznikala.

Tradicie bernolákovčiny sa držali dlho do druhej polovice 19. storočia. Oficiálne prestala bernolákovčina jestvovať roku 1851, keď sa zástupcovia slovenských kultúrnych a politických kruhov dohodli prijať „opravenú“ Stúrovu slovenčinu za spisovný jazyk. Ale ešte pri začiatkoch Spolku sv. Vojtecha (roku 1870) sa ozývali hlasy, že sa treba vrátiť k bernolákovčine. V kazateľskom vyjadrovaní západoslovenských katolíckych kňazov sa donedávna pevne udržiavali jednotlivosti z bernolákovčiny.

Literatúra

BANIK, A. A.: Pomocníci Antona Bernoláka v rokoch 1786—1790 pri diele slovenského literárneho obrodzenia. Kultúra, 9, 1937.

BANIK, A. A.: Rok zo života Juraja Fándlyho. Slovenské pohľady, 66, 1950.

HABOVŠTIKOVÁ, K.: Bernolákov jazykovedné dielo. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava 1968. 445 s.

POVAŽAN, J.: Príprava a vydanie Bernolákovho Slovára. Jazykovedný časopis, 9, 1958.

POVAŽAN, J.: Slovár Antona Bernoláka, Zborník FF UK. Philologica, 10, 1958.

TIBENSKÝ, J.: Počiatky slovenského národného obrodzenia. Historický časopis, 2, 1954.

TIBENSKÝ, J.: K problému hodnotenia bernoláčtiny a bernolákovského hnutia. Historický časopis, 7, 1959.

Jazykovedné dielo Antona Bernoláka. Red. J. Horecký. Bratislava 1964.

RAPANT, D.: Maďarónstvo Bernolákov. Slovenské dielo, 1929—1930.

VYVÍJALOVÁ, M.: Novšie poznatky k Bernolákovmu Slováru a jeho Predhovoru z roku 1796 a 1825. Historický časopis, 16, 1968, s. 475—522.

6) ŠTÚROVSKÉ OBDOBIE

^{19. st.}
6.00 Uvod. Štúrovským obdobím v lingvistickom zmysle slova možno nazvať tridsiate a štyridsiate roky minulého storočia. Začína sa vtedy, keď sa objavili prvé básne písané zámerne strednou slovenčinou (Samo Chalupka r. 1834, Karol Kuzmány r. 1835) a keď Ján Kollár v *Národných spievankách* (r. 1834, 1835) uverejnil početné ľudové piesne v strednej slovenčine a početné umelé piesne a básne v kultúrnej stredoslovenčine. Toto obdobie sa končí roku 1852, keď vyšla Hattalova *Krátka mluvnica slovenská*.

Je jasné, že toto krátke obdobie nemožno chápať bez súvislosti s tým, čo predchádzalo a čo nasledovalo. Ide tu o spoločenské i jazykové súvislosti. Spoločenská súvislosť s predchádzajúcim obdobím sa prejavuje v tom, že štúrovské obdobie znamená isté vyvrcholenie celého predchádzajúceho národnouvedomovacieho procesu. Vtedy sa konštituuje so všetkými svojimi atribútmi slovenský národ. V tejto súvislosti štúrovské obdobie nadväzuje bezprostredne na bernolákovské obdobie a je istým zavŕšením národnouvedomovacieho procesu, ktorý sme sledovali od stredoveku. Z jazykového hľadiska ide o zavŕšenie procesu, ktorý sa prejavil už predtým najmä vznikom bernolákovčiny ako prvého kodifikovaného slovenského spisovného jazyka a vznikom kultúrnej stredoslovenčiny ako živeľne sa formujúceho nadnárečového útvaru kultúrneho styku.

6.01 Toľko by bolo možné povedať súhrnne. Treba však ešte spomenúť celkovú spoločenskú situáciu. Uviedlo sa už (4.46), že slovenský spisovný, resp. kultúrny jazyk vo svojich troch podobách (čeština, bernolákovčina, kultúrna slovenčina) sa stal začiatkom 19. storočia iba literárnym jazykom, t. j. jazykom literárnych prejavov. Jeho využívanie pre administrovanie spoločnosti bolo minimálne a neustále sa znižovalo. To však nebola iba jazyková otázka. V podstate šlo o to, že Slováci sa stali právne i fakticky druhoradým národom, vlastne iba etnickou skupinou, ktorá ako celok so svojím jazykom nemala prístup k riadeniu verejných záležitostí. Uhorská šľachta, ktorá bola vtedy rozhodujúcou silou, reprezentovala maďarský národ a ten podľa panujúceho názoru mal vlastne jediný právo vládnuť a jemu jedinému patrila atribút národa. Ako je známe, Slovákom ako celku sa atribút národa upieral, a to niekedy veľmi brutálne. Preto volanie po jednote literárneho jazyka medzi Čechmi a Slovákmi, resp. medzi slovenskými katolíckymi a evanjelikmi, s ktorým sa v tridsiatych rokoch stretávame — ak sa obmedzovalo iba na tieto postuláty (a v podstate to tak bolo) — nemohlo riešiť situáciu. A ani ju neriešilo.

Pre Ľudovíta Štúra spisovná slovenčina nebola samoučelným literárnym jazykom. Pre neho to bol prostriedok na zorganizovanie príslušníkov slovenského etnika ako

moderného národa, na dosiahnutie mravného a hmotného napredovania Slovákov. L. Štúr, determinovaný svojím vzdelaním i spoločenským zaradením, nie je za revolučné zmeny, ale za plynulý vývin, za „pozdvihnutie ľudu“ z jeho biedy, za dosiahnutie všetkých atribútov, ktoré sú charakteristické pre ľudskú dôstojnosť. Na rozdiel od vlasteneckých staromilcov cíti sa spolu s ľuďom súčasťou národa. To je, napokon, ako dedičstvo Veľkej francúzskej revolúcie, základná téza mladej pokrokovej buržoázie, ku ktorej L. Štúr a jeho skupina patrili. Preto u Ľudovíta Štúra, ale to isté iba v menej vyhranenej forme bolo aj v bernolákovskom hnutí, na ktoré Ľudovít Štúr nadväzuje a ktorého sa cíti pokračovateľom, nejde iba o zavedenie nového spisovného jazyka. Ide o nové chápanie úloh slovenského národa a o úsilie vybojovať mu nové spoločenské postavenie.

Spoločenská i jazyková súvislosť s vývinom, ktorý nasledoval po štúrovskom období, je zrejmá. Z jazykovej stránky ide v poštúrovskom období o rozvoj toho typu spisovného jazyka, ktorý kodifikoval Ľudovít Štúr. Zo spoločenskej stránky ide v novšom období o ďalší rozvoj novodobého slovenského národa. Štúrovské obdobie je teda z každého hľadiska kľúčovým obdobím slovenských dejín. V ňom sa završuje predchádzajúci vývin v istej syntéze a je súčasne aj dôležitým východiskom ďalšieho vývinu.

6.02 Ľudovít Štúr (29. 10. 1815—21. 1. 1856) sa na začiatku svojho verejného účinkovania pridržal dôsledne češtiny. Spočiatku sa dal ovplyvniť Kollárovými

František Gibala: Portrét Ľudovíta Štúra.

názormi na lubozvučnosť češtiny. Dokonca keď roku 1835 vznikla otázka, ako rečou vydať *Plody*, almanach slovenskej mládeže (vyšli r. 1836), L. Štúr miernil radikálnejších druhov, napr. Ctíboha Zocha, ktorí už vtedy boli za slovenčinu. Ale hneď následujúce roky ukázali, že otázka spisovného jazyka je veľmi páľčivým problémom. Otázka zavedenia spisovnej slovenčiny sa nastoľovala čoraz nástojčivejšie. Diskusie o spisovnom jazyku v kruhu štúrovskej mládeže neprestávali, aj keď sa uskutočňovali veľmi dôverne a len z času na čas vybuchovali verejne. Dnes sa všeobecne uznáva, že v úzkom dôvernom kruhu sa rozhodlo o zavedení strednej slovenčiny za spisovný jazyk 14. februára 1843. Odvtedy bolo verejné vyhlásenie stredoslovenského spisovného jazyka iba otázkou taktiky a vhodného času.

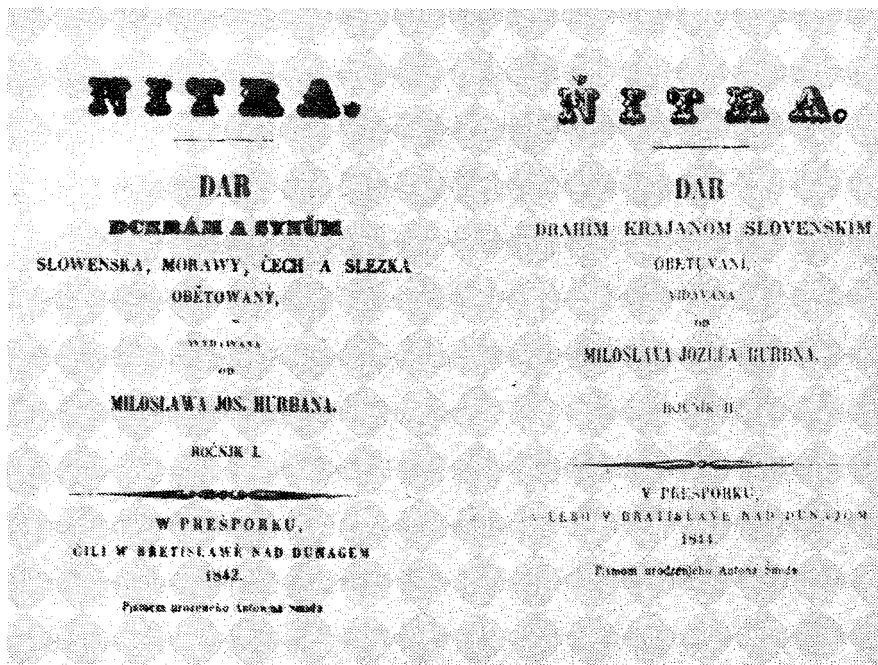
Ďalším dôležitým dátom pre zavedenie strednej slovenčiny za spisovný jazyk je porada vedúcich štúrovskej školy o tejto otázke s básnikom Jánom Hollým na Dobrej Vode v júni 1843. Ján Hollý, ktorého si štúrovci veľmi vážili, plne súhlasil so zavedením strednej slovenčiny. Tým si štúrovci zabezpečili súhlas najväčšieho žijúceho bernolákovca so svojim postupom.

Verejne bola stredná slovenčina vyhlásená za slovenský spisovný jazyk na zasadnutí Tatrána 26.—28. augusta 1844 v Liptovskom Mikuláši. Prvými prácami tlačenskými týmto uznaným spisovným jazykom je báseň Janka Francisciho *Svojím vrstovníkom na pamiatku* (zač. r. 1844) a II. ročník almanachu Nitra (jún 1844).

6.03 Kodifikácia spisovnej slovenčiny na stredoslovenskom základe bola dejinne nevyhnutným faktom. Ako sa ukázalo v predchádzajúcich kapitolách, slovenské etnikum sa i napriek veľmi nepriaznivým historickým podmienkam formovalo na slovenskú národnosť. Spisovným jazykom slovenskej národnosti bola najprv spisovná čeština. No čoskoro sa začala formovať popri nej, a sčiasťky aj ako ďalšia vývinová fáza, kultúrna záposlovenčina, ktorá sa pri rudimentárnych prejavoch moderného slovenského nacionalizmu využila ako východisko pre bernolákovskú slovenčinu. Okrem toho, vzhľadom na osobitný slovenský hospodársky a politický vývin a vzhľadom na danú zemepisnú situáciu, vyvinula sa postupne aj kultúrna stredoslovenčina. Ako sa ukázalo, kultúrna stredoslovenčina bola tou nadnárečovou slovenskou jazykovou formou, ktorá v 18. a na začiatku 19. storočia prevažovala. Pozri 4.60—4.62. Preto keď L. Štúr hľadal nejaký domáci jazykový základ pre spisovný jazyk formujúceho sa novodobého slovenského národa, musel sa nevyhnutne obrátiť cez kultúrnu strednú slovenčinu k stredoslovenskému nárečovému základu.

6.1 **Odôvodnenie kodifikácie.** Jednako však bolo by veľmi poučné skonfrontovať si tieto historické príčiny s odôvodnením, ktoré podali štúrovci. Najsústavnejšie odôvodnenie podal L. Štúr vo svojom spise *Nárečja slovenskuo alebo potreba písajúja v tomto nárečí*. Jeho dôvody možno rozdeliť na všeobecné, slovanské a na interne slovenské. Oba smery argumentácie spolu súvisia.

Pri odôvodňovaní potreby spisovnej slovenčiny vychádzal L. Štúr po prvé z názoru, vtedy veľmi rozšíreného, že Slovania tvoria jeden národ so slovanským jazykom; sú rozdelení na kmene a každý kmeň má svoje nárečie. Kmeňmi v štúrovskom chápaní sú jednotlivé slovanské národy v dnešnom zmysle a nárečiami sú dnešné slovanské jazyky. Podľa L. Štúra svedčí o duchovnej mohutnosti slovanského

Nitra I, 1842; II, 1844.

národa práve to, že je rozčlenený na kmene. Slovanský národ môže rásť a mohutnieť iba tak, keď budú rásť a mohutnieť jednotlivé jeho kmene. Slováci tvoria osobitný kmeň slovanského národa s vlastným nárečím (v dnešnom zmysle slova jazykom). Slovenské nárečie a slovanský kmeň sú odchylné od českého nárečia a českého kmeňa. Slováci sú povinní prispieť k mohutneniu a rozvoju slovanského národa a jazyka. Urobia to najlepšie tým spôsobom, že sa budú starať o rozvoj svojho kmeňa a svojho nárečia. Túto povinnosť majú Slováci i preto, lebo sídlia v pravlasti Slovanov a ich nárečie najlepšie zachovalo pradávne plnozvučné formy slovanského jazyka. Najčistejšia a najpôvodnejšia je práve stredná slovenčina. Lebo ako L. Štúr hovorí (a vtedy to bol veľmi rozšírený názor), „najčistejšje a najpeknejšje po Slovensí hovorí sa vnútri v samých Tatrách, v strjedku ich najzavrenejšom“, „pod stokrjedlatími Tatramí, dávnim hradom a prvosedľiskami Slovanou v Europe“.

No za týmito a podobnými romantickými formuláciami, s ktorými by sme dnes nemohli súhlasiť ani z piety, bolo celkom reálne zmýšľanie. Slováci sa vtedy formovali ako národ, „nastáva pre nich nový vek“, ako často L. Štúr zdôrazňuje. Preto L. Štúr a jeho druhovia celkom správne usúdili, že pre maximálne rozvítie národného, hospodárskeho, kultúrneho a politického pohybu u Slovákov nepostačuje už čeština, že je potrebné použiť spisovnú slovenčinu. Bernolákovčinu nebolo možno prijať, pretože v tom čase bolo už zrejmé, že funkciu celoslovenského spisovného jazyka nemôže spĺňať. L. Štúr sa pri výbere predlohy pre svoj spisovný

jazyk oprel o kultúrnu stredoslovenčinu. Pri výbere strednej slovenčiny za spisovný jazyk nerozhodli ako prvoradá romantické dôvody o zachovalosti a starobylosti strednej slovenčiny „pod stokrjedlatimi Tatrami, dávnim hradom a prvosedliskami Slovanou v Európe“, ako sa niekedy tvrdí, ale veľmi bystrá analýza skutočnej situácie. V tejto analýze L. Štúr zistil, že stredoslovenské nárečia

1. sú najrozšírenejšie a najpoužívanejšie zo všetkých slovenských nárečí;
2. prejavujú najväčšiu životaschopnosť;
3. siria sa aj medzi príslušníkov iných nárečí.

Tieto fakty sa v inej súvislosti uviedli už v kapitole o vývine kultúrnej strednej slovenčiny. Pozri 4.22.

6.20 Štúrova jazykovedná teória. Ľudovít Štúr kodifikoval spisovnú slovenčinu vo svojom diele *Nauka reči slovenskej* (nákladom Tatrina r. 1846); toto dielo sa pripomína už roku 1844. Vedecké a odborné predpoklady na jazykovednú prácu získal L. Štúr na svojich štúdiách v Nemecku u prof. A. Fr. Potta a Franza Boppa (historicko-porovnávacia jazykoveda). Študoval aj názory Wilhelma von Humboldta (základy funkčnej jazykovedy) a plodne využíval Hegelovu dialektickú metódu. Opieral sa, pravdaže, aj o práce Josefa Dobrovského a Václava Hanku.

V dôsledku dialektického chápania javov chápal L. Štúr aj jazyk ako systém, v ktorom sú jednotlivé zložky navzájom späté. Preto odmietal utvoriť spisovný jazyk pomiešaním prvkov viacerých nárečí, ako narádzali niektorí. Hovorí: „Čistuo naše nárečja Slovenskuo je jeden zaokrúhlení celok, ktorí má svoj zvláštni stroj, v ktorom všetko jedno k druhjemu dobre pristáva a každý i najmenší rjad s druhím v tuhom je spojeňi, podobi teda tohto nárečja s druhými zameňovať bolo bi tolko jako tento samorostlí k sebe náležite pristávajúci celok kazíť a hubíť, stroj tento v tomto zložeňi tak jako treba sa pohibujúci rozopínať a pohibovaňu jeho náležitjemu záprahi klást, život teda organickí zastavuvať a prekázat.“

Jednotlivé gramatické javy chápe ako dialektickú jednotu obsahu a formy, veľmi prehýbene podáva výklad gramatických kategórií slovesa, vysvetľujúc ich vzájomnú spätosť atď. Jeho samotný opis hláskovej a gramatickej stavby slovenčiny je pozoruhodný viacerými novými zisteniami. Objavil napr. rytmický zákon o dvoch dĺžkach, správne určil znelostnú neutralizáciu spoluhlások, uplatňoval dôsledne zásadu, že tvary sa tvoria (pri flektívnom systéme) od koreňa a kmeňa (nie od iného tvaru), veľmi pozoruhodne rozpracoval sloveso, podal výstižné pravidlá na tvorenie viacerých tvarov atď. Vcelku sa pridŕžal synchronického stanoviska a znamenite vystíhol živú sústavu slovenčiny. Jeho pravopis je fonologicko-morfologický. Nadväzoval síce na Bernoláka, ale jeho nedôslednosti nepreberal.

Štúrova jazykovedná práca bola na pozoruhodnej výške všeobecnej i slovanskej jazykovedy. Nauka reči slovenskej nebola praktickou gramatikou, ale vedeckým opisom gramatickej stavby slovenčiny. Štúrova práca ako teoretického lingvistu zapadla na dlhší čas do nezaslúženého zabudnutia. Okrem niektorých vonkajších faktorov (averzia niektorých buržoázných bádateľov k Štúrovi ako k pôvodcovi „odtrhnutia“ slovenčiny od češtiny) pôsobil tu najmä fakt, že čoskoro po Štúrovi sa rozvinula mladogramatická teória jazyka, ktorá chápala jazykové javy osihotene a iba v historickej postupnosti. Prívržencom tejto teórie bol, pochopiteľne, cudzí

Čjastka I^{va}.

O h l á s k a c h.

Ako sme povedali, hláski sú základnje čjastki slov, najmenej významnje ale pri tom ako základnje veľmi duoležitje. Hláski sa na dvoje rozchádzajú a to na tak rečenje samo- a spoluhláski. Običnjše sa ten rozdeľ medzi nimi kladje, že samohláski samje sa visloviť množu a spoluhláski bez inšieh t. j. predchádzajúcieh sú nevislovnje, odkiaľ sa i v reči našej volajú, ale toto určenja je nje docela pravdivno, ho ani samohláski bez istjeho príduchu, ktorí sa k „h“ zblížuje, visloviť sa nemnožu, pre ktorú príčinu sa v reči Réckej samohláski na počiatku alebo osobitne stojace vziť alebo tenkým alebo hrubým príduchom znača. Ale určenja toto, trebas je nje docela pravdivno, bije do očí a preto sa ho aj v grammatikách uživa. Určitejsje a pravdivejsje rečeno, samohláski sú hlas ľahsje, čistejsje a tekucejsje visloveni, spoluhláski na proti tomu hlas tvrdsje, otrjasavejsje a hrubsje visloveni, čo kažu ľahko rozozná, keď na príklad „a“ a po ňom „b“ vislovi.

Samohláski sú nasledujúce:

a, i, u,
e, o,
l, r.

V našej reči njet žjadneho „y“, Tam kde Slováci s Poljakmi hraniča na pr. v zadnej Orave počuť ešte vislovenja „y“, ale u inšieh Slovakou sa vonkoncom vjacej neslucha. Všetkje tieto samohláski množu i zdĺženje lili a takto potom silabu, v ktorej stoja, predlžujú. Ale u Slovakou njet tolko dlhieh samohlások, kolko na pr. u Čechou. Veľni málo príkladou výmuc, „e“ (e) a dlhuo „o“ (o) v opravdivej Slovenčine ani neprichodí, a kde hi prisl malo, tam sa prvuo alebo insou samohláskou lebo dvojhlasťou odmennje alebo v „je“ a druhuo v „uo“ sa rozpúšťa; na pr. u Čechou dobr é u Slovakou dobr uo u Čechou dobr é ho, pekn é ho u Slovakou dobr je ho, pekn je ho u Čechou můžeme u Slovakou můžeme, Českí kůň, Slovenskí kuon. Nachádzalo sa aj v starej Čestine toto „uo“, ako na pospol stará Čestina bola o mnoho bližsja k Slovenčine ako terajsja, v dšej ale ho vjae njet. Je v tomto „uo“ zvlášna plnosť a viokruhlenosť hlasu.

K samohláskam sa zblížujú a sú pou-samohláski v našom nárečí „l“ a „r“, dakde čisto miesto samohlások stojace v ktorej prípadnosti sa za

Štúrov pohľad na jazyk ako na synchronný systém. Iba od tridsiatych rokov tohto storočia sa začína lingvistické dielo L. Štúra chápať podľa zásluhy.

6.21 Osobitne treba spomenúť Štúrovu pravopisnú kodifikáciu, lebo diskusia o problémoch súvisiacich s pravopisom a hláskoslovím dost podmienila ďalšie osudy spisovnej slovenčiny.

Ludovít Štúr sa díva na pravopis ako na grafické zachytenie hovorenej reči. Preto sa pravopis má zakladať na hovorenej reči. Hovorí: „*Pravopis nič je ňje inšje ako ustálenuo alebo z prjebehu časovjeho do prjestoru preňesenuo visloveňja, t. j. pravopis má tjež visloviť reč ale ňje v čase lež v prjestore. Podľa tohoto pravdivjeho pochopu pravopisu on na žjadnom inšom základe stáť ňemuože len na základe visloveňja.*“ Preto je Štúrov pravopis v zásade fonologický.

K tomu treba dodať, že L. Štúr neprijal do hláskovej sústavy svojho spisovného jazyka niektoré hlásky, ktoré jestvujú v strednej slovenčine. Prekvapujúce je, že neprijal hlásky *l* a *ä*. Mákké *l* neprijal preto, lebo je vraj málo rozšírené a zaniká a okrem toho je vraj neestetické. Hovorí: „Mekkuo „l“ len u daktorich a málo Slovákou je v običaji a už aj tam pomali zakapáva, odkjal ako aj preto že je zvuk pre svoju veľkú rozťeklosť ňeprijemní a deťinskí v čistej Slovenčine lepšje keď sa viňechá.“ Pre neprijatie zvuku *ä* mal podobné argumenty. Vzhľadom na to, že vo svojej kodifikácii mal stredoslovenské tvary typu *dobrje, dobrjeho, dobrjemu, znameňú, cudzú, paňú* (namiesto dnešného spisovného *dobré, dobrého, dobrému, znameniú, cudziú, paniu*), nemal v hláskosloví ani *é* ani *iu*.

6.30 Podoba štúrovskej kodifikácie. V stručnosti sa štúrovska spisovná slovenčina v pravopise, hláskosloví a tvarosloví odlišovala od dnešnej spisovnej slovenčiny:

6.31 V pravopise:

1. Nemá písmeno y, ý. Namiesto y, ý sa všade píše i, í.
2. Rozdiel medzi zvukmi d, t, n — đ, ț, ñ sa všade graficky vyznačuje.
3. Dvojhláska *ô* sa rozpisuje ako *uo*.
4. Dvojhlásky ia, ie sa píše ja, je.
5. V tvare gen. plur. mask. sa zvuk *v* píše ako *u*. Podobne je to aj v tvare inštr. sg. fem. a osobných zámen. Napríklad *kráľou, sluhou, rodákou, časou, kostolou; víchricou, hroznou, nad šumnou Blavou, svojou formou* atď.

V iných prípadoch sa v štúrovskom pravopise píše všade *v* (aj tam, kde sa vyslovuje ako *u*), napr. *spev, hňev, cirkev, kráľov, kráľovho, pravda, krivda, djevča, hlavňe*. Pravda, na samom začiatku štúrovskej slovenčiny sa v týchto prípadoch písalo veľmi často *u*, napr. *prauda, kmeňouci, dáuno, hlauňe, rouni*.

6.32 V hláskosloví:

1. Nemá *l*, má len *l*; napr.: *laví, ňedela*.
2. Nemá *ä*; namiesto *ä* má *a* alebo obyčajne *e*, napr.: *svatí, zavazuje, najme, meki, vezeń*.
3. Nemá *iu*; namiesto *iu* má len *ú*; napr.: *božú, znameňú*.

4. Nemá *é*, má len *je*; napr.: *dobrjeho, dobrjemu, dobrje*. Výnimkou je slovo *céra*.
5. Zákon o krátení druhej dĺžky sa uplatňuje dôsledne; napr.: *oři slúža, hlása, vába, spálac* (= spáliac), *kvjetim*.
6. Základný tvar préterita má podobu *mau, volau, robiu* namiesto dnešného *mal, robil*.

6.33 V tvarosloví :

1. Nom., akuz. sg. typu *zdravja* namiesto dnešného *zdravie*. Napríklad: *staveňja, šťastja, požehnaňja, svedomja, lámaňja, lístja, smrjeća* atď.
2. Inštr. pl. typu *susedmí, medvedmí, pánmi, prjatelamí, dvoramí, sluhamí, rukamí*.
3. Nom., akuz. sg. neutra adj. *dobruo* namiesto dnešného *dobré*.
4. V skloňovaní adjektív bola dvojhláska *je* namiesto dnešného *é*: *dobrje, dobrjeho, dobrjemu* oproti dnešnému *dobré, dobrého, dobrému*.
5. Neurčitok na *-uvať* namiesto dnešného *-ovať* (*obetovať, ukazovať* namiesto dnešného *obetovať, ukázoovať*).
6. Minulé participium typu *vadnuv, kvitnuv, sadnuv* namiesto dnešného *vädol, kvitol, sadol* (ale pripúšťali sa aj tvary *vadou, kvitou, sadou*).

6.34 V podrobnostiach by sa, pravdaže, našlo v štúrovskej kodifikácii viacej rozdielov od dnešnej kodifikácie. Ak odhliadneme od početných rozdielov v písaní jednotlivých slov (ide najmä o slová cudzieho pôvodu, ďalej o slová, v ktorých sa uplatňuje znelostná neutralizácia), išlo najmä o tieto ďalšie rozdiely: V štúrovčine sa písali s veľkými písmenami adjektíva odvodené od vlastných mien (*Francúski, Récki, Amerikánski, Europejskí, Nitránski, Tatránski*), často je vyznačená znelostná neutralizácia (*boskať, úskosť, ces, vstah*), často sú tvary s českou hláskoslovnou podobou (*dúležítí, důvera, hrúza, původ*), sú početné rozdiely v kvantite, zložené príslovky a zámená sa píšu ako dve slová (*do korán, málo kedi, kađe ako, tak rečeno*), adverbia na *-skí* majú dlhé *-í* (*po Slovenskí, ludskí*), sú početné jednotlivé rozdiely v pádových príponách jednotlivých mien, v tvaroch zámen *ích, naších, naším* atď. bolo dlhé *-í*, adjektíva ako *horní, prední, srední* atď. majú skloňovanie podľa *cudzí* atď.

Treba poznamenať, že štúrovská kodifikácia ako ani skutočná prax neboli celkom jednotné ani vtedy, keď ešte bolo úsilie o úplné zachovanie tejto kodifikácie. Je to pochopiteľné pri spisovnom jazyku, ktorý iba hľadal a utváral si pevnejšiu písanú normu.

6.35 Slovná zásoba. Štúrovská norma i kodifikácia sa svojím pravopisom, hláskoslovím i tvaroslovím príkro odlišila od češtiny. Slovník spisovnej štúrovčiny sa však od vtedajšej spisovnej češtiny odlišil podstatne menej, vôbec nie tak radikálne ako pravopis, hláskoslovie a tvaroslovie. Je síce pravda, že je vedomé úsilie vniesť do spisovného jazyka domáce slovenské slová. Toto úsilie malo najväčší úspech v populárnych národohospodárskych, politických i ľudovýchovných článkoch a publikáciách. Porov. úryvok z článku Daniela Krmana (Orol Tatránski I, 1846, s. 175—176):

Dúl. Často sa smutnje chiri roznášajú o tom, že hneď tu hneď tam v krajine záhubní dúl na rožnom statku panuje, čo mi tím veľmi cítime, čím veľmi sme o tom presvedčení, že tímto hrozním nešťestím často hospodár pri chovaaní a držaaní takjeho statku i krem svojej vinni veľkú stratu a škodu trpjeť musí, a že proti tomu nešťestú dosjal isteť poradi a ljeķu ňebolo. Všeljake síce už skusbi (próbi) k odvráteńú toho ňešťestja sa robili, ale dosjal ňje s veľkým osohom. I ja Nižje podpísani jednu skusbu k dosjahnuťú takjeho potrebnjeho cjela som urobiu, ktorú z povinnej láski k človečenstvu v známostí uvjesť som si umjeńiu, abi podľa nižje predpísanjeho spusobu aj kdokolvek inší, keď bi do takjeho ňešťestja jeho statok upadnuv, mohou mu pomáhať.

Slová ako *chiri, krajina, dúl, rožní statok, nešťestja, chovańja, držańja, porada, osoh* atď. sú zrejme prevzaté z domácej ľudovej slovnej zásoby. Rovnako tak z domácej ľudovej zásoby sú aj početné spojenia slov a väzby: *smutnje chiri, roznášať chiri, záhubní dúl, dúl panuje, hroznuo nešťestja, krem svojej vinni, škodu trpjeť, upadnúť do nešťestja* atď. No okrem toho sú aj slová a väzby z domácej kultúrnej zásoby (i keď azda prenikli aj do ľudového jazyka); *cítiť, presvedčiť, hospodár, stratu trpjeť, k odvráteńú, k dosjahnuťú, človečenstvo, v známostí, uvjesť, nižje podpísani*. A napokon je tu aj nové slovo: *skusba* (= pokus).

Podobne aj v beletrii sa kladie silný dôraz na domácu slovnú zásobu. Porov. úryvok z rozprávky Janka Rima vského: *Janko Podhorský* (Nitra II, 1844, s. 247 a n.).

V Slovenských našich Tatrách, tam kde sa im už na silnje plecja ňebo opjera, a oňi sokorci a končúri svojimi hore višej a višej sa vipínajú, jakobi tam v ňebi tajemstvá božje vičítať chceli, postavou svojou ukazujú plemeńu svojmu, že len povíšením sa nad ňisku každodenností a večním pohljadańím do ňeba ňekonečních božích tajemstvou sa ich pjesne uskutočńja, v lohe tíchto majestatičních velikáńou, v fichej dolinke, leží jedna đeďinka, ňevelká síce, ale položeńím svojim tak vábivá, že kto sa raz s ňej na tje velikánske Tatri z jednej strani, a z druhej po tom krásnom rozloženom poli poďívau, ňemaubi večkej žjadostí, jako v tej fichej a osamotńelej đeďinke žiť aš do konca.

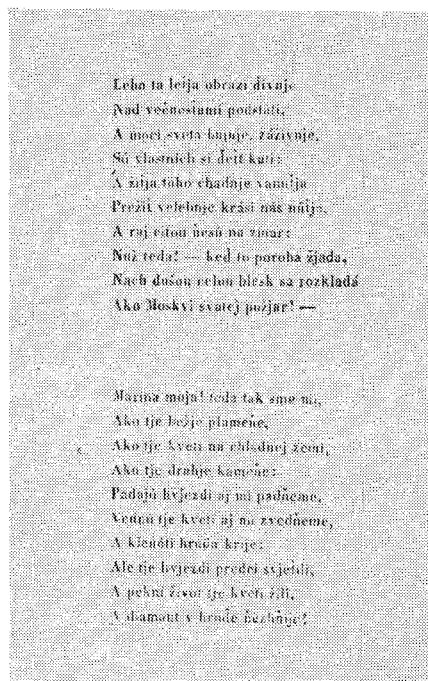
Výrazy ako *plecja, sokorce, končúri, lono, dolinka, velikánske, rozloženuo pole* sú tu isto prevzaté z domácej slovnej zásoby. Ale početné sú tu aj slová, ktoré zrejme patria do nadnárečového kultúrneho fondu, napr. *silní, tajemstvá božje, postava, povíšeńja, každodenností, majestatiční, uskutočńiť, vábiví* atď.

Z umeleckého zacielenia vyplýva, že v tejto ukážke sú početné aktualizované spojenia: *na silnje plecja (Tatier) ňebo sa opjera, v ňebi tajemstvá božje vičítať, povíšeńím sa nad ňisku každodenností a večním pohljadańím do ňeba ňekonečních božích tajemstvou sa ich pjesne uskutočńja* atď.

6.36 Iná situácia než v populárnych článkoch a v beletrii bola v odborných a vedeckých textoch. Tu bola veľká potreba odborných termínov, ktoré sa nevyskytujú v nárečovom slovníku. Tieto termíny sa získavali pre spisovný štúrovský jazyk

Andrej Sládkovič: *Marína*, 1846.

z rozličných prameňov. Predovšetkým sa preberali zo staršieho kultúrneho a spisovného slovenského slovníka. Tam sa alebo utvorili domácou tradíciou, alebo boli prebraté z češtiny. Príklady porov. pri uvedených ukázkach.

Okrem domácich slov tvorili silnú vrstvu spisovných slov latinské termíny, ktoré sa v uhorskej tradícii veľmi hojne používali v kultúrnom styku najmä v oblasti politicko-právnej, administratívnej, hospodárskej a teda vôbec verejnej. Porov. aj 4.360. Také sú napr.: *ambo, assekurácia, cessia, faktor, limitácia, obligátor, paradírovať, petícia, perceptor, advokateria, census, diskont, farinácia, gregorácia, intabulacionálni, intimát, kandidácia, pedanteria, vokátor, interesi, komisár, merkantilní atď.*

Veľmi hojné používanie latinských a gréckych slov v štúrovčine je vysvetliteľné tým, že latinčina bola dlho úradným jazykom v Uhorsku a príslušné latinské termíny boli známe. Tento stav je charakteristický nielen pre štúrovčinu, ale je vôbec typický pre vtedajší spisovný a hovorový štýl slovenských vzdelancov. Porov. pomerne veľký počet latinských slov v krátkom úryvku listu J. Kollára (10. 3. 1844):

Naďeje naše nás oklamala samým skutkem a newjm, odkud to pan Prokopius wázil, že Konsilium přjzniwau opinii dalo o wydávánj Nowin Štúrowých Wládě. Zde Wám posjlám wěrný odpis této opinie, která nepřjzniwě a nepřátelsky znj. Newjm, či snad hrabě Zay Wám giné a zdegšjmu Konsilium giné podal. Nic nepozůstawa, jen

abysme s Recursem do Wjdně čjm neydřjwe náhlili a aby sám Štúr we Wjdni u Ministrů všudy se ukázal, aby přjležitost měli osobně ho poznati.

V štúrovčine sa tvorili aj nové slová. V tejto skupine slov však nemožno uviesť celkom bezpečné príklady, lebo táto vrstva slov nie je ešte celkom prebádaná vzhľadom na české slová, ktoré už nie sú zachytené v Jungmannovom slovníku. Porov. aspoň príklady: *barveňík* (farbiar), *pažitňík* (želiar), *svetelňík* (fosfor), *budovňík* (architekt), *predsedňík* (predseda), *hromovina* (elektrina), *sedňica* (zasadanie), *skusba* (pokus), *námera* (zámer).

Pre štúrovskú lexiku je pozoruhodné čiastočne iné využívanie prípon ako dnes. Porov. niekoľko príkladov: *brúsňík* (brúsiar), *budovňík* (architekt), *cestovňík* (cestujúci), *listňík* (archivár), *listovňík* (archivár), *účastňík* (účastinár), *sedňica* (zasadanie), *prázdnina* (prázdne miesto), *zeleňina* (zelina), *hotovec* (preparát), *rezec* (rezbár), *stálec* (stály člen), *badáč* (bádateľ), *čítač* (čitateľ), *plavač* (plavec), *mestisko* (miesto), *sedalisko* (sídlo), *ňeporožňík* (revolucionár), *odporňík* (odporca), *pozorňík* (pozorovateľ), *predsedňík* (predseda), *predstavňík* (reprezentant), *nákladok* (náklad), *površok* (povrch), *viďjekoreč* (nárečie) atď.

Veľmi bohato sa v štúrovej lexike využívali slovesné podstatné mená. Napríklad: *namáhaňja* (námaha), *obávaňja* (obava), *poznajmenáňja* (poznámka), *rozlúčeňja* (rozlúčka), *vikríknuťja* (výkrik), *virobeňja* (výroba) atď.

Využívajú sa, pravdže, aj iné slovotvorné postupy pri dejových substantívach, ale redšie: *snažeňja* — *snaha*, *uchíleňja* — *úchilka*, *zbúreňja* — *zbura*, *strateňja* — *strata*, *vzdichnuťja* — *vzdich*, *sipeňja* — *sipot*. Expresívne sa využívajú substantíva na *-ina*: *šprihaňina*, *prekrúcaňina*, *čarbaňina*, *drveňina* (bitka), *špintaňina*. Ale majú aj neexpresívne využitie: *zapáleňina*, *otvoreňina*, *višivaňina*.

Najbezpečnejšie je prebádaná Štúrova gramatická terminológia. Štúr pri výstavbe svojej gramatickej terminológie sa opiera hlavne o českú gramatickú terminológiu (najmä v používaní Václava Hanku). Podstatne menej preberá z poľštiny a z ruštiny. Nové termíny uvádza Štúr najmä tam, kde chce vyjadriť svoje chápanie príslušného pojmu, alebo kde prináša nový aspekt v riešení problému. Napríklad *všemenó* (= zámeno) namiesto Hankovho termínu *námestka*, *samostatnuó meno* (= substantívum), *podstavňík* (= podmet). Pozoruhodné sú termíny, ktorými sa odlišujú druhy sloves podľa intencie: *slovesá inam namierenje*, *slovesá odinul namerenje*, *slovesá k sebe namerenje*, *slovesá vzájomnje*. Vidieť teda, že L. Štúr budoval odbornú terminológiu veľmi uvážlivo. Tento postoj je charakteristický pre celú štúrovskú generáciu a vlastne až po Czambela.

Za domáce nové termíny možno pokladať aj slová, ktoré v spisovnom štúrovskom jazyku získali nový význam, alebo ktorých význam sa oproti nárečovému významu rozšíril. Napr.: *beh* (= priebeh, proces), *priraziť sa* (= pripojiť sa), *vihováraňja* (= artikulácia), *peň slova* (= koreň slova) atď.

6.37 No v podstate najdôležitejšia časť odborných termínov spisovného slovníka bola v štúrovských časoch prevzatá z češtiny. Pri nástupe kapitalizmu a v súvislosti s tým pri rozvoji modernej vedy a techniky a v neposlednom rade aj literárneho umenia sa prudko rozvíjali aj výrazové prostriedky spisovnej češtiny. V tom čase sa

totiž rozvíja v Čechách moderná veda, písaná už po česky, a mohutne sa rozvíja aj krásna literatúra. Je pochopiteľné, že v súvislosti s tým sa rozvil aj spisovný jazyk, najmä jeho slovník a skladba. Obohatenie slovníka spisovnej češtiny je v tomto čase zásluhou Josefa Jungmanna a jeho skupiny.

Česká odborná terminológia týchto čias sa preberá, pokiaľ boli na to podmienky a potreba, takmer bez zábran do spisovnej slovenčiny Štúrovej. Z veľmi mnohých termínov uveďme ako príklad iba niekoľko najbežnejších:

poznatok, predstava, pojem, sústava, veda, predmet, účel, výsledok, zámer, dojem, názor, rozbor, časopis, sloh, sochár, úvaha, výrok, jednotlivý, postupný, nárečie, samohláska, cestopis, životopis, podradený, rastlina, dusík, kyslík, prvok, dejepis, národopis, prírodopis. Mnohé z týchto slov, ktoré vznikli v prvej polovici 19. storočia, boli, pravdaže, prevzaté do slovenčiny neskoršie, až vtedy, keď vznikla na ich použitie potreba. Uvádzame ich tu preto, aby bolo zrejmé, že tendencia preberať do spisovnej slovenčiny české odborné termíny vznikla hlavne za štúrovcov.

6.38 Štúrovci si boli vedomí, že nové spisovné termíny budú pre mnohých čitateľov málo zrozumiteľné, preto menej známe dopĺňali v zátvorkách nemeckým alebo latinským znením. Napríklad:

...strašní Atila, ktorí ale sám len po panuванні bažjac a námeri (scopus, der Zweck) svoje bez všetkej prekážki vivjest chťjac staršjeho svojho brata Bledu o život pripraviu.

...zem táto moc rjekamí prekrižovaná pre jeho jazdu (die Reiterei) bola nepřiležitá. Na ňom vidno dost umeleckí (articiose, künstlich) urobení žlab.

...rozprávka...o studníci zlatej na bájočnje (mythicus) časi ukazuje... Čo sa tíka jazykospitu (Philologie) bou Kopitár žjakom Dobrovskjeho.

Vedla slov. jazykospitu bou slovanskí đejepis (historia) jeho najmilšja nauka.

Niekedy sa tento spôsob vysvetľovania slov používal aj pri domácich slovách. Napríklad:

Či sa tak načim (treba) vuoli a zmišlaňú otcovskjemu operat, chlapče?

Pozdvihli sa ešte potom Bulgari a zanovito (tvrdošijně) dlhí čas proti Rékom bojuvali.

...sfa (jako, quasi) domki jedno na druhym...

...miesto starodávnich obradou (cultus) pohanských?

...či ňje sú tie mnohje čjari najstaršie písmeni (litera) runami menuvanje?

Ako príklady ukazujú, ide v niektorých prípadoch o nesprávne hodnotenie slova (slová *obradi*, *písmeni* boli naisto všeobecne známe a nebolo ich teda treba vysvetľovať), ale v niektorých prípadoch ide o zámer vnášať do spisovného jazyka menej známe nárečové výrazy, dovtedy v kultúrnom slovníku nie bežné, napr.: *načim, sfa, zanovitií*.

6.39 Vo výstavbe lexiky sa teda štúrovčina nedrží tých zásad, ktoré uplatňuje v hláskosloví a v gramatickej stavbe. Pre hláskoslovie a gramatiku L. Štúr príkro odmieta akékoľvek miešanie nárečí v hláskach a tvaroch. Porov.: *Docela blúdno a ňpravuo bi bolo, kebi sme z vjacej rozličnosti Slovenských všeljake formi poviberat a do jednej reči splátat chceli, bo bi tak sme ňstvorili nič pravđivjeho a skutočnjeho;*

ale bi sme len mali strakaťinu, ktorá bi ani svojich pevných zákonou ani istjeho rázu (charakter) nemala (Nauka, s. 9). Proti tomu vo výstavbe lexiky sa týchto zásad nedrží. Ako sme ukázali, obohatil sa spisovný slovník v štúrovských časoch zo všetkých zdrojov, ktoré prichádzali do úvahy. Boli to najmä: domáce nárečové slová, poslovenčené slová z češtiny na Slovensku, poslovenčené nové české slová, najmä odborné termíny, prevzaté cudzie slová a novoutvorené slová.

Dôležitý je najmä fakt, že práve odborná terminológia a slová, ktoré sú charakteristické pre spisovný jazyk, sa v štúrovskej spisovnej reči preberajú (pravdaže, s potrebnou hláskoslovnou a niekedy i kmeňoslovnou úpravou) zo spisovnej češtiny. Príčiny, prečo je táto zdanlivá nezhoda medzi hláskoslovím a gramatickou stavbou (tá je stredoslovenská a ostro sa odlišuje od češtiny) a slovníkom (ten preberá sústavne novú českú terminológiu a opiera sa aj o staršiu, na Slovensku známu), sú niekoľkokoraké:

1. České kultúrne výrazivo sa preberalo do kultúrneho jazyka na Slovensku už oddávna, utvorila sa teda istá pevná tendencia obohacovať slovenský kultúrny slovník z českých zdrojov; na tomto fakte sa nič nezmenilo ani za Štúra. Tak možno pochopiť, prečo M. M. Hodža na námietku, že slovenčina nemá vybudovaný kultúrny slovník, odpovedá, že slovenský slovný poklad „z väčšej čiastky je už v Češtine vydobudnutý a z meňšej sa snadným pričineňím vydobudne“ (Větin, s. 86—87). M. M. Hodža, ako vidieť, pokladá preberanie kultúrneho slovníka z češtiny za celkom prirodzené, ani ho nijako neodôvodňuje.

2. Sám L. Štúr veľmi obdivoval české lexikálne bohatstvo a rozpracovanosť českého spisovného slovníka. Porov. jeho názor.: „Komu ňepadně do očí rozmislnost Německá v bohatosti Češtini na odložení pomislí, nájme ale v právnickom jej sklade?“ (Nauka, s. 6).

3. Mohla tu spolupôsobiť aj aplikácia heglovského protikladu duch — hmota. L. Štúr totiž pokladal za základ jazyka jeho zvukovú a gramatickú stavbu, to bol duch jazyka. „Slovník vkladá hmotu (materia) a gramatika vjacej podobu (formu) jazyka“ (Nauka, s. 11). Slovník ako „hmota jazyka“ bol preňho menej dôležitý. Ale tento tretí dôvod nebol iste prvoradý.

6.4 Syntax. V stavbe vety, vo výstavbe a kompozícii textu sa štúrovská slovenčina jednak opiera o tradičný spôsob vyjadrovania, jednak si utvára nový. Vcelku sa spôsob vyjadrovania stáva rozmanitejším, než bol prv.

6.41 Vo vedeckej spisbe sa udržiaval spočiatku ešte humanistický spôsob vyjadrovania aspoň niektorými reminiscenciami. Vyznačoval sa široko rozvetvenými súvetiami so slovesom na konci vety, prívlastky (najmä prívlastňovacie zámená) sú za podstatným menom, nezhodný prívlastok sa vkladá medzi zhodný prívlastok a substantívum, hojne sa využívajú participiá. Napríklad:

Najstaršie príhodi na zemi Uhorskej a jej základi. (Od Ludevíta Štúra.) Orol Tatránski, I, 1. č., s. 1—2:

Každí, kdo je len trochu zvedavejší, rád sa dozvedá o predešlých príhodách toho mjesta, na ktorom je osadení a každí chír o tom čo sa s ním dakedi robilo, s radostou

načúva. Obecní človek rád slícha vípravki o predkoch rođini svojej, o mjestě na ktorom život trávi, človek viac vzdelaní ňeuspokojuje svoju zvedochťivosť len tímto, ale sa aj na príhodi širších a vetších okolí, višších a rozsiahlejších zväzku dopituje: jeho tjež zaujímajú dejini vlasti svojej a národa, a vetšjeho ešte zväzku nad tjetu, celjeho človečenstva. Iste že aj naši krajaňja s radostou počujú starodávne príhodi ktorje sa na zemi našej stali a milo ím buďe nazreť do tých časou, čo už dávno ponad zemou našou preleteli, iste že radi poznajú jakje moci tu pracovali až na posledok krajinu túto zvetša v tom spuosome, jako ju za našich časou vidíme, vitvorili.

Všimnime si v tomto úryvku rozvinutosť vetnej stavby. Každé zo súvetí tohto úryvku sa zakladá na binárnom rozvíjaní istej myšlienky. Napríklad: *Každí... sa rád dozvedá... a každí chír... s radostou načúva.* — *Obecní človek rád slícha vípravki... človek viac vzdelaní ňeuspokojuje svoju zvedochťivosť len tímto...: jeho tjež zaujímajú dejini.* — *Iste že aj naši krajaňja s radostou počujú... iste že radi poznajú...* Toto binárne členenie je vlastne v texte ešte podrobnejšie, než sa tu uvádza.

Ďalej si tu možno všimnúť poradie privlastňovacích zámen (*rođini svojej, vlasti svojej, na zemi našej, ponad zemou našou, krajinu túto*). Pozoruhodné je tu aj intonačné členenie. Najmä intonačné členenie a k tomu aj slovník odlišuje tieto rozvité súvetia od humanistických periód.

Z tejto hori sa proti silnjemu od Ilavi dujúcemu fujáku k spomenutím domkom poberali dva jazdcovja, a zdalo sa, že fuják koňe zastaviť a ích zo sedla vihoďiť chce, lebo tak sa koňe kopitami do zeme a jazdcovja do stremeňou zapjerali. Po predku cváľau kuoň jako havran čjerni a seđu na ňom pán jako noc temní, iba na čjernom širokou strješkou opatrenom širjaku sa belelo bjelo pero — ako mesjac na schode z temnjeho oblaku vibleskujúci. Širokí čjerni kepeň mau ces plecá prehoďeni a o jeho ostrohi kedí tedi zaštrnkou dlhí, rovní ocelou na spodku okuvaní meč. Širjak mau stlačeni až na oči a pero sa po vetre obracalo. Za ňim sa poberau sluha jeho, tľstá kabaňa a široká hrubá šabla ho viznačovali; jakjeho oba asi veku bíť mohli ňebolo k poznaňú, lebo boli sňahom poošlahuvaní a poobmřzaní.

(J. M. Hurban: *Olejkár*, Nitra III, 1846, s. 18—19)

Porov. v tejto ukážke slovosled zhodného i nezhodného privlastku: *proťi silnjemu od Ilavi dujúcemu fujáku; na čjernom širokou strješkou opatrenom širjaku; dlhí rovní ocelou na spodku okuvaní meč; kuoň jako havran čjerni, pán jako noc temní*. Ale aj v tejto ukážke už strohá a strojovo presná humanistická veta dostáva živosť a sviežosť pri výbere slov pre živé básnické obrazy a prirovnania a pre hovorové intonačné členenie.

6.42 Ale jestvujú doklady aj na celkom verné zachovanie humanistického kánonu. Porov.:

Majúc to presvedčeňja, že národňí život len z národňjeho ducha a srdca, z pevnej národňej vuole vikvitnúť muože, v tomto postupe národňjeho života podľa jedneho mislidla (principium) sa pokračovať nedá, ale sa musí i tvoríť novuo, zdržuvať staruo

dobruo i opatruvat a rjadit' oboje. Rozličnje musja bit' cesti národňeho života, lebo rozličnje sú i cjele a potrebi jeho, a pri všetkom tom nemáme z misli spustiť tú trojicu okolo ktorej sa naša účinnosť krútiť má. I najmenšja práca keď sa v povedomí národnej povinnosti koná priňesje úžitok. A toto ma pohlo k tomu, abi som milím rodákóm a krajanóm mojím ponúknuv svoju službu k rozširovaňú národnej literatúri v okolí našóm.

Hľadjac na to, že v Orave, ba i v susedných stolicjach, žjadno knihkupectvo ňje len Slovenskuo ale aňi inakšje akuokolvek sa ňenachodí (lebo sotva že sa najde jeden kúihár), preto knihi Slovenskje zo vzdžaleních mjest ňje len ňažko, ale často i za veľmi zvišenu krámsku cenu len dostať možno ; znajúc že národňja literatúra je jedna mocná žila, po ktorej národní život ako po žljabku do všetkých údou národňeho tela sa rozljeva : abi keď teraz nová zornica pravoslovenskej literatúri sa nad nami jasať začína, jej svetlo mohlo i do tmavých dolín Tatránskích preňiknúť, ponúkam službu svoju muojmu drahjemu národu ako rozširuvateľ všetkých dobrích knih a spisou v národnej našej literatúre višlích a vichádzat' majúcich, najme ale : Z jednej strani všetkým p. t. spisuvateľóm a vidavateľóm opomínam, abi svoje knihi v reči Slovenskej písanje v tolkom počte, kolko bi sa asi v Orave pri tomto začatku národňeho života minút a predať mohlo, ku mňe nižje podpísanejmu, ale bezplatne za vozbu, do komissie a predaju odosjelať dúveru mali, pri čóm z mojej strani sa jim zavazujem peňjaze z odpredatích knih v určitých časoch porjadne odosjelať.

(Citboh Cochius : *Ponúknulja*, Orol Tatránski I, s. 173)

Každý z odsekov tejto ukážky tvorí vlastne jednu periódu s predvetím i závetím, vybudovanú podľa zásad humanistickej periódy vcelku aj pri využívaní jednotlivostí. Ale tento tradičný humanistický kánon nie je pre štúrovský spôsob vyjadrovania typický, hoci jeho prvky sa v rozmanitej miere uplatňujú veľmi dlho. Okrem neho sa v náučnej spisbe už uplatňuje dedičstvo humanistickej periódy, t. j. zložitá súvetie, ale je to súvetie, v ktorom zložitému spôsobu vyjadrenia zodpovedá aj zložitá myšlienka. Nejde tu teda o samoučelnú výstavbu zložitej vetnej formy, ako to bolo v humanistickej perióde. Porov. k tomu predposlednú vetu z nasledujúceho úryvku :

Reč je ňje nič inšje ako článkovituo vidaňja hlasom pocitou a predstaveňi najrozličnejších. Tjeto zvuky sú slová ktorje grammatika v ich sklade a počjatočnej určitosti, na to v prjemenčivosti a na ostatok v ich spojivosti považovať musí. V prvom stave nachádzajuce sa slová sú ešte len predstaveňja alebo počínajuce sa a odseknutje mišljenki, v druhom sú na prjechođe do utvoreňja mišljenok, predchádzajucej odseknutosti a pritom i s ňou spojenej samostatnosti pozbavenje kde už do stavu závislosti prešli, v treťóm dochádzajú určeňja svojho, vstavaveňja mišljenki celej, kde sú prvje dva stavi spojenje a doplňenje. Vedla tohoto sa i naša grammatika na tri hlavňje djeli rozpadne, z ktorích v prvom o sklade a puovodnej určitosti slov, v druhom o ich prjemenčivosti a v treťóm o ich spojivani rozprávať budeme.

(L. Štúr : *Nauka reči slovenskej*, s. 11—12)

Ako úryvok ukazuje, tvorí sa tu už moderný výkladový sloh, ktorý sa opiera svojím celkovým rázom o podobu ústneho výkladu.

6.43 Ústna reč vôbec veľmi ovplyvnila podobu štúrovskej vety a má hlavnú zásluhu na tom, že spisovná veta sa v štúrovskom období stala živou, blížiacou sa v skladbe hovorenej vete. Vplyv ústnej reči je daný v prvom rade tým, že štúrovská spisovná norma sa opierala o hovorenú strednú slovenčinu, prevzala do spisovného vyjadrovania aj stavbu hovorenej vety. Ďalšia príčina je v tom, že dôležitou zložkou prvotnej štúrovskej literatúry boli publicistické články, v ktorých sa prejavovalo jednak úsilie získavať pre slovenskú národnú myšlienku, presviedčať a povzbudzovať, jednak sa v nich polemizovalo proti neprajníkom štúrovského pohybu. V týchto článkoch sa teda hodne prejavovali citové prvky a okrem toho bola v nich snaha obrácať sa priamo na čitateľa. Mnohé takéto prejavy majú skôr ráz patetickej reči než písaného prejavu. Porov. :

Čo chceme s novinami našimi?

Rad je i na nás, vislovit sa tu k Vám prichádzajú tak dávno čakanje, s tolkou túžbou (aviditas; Sehnsucht) vizeranje Novini Národňje. Krajaňja Slovenskí! Kađekolvek sa strú srđečnejšje duše z národa nášho, odvšadžal, vjeme, ozvú sa im v ústreti zvuki (sonus; der Schall) plnje vďačnosťi, radostí a náđeje, ozvú sa tak, ako sa ozívajú hlasi z pevnej zeme, keď sa vráža do prístavu dávno, dávno čakaná loď (navis, das Schiff), ňesúca i drahích i tovar očakávaní, a jako zas z tejto pozdravujú hlasi najradostnejše tam tich na zemi stojacích, tak i mi pozdravujeme Vás, ktorí sťe nás od dávna s vrúcnosťou vizerali a teraz okolo nás sťe sa zhromaždili s hlbokou radostou i srđečnosťou; Vi tam viđjac prichádzajúcich nás voláte „loď naša“ a mi zas pri pohlade na Vás voláme „zem“! V tomto ale objaťi a zvítaňi sa našom, komu že oddať máme, krajaňja, vďačnosť našu spoločnú, komuže viljať vrúčne citi naše?

(Slovenskje Národňje Novini I, 1, s. 1)

Zdalo by sa, že tento príklad nie je veľmi inštruktívny, pretože samotný ráz textu žiada úzky kontakt s čitateľom. Ten je tu vyjadrený priamym oslovením čitateľa. Ale podobné sú aj iné príspevky. Napríklad:

Dobročinnje ústavi.

Povedali sme už hore viššje, že sporiteľnice považujeme za dobročinnje ústavi a tak ňechceme naskrze abi sa z ňich stali celkovitje banki, ktorjebi úžitok chudobnjeho ludu alebo na straňe ňehali alebo sa málo oň starali, ale chceme abi chudobnjemu ludu príležitost podávali ňje len horko ťažko nazbjeranje peňjaze na bezpečno uložiť, lež ích aj porjadňe od ňich plateními úrokmí rozmnožiť a jemu k vetšej majetnosťi dopomáhať; medzitím keď sa s tímto cjelom aj inší a to dobre spojiť dá, keď sa tím stálost, trvácnost a činnost sporiteľnice upevňuje a vetšja časť účastňikou uspokojuje: prečo bi sporiteľnice aj od druhjeho sa odfahovali a prečo bi sme mi na ten spusob mali biť proti tomu? Toto druhuo čo druhí sporiteľnicám dovolíť ňechcejú, čo mi ale za odpornuo cjelu sporiteľnič ňedržíme, záleží v tom, abi sporiteľnice i vetšje summi peňjazi, peňjaze teda už nahotovenje, od zámožnejších prijímali a tak teda boli aj z čjastki bankami vkladními (Depositent-Bank), ňje síce v tej obsjahlosti jako tjeto, ale predca povolajňe tíchto v menšej mjere ňevitvárali.

(Slovenskje Národňje Novini I, 21, s. 81)

Najvýraznejší prejav bezprostredného (rečnickeho) kontaktu s poslucháčmi v tomto úryvku je v tom, že autor prednáša svoj názor ako svoju subjektívnu mienku (*povedali sme, nechceme, chceme*), používa rečnickú otázku, formuluje svoju myšlienku ako gradáciu (*...peňjaze na bezpečno uložiť, ...úrokmi rozmnožiť, ...k majetnosti dopomáhať*) a pod.

6.44 Ale vplyv hovorenej reči na spisovný prejav sa ukazuje najprenikavejšie v tom, že v zásade každý štúrovský text sa štylizuje tak, aby sa mohol pôsobivo prednášať. Dbá sa teda na vybudovanie takej intonačnej línie, aby sa text členil na intonačné úseky. Z tejto stránky nie je štúrovská veta jednotná. Od výpovedí, ktoré sa blížia celkom hovorenému prejavu, až po výpovede, ktoré zachovávajú humanistickú stavbu vety, je široká škála. Jednako však všetky prejavy sú zasiahnuté vo väčšej či menšej miere týmto vplyvom hovorenej reči. Najmä tento moment spôsobil, že štúrovská veta sa odľúčila veľmi nápadne od humanistickej vety, ktorá panovala v češtine na Slovensku predtým a sčasti aj v bernolákovčine.

6.5 Pevnosť kodifikácie. Štúrovská kodifikácia nebola jednotná už od samého začiatku, ako je to pochopiteľné. Nový spisovný jazyk, ktorý nemal vôbec staršiu písomnú tradíciu, oprel sa pri svojej prvej kodifikácii len o ústnu formu kultúrnej stredoslovenčiny (písomné záznamy v kultúrnej stredoslovenčine mali v prevažnej miere iba zaznačovaci, no nie priamo komunikatívny charakter). Ale kultúrna stredoslovenčina nemala vôbec pevnú normu a bez pevnej normy boli aj používatelia štúrovej spisovnej slovenčiny. Preto nie div, že ich písomné prejavy neboli celkom jednotné.

6.51 No aj samotná kodifikácia bola hneď od samého začiatku v pohybe. Niektoré kolísania sa v priebehu času odstraňovali, iné pribúdali. Napríklad spočiatku sa písalo *dáuno, hlauňe, prauda, rouni* atď., ale neskôr iba *dávno, hlavňe, pravda, rovní* atď. Nom a akuz. sg. neutra vzoru *znamenie* bol spočiatku dosť často na *-je*, napr.: *narjekaňje, predplateňje, počínaňje* atď., ale neskôr tu prevažovala prípona *-ja*. Atď.

V akejsi opozícii proti štúrovskému pravopisu stáli bernolákovci, ktorí presadzovali najmä písanie *-l* namiesto *-u* v prípone tvaru minulého času (*bol* namiesto štúrovského *bou*). Táto otázka sa v istom čase pokladala za veľmi zásadnú.

6.6 Námietky proti Štúrovej kodifikácii. Michal Miloslav Hodža.

Vážnejšieho rázu boli námietky týkajúce sa pravopisu ako celku, resp. jeho podstatných častí. Najrúznorôznejšie sa postavil proti štúrovskému pravopisu M. M. Hodža. Štúrov pravopis je vraj „*monstrum horrendum, informe, cui lumen slavicum ademptum est*“ (hrozná ohavnosť, bez formy, ktorej je odňaté svetlo slovanskosti); tento pravopis vraj „*pred súdom slavianskej filologickej kritiky nikdá neobstojí*“. Hodžova autorita spôsobila, že v rokoch 1846—1848 sa začalo nesústavne používať *ä*, ba začalo sa používať aj *l* a v minulom čase sa začala používať prípona *-l* (*bol*). M. M. Hodža sa otázkami slovenského pravopisu zaoberal v dvoch prácach: *Epigenes slovenicus* (1847) a *Větin o slovenčině* (1848). Hodžovo jazykovedné

vzdelanie ani všeobecné ani slavistické nebolo príliš veľké. Ba nepoznal dobre ani slovenské nárečia a nemal zmysel pre triežve posudzovanie jazykových faktov. Hodža vychádzal z názoru, že slovenčina je „všeslavenka“, že je akoby slovančinou v malom, že spolu so staroslovienčinou je najstarobylejším slovanským jazykom. Cyrilika vraj najlepšie zodpovedá duchu slovenskej reči. Preto jeho kritika Štúrovej pravopisnej kodifikácie nevychádzala zo slovenčiny, ale zo staroslovienčiny a z češtiny. Hodžove predstavy o stredoslovenskom samohláskovom systéme boli celkom fantastické. Okrem rozmanitých monoftongov rozlišoval aj mnohé diftongy (napr. *iü, iě, iä, iö, ei, äi, öi, üi*), triftongy (*iěü, iöü*) a tetraftongy (*iěöü*). Podľa toho navrhoval aj pravopis, ktorý len pre samohlásky predpokladal asi 50 znakov. V podstatne zjednodušenej podobe uplatnil svoje náhľady na podobu spisovnej slovenčiny vo svojom *Věúine*. Porov. ukážku:

Novoslovenská reč, alebo Slovenčina, t. j. nárečia Slaviansko, nímže Slováci w Uhriech, na kuse i w Morave, w niektorých dedinách i w Rakúsku, takže w novejších osadách i w Slavónii hovoria, počtom do trich milionow. Nárečia toto je druhuo prvotnuo, původčituo nárečia podunajskej slaviančiny, so staroslovenčinou súrodnuo, druhú hornjú část oného všeslavianskeho prvobytu, bárs i behom viacej storočí a zvláště vtisnutím sä Maďarow umálenú, zaujímajúco. Ako staroslovenčina zo života vymizelá, zostala vo svätých knihách deržebnou slovenskou nábožnosťou zachovaná; tak rodná jej sestra slovenčina táto naša, pri všetkých premenách svojej dávnějšej, a s onou temer jednoličnej spuosity, predca vo svojej podstatě zostáva w podiwnom prirodzenstve slovenského človeka do dneška zavarovaná. Niet pochyby, že keby staroslovenčina cyrillská sä w bohoslužbe u rímskokatolíckych Slovákw, tak asi ako w Dalmácii bola na miesto latinčiny udržala, že reku, by Slováci jej asnaď navždy boli sä ujali. Lebo Slovák svoju svätizeň nikdá za svätizeň obecnú nezadá, čo by jináčeť ako sä sveta tohoto chytal. A za to mám, že staroslovenčina w našej vlasti jak cirkewně tak i občiansky až do Kolomana knížníka bola reč diplomatická; potom keď ju král tento z užitku krajinského vyobcuvál, latinčinu na miesto jej uvedúc, ona predca meněť viacej zostávala cirkewňou bohoslužebnou rečou i u rímských katolíkw, až do Karla Roberta a Ludwika I. Istě historické data na to prawda nemáme; ale dá sä to z niektorých zbytkow a zostatkow na Slovensku šľakovať (s. 46—47).

V zásade sa za Hodžovo stanovisko, pravdaže, filologicky spresnené, postavil hneď Martin Hattala, a tak už pred revolúciou vyšli niektoré diela (napr. A. Radlinského *Poklady kazateľského řečnictva* I., II.) v tzv. „opravenej“ slovenčine.

6.70 Námiety Jána Kollára. No podstatnejšie než M. M. Hodža a bernolákovci postavil sa proti štúrovej slovenčine Ján Kollár a jeho skupina. Ján Kollár, hoci istý čas vo svojej mladosti uvažoval o literárnom uplatnení slovenčiny, postavil sa pri zavedení štúrovej spisovnej slovenčiny príkro proti nej. Pod jeho redakciou a z jeho iniciatívy vyšiel spis *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky* (Praha 1846). V tomto spise boli uverejnené odmietavé stanoviská vynikajúcich českých i slovenských ľudí voči štúrovej spisovnej sloven-

čine. Treba spomenúť najmä hlasy Jungmannov, Palackého, Kollárov a Šafárikov. Tenorom všetkých hlasov bolo, že Slováci sú slabí na to, aby udržali svoj spisovný jazyk a literatúru písanú týmto jazykom. Štúrovi sa vyčítalo, že odtrhujú Slovákov od Čechov, vedie ich do národnej záhuby. Slovenčina vraj nie je pripravená na úlohy spisovného jazyka, nie je vypracovaná. Od ostatných príspevkov tohto zborníka odlišuje sa nápadne vášnivé vystúpenie Jána Kollára. Nikto ani predtým ani potom nezobdieral toľko potupných slov a nadávok na slovenčinu ako vtedy Ján Kollár. Napríklad:

„Jestliby Wás ale to mrzelo, že já sám Wašich Nowin nedržím a nečtu, tedy otewřene Wám wyznávám, že to činím mezi jinými vážnějšími národními příčinami i pro osobní ušetření mého zdraví, anť mne při uwidění Waší, duchu i kořenům řeči naší cele nepřiměřené orthographie, oči, při slyšení Wašich hrubých, surowozwukých slow uši boleti začínajú, anobřž sám čich na jakausi nepřijemnou vůni upominán býwá, jakowá ze stáji, z krčem a jiných peleši nízkého žiwota zapáchá a nos uráží. To pak se stává nejen mne, ale i jiným. Stěžowali sobě mnozí z předplatitelů na Waše Nowiny, že kolikrátkoli tuto Waši luzowinu čisti začali, nechuť a mdloba je napadla takowá, že se jim žaludek dwíhal k dáwení, pročež od toho raději cele upustiti museli. Pročež sám obecný lid Waše a jemu podobné nářečí nenazýwá jináče, než taračka, habarka, trpačina, bačowina, ledačina, sprostačina“ (Hlasowé, 1846, s. 129).

6.71 Štúrovci polemizovali proti Kollárovi a jeho stúpencom pred revolúciou vcelku úspešne. Spisovná slovenčina sa spontánne ujímala. Ale keď bola revolúcia porazená, nastáva aj v tejto veci obrat. Ján Kollár sa stal roku 1849 profesorom slovanských starožitností na viedenskej univerzite. Na dotaz ministra Alex. Bacha sa osvedčil, že pre Slovákov je najvhodnejším spisovným jazykom čeština. Tak bola zavedená na slovenských ľudových školách čeština ako vyučovací jazyk. Využívala sa aj ako pomocný vysvetľovací jazyk na stredných školách na Slovensku. Sčasti sa používala aj ako úradný jazyk. Štúrovská skupina stratila po porážke uhorskej revolúcie všetok vplyv na verejný život, Ľudovít Štúr žil utiahnutý v Modre, kde bol vlastne internovaný, za Slovákov vystupovala konzervatívna časť katolíckej a evanjelickej cirkevnej hierarchie i mladšieho kňazstva. Tí uvítali češtinu ako spisovný jazyk Slovákov. Krátky čas sa zdalo, že štúrovská spisovná slovenčina ako epizodický jav zanikne a že bude znovu obnovená čeština ako spisovný jazyk Slovákov.

6.72 Andrej Radlinský, vtedy dôležitý verejný činiteľ, pripravil hneď aj príručku tohto spisovného jazyka (*Prawopis slowenský s krátkou mluwnicí*. We Wídni 1850). Tento spisovný jazyk sa nazýval staroslovenčina. Bola to čeština s niektorými slovenskými osobitosťami. V Prawopise slowenskom Andreja Radlinského (s. 11) sa vypočítavajú tieto „úchytky, kterými se Slowáci w prawopisu od Čechůw a Morawanůw dělí“:

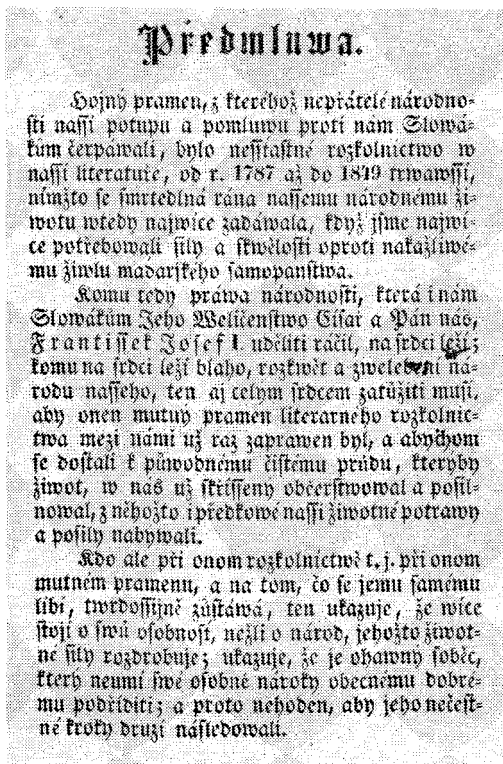
1. predpona *naj-* namiesto *nej-* (*najpěknější*);
2. prípona *-stvo, -ctvo* namiesto *-ství, -ctví* (*biskupstvo, žáctvo*);
3. čo namiesto *co*;

4. prípona *-ní* namiesto *-ný* v mäkkých prídavných menách (*cirkevní*);
 5. neurčitok na *-ti* pred spoluhláskou, ale neurčitok na *-t* pred samohláskou (*konati práci, konat úlohu*);
 6. zakončenie na *-d', -t', -ň* pri mäkkých podstatných menách (*odpověď, oheň, kost'*);
 7. tvar minulého času typu *nésel, pádel*; vkladné *-e-* aj v tvaroch *brater, víter*;
 8. prípona *-ův* v gen. plur. mask. (*pánův*);
 9. namiesto českého *-ou-* je *-ú-* (*úřad, súdce, hynú*), ale v inštr. sg. fem. je *-ou* (s rukou);
 10. v tvare 1. os. sg. a v 3. os. pl. je *-u, -ú* (*miluju, milujú*); ale nie je to dôsledne.
- U iných autorov boli aj iné odchýlky, napr. infinitív na *-t'*, tvar 1. os. sg. na *-m* (*nesem*), odstraňovanie *ř* a pod.

6.73 Ako príklad na podobu tzv. staroslovenčiny porov. ukážku z Radlinského *Prawopisu*:

Předmluva.

Hojný pramen, z kteréhož nepřátelé národnosti nassí potupu a pomluvu proti nám Slowákům čerpávali, bylo nesšťastné rozkolníctwo w nassí literatuře, od

Dr. Ondřej Radlinský: *Prawopis slowenský*, 1850. Předmluva.

r. 1787 až do 1849 trawwší, nímžto se smrtdlná rána nassemu národnému žiwotu wtedy najwíce zadáwala, když jsme najwíce potřebowali síly a skwělosti oproti nakažliwému žiwlu maďarského samopanstwa.

Komu tedy práwa národnosti, která i nám Slowákům Jeho Weličenstwo Cisář a Pán náš, Frantissek Josef I. uděliti ráčil, na srdci leží; komu na srdci leží blaho, rozkwět a zwelebení národu nasseho, ten aj celým srdcem zatúžiti musí, aby onen mutný pramen literarného rozkolnictwa mezi námi už raz zaprawen byl, a abychom se dostali k půwodnému čistému prúdu, kterýby žiwot, w nás už skřissený občerstwowal a posilnowal, z něhožto i předkowé nassi žiwotné potrawy a posily nabýwali.

Kdo ale při onom rozkolníctwě t. j. při onom mutném pramenu, a na tom, čo se jemu samému líbí, twrdossijně zůstává, ten ukazuje, že wíce stojí o swú osobnost, nežli o národ, jehožto žiwotné síly rozdrobuje; ukazuje, že je ohawný soběc, který neumí swé osobné nároky obecnému dobrému podříditi; a proto nehoden, aby jeho nečestné kroky druzí následowali.

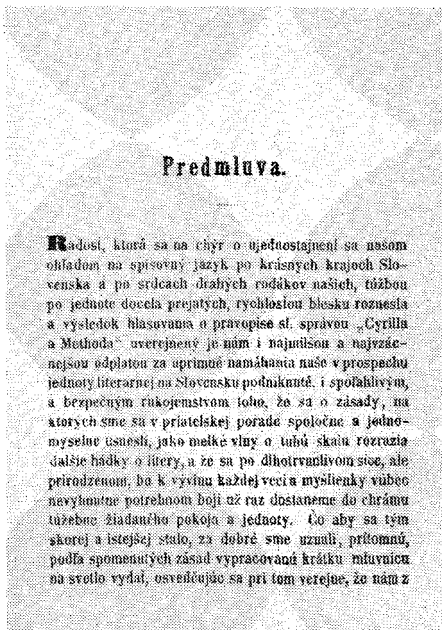
Půwodný prúd tento, z něhožto i předkowé nassi žiwota a skwělosti nabýwali, i my, potomci jejich nabýwati můžeme, je Staroslowenčina, která po ssestdesát a wíce ročném wyhnanstwě opět se mezi nás do domowiny swé wrátila a občanských práw dossla. My jsme ji srdečně uwítali a přijali. Přijali ji wděčně tisíce a jen sem i tam dajeden se nachází, který křiwo na ni zazerá. Wssak ale i toho hlas oproti wsseobecnému hlasu jednúc zaniknutí musí.

6.80 Spisovný jazyk za Bachovej éry. No čeština na Slovensku po revolúcii, hoci prispôsobená na tzv. staroslovenčinu, mala iba umelý a dočasný žiwot. Vyčítala sa jej nezrozumiteľnosť a nedostatok ohľadu na slovenský jazykový stav. Skutočnosť bola taká, že v tejto fáze vývinu spoločnosti na Slovensku čeština už nijako nestačila vyhovieť tým potrebám, ktoré spoločnosť kládla na spisovný jazyk. Čeština mala na Slovensku svoju dôležitú úlohu ako kultúrny jazyk slovenskej národnosti a ako studnica, z ktorej sa obohacovalo po dlhé stáročia slovenské kultúrne vyjadrovanie. Ale pri vznikaní novodobého národa, teda pri vznikaní kapitalistického spoločenského zriadenia sa jej úloha končí, lebo v týchto podmienkach už nestačí spĺňať úlohy spisovného jazyka v diferencovanej modernej spoločnosti. Tu bol potrebný vlastný domáci jazyk. Často sa uvažovalo o tom, či Štúr urobil dobre, že sa „odtrhol“ od Čechov. Zabúda sa pritom na to, že sám slovenský národ odhlasoval slovenčinu, keď nechcel prijať na jej miesto češtinu v podobe staroslovenčiny. To svedčí o tom, že Štúrov krok bol dejinne nevyhnutný.

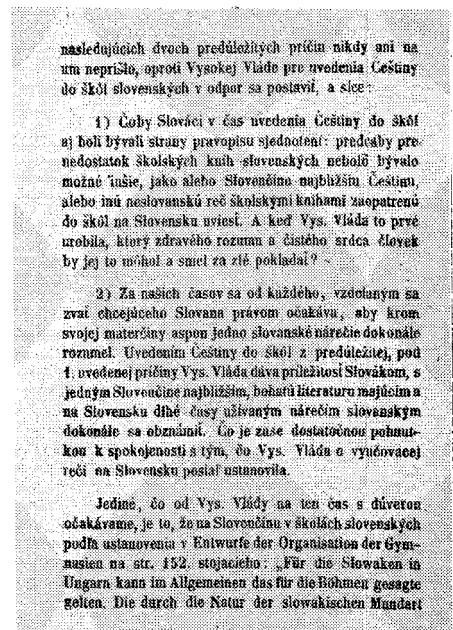
6.81 O víťazstve spisovnej slovenčiny proti staroslovenčine i navonok rozhodla veľmi podstatne okolnosť, že vážnejší katolícki kultúrni i politickí pracovníci sa odvrátili od češtiny a priklonili sa k slovenčine. Treba tu spomenúť aspoň Štefana Moyzesa, Andreja Radlinského, Jozefa Viktorina. Urobili tak aj preto, lebo vtedajší najvýznačnejší slovenský filológ Martin Hattala, orientovaný na vtedajší moderný porovnávací jazykospyt, zásadne schválil úpravy M. M. Hodžu a priklonil sa svojou autoritou k „opravenej“ slovenčine. Je pritom zaujímavé, že sám Martin Hattala bol osobne po celý svoj žiwot proti roztrhnutiu literárnej jednoty s Čechmi. K slovenskému spisovnému jazyku bol privedený iba tlakom okolností. V jednom zo

svojich listov z týchto čias píše: „... ti bude známo, že som sa od samého prvopočiatku novotám k roztrhaniu svazku literárneho medzi Čechmi a Slovákmi od tristo rokov panovavšieho směřujícím protivil a len neskoršej netak důvodami, jako behom neobyčajných udalostí politických k Slovenčine od nás i strany pravopisu i forem opravenej prirazil“. Podobne sa vyslovoval aj o dvadsať rokov neskoršie.

6.82 V čase, keď okolnosti pracovali pre definitívne víťazstvo slovenčiny, panoval na Slovensku v otázke spisovného jazyka nepredstaviteľný chaos. Bola tu ešte čeština u evanjelikov v tradičnej podobe, bol tu nový český spisovný jazyk, staroslovenčina v niekoľkých variantoch, bola tu bernolákovčina v niekoľkých variantoch (jednak smerujúca k štúrovskej slovenčine, jednak smerujúca ešte ku kultúrnej západoslovenčine a k češtine) a napokon bola tu štúrovska slovenčina, a to jednak podľa kodifikácie Štúrovej, ďalej s odchýlkami, ktoré prijal J. M. Hurban, a napokon jej hodžovská podoba. Keďže pri všetkom tomto neporiadku bola vývinová tendencia jasná, bolo treba urobiť príslušné závery. A tak sa roku 1851 stretli v Bratislave poprední zástupcovia štúrovcov a bernolákovcov (Štúr, Hurban, Hodža — Paľárik, Radlinský, Závodník, Hattala) a urobili dohodu o zavedení jednotnej podoby spisovného jazyka. V podstate sa dohodli na štúrovskej kodifikácii spisovného jazyka s pravopisnými, hláskovými a tvaroslovnými úpravami, ktoré navrhol M. M. Hodža a ktorým dal filologickú podobu a odôvodnenie Martin Hattala už vo svojej práci *Grammatica linguae slovenicae* (r. 1850) a neskoršie v práci *Krátka mluvnica slovenská* (r. 1852).

Martin Hattala: *Krátka mluvnica slovenská*, 1852. Časť úvodu.

Hodžovsko-hattalovská úprava spisovného jazyka je v podstate privedením spisovného jazyka z hľadiska pravopisného, hláskoslovného a tvaroslovného do tej podoby, v ktorej je dnes. V pravopise sa opiera o etymologický princíp, v hláskosloví a tvarosloví znamená v niektorých veciach príklon k tradičným formám kultúrnej západnej slovenčiny a češtiny. V niektorých javoch zasa znamená oddialenie od češtiny.

V pravopise sa zaviedlo písanie *y, ý* v tom rozsahu a na tých miestach ako v češtine. V súvislosti s tým sa zvuky *d, t, ň, l* začali označovať takým spôsobom, ako je to dnes (napr. *dakovať, tukať, ňuchať*, ale: *deň, ticho, nikto, les, vediem, tečiem, nesiem*). Dvojhĺasky *ja, je* sa píšu ako *ia, ie*, spoluhláska *v* sa píše aj v gen. plur. mask. (*chlapov*), v tvarosloví sa zaviedol tvar nom. sg. neutra *umenie* a pri prídavných menách sa uviedli tvary *dobré, dobrého, dobrému*. V hláskosloví sa zaviedlo mäkké *l* a dvojhĺaska *iu*; do spisovného jazyka sa dostalo aj dlhé *é* (v skloňovaní prídavných mien). Dvojhĺaska *uo* sa začala písať ako *o* s dlžňom, no neskoršie sa tu vyvinula strieška (vokáň). Do spisovného jazyka sa dostala aj hláska *ä*.

6.83 Niektoré z týchto úprav boli ústupkom staršiemu stavu (napr. zavedenie rozdielu *i, í* — *y, ý*, písanie *d, t, ň, l* spôsobom ako dnes, skloňovanie prídavných mien), niektoré boli ústupkom bernolákovcom (mäkké *l*, zavedenie tvaru minulého času typu *volal* namiesto štúrovského *volau*), iné vyplynuli zo snahy napodobniť písanie v cyrilskej abecede (napr. písmeno *ä* nebolo zavedené z ohľadu na slovenčinu, ale malo zodpovedať v písme ruskému *я*, písmeno *ô* malo zastupovať dlhé *ó* a súčasne malo reprezentovať všetky hlavné druhy výslovnosti hlások slovenských nárečí v pozícii, kde je v strednej slovenčine *uo* (napr. *kuoň, kvan, kón, kúň, kón, koň, kuň*). Hodžovsko-hattalovská úprava nebola teda robená z nejakého jednotného hľadiska a ako celok značila nesporne komplikovanie štúrovskej kodifikácie. No jednako treba sa na ňu dívať ako na dejinne podmienený fakt: Ohľad na etymológiu a na staršiu tradíciu bol vyvolaný tým, že v tom čase sa vzhľadom na vznik historicky orientovanej jazykovedy jazyk začal chápať ako jav podliehajúci vývinu a veľký dôraz sa kládol na pôvodné „neskazené“ formy. Štúrovská kodifikácia, ostro sa odlišujúca v pravopise od češtiny, ktorá mala na Slovensku tradične pevné miesto, nemala v daných podmienkach nádej na úspech. Ba aj z ohľadu na ďalší rozvoj spisovného jazyka bolo užitočnejšie, keď sa slovenský pravopis neodlišoval zásadne od českého pravopisu.

6.84 Základnou príručkou kodifikovanej, všeobecne prijatej spisovnej slovenčiny bola *Krátka mluvnica slovenská* (r. 1852) Martina Hattalu (vydaná anonymne). V úvode tejto knihy sa vysvetľuje, že vydaním tejto kodifikujúcej príručky sa nesleduje čin nepriateľsky zacielený proti rakúskej vláde, keď sa proti úradne zavedenému českému jazyku kodifikuje na Slovensku slovenčina. Okrem iných dôvodov sa uvádza, že slovenčina, ktorá „na spôsob v mluvnicike tejto predložený je skoro čirá čistá Staročeština“, poslúži Slovákom pri poznávaní češtiny; terajšia čeština je vraj „prebrúsená a zakrsalá“ a osvetlíť ju možno len poznaním starej češtiny (a teda aj slovenčiny). Toto historizujúce zacielenie knihy, orientované hodne na češtinu, badať aj v jednotlivých výkladoch a najmä v morfológií. Napríklad zavádza

sa tu všade tvar vokatívu; tvar nom. plur. mask. živ. je na *-ie* (*židie, Slovanie, pohanie*); toto zakončenie je bližšie k českej koncovke *-é* než stredoslovenská prípona *-ia* (tá sa uvádza len ako druhý variant); pri slove *ruka, noha* sa uvádza aj duál (*ruce, rukú, nohú, rukama, nohama*); nom. plur. neutra je *dela, krosna* (len druhý dvojtvar je *delá, krosná*); tvar *dobruo* sa vylučuje zo spisovného jazyka, pretože sa vraj vyvinul neorganicky. Atď.

Po zjednotení sa Slovákov na „opravenej“ slovenčine stala sa táto forma spisovného jazyka všeobecne prijatou, pravdaže, okrem škôl a úradov. Tam dožívala až do konca Bachovho absolutizmu (roku 1859) tzv. staroslovenčina.

Potom sa čeština udržiavala iba ako bohoslužobný jazyk slovenských evanjelikov. Ide tu, pravdaže, o češtinu tlačili sem-tam aj príležitostné náboženské texty ešte aj v druhej polovici 19. storočia (piesne, púťové modlitby a pod.). V spisovnom prejave celonárodnej platnosti sa uplatnila čeština ešte raz roku 1876. Vtedy už starý J. M. Hurban vydal šiesty ročník Nitry po česky. Mala to byť demonstrácia proti šovinistickým maďarským opatreniam po rakúsko-maďarskom vyrovaní roku 1867. Ale tento krok ostal osihotený. Nik ho už nenasledoval.

6.9 Záver. Tak sa zavŕšila podstatná časť vývinu pri formovaní celospoločenského jazyka Slovákov. Toto formovanie sa začalo v stredoveku pri utváraní slovenského meštianstva a zemianstva, ktoré prvé začalo používať rodný slovenský jazyk v nadnárečovej celospoločenskej funkcii. Pokračovalo prijatím češtiny ako písomnej podoby spisovného jazyka slovenskej národnosti v 15. storočí. Od 16. storočia sa popri češtine, ale na jej základe začínajú formovať domáce jazykové kultúrne útvary: kultúrna západná a stredná slovenčina, ktoré sa veľmi úzko prepletali. V 16.—18. storočí ostávajú evanjelici pri tradičnej češtine, ale katolíci prijímajú za základ spisovného jazyka kultúrnu západnú slovenčinu. Z nej vychádza pri kodifikácii vlastného slovenského spisovného jazyka Anton Bernolák. Z rozmanitých príčin — bola o nich reč — sa tento pohyb nestal celonárodným. Iba pohyb Ľudovíta Štúra, naň nadväzujúci, ktorý sa opieral o kultúrnu strednú slovenčinu a vyrastal v priaznivejších podmienkach, úspešne zavŕšil pohyb trvajúci niekoľko storočí.

Literatúra

- BLANÁR, V.: Ľudovít Štúr ako jazykovedec. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 146—168.
- DUJČIKOVÁ, V.: Štúrova gramatická terminológia. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 232—237.
- FURDÍK, J.: O tvorení názvov deja a výsledkov deja v štúrovskom období. *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae Prešovensis. Jazykovedný zborník*, 1, 1968, s. 89—106.
- HORECKÝ, J.: K charakteristike štúrovského lexika. *Linguistica Slovaca*, 4—6, 1946—1948, s. 279—298.
- JÓNA, E.: Účasť Ľudovíta Štúra pri utváraní spisovnej slovenčiny. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 131—146.
- JÓNA, E.: Martin Hattala, 1821—1903. *Jazykovedný časopis*, 7, 1953, s. 15—33.
- KONDRAŠOV, A. N.: Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1974, s. 284.
- Martin Hattala, 1821—1903. Materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Zostavil a upravil J. Ružička. Trstená 1971.

- NOVAK, L.: K vnútorným dejinám spisovnej slovenštiny. *Slavia*, 1, 1932, s. 73—99, 295—322.
- PAULINY, E.: Spoločenské funkcie strednej slovenčiny pred Štúrom. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 174—186.
- STANISLAV, J.: Historické korene Štúrovej spisovnej slovenčiny. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 168—173.
- TÓBIK, Š.: Pramene Štúrovej jazykovej a pravopisnej normy. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 187—206.

7) MATIČNÉ OBDOBIE

7.0 Úvod. Matičné obdobie sa formálne začína založením Matice slovenskej (roku 1863) a končí sa jej zrušením (roku 1875). V skutočnosti treba začať hľadať formovanie rázu matičného obdobia už v desaťročí Bachovho absolutizmu a jeho koniec na konci osemdesiatych rokov. Za Bachovho absolutizmu (od konca roku 1849) nastáva pre rozvoj spisovného jazyka a pre jeho spoločenskú funkciu predsa len priaznivejšia klíma v tom, že sa obmedzila možnosť maďarizácie a o niečo sa rozšíril priestor pre spoločenské využitie spisovnej slovenčiny. Napríklad zriadila sa sieť štátnych, okresných, župných a krajských súdov, a hoci bola úradnou rečou nemčina, tolerovala sa pri styku so stránkami slovenčina. V národných školách bola vyučovacím jazykom slovenčina a na ôsmich gymnáziách bola vyučovacím jazykom čeština, vlastne bibličtina. Popri nej sa na niektorých gymnáziách uplatňovala via facti aj slovenčina. V tom čase vzrastal aj priemysel a dokončievalo sa vymaňovanie z feudálnej závislosti. Ak teda boli politické slobody aj obmedzené, maďarizačný tlak sa neuplatňoval a hospodárska emancipácia ľudu napredovala.

V druhej polovici Bachovho absolutizmu sa už začína organizovať aj slovenské národné hnutie a „opravená slovenčina“ v Hattalovej kodifikácii získava celkom prirodzene pevnejšie postavenie. Preto po porážke rakúskych armád v Taliansku (roku 1859) a po odstúpení ministra Bacha, keď nastáva celkové politické uvoľnenie, bola pôda pre oživenie národného pohybu pripravená.

7.01 Maďarizačný tlak sa síce úpravami z roku 1860, 1861 legalizoval, ale jednako veľmi vzrástla slovenská politická aktivita. Roku 1861 začínajú vychádzať politické noviny Pešťbudínske Vedomosti (neskoršie prenesené do Martina ako Národné noviny). Vychádzali po slovensky a definitívne manifestačným spôsobom zakončili diskusiu o potrebe alebo nepotrebe slovenského spisovného jazyka, ktorú v tom čase rozvíjali, resp. pokúšali sa rozvíjať českí kultúrni a politickí pracovníci.

Toho istého roku (6.—7. júla 1861) bolo v Martine národné zhromaždenie, na ktorom sa prijalo Memorandum národa slovenského. Toto Memorandum sa stalo na dlhý čas základom slovenského politického programu. Bola v ňom požiadavka uznať slovenské Okolie, t. j. územie obývané Slovákmi ako samosprávnu jednotku v rámci Uhorska s politickou a administratívnou autonómiou, s úradnou a vyučovacou rečou slovenskou atď. Požiadavky Memoranda neboli, pravdaže, splnené, ale v auguste roku 1863 sa založila Matica slovenská (predseda biskup Štefan Moyzes, podpredseda superintendent Karol Kuzmány).

60-100

7.02 Matičné obdobie, ktoré teda možno datovať od začiatku šesťdesiatych rokov do konca osemdesiatych rokov minulého storočia, mimoriadne zasiahlo do osudov slovenského národa a jeho spisovného jazyka. V matičnom období nastáva znovu rozvoj spisovného jazyka. Vďaka činnosti Matice slovenskej a voľnejšiemu politickému vzduchu sa rozvíja slovenský politický a publikačný, kultúrny a vedecký ruch.

7.03 Obrat nastal po rakúsko-maďarskom vyrovnaní roku 1867. Rakúsko sa vtedy pretvorilo na dualistický štát, Rakúsko-Uhorsko. V uhorskej časti dostala moc do rúk maďarská šľachta, statkári a buržoázia. Vládnúca vrstva sa z národnostného hľadiska pridržala tradičného názoru (pozri 4.40—4.45), ibaže v buržoázných podmienkach jednoznačne vyhrteného, že v Uhorsku jestvuje len jeden národ, a to maďarský. Ostatné etnické skupiny, najmä Slováci, nie sú národmi. Ich občianskou povinnosťou je asimilovať sa s Maďarmi.

Tento názor sa aj dôsledne uplatňoval. V jeho dôsledku bola zrušená Matica slovenská (roku 1875) a boli zatvorené aj tri jestvujúce slovenské gymnáziá (roku 1874). V týchto ťažkých podmienkach sa slovenský kultúrny život a politický pohyb veľmi uskromňuje, a to tým skôr, že v osemdesiatych rokoch umiera v podstate celá zvyšujúca štúrovská generácia a nová smena jej miesto ešte nezaplnila. Nastávajú „roky hluchoty a nemoty“.

7.1 Kodifikačné príručky. Spisovná slovenčina sa v matičnom období opierala hlavne o Hattalovu kodifikáciu. Ponajprv to bola Krátka mluvnica slovenská (roku 1852) a potom Mluvnica jazyka slovenského (Budapešť 1864) a Skladba jazyka slovenského (Turč. Sv. Martin 1865). Celkové historizujúce chápanie Hattalovej kodifikácie sa opieralo aj o jeho názor, že slovenčina je vlastne staršou vývinovou fázou češtiny a že spisovná čeština sa má opierať o starú češtinu, a teda aj o slovenčinu. Z toho vyplývalo, že Hattala kodifikoval (najmä v tvaroslóví) mnohé tvary, ktoré boli zo slovenského hľadiska archaizmy (napr. osobitné tvary pre vokatív). Tento staromilský smer — vtedy všeobecný — mal svoje dôsledky aj pre kompozíciu prejavu a pre stavbu výpovede (pozri 7.2). Z ďalších gramatík matičného obdobia treba spomenúť: František Mráz: Slovenská mluvnica pre gymnasia, reálky, praeparandie a vyššie oddelenie hlavných škôl (r. 1864), Josef Viktorin: Grammatik der slowakischen Sprache (r. 1860 a ďalšie tri vydania). Tieto gramatiky mali podstatne väčší ohľad na živý jazyk a na skutočný úzus a boli východiskom pre upevňovanie normy.

Kodifikácia slovného bohatstva sa začala uskutočňovať veľmi dôkladne komisiou v Matici slovenskej, zbieraním lexikálneho bohatstva a frazeológie, parciálnymi slovníčkami jednotlivých vedných odborov a úvahami o slovníkovej práci. Tieto práce neboli dokončené. Materiál sa napokon po zrušení Matice slovenskej odstúpil F. Kottovi, ktorý ho použil vo svojom nemecko-českom slovníku. Výraznejším výsledkom tohto usilovania bol trojdielny slovensko-maďarsko-nemecký slovník Jozefa Looša, ktorý vyšiel v rokoch 1869—1871 v Budapešti.

Dačo o zemiakoch.

Potravných látok je veľká sila, a predca sú, často pri všetkej svojej rozmanitosti, nedostatočné, utíšiť hlad celých národov. Čo o tom čítame, počujeme, a čo sme skúsili ku pr. v Orave, Trenčíne v rokoch 40tych tohoto stoletia, potom v nešťastnom Irsku, je hrôzno! Čím však sa vystredností úrodnín vyhladzujúce železničné čiary viac a viac rozmnožujú, tým menej sa je obávať všeobecného v istých krajoch hladu. Neúroda, nedostatok nebývajú po celých častiach sveta, ale len na väčšie menšie kraje obmedzené; ta ale, kde železnice jestvujú, snadnou premávkou zbožie i z ďalších požehnaných krajov dopraviť možno. Čo sa predtým pri planých a ďalekých cestách i za drahé peniaze stať nemohlo. A preto ľahko sa prihodilo, že človek bohatý na svojej zlatom preplnenej truhle hladom umrieť mohol. To, čo v nedostatku jinej potravy odpomáhalo a odpomáha od hladu, sú zemiaky.

Nuž tedy, ponevác zemiaky na Slovensku medzi článkami potravnými a vôbec hospodárskymi jednu z hlavných, a pri utlumení — aby nepovedal národového — hladu takmer najhlavnejšiu úlohu hrajú, umienil som si krátky jich pôvod a opis podať.

Zemiak bol pod krátkym časom po svete široko ďaleko ač na 70° sev. šír. rozšírený, čo je dôkazom jeho ku všakovému podnebiu prítulnosti, a jeho všeobecnej užitočnosti pre ľud a zver. Varený, pečený, smažený, pálený, už sám, už ako prídavok, všakovak sa pripravovať dá, na toľko, že takmer pôvodnosti zvlčený na nepoznanie premeneným sa stáva. Táto vlastnosť zavdala príčinu nasledujúcej anekdote. Istá vzdelaná pani, kruhom učeních mužov navštevovaná, počula, ako jeden horlivo oproti zemiakom bojujúci mudre dokazoval, že človek jedením zemiakov hlúpane. Keď raz učení mužovia kolo pohostinného stola vzdelanej a štedrej panej sediac chutne si zajedali, pýta sa ona filozofa, zemiakov nepriateľa: či ozaj jedlo, z ktorého si už po tretíraz nabral, zná? Nie! povedá, ale je jedlo znamenité. Hľa! povedá pani, sú to pristrojené zemiaky, ktorých užívanie následkom má byť hlúposť. Ovšem, odvetí filozof, som sa už hneď teraz stal hlúpym, nevediac ani to, čo jem.

Kupec otrokov, Sir John Harokius, opísal po prve r. 1565 do radu lievokvetných a rodiny lulkovitých (Ordo: tubiflorae, Familia: Solanaceae) patriace zemiaky, ktoré potom Fraňo Drake r. 1573 do Anglickej doniesol.

Sen takto je odšiel bráter, tu prostrošena
ľufeda. Ach, richtárko, čímu dáčo, bránte ma,
chudobnu wdovu. Tu chodi atyži obšytos po
tebine práve tak, ako a chľebcom. Wobíli mi
otno, že som mu nedala slaniny; a Boh mój
widi, že sama nemám ani kusička. A tu wám
ide tam, žirbla sa, widiac ho otinom. Je svito
afa bowado a žloreči afa žto duch.

Om, hm! Čafaj! krutil richtár hlavou.
Bozeme si w oči.

Renadrajaj sa s mnou, kráľka ho jena.
Taty žeb bez očú je wštetého šchapu. Pod-
páli nám bebnu. Dám mi groš, než ide
w čertu.

Daj, ľowil richtár.

W tam wšlupi bez pozdrowenia do dnyže,
s wojenstou čapicou na hlawe, w orhanom
wojenstom kabáte, mladý a zdravý, wypasení
muž. W ľowej rúte držal páru furetat, w pra-
wej ohromný ľujajšľa.

Richtár! počne hrozime, ja dedime tejtó
jej Boho a toha krowaého ščřita. Wasi ľwo-
řáci newehia, že treba žobrášom, ktorý ľujšľ
pres dve fantulácie čšřura. Ja wás naučim má-
reľu, ja wás trest a wasse ľpaseme.

Richtárka sa triala, keď widela hrozimu
tmár a zatatu páš mužom. Rákala žobrášom
dwa krajačere. Nare, nare, idte s Bohom.

Žobráč hobil wenzaje o zem, s nowým
taľým žłorečentim, ktoré už i mačarské hrozne
Miaty Ealefo prewysšuje.

A čož teda ččoš: wřitajpi richtár blšže.

Wockaš a mladú newešiu, ja ľwojšo rich-
táršého wopa, rowerhni furečata. Toto mi rich-
tárka wřazji. Potom wřiteci ž čwože wón! W-
ženiem celu dedimu, čšřte i toho šłarežo Boho
ž neba.

Tu sa richtáromi urwala twelimoš. Na-
pred wadylil ľotrowi ľujaj, potom ho čwozil
ľawou rukou za ľřšľa, prawou wopľajšľal po pa-
puli, wodił o zem, a tam jeho mšastřým ľřja-
šom onáľil. Jena, keď už na takla pušľlo,
wobala mu prawoz. Tým powiazal oplana,
a tak wotľielal se ľľužom do ľwidšľého čšřtwa
a žypřel do rána. Wřanił sa ľľelma ľľabo, po-
newáč bol wřilš, a ľľabž je mžby, ľto že čni.

Richtárka žalamowala rukama, čo ž toho
ľude? Ale niš newoto. Keš ráno wřuršil w-
řitřewelého ľuláča, bol ľřwity ako baráňot, ľa
ďalowal za newačenie. Wobaj ľwoš, wřľnuł, ďanno
bol ubodił na muža, muž by dewojł moja newota
wřřšľila na žyřat. Tak bolo ráno, ale wečer
a pres noc diw ž rozumu newššľa žo šřaču.

Jonáš Záborský: Dva dni v Chujave, 1873.

7.2 Vývin štýlov. Vďaka priaznivejším podmienkam sa v matičných rokoch rozvíja spisovný jazyk vo viacerých štýloch. Vývinová tendencia však nie je priamociara. Reakcia proti Štúrovej kodifikácii sa prejavila nielen v pravopise, hláskosloví a tvarosloví, ale aj v syntaxi a v kompozícii. Ak v štúrovskom období vládla celková tendencia k jednoznačne a priesačne komponovanej výpovedi, blízkej hovorenej reči (pozri 6.43 a nasl.), pre začiatok matičného obdobia je charakteristická komplikovaná výpoveď, ovplyvnená latinskou štylistikou, nemčinou a písanou spisovnou češtinou. To sa prejavovalo najmä vo výkladovom slohu, v úradných písomnostiach, v odborných výkladoch a v slávnostných prejavoch. Príklady na ilustráciu:

Úryvok z reči Štefana Moyses a prednesenej na druhom valnom zhromaždení Matice slovenskej 3. augusta 1864 (Letopis Matice slovenskej II, 1870, s. 7—8):

Slavné shromaždenie Matice Slovenskej!

Po uplnutí jedného roku započíname druhú valnú hromadu spolku nášeho Matice Slovenskej. Započíname ju v mene všemohúceho Boha; pod spravodlivou a neprekonateľnou zaštitou najdobrotivejšieho Zemepána (tu všetko z miest svojich povstalo a J. Veličenstvu trirazy na slávu zvolalo), nežného Otca veškerých národov,

prezreteľnosťou božskou jeho správe sverených; započíname ju v zákonnej prítomnosti zemepánskeho povereníka v blahorodej osobe Jeho Veľkomožnosti p. kr. radcu a I. podžupana tejto župy turčianskej *Šimona Nemessa* (Sláva mu!), muža to, ktorého nemenej statočnosť a naproti národu našemu priaznivosť, jako i ctihodná osoba nám dobre známe sú; započíname ju konečne v lône rodofubného tohoto mesta Sv. Martina (Sláva mu!), ktoré národ náš už pred troma roky k srdcu svojemu privinulo, pred jedným rokom prvé valné shromaždenie už uzákonnenej Matice našej s nevidaným, len neodrodilému Slovanovi vlastným, pohostinstvom do lôna svojeho prijalo (Sláva mu!), a ktorého rodofubná obetivosť u vďačného potomstva vo tri vrhy slavne hlásať sa bude, dokiaľ ostatní slovenský jazyk neonemie (Sláva Sv. Martinu! Sláva mu! Sláva!).

Lebo jako belmom zatiahnuté oko ani v hospodárstve ani v umelectve zreteľne patriť nedoviedie: tak i nevedomosťou a predsudkami zatemnený um ani v občianskych ani v náboženských záležitostiach pravdive a bezpečne súdiť nevládze. (Pravda je! výborne! sláva jeho Excellencii!) — Nevedomec, slepému stroju podobný súc, ani dobrý kresťan, ani rozumný hospodár, ani užitočný občan, ani verný poddaný, ani obetivý národovec v pravde byť nemôže; a jestli sa takým byť vidí, je to len slepá náhoda; ponevác totiž priaznivé sily naňho účinkujú (Tak je!), lež zvrtné sa jako trstina, jaknáhle protivný vietor duť počne; lebo vo svojej duševnej slepote nemá človeku prístojnej samostatnosti. Slepotu ale duševnú rozjasňovať, nevedomosť zaháňať, predsudky cúdiť je bezprosredný účel Matice našej Slovenskej. Zakiaľ vidno, že otázka o Matici Slovenskej je totožná s otázkou o hodnosti ľudskej a všestrannom blahobytu voškerého národa slovenského. (Vskutku tak je! Výborne! Sláva predsedovi!).

Ktokoľvek teda behom prozreteľnosťou božskou ustanovených udalostí údom je slovenského národa; ktokoľvek jako taký, ctihodný prach otcov a dedov svojich hyzdíť za ohavný hriech považuje; ktokoľvek bohumrzkým odrodilstvom poškrvniť sa nechce; ktokoľvek k slovenskému ľudu v pomeroch buďto spoločenských, buďto občianskych, buďto konečne úradných jako človek svedomitý stáť chce; tomu na obstánku (udržaní), upevnení a rozkvetu Matice Slovenskej záležať musí. Zvlášte ale horlíť majú o Maticu Slovenskú vedomcovia a vzdelanci slovenskí (Tak je!), potom takí národovci, ktorým buďto zámožnosť, buďto úradné postavenie výdatnejší vplyv poskytujú (Tak je, tak! Sláva); konečne veškeré obecnstvo národa slovenského (Tak je!).

Úryvok z článku Františka Sasínka o mierových vyjednávaniach medzi splnomocnencami Ferdinanda II. a Gabrielom Bethlenom (Letopis Matice slovenskej V, zv. II, 1868, s. 5—6):

Aby už ráz roztržky medzi Ferdinandom II., kr. uh. a Gabrielom Bethlenom konečne vyrovnané boly, Ferdinand, 1. mája r. 1623. poslal Jakuba Svätokrížskeho (Szentkereszti), komorného radcu, a Ondreja Izdenczyho z Prusky k Bethlenovi, aby sa dali s ním do vyjednávania z ohľadu tých punktov smlúvy mikulovskej, ktoré kráľ dosiaľ, pre rozličné naskytnuté sa prekážky, uskutočniť nemohol; jako tiež učiniť návrh jemu, aby, k vyrovnaníu vyskytých alebo vyskytnúť sa majúcich

ťažkostí, obe strany, Ferdinandová a Bethlenová, poslali povereníkov svojích do Trnavy, k spoločnej porade. Okrem toho i kroz Jura Horvátha, prosedníka Bethlenovho, ubezpečoval tohoto o úplnom zadostučinení spravodlivých požiadavok svojích. V tom istom čase a v tej istej záležitosti Ferdinand poslal tiež Štefana Keresztúriho, tajomníka krajinského súdca, potom ale i Mikuláša Eszterházyho a Petra Gála, svojho dvorského kapitána, k Bethlenovi do Sedmohradska. Konečný výsledok vyslanství bol, že Bethlen privolil k spoločnej porade; avšak s miestom nebol usrozumený, navrhujúc Prešov alebo Levoču, a to deň 15. aug., keď bude vtedy v Košiciach.

Ferdinand prijal osvedčenie Bethlenovo, a 3. aug. oznámil mu, že k onej spoločnej porade, zo svojej strany, pošle Mikuláša Dallos, rábskeho biskupa, Štefana Ostrosith, kr. radcu, Benedíka Pákai, kr. námestníka, a Jána Šándor zo Slávnice, podnádvořníka za kr. povereníkov; avšak čo sa týka miesta a času, osvedčil sa, že dňa 24. aug. povereníci jeho sídu sa v Baňskej Bystrici k porade hořspomutej.

Úryvok zo zápisnice XXIII. zasadnutia výboru Matice slovenskej (Letopis Matice slovenskej VI., zv. I., 1869, s. 69):

Č. 1. P. predseda zahájiv zasadnutie a vrelými slovy pozdraviac prítomných, upomínal na to, že menovite teraz, kde sme vo verejnosti takmer výlučne už len na literárnu činnosť odkázaní, túto činnosť všemožne vyvinovať máme a preto i vrelé prilnúť k tomuto nášmu ústavu, jako sredisku našej veškerej činnosti. Činnosť Matice Slov. teraz už vraj i tým značne obľahčena bude, že, jako vôbec známo, v jej sídlovisku sriaďuje sa knihtlačiareň; pri jejžto oživotvorení s nadšenou obetivosťou súčasňuje sa naše obecenstvo, dobre vediac, čím bude tento nový spolok nášmu literárnemu ústavu. Naša literárna činnosť bude sosústreďena a tak iste i s prajnejšími výsledkami napredovať bude, nežli dosiaľ; čo nám je ale pri tom hlavne potrebné, to je vraj svornosť: lebo „concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur“; a preto napomínal, aby heslom naším bola: činnosť a svornosť!

Keď takto pozdravený a oslovený výbor vyvolal p. predsedovi jednohlasne na slávu,

Č. 2. tajomník M. Chrástek prečítal program predsavzať a pokonávať sa majúćich predmetov.

Ktorý keď výbor vzal vo známosť, podľa udaného poriadku predo všetkým iným

Č. 3. p. tajomník M. Kramár prečítal zprávu o pokonaných po poslednom výborovom zasadnutí prácach a záležitosťach mat.; menovite: že sa uzavretia poslednieho valného shromaždenia a dvoch posledních zasadnutí výborových patričným oznámily z čiastky listovne, z čiastky cestou „Pešťbud. Vedomosť“; že sú účty p. pokladníka mat. z minulého roku p. účtovníkom S. Šípkom prezkušané a odobrené; že J. Excel. p. minister vnútorných záležitostí vys. vynesením od 14. dec. min. roku pod č. 5087. za dobré uznal, p. kommissárom Mór. Tomcsányim v poslednom valnom shromaždení učinené zastavenie dvoch mat. uzavretí, potaľhmo teda protest tohože p. kommissára vyzdvihnúť a t. d.

Komplikovaná vetná stavba, ako sa ukazuje v týchto ukázkach, nebola však všeobecná a postupne sa nahrádzala výkladovým slohom, ktorý sa už blíži k podobe dnešného výkladového slohu. Porov. úryvok výkladu z práce G. K. Zechentera : *Geologický opis železničnej čiar od Jalnej po Štubňu* (Letopis Matice slovenskej XII, zv. I., 1875, s. 13):

Tak teda na premenách a útvaroch zeme hlavnú činnú úlohu hraly dva chemicky príbuzné a predsa sebe odporne elementy: oheň a voda. Čo oheň soškvaril, stopil a vysotil, táto rozmyla, rozdrobila, uložila a vyhladila. Čo zase voda uložila, tento stopil, roztopil, soškvaril a rozboril, poprevaloval a preinačil, a na toľko preinačil, že často jejích pôvodní sklad ani rozoznať nedovedeme. Tu hneď v súvislosti chceme obrátiť pozornosť skúmateľov na tú okolnosť: jak blízka rodina môže byť žula a rula (Granit, Gneiss) ku trachytickým tvarom? — Ja aspoň v tej skromnej mienke žijem,

RESTAVRÁCIA.

Obrazy z nedávnych časov.

Dulce est desipere in loco.

Hor.

I.

„Hej na moj' hriešnu dušu bude!“

„Hej na, moj' hriešnu dušu nebude!“

„A čo sa vy všetci na hlavu postavíte, nuž z vašich fahtikárskych, neuvarených, neosolených, neomastených frčkárov nič nebude, čo len papulovať znajú, a ani tu nič ani tam nič; my si vám do kaše dychať nedáme, bo chceme mať človeka, ktorý má dačo pod klobúkom, tuto vidíš kmotre,“ hovoril pán Matiaš Bešeňovský ukazujúc prstom na čelo, „a tuto,“ dľaňou ťapkajúc bočný vaček.

„Aha, veď zato nebude,“ odpovedal horlive pán Peter Barina. „že má i tuto i tuto, t. j. v hlave figle; bo je huncút klincami vybijaný, je taký cigo rigo kapsa predal kóna za psa, že prevedie statočného človeka rez la-
vičku jakoby to nič. — a má tuto, t. j. vo vrecku, bo už dosť nazbijaľ na mozoloch statočných ľudí, budaj mu cigáni zuby kurali!“

Janko Kalinčiak: Reštavrácia, 1860.

že trachyty v užšom genetickom spojení stojí so žulou a rulou, ako by sa to mnohý domnieval.

Ako vidieť, výklad sa stáva pojmovo presným a prehľadným. Nejestvuje v ňom už humanistická a baroková ozdobnosť a zložitost'. Zásľuhu na tomto zjednodušení a spresnení vyjadrovania majú niektorí aktívni štúrovci (P. Dobšinský, J. Kalinčiak) a autori, ktorí vstupujú do literatúry alebo do verejného života neskoršie. Ich zásluhou sa stavba vety zbavuje ťažkopádnych archaizmov a nadobúda postupne dnešnú podobu.

Porov. úryvok z umeleckej prózy:

Sergej prisľúbil Gabriele, že ju každodeňne na „Devinej skale“, navštevovať bude. Skala tá leží v blízkosti Turbice, kde húšťou otočená, podobá sa bremenu, ktoré pútnik dolu zhodil, jako by ho ďalej niest' nebol vládala.

Bulhari si vyprávajú, že tá skala je pomníkom nezdarnej dcéry, ktorá prvá bola oddala telo svoje Turkom a dušu diabľovi. Keď zavrhnutá od Turkov navrátila sa do domu rodičovského, brat ju ubil, čo sa pred ním i vyhovárala, že ju Turci zajali a poškrvnili, a matka ju v neposvätenej zemi, tu pod tú skalu pochovala. Pozdejšie položil niekto k skale tej kríž, ktorý keď zhnije, niekto na jeho miesto zase nový postaví. Preto si ľud vravieva:

„Snad' tú devu Bôh na milosť prijal, keď jej hrob krížom sa okrašľuje.“

Pri tom všetkom bály sa miesta toho devy a za celý svet by ho nebol navštívili.

Gabriela, ktorá snad' zapomenula túto poverčivosť, i teraz pri „Devinej skale“, pod sv. krížom sedí.

Bôľ srdca je nebezpečný, ktorý keď hned' neliečiš, lieku preň pozdejšie nenajdeš. Len oči Gabrieline posledniu nádeju v sebe ukrývali, čo jej snad' ešte života dodávalo.

(Orol, 5, 1874, s. 34)

Podobne je to aj u dobrých autorov náukovej literatúry. Porov. úryvok Pavol Dobšinský: *Úvahy o slovenských povestiach*, 1872, s. 72:

Možno v nedostupnej bádaniu šerodávnosti boli pradedovia slovanskí jednoduchými čiteľmi hmotnej prírody: ľakali sa zlých prírodných síl zimy a smrti, bláhali si v dobrých silách leta a svetla, tak ako práve zlý i dobrý čiže odporný a príjemný čas, v zime v lete, sebou to donášal. Ale duch jejich v povestiach našich dávno premôhol túto materialistickú postać, keď napred sily a zjavy tieto zosobnil, oduševnil, keď hlavne potom osobnostiam a bytnostiam týmto nielen hmotné ale i mravné zlo a dobro pripisal. Mysel povestujúcich otcov našich nenie naskrze prikovaná k hmote, k prírode, k veciam len do smyslov bijúcim; jej nedosť hľadiet' na prírodu, na jej zjavy zimy a leta, na slnce a oblohu, na tmy a svetlá: *ona zalietá vždy od týchto svojich hmotných obrazov a symbolov k osobnostiam a duchom vecní týmto vládnucim a nadto vládcom i mravného, duchovného zla i dobra*, pôsobiteľom nielen vonkajších pohrom a príjemností života, ale i k dárcom vniutorných žiaľov a radostí. Povesti zjavne predstavujú nie čas, ale Kráľa Času a veku spravедlivého; nie slnce, ale

kráľoviča božiča, vladateľa slnka a leta, k tomu bohatiera krásy, pravdy a dobra ; nie zimu, ale Babu a drakov chmúrnych a mrazivých v prírode a v mravnom svete zlopovestných pachateľov a zastavateľov hriechu ; nie leto, ale Pannu, plnú síci krásy a bohatstva darov prírodných, lež aj ozdobnú a skvelú cnosťou.

7.3 Rozkolísanosť normy. Ako všetky uvedené príklady ukazujú, norma spisovného jazyka nebola ustálená.

V pravopise a hláskosloví nebolo jednoty najmä v používaní hlások a písmen ä a y.

Hláska a písmeno *ä* sa používalo často podľa vzoru centrálnych stredoslovenských nárečí v širšom rozsahu, než predpisovala hodžovsko-hattalovská kodifikácia (ostatne, dosť nepresná). Tak sa používala v prípadoch, ako : *kämeň, zgärbä* (= zgerba), *härb* (= erb), *triafät, rozprávät, skrápät, krivät, mäd, spomänüt* a pod. Iní autori zasa používali *ä* často v tých postaveniach, kde sa používa v podobných ruských slovách я. Napríklad : *obräd, dvoränin, lzä*.

Okrem toho sa kládlo tam, kde sa v slovenských nárečiach strieda s inými vokálmi. Napríklad : *jäseň* (jeseň — jaseň), *mäch* (mech, mach, moch), *zasä* (zase, zasa), *jarmäk*.

Inokedy sa prosto používalo na to, aby sa ním označila mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky. Napríklad : *hlädať, knäz, ohläd, nähläd*.

Ale boli aj prípady, že sa *ä* nepoužívalo : *svatý, pamet, najme*.

Veľmi početné boli odchýlky pri písaní *y*. Hoci pre používanie *y* platila zásada etymológie a v podstate ten istý princíp ako v češtine, v skutočnom používaní nebolo dlho jednoty. Porov. aspoň niekoľko ukážok odchylného používania : *blískat sa, diňa, ližica, mikať, sichravý, svätiňa, bohiňa*, a proti tomu : *koryst, kryk, pytvať, sryhať, vydličky, osobytný, rýdzy, v nůdzy, z jary, krýdla, lygotat sa, na porůdzy*.

Početné nedôslednosti boli pri používaní spoluhlások *d, t, n, l — d', t', ň, l'*. Porov. príklady : *ustanovizna, snemovna, stajna, obrazárna, jelen, prsten, stažen, chvíla, kúkol, kmet, chudorlavý, tlapnüt, hladať, strielať*, a proti tomu : *bubeň, bociañ, doháň, dokoräň, popoľ, osemdesiat*.

Značné odchýlky boli pri písaní veľkých písmen.

Rozdielnosti boli pri asimilácii spoluhlások, napr. *grg, ces, väšmi*.

Časté boli dvojtvary typu : *sňah — sneh, bolast' — bolest', pohrab — pohreb* atď.

Veľká nejednotnosť bola v kvantite vokálov. Proti *stojä, strojä, rozdvojä, vojäk, jasot* stálo nezriedka *stojä, strojä, rozdvojä, vojäk, jasot*. Proti tvarom typu *lodiam, kostiam, rybäch, po uliciäch, polami, cudziemu, preklaty* sa vyskytovalo často *lodam, kostam, rybäch, po ulicäch, poliam, cudzému, preklatý*. Rovnako tak sa vyskytovali dvojtvary : *pristäl — pristal, ostäl — ostal, släbnüt — släbnüt, mlädnüt — mladnüt, jednymi — jednými, popoludni — popoludní, vdovin — vdovin, rybami — rybamí, ľudmi — ľudmi, dlho — dlho* a pod. Okrem toho bola nejednotnosť aj v kvantite slov *slavný, pracný, trapný, vykládaný, súdca* atď. Namiesto dvojhások boli aj jednoduché dĺžky : *šläpat, ulicämi*.

Rytmický zákon, ktorý platil v štúrovskej norme (aspoň teoreticky) neobmedzene, a uznávala ho aj Hattalova kodifikácia, sa často porušoval, najmä v prípadoch, ako : *chvälia, chväliac, pišuci, listie, ziadny*.

Časté je zdvojovanie spoluhlásky *n* v prípadoch, ako: *drevenný, olovenný, slamenný*. Je to podľa vzoru ruského jazyka a západoslovenských nárečí.

Väčšie-menšie odchýlky boli aj v tvarosloví. Napríklad G pl. fem. má dosť často tvary s pádovou príponou *-ov*: *slychov, hábov, uhorkov*. Časté je privlastňovanie formou *jejich (jejích)*: *jejich brat*. Časté sú tvary typu *vybehnul, dotknul sa, klaknul, sadnul si*. Častý je kondicionál vo forme *robil bych*.

Ako príklady ukazujú — a dalo by sa to doložiť ešte početnejšími dokladmi — veľmi silne vplývali vtedy na podobu spisovného jazyka jednotlivé slovenské nárečia, český jazyk, neodborné etymologizovanie a teoretizovanie a v neposlednom rade neovládanie normy a jej nedokonalá kodifikácia.

7.4 Rusizmy. Slovná zásoba. V tomto období je pre spisovnú slovenčinu veľmi závažný rusifikujúci smer, ktorý zo spisovateľov a publicistov propagoval najmä Viliam Pauliny-Tóth. Do spisovnej slovenčiny sa zavádzali niektoré ruské prípony. Tak najmä: *-stvo, -stvenný, -stvovať*: *znechutenstvo, pochopenstvo, písemstvenný, živoskúsenstvovať, dejstvovať, súdcovstvovať*; bola snaha zaviesť do slovenčiny trpné participiá prítomné podľa ruského vzoru, napr.: *závisimý, závisimosť, platimý, určimý, vydržiavaimý*; za príponu *-ionálny* sa zavádzala prípona *-ionný*, napr.: *tracionný*. V. Pauliny-Tóth používal často zvrtné zámeno pri slovese tak ako v ruštine, napr.: *dokonalas* (= dokonala sa), *nezahojís* (= nezahojí sa). V tomto období bola vyslovená téza, že zvrtné zámeno má nasledovať za slovesom. Táto téza sa udržala aj v martinskom období a jej stopy badať podnes.

V matičnom období vniklo do slovenčiny mnoho ruských slov. Napríklad: *blahorodý, bezapelacionný, bratec, celistvennosť, celovať, čaša, činovník, dejateľ, dielo* (= vec, záležitosť), *duma, drevný* (prvší), *družba* (= priateľstvo), *inostranný, obrabotka, oružie, papiros, poryv, polza, prestol, Slavian, dosvidania* a množstvo iných. Mnohé z nich sa v spisovnom jazyku ujali natrvalo.

Avšak početnejšie a dôležitejšie ako tieto prevzatia z ruštiny boli prevzatia z češtiny. Tu išlo najmä o prevzatia z odbornej vedeckej terminológie, zo spoločenských i prírodných vied. Tieto vedy sa vtedy na Slovensku pestovali v rozsiahlejšej miere ako v predchádzajúcich obdobiach, metodicky sa usilujú dosiahnuť úroveň vtedajšej vedy. Spracúvajú sa jednak teoreticky vo vedeckých knihách a časopisoch, ktorých vydávanie sa sústreďovalo vo vtedajších slovenských kultúrnych organizáciách a literárnych orgánoch, jednak v početných stredoškolských učebniciach a v stredoškolskej praxi vôbec. V týchto dielach sa vlastne už vtedy systematicky utvorilo vedecké názvoslovie pre početné vedné odbory. Ostatné vedecké názvoslovie, najmä prírodných vied, sa v tom čase spracúva aj teoreticky (lexikograficky). Porov. ukážku z odborného výkladu (Letopis Matice slovenskej VII):

Poslúžime tu návodom, ako sa bezpečne môže pravé poludnie ustanoviť, ktorého námer vždy v kolmej ploche osy zemskej na obzore našom leží a námer tento na površí zemskom menujeme poludníkom (meridian).

Spraví sa pevne stojacá plocha, a postaví sa pomocou mernickej, alebo mlynárskej vážky vodorovne (horizontálne), vytočí sa kolok, ktorého končiar, keď sa na plochu

postaví, kolmo nad strediskom trčí, čo sa na tokárni veľmi snadno dá vykonať, a býva obyčajne 4"—5" vysoký. Na pripravenej už ploche, v tú stranu, kde tôňa padá, načiara sa z istého srediska 0 niekoľko sústredných lukov, a kolok ABC sa postaví srediskom svojim na sredisko načiaraných lukov.

V tejto ukážke ľahko rozoznáme tri vrstvy slov: 1. domáce, používané ako odborné termíny: *os zemská, mlynárska vážka, vytočiť, tokáreň* atď.; 2. utvorené domáce termíny alebo domáce slová pretvorené na termíny: *námer, površie zemské, kolok, sústredný luk, sredisko* atď.; 3. prevzaté české termíny: *návod, kolmý, poludník* atď.

7.5 Hoci matičné obdobie netrvalo dlho, zaznačil sa v ňom výrazný pohyb v slovnej zásobe. Spomenulo sa už pribúdanie rusizmov. Viaceré slová zasa zanikajú. Napríklad pri zavedení metrickej sústavy (r. 1876) sa odsunuli zo spisovného používania slová ako *lót, kvintel, ríf* a pod. Staré miery a pomenovania pre ne sa však používali dlho v praktickom živote. V ustálených zvratoch prežívali ešte dlhšie, napr. *nemať ani za kvintel (soli)*. Odstraňuje sa aj polylexia (viacej pomenovaní pre ten istý význam), ktorá bola dôsledkom búrlivého tvorenia nových slov v štúrovskom období a súčasného preberania českých termínov. Tu sa často ustaľuje slovo zhodné s češtinou, napr.: *pochop — pojem, zemevid — mapa*. Terminologická slovná zásoba sa rozširuje tvorením nových slov, preberaním slov z ľudového jazyka, preberaním cudzích slov, preberaním slov z češtiny, kalkovaním z maďarčiny a nemčiny.

V štúrovskom období sa dejové substantíva tvorili najmä využívaním slovesných podstatných mien, napr. *namáhaňja* (pozri 6.36). V matičnom období sa dejové podstatné mená tvoria najčastejšie konverziou (napr. *výrob, výroba*) alebo s využitím prípon *-ok, -ka* (napr.: *úhrn, úhrna, úhrnok; rozhovor, rozhovorka*). Nezriedka sa pre ten istý význam tvorili viaceré slová: *poznamenanie, poznámka, poznam*. Tieto paralelné tvorenia mali len dočasný život.

Z ľudovej terminológie sa prevzali najmä termíny z poľnohospodárstva: *zemiaky, snečník, horčica*. Pri preberaní slov z češtiny badať osciláciu medzi domácimi a českými slovami, napr.: *tečka, okamženie — bodka, sekunda, sústružník, sústružiť — tokár, točiť*.

Z maďarčiny sa niektoré slová kalkovali: *daňový kľúč* — adókulcs, raňajky — reggeli.

Literatúra

BLANÁR, V.: Spisovná slovenčina v matičných rokoch. In: Blanár, V.—Jóna, E.—Ružička, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny II. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 7—86.

FURDÍK, J.: O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae Prešovensis. Jazykovedný zborník, 2, 1969, s. 85—101.

8) MARTINSKÉ OBDOBIE

SITUÁCIA SPISOVNÉHO JAZYKA

8.0 Martinské obdobie je pokračovaním matičného obdobia, no prerastá ho a na jeho konci (cez prvú svetovú vojnu) sa stáva východiskom pre formovanie spoločnosti v prvej Československej republike. Ako sa už uviedlo, v rakúsko-maďarskom vyrovnaní a po zrušení Matice slovenskej sa ustálil maďarizačný tlak. Jeho občasné tvrdšie alebo miernejšie formy neboli vecou vývinu, ale iba vecou taktiky alebo osobných vlastností vedúcich činiteľov alebo miestnych výkonných orgánov. Slovenská národná strana, predstavovaná činiteľmi žijúcimi v Martine, opierať sa ako o svoj politický základ o Memorandum národa slovenského (pozri 7.01). Orgánom Národnej strany boli Národné noviny, ktoré ako pokračovateľ Pešťbudinských vedomostí vychádzali v Martine od roku 1870. V rokoch osemdesiatych a deväťdesiatych boli predstavitelia Národnej strany (hlavne Svetozár Hurban-Vajanský, Jozef Škultéty, Pavol Mudroň) uznávanými ideologickými predstaviteľmi slovenského politického života. No najmä od začiatku 20. storočia nastáva v slovenskej spoločnosti väčšia názorová diferenciácia. Mesianistická orientácia konzervatívneho krídla Národnej strany na Rusko už pre praktickú politiku nepostačovala.

Jozef Škultéty (1853—1948).

8.01 Výrazná začala byť kritika mladej generácie, ktorá študovala v Prahe. Jej duchovným vodcom bol Tomáš Masaryk. Kritika, ktorou táto skupina zahrnovala martinské vedenie, bola však veľmi hmlistá. Žiaduci úspech nemala ani pre propagáciu československej národnej jednoty. Podľa časopisu Hlas, ktorý táto skupina istý čas vydávala (1898—1904), ju nazývali hlasistami. Neskoršie sa hlásanie československej národnej jednoty v tejto skupine odsunulo nabok, jej politika sa stala pružnou, všimajúcou si konkrétne problémy. Jej výrazným vedúcim činiteľom sa stal Milan Hodža.

Začiatkom storočia po výraznejšom spriemyselňovaní Slovenska rastie robotnícka trieda. Jej príslušníci sa organizujú do odborových zväzov i do svojej sociálnodemokratickej strany. Začiatkom tohto storočia sa slovenskí robotníci postupne emancipujú z celouhorských organizácií a utvárajú si vlastné slovenské organizácie. Ich tlačovým orgánom sa stali Robotnícke noviny.

Katolíci si zakladajú roku 1870 Spolok sv. Vojtecha a jeho prostredníctvom prenikajú svojimi kalendármi, podielovými a modlitebnými knižkami na slovenský vidiek. Koncom minulého storočia a najmä začiatkom tohto storočia sa stávajú politickou silou v Ľudovej strane, ktorá bola pôvodne súčasťou maďarskej katolíckej ľudovej strany, ale neskoršie sa pod vedením Andreja Hlinku osamostatnila ako súčasť Národnej strany.

8.02 Tieto štyri skupiny sa spájali v rovnakých požiadavkách na všeobecné, tajné a rovné hlasovacie právo, na uplatnenie slovenčiny ako úradného jazyka a vyučovacieho jazyka na všetkých typoch škôl. Vo viacerých ďalších politických a kultúrnych i spoločenských názoroch sa však rozchádzali. Preto medzi sebou vo svojich tlačových orgánoch často polemizovali.

V tom istom čase sa aktivuje aj český záujem o Slovensko. Prejavuje sa v kultúre, v politike i hospodársky (prílevom českého kapitálu na Slovensko). Ale aj zo slovenskej strany sa jasnejšie formuje snaha spojiť Čechy, Moravu, Sliezsko a Slovensko „v jedno autonómne teleso“ (z listu A. Štefánka do Ameriky r. 1914). Začínajú sa teda už črtať myšlienky o Československej republike.

8.1 Štýly spisovného jazyka. Slovenský kultúrny a spoločenský život, po rakúsko-maďarskom vyrovnaní takmer udusený, začína sa znovu rozvíjať. V Martine vznikla slovenská knižtlačiareň (Knihlačiarsky účastinársky spolok), bol založený spolok žien Živena, vznikla Muzeálna slovenská spoločnosť, obnovilo sa vydávanie Slovenských pohľadov atď. Spisovný jazyk, hoci jeho funkčné využitie bolo značne obmedzené, rozvíja sa ďalej. Rozvíja sa v troch sférach: vo sfére vedeckej, vo sfére publicistickej a vo sfére literárneho umenia.

Vedecká sféra sa týka najmä spoločenských vied: literárnej vedy, histórie, národopisu a jazykovedy. Vo vedeckom vyjadrovaní sa využívajú výdobytky štylizovania výpovede z konca matičného obdobia. Veta je rozvinutá tak ako v matičnom období, využívajú sa vetné periódy a vyjadrovanie má esejistický ráz s bohatým využívaním poetických figúr a obrazného vyjadrovania. No z druhej strany sa slovosled viacej opiera o domáci slovenský slovosled, opúšťajú sa latinské vzory (ide najmä o postavenie zhodného i nezhodného prívlastku, o postavenie

Svetozár Hurban-Vajanský: Tatry a more, 1880.

Jelena.

Dľa guslára.

Jelena, hór hercegovských krás,
Zastala si u hory zelenej,
U zelenej hory, u potoka,
A hľadela do bieleho poľa,
Zajasala hora bleskom tváre,
Bleskom očí veľkých uhľočiernych,
Ajbla, vojsko sultána sa valí,
Celý voj ju pozdravuje z dialky;
Iba jedon suhaj neženatý
Nepozdravil, lež k nej koňa bodá,
Zlatý štít má, zlatý kyndžal v páse,
Zlatý handžár i ohnivú oči,
Sám paša mu otec, sultán strýko,
A matička gruzinka nevoľná,
Skočil strojný suhaj z tátošika,
Zazvonily jeho krásne zbroje,
Zavialo mu pero na turbaue,
„Bozkajže ma, krásko nevidaná,
„Tu máš prsten, hodný štyry kuče;
„K tomu sponku, hodnú dvanásť kučí,
„Na prídavok kyndžal vykladaný,
„Bozkajže ma, krásko nevidaná,
„Bozkajže ma, kým ta sám nebozkám:
„Sám paša mi otec, sultán strýko,
„A matička gruzinka nevoľná.“

určitého slovesného tvaru na konci vety a pod.). Utvárateľmi vedeckého štýlu najmä v oblasti literárnej, historickej a národopisnej boli najmä Jaroslav Vlček a Jozef Škultéty. Porov. ukážky:

Jaroslav Vlček: *Dejiny literatúry slovenskej*, 1889—1890, s. 68, 70—71:

Slovenčina. A ešte jedna veľká myšlienka dozrela roku 1844, v chvíľach ťažkých dúm nad opusteným národom, v Ludovítu Štúrovi: pohýbať ľud náš rodným jeho jazykom, spojiť jeho inteligenciu, rozčesnutú v stránku katolícku a evanjelickú, centrálnou slovenčinou — krok smelý, no logicky idúci z doterajšieho rozvoja reči slovenskej, konsekvencia snáh Bernolákových, Kollárových aj Šafárikových.

Čo nepodarilo sa dosiaľ žiadnemu literárnemu skutku na Slovensku, to spravila slovenčina. Všetko sa pohýbalo. I náruživosť sa rozputnaly síce a zrástla nemilobohu

veľká polemická literatúra; no zkrsol aj rezký život a rozvily sa najkrajšie kvety našej poesie.

Horko ťažko naši česky píšuci evanjelickí spisovatelia pasovali sa s knižným jazykom. Slovenské formy, zvraty rástly pod ich neopatrnými perami, trhajúc prísny kánon reči „biblickej“. Redaktor „Tatranky“ nestačil pretierať slovakismy svojich mladých spolupracovníkov, redaktor „Hronky“ nevedel striasť sa ich sám, a redaktor „Nitry“ sa im už ani nebránil.

Najklasickejší príklad slovenčiacej češtiny je Ján Chalupka.

Taký stav vecí bol nemožný, to cítili všetci lepší duchovia slovenskí. Kollár slovenčil; katolíci slovenčili; evanjelické kňazstvo písalo rečou, akou nevraší sa nikde na svete, bez typičnosti, bez blahozvuku, bez pravidelnosti; obecnosť slovenská vždy ťažšie chápalo české noviny a knihy; a pražskí recensenti, súdiac české práce našich literátov, opakovali s pohrdlivou ľútosťovosťou: „Je to dosti na slovenské péro!“

To všetko nemohol nevidieť Ľudovít Štúr. Od myšlienky ku skutku bol už len krok.

V lete roku 1843, baviac sa s Hodžom v Hlbokom u Hurbana, dumal s nimi spolu o možnosti: „hovoríť k ľudu nášmu nielen v obecnom, ale aj v pospolitom a vyššom živote nárečím naším, milou našou slovenčinou.“

Myšlienka, vyslovená v krúžku priateľskom, sa ujímala. Bratislavská mladá rezka chytala sa slovenčiny. Janko Matuška dňa 9. septembra 1843 vítal došlých do Prešporka bratov, dve sto počtom, slovenskými veršami: „Vyšli ste z domu, nehali rodinu, aj tu ste našli svojich, dobrí bratia.“ (Nitra 1844, s. 151.) Janko Rimavský prihovára sa v poetickom poslaní „Svojím vrstovníkom na pamiatku“ (vytlačenom v Prešporku na počiatku 1844, s. 3): „Od východu k západu čierne mraky letia — ach beda, prebeda! nad kýmže zavisnú?“ A kým prešlo niekoľko mesiacov, všetka mládež chytala sa slovenčiny. Hurbanova „Nitra“, „dar drahým krajanom slovenským obetovaný“ (v Prešporku 1844, z jari), doniesla prvé práce čisto slovenské, a „Tatrín“, spolok pre slovenskú osvetu, založený 27. augusta 1844 v svätomikuláškovej kaplánke Hodžovej, prijal slovenčinu pod svoje krídla, ako reč úradnú.

Jozef Škultéty: *Ján Jiskra a český jazyk na Slovensku. Slovenské pohľady*, 21, 1901, s. 343:

Z toho nasleduje, aká ťažká vec je dokázať z jazyka malohontských Slovákov, že ich dediny sú osadami husitských Čechov. V Malom Honte nemohlo sa osadiť toľko Čechov, ako sa to verí, učí. Písomne zachované zprávy a výklady sú všetky veľmi neodôvodnené.

A zo všetkého, čo tu nadštrknuto a niekoľkými črtami naznačeno, nie je asi bezzákladná vec súdiť: že rozširovanie písomnej češtiny na Slovensku nemôže byť dielom Jiskrových husitov. Vojenský ľud, odkázaný žiť na účet okkupovaných krajov, nie je dobrým učiteľom vo veciach duchovných, a prácou nejakých dvadsiatich rokov, pričinením jedného pokolenia aj ináčé nedosahujú sa také výsledky.

Okrem krátkosti času jednako ešte treba povážiť, že Jiskra mal v svojej moci len časť slovenských krajov: okolie baňských miest a východ slovenský.

.....

U Slovákov čeština musela sa ujímať menovite od založenia pražskej university za Karla IV. (1348). Učenosť univerzitná bola latinská, ale Slováci, učivší sa v Prahe, zato iste prinášali domov známosť českého jazyka. Potom za pol stoeletia bol uhorským kráľom syn toho Karla IV., Žigmund, ktorý v husitských búrach bol síce politickým nepriateľom Čechov, ale česká kultúra pod ním iste len šírila sa. Potom prišli husiti. A po nich za panovania Matiaša (1458—1490), tedy temer do samého konca 15. stoeletia, i za Vladislava II. (ktorého Maďari dosiaľ prezývajú Dobrze László) a Ludvika II., až po nastúpenie Habsburgov, český jazyk mal v Uhorsku širokú rollu. Roku 1492 medzi Vladislavom a Maximilianom uzavrená smluva i po česky tlmočená, áno maďarskí historikovia tak vykladajú súčasnú zprávu, že kráľ (Vladislav II.), odporúčavší snemu prijatie smluvy, hovoril nie latinsky, ale po česky.

Takto iste pochopiteľnejšie vysvetlí sa fakt zakorenenia českého písomného jazyka u Slovákov.

8.11 Jazykoveda a prírodné vedy smerujú už vtedy k exaktnejšiemu vyjadrovaniu, bez esejistických poetizmov. Porov. úryvok z diskusného príspevku Sama Czambela a úryvok z populárno-vedeckého článku Jána A. Wagnera.

Samo Czambel: *O spisovnej reči slovenskej*. Slovenské pohľady, 21, 1901, s. 345:

Od toho času, čo vyšla prvá čiastka tejto rozpravy, vyskytla sa na niektorých stranách obava a nedorozumenie. Tého by chcel predovšetkým rozptýliť, a až potom, v nasledujúcom čísle, budem ďalej rozkladať té zásady, dľa ktorých som zostavil „Rukoväť spisovnej reči slovenskej“.

Vyskytla sa i obava i nedorozumenie.

Vyskytla sa obava, že snád té spomínané mnou reformy nie sú toho rázu, že by mohly uspokojiť slovenských spisovateľov, ba naopak, že snád ony natrafia na istotný odpor a preto že je škoda „reformami“ vyvolávať rozopry a rozklad ...

Na inej strane zas vyskytlo sa nedorozumenie. Istí páni myslia, že ja chcem daktoré odľahlé od češtiny podrečie slovenské povýšiť na stupeň slovenskej spisovnej reči, že mä pri tom podbádajú protičeské zámery, po prípade že chcem na ruby obrátiť ten poriadok vecí, ktorý sa ustálil v obore spisovnej reči, že chcem obnoviť fonetické školy Bernolákovsko-Štúrovské ...

Všetky té domnienky sú bezzákladné a z toho vyvierajú, že patriční pochybovači nepoznajú mojich doterajších prác. Ja som to už veľa ráz verejne vyznal, ba v diele korunného princa Rudolfa „Osztrák-magyar monarchia“ v článku o slovenčine aj historicky zistil, že sa terajšia spisovná reč slovenská prirodzeným spôsobom vyvinula.

Zavadiť minule o reformy spisovnej reči slovenskej mal som na mysli také reformy, ktoré nielen že sa snesú s historickým vývojom spisovnej reči, ale ktoré sa rovno vyžadujú zásadami toho rozvoju.

O toto ide: Bernolák a Štúr a po nich prešporská konferencia z počiatku 50-tych rokov uznali za dobré postaviť spisovnú slovenčinu na „vlastné nohy“. Ale slovenčina vytvorila sa slovenskou, žiaľbohu, len čo do foriem, čo do látky náš spisovný jazyk — nenie slovenský.

O to by šlo pri tých reformách v prvom rade a hlavne, aby nielen formy nášho spisovného jazyka boli slovenské, ale aj jeho látka. Poslovenčiť spisovnú reč čo do látky, to je cieľom môjho snaženia.

Máme písať takými slovami, jaké ľud slovenský má a zná a slová máme viazať takým spôsobom, ako ich ľud slovenský viaže.

Ján A. Wagner : *Mesiak a jeho pohyby*. Slovenské pohľady, 21, 1901, s. 328 :

Každý, kto len kus pozornosti venuje za istý čas mesiacu, zbadat môže ľahko, že ukáže sa nám raz väčším, raz menším. Ohľadom zdanlivej veľkosti mesiaca musíme síce dobre rozoznať aj niektoré optické klamy. Keď plný mesiac práve vychodí alebo zapadá, kolo jeho zdá sa nám byť väčším, než keď je vysoko na nebi. Toto je len optický klam. Oko oceňuje veľkosť plochy mesiaca dľa plochy, ktorú na oblohe nebeskej zaujme. Nízko nad obzorom, kde ešte aj pozemské predmety sú projektované na oblohe nebeskej, je tá plocha viacej ohraničená, stiahnutá, než vyššie, kde kolo mesiaca rozprestiera sa na neohraničenom klenutí nebeskom. Čo je vyplnené, to oko naše vo väčších rozmeroch vidí. Je to to isté, ako keď načiarate dve celkom rovnako dlhé čiary; jednu podelíte na čiastky kolmými čiarami, druhú nechajte nepodelenú. Tá prvá zdá sa vám dlhšou. Rozdiel zdanlivej veľkosti mesiaca nízko nad obzorom a vysoko na klenutí nebeskom je tedy ten samý optický klam a nemá reálneho základu. Iné je ale, keď plný mesiac pozorujete počas viacej splnov vysoko na oblohe nebeskej. Skoro presvedčíte sa, že zdanlivá veľkosť jeho nie je vždy rovná. A to zbadali už aj pozorovatelia starého veku.

8.12 Publicistické vyjadrovanie — vzhľadom na žánrovú rozmanitosť publicistických útvarov — nie je rovnorodé. Politické úvahy (úvodníky) sa blížia štýlom k literárnym esejam, no polemický tón, ktorý bol v nich vzhľadom na pomery stále prítomný, približoval ich aj stavbou vety, aj slovníkom k hovorenému jazyku. Vyššiu jazykovú kultúru majú Národné noviny. Robotnícke noviny, ktoré sa tlačili v Prešporku v nemeckej tlačiarňi, majú dosť, najmä pravopisných nedostatkov. Porov. ukážky:

Národné noviny, 35, 1904, č. 92, s. 1 :

Duchovná stálosť. Život a vzrast národov nejde priamou líniou a rovným tempom ku predku, ako si namýšľajú tak zvaní pokrokári. Jestli v celej prírode niet absolútne priamej línie, iste jej nebude ani v svete duchovnom. Vlnenie, záhyby, odklonenia, ba často i zádržky, zauzlenia, nazad sácania v jednom alebo druhom vidíme v duchovnom žití a vývine národov. Život národov nejde po železných šínach,

ale ide tu cestou, tu chodníkami, ba prosto maninou, púšťou, neprekliessenou horou, jarkami, výmofami, zásekami.

A preto, keď rozžiali sa duša nad nezdarmi, nad zaostalostou, bezvýhodnými zádržkami, nad zasotením vývinu, býva to žiaľ najhorkejší, bôľ najhryzavejší, a často človeka nadíde roztrpčenosť, blízka nevere a duchovnému poklesnutiu.

Vtedy treba nám jednej velikej cnosti: duchovnej stálosti. Veď vtedy treba pomysleť, že vec národa je arci našou vecou, ale nie len našou, nie len vecou teraz žijúceho pokolenia, ale vecou celého radu pokolení, vecou velikej massy ľudí, vecou do hora vystupujúcich a nadol klesajúcich vln večného pohybu.

Možno, pokoleniu, ktoré hodené je do hĺbky národného nešťastia a smútku s vlnou klesajúcou, dostane sa mnoho biedy, mnoho strádania, mnoho krv otravujúcej kritiky, pohany a neuznania, a veľmi málo dobrých a šťastných chvíľ, ale to jedno mu nik neupre (jestli len nie je zohavený dušou a spotvorený srdcom), že chvalno je trpeť, znášať údery sudby, chvalno previesť žitie národné čez púšť, pokušenie, poníženie, čez porážky a nešťastia, krútnavy a melčiny, prúdy i bahná, a svojim utrpením, svojim bôľom a nerestným žitím pripraviť, zachrániť, zúrodniť pôdu pre budúcu slávu, dobro a šťastie.

Možno stretnú slová naše sarkasmus, lacný výsmech o večnom náreku, o tom, že plane a márne je dovolávať sa budúcnosti, keď prítomnosť je biedna, že nech psom tráva rastie, keď kone podochnú. Takýto sarkasmus je naozaj koňský a okrem toho aj psí.

Slovenský týždenník, 6, 1908, č. 1, s. 1:

Prišiel rok obrodzenia. Tento rok bude takým medzníkom v dejinách ľudu i všetkých národov Uhorska, jako boly roky 1848. a 1867. Pred šesťdesiatimi rokmi bojovali uhorskí zemáni za svoju slobodu a blýskavofalošným heslom strhli do boja i maďarské — ba, Bože, odpusť ich prachom! — i nemaďarské haleny. Roku 1867. shrabali svoju hojnú žatvu, stvorili ústavnú slobodu, ale len pre seba, len pre historickú triedu panujúcu a všetek ľud podčínili svojej hrúzovláde. I pevno zasadli do sedla. Od dvoch rokov sú na samom vrchole svojej slávy a svojho panstvom nad národom. Oni si dali ľudu vybojovať slobodu, ale keď prišlo na deľbu po krvavých zápasoch, zadržali sebe z ruže kvet a ľudu dali trne.

Oni seba vymenovali za klassu štátotvornú. Oni tvrdia, že len oni držia tento štát, bez nich by sa celá dŕžava i celá krajina stroskotala. Oni že sú štátotvorní. Oni, tí istí, ktorí robiť nevedia, ale príživníci na mozoľnej robote pracujúcich millionov. Oni, ktorí bajonetmi a žandárskymi guľkami chránia svoju vládu proti ľudu, ktorí by hladom pomreli, nech národ za nich nerobí. Oni si vyárendovali vlasť, oni položili ruku na kapitál, na školu, na sedliakovu chalupu, na úrad, na kostol, na roľníkovu zem, na hory a pasienky a od Tatier až po Adriu sa jedine oni pokladajú za oprávnených, aby požívali požehnanie tejto otčiny. Oni že sú vraj štátotvorní: tí Tenkócovci, Hrubócovci, Trhanóci, Šklbanóci — oni a ich reč, ich zvyk i mrav, ich vrecko a ich žalúdok.

Preto hovoríme, že je tento rok rokom obrodzenia, lebo prišiel ten čas, v ktorom sa dokáže, že sme štátotvorní aj my. Dokáže sa to, že ničomná chasa, lenivá a zlumpo-

vaná, preslopavšia svoje zemanské kúrie, — že táto chasa nemôže udržať štát, ale že ho drží svojou robotou a statočnosťou jedine ľud. ... My ľud, a to bez rozdielu národností, my sa dvíhame hor. Oni museli priznať vo vlastných svojich rečiach prednesených teraz, na Nový rok, že sa všeobecné volebné právo blíži nezahatiteľným a nezahamovateľným postupom. Tento nový rok nám ho už nesie, to naše znovuzrodenie, on nám nesie obrodenie nášeho stromu, ovocie našej práce a nášeho utrpenia, — tento nový rok nám nesie všeobecné volebné právo.

Robotnícke noviny, 8, 1911, č. 2, s. 1:

Na začiatku roku. Dvadsaťe stoloťie naučilo ľudí a ľudstvo na to, aby nežili len prázdny m frázam a marnomyseľným úfnostiam, ale aby rozmýšľali a nespoľiehalí sa na sily iného, lež aby od svojej železnej vôle, sily a práce čakali v pravo lebo ľavo zvrtnutie svojho osudu.

Rozdelenie ľudskej spoločnosti vo dve veľiké triedy pokračuje dosť rýchlo. Na jednej strane hromadí sa majetok, poklady, bohatstvo a prepýcha, na druhej strane sväčšuje sa chudoba, bieda, postradanie, ľarchy života, tvrdšie stáva sa jarmo, ktoré nosia milliony so dňa na deň s upádajúcou silou a s pokolenia na pokolenie klesajúcim telom i duchom.

V terajšom kapitalistickom spoločenskom zariadení počuť na všetky strany práskanie a vrzanie. Tu sborí sa jeden tron, tam zase rozdrapuje sit (!) klerikalismu osvietenosť ľudu a vedľa do predu boriacej sa robotníckej triedy aj intelektuálni otroci dnešnej spoločnosti zkúmajú svoje krídla a kde-tu z pomedzi nich započuť možno výkriky proti dnešnému zariadeniu, jako pred búrkou kvik morského ptáka.

Kapitalismus musí sa každú chvíľu s novými zákonmi ohrádzať, milliony jeho bodákov s novými millionami rozmnožovať, aby svoje rozpadávajúce panovanie mohol si udržať, ale všetko to nemôže zamedziť rozklad dnešného nespravedlného zariadenia, ktoré dozrieva, dozrieva k úplnemu stroskotaniu.

Mocnou pákou budúceho svetodejinného pretvorenia bude zorganizované hnutie triedne uvedomelého robotníctva, ktoré nesmie znať ústupkov, ktoré musí sboriť lož minulosti, hladiac do budúcnosti a pracujúc pre budúcnosť. Následkom jeho boja a činnosti odpadávajú celé skaly s hradbí kapitalistickej spoločnosti, ktoré jakživ nikdy na ich miesto zpät nevykotúlajú obhajci kapitalistov a ich zariadenia.

Je pochopiteľné, že popri celkovej formálnej zhode v polemickom, resp. diskusnom tóne vo všetkých uvedených ukázkach a popri rozdielnej úrovni v jazykovom a štylistickom vyjadrovaní vystupuje tu ešte ďalší dôležitý rozdiel: Je to rozdielny prístup k hodnoteniu danej spoločenskej situácie. S fatalistickým zameraním úvodníka Národných novin, ktoré sa dívajú na národ ako na nečlenený celok reprezentovaný predstaviteľmi Národnej strany, kontrastuje nielen úvodník Slovenského týždenníka, ktorému ide o prevzatie vládnej moci z rúk šľachty do rúk buržoázie, ale hlavne úvodník Robotníckych novin, v ktorom sa vyslovuje celkom jasne revolučný program: prevziať moc do rúk pracujúceho ľudu.

Aj v ostatných publicistických statiach sa ukazujú popri zhodách v jazykovom a štylistickom vyjadrovaní rozdiely v obsahu podávanej informácie. Napríklad

v krátkych správach („Chýrnik“) je zhoda v referujúcom tóne, ale je rozdiel vo výbere tém.

Robotnícke noviny, 8, 1911, č. 2, s. 3:

Stávka pekárov v Budapešti. V mestskej pekárni v Budapešti zastavili pekári znovu prácu, lebo správa pekárne nesplnila svoj sľub, daný robotníctvu pri poslednej stávke. Nenapravila pomery, na ktoré sa robotníci sťažovali a nezavedla ani zákonom predpísaný nedefný odpočinok. Súčasne vyhlásila odborná organizácia pekárov bojkot na túto pekárňu.

Robotnícke noviny, 8, 1911, č. 3, s. 5:

Z Ružomberka sdelujú nám, že pod Čebrotom minulý týždeň, so štvrtka na piatok v noci, vo svojej z dreva zbitej búdke zamrzol jeden robotník. Zamestnaný bol v Rybárpskej tkalcovni. Podrobnejšiu zprávu prinesieme v budúcom čísle.

Národné noviny, 35, 1904, č. 85, s. 3:

Panslavismus. Magistrát mesta Zvolena uzavrel pánu advokátovi dr. Vladimírovi Fajnorovi, ktorý tam už od dvoch rokov býva; odoprel právo príslušnosti, ako

POZDRAV.

Pozdravujem vás lesy, hory,
z tej duše pozdravujem vás!
Čo mrcha svet v nás skvára, zmori,
zrak jeho urknul, zmanila
lož, ohlušila presila:
vy k žitiu privediete zas,
vy vzkriesite, vy zotavíte,
z jatrivých vyličíte ráu,
v opravdu prianom, bratskom cite
otvoriac lono do korán,
a srdečnosť kde odveka,
kde nikdy nevypela zrada,
bez dotazu, kto on? čo hľadá?
na lono to, líla, v objem sladky
ramenom láskyplnej matky
pritúliac verne cloveka...
Len okamih tam pobudnutia:
už mrtvie bôl, už slabnú putá,
zrak čistí sa, flak voľneje,
i oživujú nádeje;
len jeden pokyn, zašum lesný,
len jeden horskej riavy skok:
a duša už sa ladi k piesni,
tkne sa jej bičik precudesný —
a srdce hupká vozvysok;
len jedno orla skolotanie,
len jeden švihot sokola,

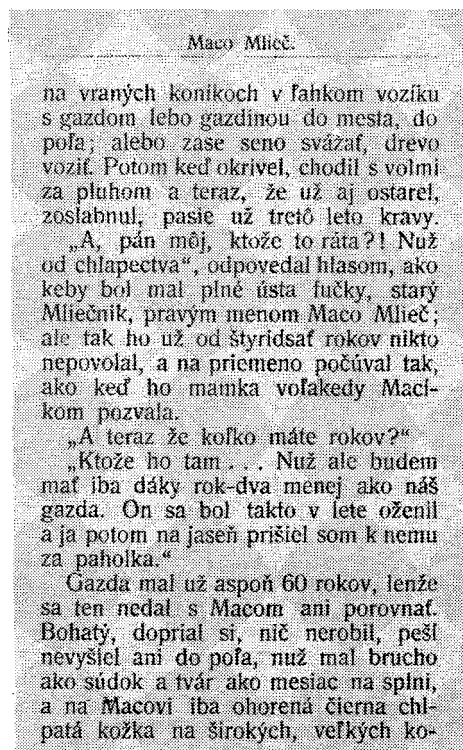
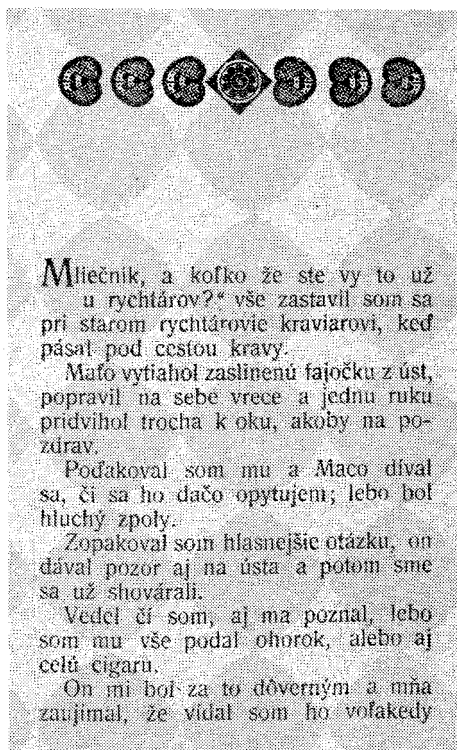
13

prez horu mužné zahvizdanie,
na holiach jeden záblesk vatry:
a nás už chváce povola,
duch už sa zažal, už sa jatrí,
plamenným krydlom šibe hor,
jak v nebo nazpät meteor:
len chvílika, ako vzdušný vlas
čo preletí nám ponad hlavu —
a už ju máme: myseľ bravu:
zmladenej duše prez dúbavu
tak stre sa, jako dúhy pás...
... Z tej duše pozdravujem vás!

Pavol Országh-Hviezdoslav: Hájnikova žena
(Sobrané spisy I, 1892).

„národnostnému agitátorovi“, a mestské zastupiteľstvo uzavrelo, že použije svojho práva v smysle zákona o sriadení obcí a že ohradí sa proti tomu, aby dr. Fajnor prijatý bol do sväzku obce. — Kolké to strachy u tých pánov!

8.2 Jazyk literárneho umenia. V literárnom umení, a to v próze i v poézii, nastáva v tomto období zlom. V próze završuje Vajanský prvé modernistické tendencie, ktoré sa objavujú u jeho predchodcov. Jazyk umeleckej prózy sa svojimi vyjadrovacími prostriedkami oddeľuje od ostatných štýlov spisovného jazyka. Počnúc J. Kališčiakom, cez L. Kubániho, V. Paulinyho-Tótha, J. Záborského, F. Kutlíka, K. Banšella a iných neustále hľadá novú tematiku, nové umelecké postupy a výrazové prostriedky. Tento vývin sa ustáľuje prózou S. Hurbana-Vajanského, ale vzápätí sa naruša nastupujúcou generáciou realistov (M. Kukučín, B. S. Timrava, J. Gregor-Tajovský a iní). Pre realistov je charakteristické, že plne využívajú reč ľudu. Aj tematiku volia zo života ľudu. Každý to robí svojim spôsobom. M. Kukučín vo svojich krátkych poviedkach, ktoré ho hneď urobili známym, kladie dôraz na dialóg vystupujúcich osôb. V dialógu využíva prostriedky hovorenej ľudovej reči. Tým istým spôsobom komponuje aj nedialogic-

Jozef Gregor-Tajovský: Maco Mlieč (Besednice, 1904).

ké partie. Timrava sa viacej venuje vnútornému životu svojich postáv a vnáša do prózy konverzačný štýl dedinskej inteligencie. Jej vyjadrovanie nie je také hovorové ako u Kukučína. Tajovský vnáša do svojich rozprávok aj sociálnu (obmedzenejšie aj nacionálnu) tematiku, Jesenský vykresľuje s humorom malomestské prostredie. Atď. Dôležité však je, že od realistov počnúc jazyk a kompozícia umeleckej prózy nadobúda definitívne svoju vlastnú zákonitosť. V syntaxi, vo frazeológii a v slovníku využíva zámerne ľudové fondy. Odlišuje sa výrazne od „učeneného“ vyjadrovania vo vedeckých a publicistických prejavoch. V poézii je to podobne. P. O. Hviezdoslav, S. H. Vajanský a neskoršie I. Krasko sa príkro odlišili od tradičného štúrovského poetického kánonu.

8.3 Možno teda zhrnúť, že rozvoj spisovného jazyka v martinskom období, najmä od osemdesiatych rokov sa výrazne posunul dopredu, hoci spoločenské a hospodárske podmienky, v ktorých žil slovenský národ, boli krajne nepriaznivé. Rozvoj spisovného jazyka postupoval vpred, pravdaže, len v rámci podmienok, ktoré mu nepriaznivé spoločenské pomery dovoľovali.

Samo Czambel (1856—1909).

8.4 Kodifikácia a norma. Dôležitým kodifikátorom tohto obdobia bol Samo Czambel (1856—1909). Narodil sa v Slovenskej Lupči, študoval hlavne u Franza Miklosicha [-ča] vo Viedni a u Martina Hattala v Prahe. Bol najprv redaktorom Slovenských novín (vládný časopis) a potom úradníkom uhorského ministerského prezídia. Bol presvedčeným Slovákom, ale hoci úzko spolupracoval pri kodifikácii spisovného jazyka s vedúcimi martinského národného centra (najmä s Jozefom Škultétyom), zastával uhorskú orientáciu. Vychádzal z názoru, že Slováci boli

pôvodne juhoslovanský národ, ktorý sa neskoršie vplyvom poľštiny, ale od 15. storočia hlavne vplyvom češtiny pozápadoslovančil (hlavne pocestil). V spisovnej slovenčine sa majú obnoviť podľa jeho názoru pôvodné slovenské spôsoby vyjadrovania, ktoré su živé v nárečiach, má sa odčistiť. Vzorom pre kodifikáciu má byť nárečový slovník a nárečová syntax. Tieto úpravy nemajú značiť zásadné zásahy do spisovného jazyka. Má sa nimi dosiahnuť iba odstránenie anomálií, ktoré neorganicky vnikli do spisovného jazyka (pozri ukážku z článku S. Czambela v 8.11). V tomto zmysle založil aj svoju široko koncipovanú bádateľskú prácu, ale nestihol ju vykonať, pretože predčasne umrel.

8.41 Samo Czambel sa na svoju kodifikačnú prácu pripravoval veľmi svedomite. V knihe *Príspevky k dejinám jazyka slovenského* (1887) je dôležitá kritika a analýza jazykovej praxe jednotlivých slovenských spisovateľov. Významná je najmä prísna kritika neorganických a nepotrebných rusizmov. Druhou prípravnou prácou je kniha *Slovenský pravopis. Historicko-kritický náskok* (1890). Kniha má jednak historickú a jednak synchronickú časť. V historickej časti preberá pravopis starých slovenských písomností, pravopis Bernolákov, Štúrov a Hodžov a v synchronickej časti analyzuje súčasnú pravopisnú sústavu a jej nedôslednosti. Táto časť je už zrejmou prípravou na jeho hlavnú kodifikačnú prácu. Okrem toho pracoval aj na historickom základe kodifikácie; táto kniha vyšla neskoršie (*Slováci a ich reč*, 1903). Pozri aj ďalej.

8.42 Svoju kodifikáciu si chcel dať (a aj si dal) odobriť od vyspelých používateľov spisovného jazyka v martinskom centre. Okrem toho neustále skúmal živý jazyk, resp. zisťoval z neho to, čo by bolo všeobecne slovenské. Uvedomoval si nedostatok zázemie spisovného jazyka, preto chcel kodifikovať len to, čo podľa jeho mienky bolo isté. Jeho kodifikácia mala byť užitočná pre samoukov. Samo Czambel nerátal s tým, že by sa slovenčina vyučovala aj v stredných školách. Preto vo svojich kodifikačných poučkách dával veľa miesta odmietaniu nárečových foriem, najmä v hláskosloví, ale aj v tvarosloví. Jeho kodifikačnou príručkou je *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902).

Svoje názory na pôvod slovenčiny vyslovil v diele *Slováci a ich reč* (1903), ktorá bola pripravená prv ako Rukoväť. Czambelovým plánom bolo podrobne spracovať slovenské nárečia a ich vývin a na ich základe potom definitívne kodifikovať „odčistenú“ slovenčinu. Z tohto gigantického plánu stihol splniť len časť v knihe *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (I. oddelenie: Osnovy a iný materiál rečový. 1. časť: Východoslovenské nárečie), 1906.

8.5 Kodifikácia, ako ju spracoval Samo Czambel (r. 1890, 1902), stala sa základom pre utvorenie martinského úzu. Okrem samotných spisovateľov a publicistov, ktorí prijali Czambelovu kodifikáciu, dotváral ju najmä Jozef Škultéty. Upevňoval, doplňal a dotváral ju ako redaktor Národných novín, Slovenských pohľadov a samostatných edícií Kníhtlačiarkeho účastinárskeho spolku svojou redakčnou prácou i samostatnými jazykovednými príspevkami. Veľmi pomáhali aj sadzači, korektori a faktori martinskej tlačiarne.

Predmluva.

„Rukováň“ je pre tých, ktorí vedú po slovensky rozprávať a chcuť vedieť písať.

Stredoslovák, ktorý vyslovuje dvajdiasky *ca, ce, ci, ci, bea* českých prepisy môže vzatť „Rukováň“ do ruky. Je to súhrn pravidiel osnovaných na strednom narečí slovenskom. Naproti tomu tridsiatich tých narieč a podrečí, v ktorých má dvojitask *ca, ce, ci, ci* alebo v ktorých sa vyslovuje *ca, ce, ci, ci*, písmená *č* a *š* (často sa tu dakovať), musu sa učiťe prepisovať. Oni, jak máu potrebu, čuť a vidiť osviediti si spisovať po slovensku, než predovšetkým čítavať, taku trvátie knihy akéhov casovného, ktoré sú správné po slovensky písať. Oni, ak sa im potom budú „Rukováň“.

Kt' sa má terajšiemu pravopisu slovenskému alebo spisovnej reči vôbec, než ak učia českých knih alebo starších slovenských knih, pokial si neovládajú pravidlá „Rukováň“ a čuťe máu náhľad výslovnosti, a má čuťe aj funkcie zákony pravopisu, odlišných od slovenských. Aj staršie knihy a časopisy majú ľahkú, zastaralú pravopis, ako budú čuťe čítať knihy ľahko alebo staršie slovenské, len si veľmi obťažuje čuťe terajšiemu slovenskému pravopisu a jazyku spisovnému.

Pokial sa máš z „Rukováň“ po slovensky písať, nezahubuj.

1) že je terajší spisovný jazyk a pravopis slovenský — čo má foriem — odlišný od českého.

2) že je odlišný aj od jazyka starších slovenských knih a časopisov.

3) že každý z tých spisovných jazykov a pravopisov rozvíja sa dľa osobitých vzdelných zákonov, a

4) že teda sa je doba dľa českého alebo staršieho slovenského pravopisu alebo jazyka spisovného, to je má dobre dľa nového, vykladaného v „Rukováň“.

V „Rukováň“ je všetko, čo je ľahko čuťe potrebné vedieť z pravopisu a z matematiky spisovnej reči slovenskej. „Osviediti“, ktorý nasleduje po predmluve, dáva úpravu, čo má čuťe čítať. V tých veciach, o ktorých nebudú čuťe ani čuťe čítať, sú sa ovládajú pod čuťe.

„Aby ste videli, aké sú to slova“, na str. 295—313, ukazujú jako za jednotlivé slova písať alebo akýchaj a s inými slovami čuťe. Kto ľahkú: v ľahkú, než nespája s oči „Príjemnosť“, vyslovené na str. 296.

V Budapešti.

Ežovica.

Samo Czambel: Rukováň spisovnej reči slovenskej, 1902. Úvod.

Martinský úzus, ktorý sa takto pred prvou svetovou vojnou utvoril, bol vzorom aj pre iné slovenské kultúrne a tlačiarenské centrá a pre publicistickú tlač. Takými centrami bola Trnava so Spolkom sv. Vojtecha (pozri 8.01), Liptovský Mikuláš, kde podobne fungoval pre evanjelickú časť národa Tranoscius (založený 1894), skupina F. Osvalda, tlačiarne a časopisy v Budapešti, Ružomberku, Bratislave, Skalici atď.

Jozef Škultéty vydal po Czambelovej smrti jeho Rukováň ešte dvakrát (roku 1915, 1919). Czambelova Rukováň bola základom kodifikácie spisovnej slovenčiny až do roku 1931 (do vydania *Pravidiel slovenského pravopisu*). Po roku 1919 sa kodifikácia opierala o gramatiky Jána Damborského, ktorý ich spracúval podľa S. Czambela a podľa iných predlôh (pozri 9.12).

Literatúra

FURDÍK, J.: Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 84.

JÓNA, E.: Spisovná slovenčina v martinskom období. In: Blanár, V.—Jóna, E.—Ružička, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny II. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 87—200.

Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Spoločenské vedy. Philologica 3. Universitas Comeniana, Facultas paedagogica Tyrnaviensis. Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973.

9) **OBDOBIE OD VZNIKU ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY PO SÚČASNOŠŤ**

ÚVOD

9.00 V období od roku 1918 prekonala slovenský národ veľmi významnú časť svojho vývinu. Zo všetkých stránok a vo všetkých svojich spoločenských vrstvách a triedach sa formoval ako moderný národ. Na rozdiel od predchádzajúceho tisícročného vývinu, keď sa slovenská spoločnosť formovala v uhorskom štáte s ohľadom na spoločenské vrstvy vládnuceho maďarského etnika, od roku 1918 sa Slováci vyvíjali v spoločnom štáte s Čechmi.

Vývin nebol priamociarly. Politicky aktívna časť slovenského národa bola po roku 1918 vzhľadom na českú časť mimoriadne slabá, počet príslušníkov slovenského národa voči českému bol niekoľkonásobne nižší a hospodárska sila a národný dôchodok Slovenska bol v porovnaní s českým malý. Veľmi dlho, vlastne až do roku 1945, bola v pomere k Čechom slabá aj slovenská účasť na správe štátnych vecí. Dôležitým momentom však bolo, že slovenský jazyk sa stal od roku 1918 na Slovensku úradným a vyučovacím jazykom v zásade vo všetkých úradoch a školách. V niektorých úradoch a zariadeniach (vojenstvo, železnice) a na univerzite ostávala však medzi dvoma vojnami úradným, resp. prednáškovým jazykom česťina. Na univerzite to súviselo s faktom, že profesormi a docentmi boli prevažne Česi. Ďalším dôležitým pozitívnym faktom proti predchádzajúcemu stavu bolo jestvovanie buržoáznej demokracie, ktorá v miere dovtedy neslýchanej umožňovala politické i národné napredovanie. Ukazovateľom vývinu dôležitého pre spisovný jazyk bola situácia československej otázky.

9.01 Prvé roky po vzniku Československej republiky nechávala česká buržoázia otázku československého národného a jazykového pomeru vyvíjať sa voľne. Na Filozofickej fakulte Komenského univerzity bol dokonca pri jej založení (roku 1919) vymenovaný Jozef Škultéty za profesora slovenského jazyka a literatúry. Ale keď po krátkom účinkovaní odišiel do penzie, jestvoval do konca prvej ČSR na Filozofickej fakulte ako učebný a vedecký predmet len československý jazyk a československá literatúra. Po vzniku prvej ČSR sa totiž mimoriadne aktivizovala marxistická ľavicová, založila sa KSC a vzrástla v pozoruhodnej miere revolučná vlna nielen v Čechách, ale aj na Slovensku. Až keď sa českej buržoázii podarilo situáciu zvládnuť a revolučnú vlnu potlačiť, začala sa sústavne usilovať o hospodárske a kultúrne ovládnutie Slovenska. Slovenský priemysel, i tak slabý v pomere k českému, bol českým kapitálom ovládnutý a v značnej časti likvidovaný. Aj keď vzdelanosť a kultúrna úroveň Slovenska, vďaka demokratickému zriadeniu a moder-

nému školskému systému, prudko vzrástla a neustále rástla, ostávala dlho v tieni vyspelej českej vedy a kultúry. Najmä prírodovedné a technické odbory nemali na Slovensku priaznivé podmienky na rozvoj. Vedúcou skupinou v politike a hospodárstve, pod českou patronáciou, bola v prvom desaťročí ČSR predprevratová skupina tzv. roduverných Slovákov.

9.02 Druhé desaťročie ČSR sa začína veľkou celosvetovou hospodárskou krízou. Táto kríza zachvátila aj ČSR a zničila mýtus o stabilite kapitalistického systému, na ktorom si česká veľkoburžoázia vystavala právo na vládu. Pre ČSR mal osudový význam nástup Adolfa Hitlera k moci v susednom Nemecku (roku 1933). Vo vnútornej politike je v tomto čase dôležitý prechod KSČ na dôslednú leninskú líniu (roku 1929). V druhom desaťročí ČSR formuje sa už nová generácia odchovaná československými školami, ktorá sa hlási o právo zasahovať do vedenia štátu. Táto generácia sa formuje vo všetkých politických smeroch. Ako celok sa prejavila na zjazde mladej slovenskej generácie v Trenčianskych Tepliciach roku 1932; tam s najrozpracovanejším programom vystúpila marxisticky orientovaná skupina.

Usilie o mocenské ovládnutie Slovenska pod kepienkom československej národnej a jazykovej jednoty zo strany českej veľkoburžoázie pokračovalo aj v tomto desaťročí, pravdaže, v ťažších podmienkach, pretože nastupujúca mladá generácia, neustále zmohutnievajúc, pre takéto ašpirácie nejavila pochopenie. V tomto období vzrastá ešte pozoruhodnejšou mierou používanie spisovnej slovenčiny a jej rozpracovanosť. Rozvoj spisovnej slovenčiny sa nezastavil ani po hitlerovskom útoku na Československo a po rozdelení Československa roku 1939 (protektorát Čechy a Morava pod priamym hitlerovským vedením a slovenský štát, vedený ľudákmi, pod priamou hitlerovskou patronáciou).

9.03 Slovenské národné povstanie v roku 1944 a ďalej obnovenie Československej republiky v roku 1945 na nových princípoch veľmi významne ovplyvnili ďalší vývin slovenského národa a slovenského spisovného jazyka. Košický vládny program, ktorý hneď na začiatku obnovenej ČSR (roku 1945) jednoznačne proklamoval rovnoprávne postavenie Čechov a Slovákov ako dvoch samostatných národov, dal významnú smernicu pre celkové usporiadanie štátu. Celkové smerovanie spoločenského zriadenia k socialistickej forme štátu, ktoré bolo zrejme už od povstania, sa definitívne upevnilo Víťazným februárom roku 1948. Odvtedy nastáva plánovité a nehatené budovanie socialistickej spoločnosti na základe ústavy z r. 1948. Pre Slovensko bola dôležitá z materiálnej stránky výrazná industrializácia, ktorá zmenila Slovensko zo zaostalej agrárnej krajiny na vyspelú priemyselnú časť Československa s veľmi produktívnym poľnohospodárstvom. Víťazstvo socializmu bolo zvýraznené aj novou ústavou z roku 1960, podľa ktorej sa mení názov štátu na Československá socialistická republika. Výrazným kvalitatívnym stupňom vpred bolo federatívne usporiadanie štátu roku 1968.

Kvalitatívne rozdielny bol aj rozvoj spisovného jazyka. Hoci v rokoch 1918—1945 sa používanie spisovného jazyka mnohonásobilo a jeho funkcie sa neustále rozširovali, až od roku 1945 sa spisovný jazyk stal prakticky majetkom celého národa. Pozri o tom ďalej.

OBDOBIE OD ROKU 1918 DO ROKU 1945

9.10 **Pomer k češtine.** V prvom desaťročí ČSR nadväzovala kodifikácia i norma na dobrý úzus, ktorý sa uštalil v martinskom centre po Czambelovej kodifikácii a zásluhou Jozefa Skultétyho (pozri 8.5). Charakterizuje ju teda istá tradičnosť a nadväzovanie na predchádzajúci stav. V tejto fáze bol aj vplyv češtiny na slovenčinu najväčší. Spisovný jazyk sa vyvíjal živelné. Jeho aktívnym a tvorivým používateľom, ako aj vzorom pre jeho správne používanie bola stará predprevratová inteligencia. Tá používala spisovný jazyk v tej forme a vcelku aj v tých funkciách, aké sa vyvinuli pred koncom prvej svetovej vojny v martinskom centre (pozri 8.1). Vetná stavba bola rozvetvená do šírky s mierne archaizujúcim slovosledom, s hojným využívaním prídavných, s postponovaným prívlastkom (najmä keď šlo o prívlastňovacie zámeno), využívali sa rečnícke postupy (oslovenia, zvolania, otázky) atď. Napríklad:

Nie sme-li tupí, nosíme-li v sebe zpruhy ku kultúrnemu sebavedomiu, sú-li v nás prvky duchovného jestvovania, ako istotne sú, — musíme sa pozvoľna vyprostíť z osídliel provincializmu a vypestovať si všetky vnútorné hodnoty, aby sme splatili daň, ktorú človečenstvo neúprosne požaduje od každej spoločnosti, chcejucej byť v duchovnom stroji ľudstva užitočným a životahodným článkom. Toto je zmysel národnej kultúry. Ale jakživ sa nedopracujeme k jej jadrú, nepoznáme-li svojej minulosti. Dnešok je len dieťaťom včerajška. My musíme vedieť, z akých duchovných podmienok a z akého prostredia dospeli sme — na príklad — ku prvému plodotvornému rozmachu slovenského národného vedomia v roku 1848. Čo bolo u nás pred rokom 1848? Čo bolo pred hurbanovským ruchom? Čo bolo pred mikulášskym zhromaždením? Čo bolo pred Štúrovým „Slavianstvo i mír budúšča-vo“? Slovom, neporozumieme sebe samým, nebudeme jakživ znáť svojho povolania vo svete, nebudeme môcť dať svojmu duchovnému životu smernice, nezistíme-li aspoň v podstatných rysoch vnútorné i zovnútoré podmienky nášho národného prebudenia, príčiny jeho zdaru i jeho neúspechov.

(M. Hodža: Čs. rozkol, 1920, s. 4)

Za vlády Ottokara vytískali Nemci, zvaní do Čiech, rodiny české smerom k východu, na naše kraje. Potom, do roku 1304, vládnuv v Uhrách Václav, syn kráľa českého. Ani táto doba nemohla ostať na rozvoj češtiny u nás bez účinku. Vtedy sme my i s Čechmi boli vystavení rozvlnenému prílivu a odtoku nemeckému, pohltivšiemu západno-severných Slovanov zcela a hrozivšiemu Čechom i Poliakom podčinením do vazalstva. Takéto vlnobitie muselo nás zmietáť a nedalo sa nám konsolidovať ani politicky, ani národne. V 14. storočí zasa napomáhaly naše vzájomné styky s Čechmi nevyriešené dynastické otázky na uhorskom prestole. Oligarchom popustili sa uzdy i na Slovensku. Vo vojsku Matúša Trenčianskeho stále sa stýkali a miešali domorodí Slováci s vojnými českými.

(M. Hodža: Čs. rozkol, 1920, s. 40)

V prvej ukážke vidieť rečnícku stavbu textu hneď na konštrukcii prvého súvetia (je

to perióda s predvetím a závetím), ďalej to vidieť na názornom vyjadrovaní (*Dnešok je len dielaťom včerajška*), na využívaní opytovacích viet a pod. V druhom úryvku je zasa najnápadnejšia názornosť podania (*Nemci vytískali... , rozvlnený prílív a odtok, podčiniť do vazalstva, popustiť uzdu oligarchom* atď.). Tento názorný spôsob vyjadrovania bol charakteristický aj pre publicistiku a politické rečníctvo na začiatku 20. storočia a aj po národnom oslobodení roku 1918. Už sa uviedlo, že v mimoumeleckých prejavoch sa utvoril v zásade rovnaký spôsob vyjadrovania. Podobne sú stavané prejavy aj iných príslušníkov predprevratovej slovenskej generácie:

Vrchovina dolno-oravská, lesnaté Podchočie, to je kolíska Hviezdoslavova: tam sa prebúdzal mysľou i srdcom, tam byly jeho životné korene. Jednako pravý svet prírodný tvorbe básnikovej otvára Orava Horná, ešte hornatejšia, ešte vetristejšia, svetom ešte zabudnutejšia. Kto sa na sever rozhládí s dolno-kubínskych holí, uvidí hustý plášť čiernych lesov na Babieĵ Góre a pod ňou. A kto sa s námestovskej planiny, dočasného nového domova Hviezdoslavovho, zahľadí k severo-východu, tomu sa zjaví reťaz štítov tatránskych, razom ako s dlane vystupujúca. Tam, v tom veľkolepom rámci prírodnom, spoločensky osíhotený, do vnútra vlastnej duše obrátený, s všímavou, vnímavou, ako mimóza citlivou mysľou, v ktorej stonásobne sa odrážalo a stupňovalo, a v umelecké formy skladalo nielen všetko, čo sa rodilo v jej hĺbkach vlastných, ale i všetko to, čo prichodilo z dojmov vonkajších — tam básnik musel najšť a neprestajne nachodiť vďačné podnety k bohatej práci slovesnej.

(J. Vlček, Slovenské pohľady, 38, 1922, s. 3)

I najchladnejšiemu človeku, jestli je on Slovákom, prebehne teplý pocit prsami a tón reči jeho sa povýši, keď príde mu zmieniť sa o dejoch za Mojmíra, Rastica a Svätopluka. Mojmír už v prvej polovici 9. storočia lámal moc kmeňových pohlavárov slovenských a pripravoval tým jednotu národnú; kresťanstvo podporoval. Rastislav, keď videl, že Nemci, koho pokrstia, usilujú sa podrobiť svojej politickej moci, vykonať slovanských apoštolov vystrojil posolstvo k východnému cisárovi. Tak stalo sa, že u našich slovanských predkov, horlivosťou sv. apoštolov Cyrila a Metóda, založila sa slovanská písomnosť, slovanská bohoslužba: k jazykom gréckemu a latinskému, dvom nosičom vtedajšej kresťanskej kultúry vo východnej a západnej Európe, pristúpil tretí, jazyk slovanský, v cirkvi a tým i v ostatnom verejnom živote. Od dvora Rastislavovho, podľa všetkého tu na Devíne, tým vyšiel svetohistorický dej. Za Svätopluka zas predkovia naši dokázali takú vojenskú moc, že zastavili nápor germánskeho sveta dolu Dunajom. Súčasní Nemci nazývali Svätopluka nielen „najmúdrejším človekom svojho národa“, ale i najpodvodnejším a „postrachom súsedov“, „krvožížnivcom“ — preto, že im prebíjal hlavy, keď siahali na cudzie.

(J. Škultéty, Slovenské pohľady, 38, 1922, s. 66)

Pravda, je rozdiel aj medzi jednotlivými autormi. Najmarkantnejšie sa ukazuje — ak odhliadneme od individuálnych odlišností — v pomere k čechizmom. Napríklad u Milana Hodžu nachádzame viac prevzatých českých slov alebo slov zhodných s češtinou ako u Jaroslava Vlčka alebo u Jozefa Škultétyho (porov. v ukázkach napr. slová: *rysy, vojín*). Tento fakt možno zovšeobecniť: Niektorí používatelia spisovné-

ho jazyka sa usilujú využívať najmä domáci jazykový fond, iní dosť voľne preberajú potrebné jazykové prostriedky z češtiny.

Spisovná slovenčina bola v tejto prvej fáze pod silným vplyvom češtiny. Tento vplyv češtiny šiel niekoľkými smermi. Ovládanie češtiny na Slovensku šíria početní štátni zamestnanci (učitelia, profesori, úradníci, zriaďenci), súkromní podnikatelia a živnostníci, ktorí sa po roku 1918 na Slovensko prisťahovali. Ďalej sa šíri ovládanie češtiny prostredníctvom českej literatúry, krásnej i odbornej, prostredníctvom odborných, zábavných a politických časopisov a novín. Veľmi často sa v tomto čase používali v stredných školách aj české učebnice, alebo povrchne poslovenčené učebnice českých autorov. Čeština sa niekoľko rokov vyučovala ako povinný predmet na slovenských stredných školách. Vyvinul sa taký stav, že češtinu ovládal (aspoň pasívne) každý Slovak, ktorý čítal.

Tento vplyv bol z jednej strany blahodarný. Množiac sa funkcie spisovného jazyka si totiž vyžadovali neustále nové a nové jazykové prostriedky. Najmä v odbornom vyjadrovaní, a to najmä v odboroch, ktoré sa predtým pre nezhľaditeľné pomery nepestovali, alebo sa pestovali nedostatočne (technické vedy, ale sčasti aj prírodné vedy), vybudúva sa terminológia veľmi rýchle podľa českých predlôh. Prenikanie českých termínov bolo podporované aj tým, že v týchto odboroch pôsobili ponajviac Česi, ktorí používali alebo i naďalej češtinu, alebo ju poslovenčovali (obyčajne nedostatočne). V technických a prírodných vedách, ako aj v niektorých iných odboroch verejného života (železnice, vojsko, súdy, školy) boli vedúce miesta obsadené v tom čase zväčša Čechmi. Takto sa stalo, že slovenčina, hoci nebola pred r. 1918 nijako pripravená na úlohy štátneho jazyka, po oslobodení sa rýchlo vypracovala z terminologickej stránky na spisovný jazyk takých kvalít, že stačila v náležitej miere zastáť všetky úlohy, ktoré sa na ňu kládli.

Pravdaže, okolnosť, že funkcie spisovného jazyka sa zmnožili a rozmnožil sa aj počet používateľov, ako aj fakt, že na slovenčinu silne vplývala čeština, spôsobila, že zdedená predprevratová norma spisovnej slovenčiny sa dosť rýchle porušila a oslabil. Porov. úryvok z odborného textu, ktorý písal Čech:

Takýto bol vtedy stav geologického preskumu Slovenska, keď Štúr r. 1858 počal sa zaoberať geologickými pomery svojej vlasti. Mal pri zložitosti územia, ktoré mu bolo sverené, nesnadnú úlohu pred sebou, ale Štúr vstupoval sem s bohatými skúsenosťami, ktorých nadobudnul dlhoročným štúdiomom tiež veľmi složitých predtým väčšinou nohou geologovou netknutých území alpských. A pre geologiu Slovenska bolo skutočne šťastím, že rodný syn slovenskej zeme, prinášajúci si z Álp toľko cenných poznatkov a zkuseností, mohol previesť prvý sústavný výskum veľkej časti slovenských Karpát. Štúrov výskum v povodiach riek Váhu a Nitry bol prevedený ako aj predchádzajúce práce Štúrove skvele a preto výskum ten stal sa pevným základom pre všetky pozdejšie výskumy v záp. Slovensku, inými autory konané. Všetci pozdejší bádatelia, ktorí sa po Štúrovi tou alebo onou krajinou podrobnejšie zaoberali, zhodujú sa v tom, že zpráva Štúrova a jeho mapovanie v povodiach Váhu a Nitry je ozaj majstrovským dielom trvalej ceny.

Roku 1866 vracia sa Štúr opäť k výskumu svojej vlasti. Tu mal za úkol previesť špeciálne geologické mapovanie na j. svahu Nižných Tatier a Veľkej Fatry a sev.

svahu Vepora v povodí Hronu, medzi Breznom a Banskou Bystricou, a zvláštna okolnosť tomu chcela, že nasledujúceho roku preskúmal Štúr aj sev. svah Nižných Tatier a Liptovskú dolinu, kde bol pôvodne ustanovený geolog Heinrich Wolf. Wolf skutočne svoj detailný výskum začal a uverejnil o tom zprávu, pojednávajúcu o území medzi Kraľovany a Liptovským Hrádkom, ale keď započal výskum Svätovánskej doliny, prišiel k podivnému úrazu, ktorý by bol snáď zaplatil životom. Hore na Ohništi spadol totiž do medveďej pasti a chytil sa do želez, z ktorých sa len s veľkou námahou vyprostil. Poranil sa pri tom natoľko, že ďalšieho výskumu v horách nebol schopný; preto úkol ten vzal na seba Dionys Štúr.

(R. Kettner, Bratislava, 1, 1927, s. 156—157)

Ak si v tomto texte nevšimneme ani tvary ako *preskum* (dnes *prieskum*), I pl. *pomery*, *autory* (dnes *pomermi*, *autormi*), *nadobudnul* (dnes *nadobudol*) atď., ktoré boli vo vtedajšej norme možné, zrejme na seba upozornia bohemizmy ako *previesť výskum*, *past* a slová, ktoré sa dnes v spisovnej norme pripúšťajú, ale ktoré sú pôvodom bohemizmy (napr. *netknutý*, *pozdejší*, *úkol*). Tieto a podobné slová a tvary upozorňujú, že spisovná norma sa vtedy rozkolísavala. Nápadnejšie a väčšie chyby boli, pravdaže, v novinách a v iných populárnych tlačiaciach než v odbornom texte.

Mnohé slová a zvraty sa z češtiny preberali mechanicky, bez skutočnej potreby, jednoducho vplyvom slovensky hovoriacich Čechov, vplyvom školských učebníc spracovaných po slovensky Čechmi a vplyvom po česky vydávanej tlače a literatúry. Mnohé slová sa ani hláskoslovne neposlovenčujú. Napríklad: *provoz*, *nabídka*, *poptávka*, *hluk*. Vplyvom češtiny sa rozrušuje pravopisná, hláskoslovná, ba i gramatická norma. Zanedbáva sa písanie mäkkého *l*, množia sa chyby proti kvantite a proti rytmickému zákonu, porušuje sa stav dvojhlások a spoluhlások *d, t, ň*, do skloňovania sa prenášajú české tvary (napr. lokály *po spôsobe*, *v záujmu*; zvýšené používanie vokativu: *Rudolfe*, *Olgo*; nom. plur. cudzích slov zakončených na *-r*, *-l*: *šlágry*, *metry* a pod.), ujímajú sa české slovotvorné prípony (napr. *-tko*: *merítko*, *sedátko*), vzmáha sa používanie českých zvrátov a predložkových spojení, porušujú sa základné zásady správnej výslovnosti (napr. množí sa výslovnosť typu *s anjelom*, *k Aničke* namiesto správnej výslovnosti *z anjelom*, *g Aničke*) a pod.

Treba zdôrazniť, že spisovná slovenčina sa rozkolísavala nielen vplyvom češtiny, ale jednoducho už preto, že veľmi prudko rástol počet jej používateľov a zmnožili sa jej funkcie oproti stavu pred oslobodením. Porov. ukážku z jarmočnej populárnej literatúry:

Mladý zeman zúrivo vstal od stola, takto kričiac:

„No, pane gróf, vy ste nás tak olúpil, že ani jedon zbojnický vodca nebol by nás ináč olúpil.“

Rinaldo obľadol. Mladý zeman síce náhodne vyriekol tieto slová, ale Rinaldo na to myslel, jestliže ho tento poznal a teraz hneď na neho sa rútia a chytia ho.

V prvom hneve vytiahol svoju dýku, ktorú vždy pri sebe nosil a až po rukoväť vstrčil do srdca mladého zemana, takže naskutku spadol mŕtvý.

Ktorí boli prítomní, zhrození cufli a Rinaldo toto okamženie prvého prekvapenia používajúc, náhle otvoril okno a vyskočil na ulicu.

Ponevác dom nízky bol, neurazil sa.

(*Rinaldo Rinaldini alebo: životopis najkrajšieho a najrýchlejšieho zbojníckeho náčelníka. Jeho divné priebehy, opovážlivé skutky a jeho dokonanie. Rozprávka. Opravené vydanie. Tlačou a nákladom knižtlačiarne Havelka a Spol., Banská Bystrica 1924. Ukážka zo s. 236—7.*)

Poznámka. V tejto ukážke upozorňujeme okrem štylisticky neprimerane použitých slov na tieto javy: *pane gróf, vy ste nás olúpil; jedon, jestliže, hned sa na neho rútia, dýku vstrčil do srdca, použiť okamženie, poneváč, uraziť sa.* Ako doklad na neustálenosť lexiky uvádzame ešte takéto prípady z ostatného textu knižky: *čišník, berný úrad, padelateľ = falošník peňazí, krvechladnosť, prehráč (= kto prehráva), obliekacia izba, popravné miesto, verejná prehládka, súdobná budova, dobrodinná daň* atď.

Ukážka je prebratá z J. Ružičku (1970, s. 37—38).

9.11 Umelecká próza. V umeleckej próze sa síce pokračuje ešte v realistickom stvárňovaní skutočnosti a primerane k tomu sa využívajú aj jazykové prostriedky, ale realizmus ako literárny smer prestáva byť vedúcim umeleckým smerom. Nebol však nahradený nejakým jednoliatym novým smerom. Na ilustráciu sa tu naznačí schematicky charakteristika niektorých prozaických individualít, ktoré mali potom vplyv na vývin umeleckej prózy aj neskoršie.

Azda najcharakteristickejšia je próza, ktorá sa označuje ako „ornamentálna“, „dekoratívna“. Tá využíva expresívne, príznakové slová, spojenia slov, konštrukcie. Celé takéto vyjadrovanie je zacielené na výraz, na obzvláštnie (aktualizáciu) jazykových prostriedkov. Aj kompozícia je vysoko artistická. Z tejto ornamentálnej a dekoratívnej prózy sa vyvinula neskoršie lyrizovaná próza, ktorá je veľmi typická pre tridsiate roky a nadobudla rozličné podoby. Charakteristické pre ňu sú neočakávané metaforické spojenia a prirovnania, v ktorých sa predmet, ku ktorému sa prirovnáva, často samostatne rozvádza ako reálne jestvujúci. Pozri paralelu *pes — bieda* v ukážke z Mila Urbana. Iný príklad z neskoršej prózy Františka Švantnera (1946):

Hlbinami pretekala noc. Tíško šumela a leskla sa ako kamenné uhlie. V tom čase mohla mať vari najväčší stav, lebo na šírku obsiahla celý obzor a do výšky prečnievala končiare vrchov. Hučala mi pod nohami a nad hlavou. Iba obloha sa pred ňou zachránila. Musela sa zavčasu zodvihnúť do takých výšok, kde zemské živly nemohli vystúpiť, preto ostala neporušená, pevná.

Všimnime si zhmotnenie noci a oblohy a vyjadrovanie ich vzájomného „materiálneho“ vzťahu. Tieto protirečivé kalambúry sú vo svojich začiatkoch k realite ešte celkom blízko. Porov. z raných próz Ivana Horvátha (1926):

Ten deň menoval sa utorok a bol krásny. Slnce sa poslednou svojou jesennou silou vysmievalo Bratislavskému hradu. Ľudia na uliciach dýchali hlboko, snáď im to tak lekár rozkázal. Bratislava sa hýbala, od vlakov hrnuli sa tetky z dedín, s batohmi na chrbte, plnými zeleniny. Smrek výnimočne skoro ráno vstal, aby mohol napísať svoju najlepšiu báseň tohto roku.

Laco s vytfzením vítal Bratislavu a stanica vítala jeho. Rukou kýval mestu ako znovunájdenej milenke ... Laco ... chcel objas Bratislavu a povedať jej: Som tu,

tvoj nový milenec. Hlas cesty vyrval Laca z jeho starého prostredia, zaviedol ho do Bratislavy a zasnúbil ho s ňou.

Jozef Cíger-Hronský znamená, schematicky povedané, pokus o využitie postupov ornamentálnej prózy, ale s využitím dedinskej tematiky a približne s takým pohľadom a chápaním, aké má Martin Kukučín. Z toho vychádza zvláštna próza nevyhraneneho tvaru. Vo využívaní jazykových prostriedkov je na tej strane ako autori ornamentálnej prózy, ale nie tak výrazne. Porov. text:

Do dolín plazila sa noc, z hlbín vyvierala tma sta zo studni, belasela a ponad ňu na západných hrebeňoch prelievalo sa roztopené zlato. Potom prišli neviditeľné ohromné pavúky a sivkastou pavučinou zasnovali noc do dolín. Na oblohe, ktorá je tu na holiach oveľa ozrutnejšia, zažmurkali božie lampy a Jozef Mak sa zabudol prizrieť, od ktorej strany sa nesú oblaky, a ľahol si ta, kde mu August Kubanda rozkázal.

Hneď spozoroval všetky zázračné veci, jasne videl, ako sa drevo z borovic na vatre rozprskáva na iskry, ako sa iskry nesú dohora, vysoko, až dolietnu na oblohu a tam svietia, aby božích lúčov bolo ešte viac.

— Načo by mi bol dom! — rozosmiala sa razom Jožova myseľ. — Načo? ... Nech si Jano má! Každý človek má, ale nech si má, mne je nie treba. Tento môj je i tak najkrajší. Dobré mi mať hovorila, že mi tu bude dobre.

I dobre bolo Jozefovi Makovi, Augusta Kubandu vzal si za otca a niekoľko rokov iba to čakal, aby čím skôr prišiel čas vyhánania jaloviny. Čakal na vatru, čo rodila hviezdy, a taká vatra nemohla byť inde, iba na holiach Vápenice.

(Jozef Mak, 1966, s. 17)

Milo Urban, ak berieme do úvahy jeho *Živý bič* a *Hmly na úsvite*, ostáva síce pri dedinskej tematike (najmä v *Živom biči*), ale nie je to už patriarchálna, úsmevná Kukučínova dedina. Je to dedina so všetkými problémami, ktoré ňou hýbali v ťažkých časoch prvej svetovej vojny a po nej. Tomuto obsažnému záberu zodpovedajú aj jazykové prostriedky. Je tu realistická, úsečná výpoveď s drapľavým dôrazom na každom slove. Nie je to teda Kukučínov realizmus, ktorý sa teší z každého slova a frázy, z každého ľudového zvratu. Sú tam básnicky náročne zachytené a stvárnené predstavy, opisy, pocity, snové videnia v bohatých metaforách, prirovnaniach, personifikáciách a iných rozličných básnických figúrach. Ale nie je to artistické hranie s jazykovým výrazom. Za Urbanovými slovami je pôsobivý komunikát, za textom ornamentálnej prózy je estetická hra. Porov. text:

Jediným miestom, kde Ilčíčka zmlkla, kde sedela takmer bez slova, boli Koreňovci. Koreňová v tých dňoch ťažko zachorela i musela si ľahnúť na posteľ.

Hrúza, ktorá šla z tej rodiny, ju doslovne ohlušila. Starý bez pohybu, Ondrej bez ruky, bez reči. Koreňová ťažko chorá na posteli a na prahu zavýjajúci hlad. Všetko, čo bolo, sa pomínalo: v komore zívava prázdnota, v stajni smutne stála prischnutá kravička a nádejí do budúcnosti nebolo žiadnych. Koreňová by bola potrebovala lieky, lepšiu stravu, ale kdeže ju vezmú, keď doma nebolo ani groša?

Ilčíčka, dôjduc sem, vzdýchla si len. Zakývala hlavou a povedala :

„Bieda!“

Starý, hľadiac do vzduchu, sedel pri peci, Ondrej pri stole podpiera rukou hlavu a Koreňová stenala na posteli. Malý Adam za stolom prehrebá v starom kalendári. Nik nehovoril. Ilčíčkou vypovedané slovo nedostanúc odpovedi, utiahol sa do kúta a nariekalo.

Vidiac Ilčíčka tú kamennú mŕtvu rodinu a v kúte svoje osirelé plačúce slovo, odrazu vstala. Potom dôrazne, akoby kohosi volala, riekla :

„Bieda!“

A naozaj. Slovo sťa volaný pes pribehlo z kúta, zaskučalo a zatrepalo chvostom. Starý Koreň spustil naň chladné oči a prisvedčil :

„Je.“

To bolo všetko. Ilčíčka odišla a u Koreňov aj celý deň nik nepovedal slova.

Stav Koreňovej zhoršoval sa zo dňa na deň. Bol pri nej aj dekan Mrva. Vidiac tú hroznú biedu, poslal jej sám pre lekára, ale ten už len rukou kývol.

(Živý bič, II., 1927, s. 112—113)

9.12 Kodifikácia a úzus spisovnej slovenčiny v prvom desaťročí ČSR sprvu sa opierali o Czambelovu Rukoväť a úzus, ktorý sa udržiaval v martinskem centre. Po obnovení Matice slovenskej tu začíname znovu hovoriť o matičnom úze (ide tu, pravda, o matičný uzus prvej ČSR). Namiesto Czambelovej Rukováti nastupujú gramatiky Jána Damborského, ktoré ako školské učebnice vyšli od roku 1919 do roku 1930 v piatich vydaniach. J. Damborský vychádzal síce zo S. Czambela, ale vo svojej teoretickej časti sledoval aj českú gramatiku J. Gebauera vo vydani

PREDMLUVA

k I. vydaniu.

Prečo som napísal túto mluvnicu, keďže už toľko slovenských mluvníc máme? Preto, pretože dosiaľ vydané slovenské mluvnice nevyhovujú svojmu úkolu. Z Czambelovej „Rukováti“ začiatočníkovi je veľmi ťažko sa učiť a ostatné menšie mluvnice sú viac-menej neuplné, nedostatočné. Snažil som sa v tejto mluvnici stručne a prakticky podať všetko, čo je potrebné k osvojeniu slovenského pravopisu. Mluvnica písaná je pre tých, ktorí slovensky už hovoria, ale slovenskú mluvnicu a pravopis ešte neznajú.

V Nitre, na Vianoce, r. 1919.

Pôvodca.

PREDMLUVA

k II. vydaniu.

Prvé vydanie „Slovenskej mluvnice“ behom 5 mesiacov sa minulo. Toto II. vydanie je úplne prepracované a asi o tretinu doplnené. Snažil som sa toto nové vydanie mluvnice prispôsobiť požiadavkám školským, ale tak, aby aj samoukovia ľahko sa z nej učiť mohli. Pribral som viac takých častok, ktoré v dnešných slovenských mluvniciach nenachádzame. Presvedčený som, že kým nebudeme mať veľkej, vedecky spracovanej mluvnice slovenskej, zatiaľ táto mluvnica veľmi dobre poslúži každému. — Žiakovi i samoukovi —, kto si chce osvojiť slovenský spisovný jazyk.

V Nitre, 1. augusta (srpná) r. 1920.

Pôvodca.

Ján Damborský: Slovenská mluvnica, 1920.

V. Ertla. Tým je daný ráz niektorých poučiek, ktoré vychádzali zo stavu v češtine. Preto sa zo slovenskej strany jeho učebnice ostro kritizovali, ale možno objektívne povedať, že vcelku osožne splnili svoje poslanie.

9.2 V druhom desaťročí ČSR sa situácia v norme o úze spisovného jazyka mení. Určujúcou skupinou vzorových používateľov spisovného jazyka prestávajú byť predprevratoví Slováci, hoci ich vplyv na „čistú“ slovenčinu neprestáva. Nastupuje tu, ako sa už uviedlo (pozri 9.02), nová, čoraz početnejšia vrstva generácie odchovanej už zväčša alebo celkom československými školami. Tí opúšťajú onen slávnostný, nadnesený spôsob vyjadrovania, ktorý bol charakteristický pre vedúcu predvojnovú a povojnovú generáciu „roduverných“ Slovákov. Vyjadrovanie v spisovnej slovenčine nie je už pre nich slávnostným národným vyznaním, ale vecou praktického života. Porov. text:

Botto nezachytil už v Ožďanoch krotkého a humánneho profesora Mađara Lucze Istvána, nástupcu krutého mađarizátora Hozneka. Rektorom gymnázia bol od r. 1839-ho do r. 1844-ho Karol Kellner, najstarší syn ev. farára veľko-polomského a brat Petra Kellnera Hostinského. Tieto roky mohli byť pre slovenských šuhajcov na gymnáziu znesiteľnejšie. Kellner istotne učil mađarsky, lebo tak kázala vrchnosť, ale u človeka z takej rodiny predpokladať mađarizátorské snahy bolo by iste krivdou, hoci o jeho kvalite ťažko dozvedieť sa niečo bližšieho. Keď r. 1844-ho nastúpil po ňom Andrej Homolay, Botto už bol v Levoči. A tak je možné, že bol od krutých mađarizačných praktík ušetrený. Aj tak ťažko sa dá hovoriť, že by tu bol dostal aký-taký popud uplatniť svoje individuálne schopnosti. Skutočnosť, že začiatkom roku 1845-ho stretáme sa s Bottom v Levoči ako s ideálnym slovenským mládencom a medzi svojimi spolužiakmi najproduktívnejším básnikom, svedčila by, že Ožďany nemali na neho celkom negatívny vplyv.

(Ján Marták, Sbornik na počesť J. Škultétyho, 1932, s. 167)

Veľmi zaujímavá by bola štatistika a grafická krivka, znázorňujúca postavenie slovenčiny v našich úradoch. Janko Jesenský len nedávno písal o nej ako o slúžtičke. Je známa vec, že úradná reč všade je dosť kostrbatá, že filologovia s byrokraciou vedú tuhé boje, ale tak málo rešpektu oproti literárnej a štátnej reči niet nikde, ako u nás na Slovensku.

Po prevrate všeobecne prijímali sme výhovorku, že nebolo škôl a ľudia nestihli sa naučiť dobre po slovensky, ospravedlňovali sme všetky chyby. Popri iných starostiach málokomu sa chcelo mrviť gramatiku a pravopisné pravidlá. Sklamali sme sa aj v škole poprevratovej: s rečovej stránky nebola vždy nekompromisnou strážkyňou čistoty a ducha. Takto k nedostatkom starších ľudí poja sa i nedostatočne vzdelaní mladí. Donedávna ľahko bolo vyhovárať sa na neustálenosť gramatiky. Ani teraz, keď máme Pravidlá, niet nijakej nápravy.

Dnes už aj u Čechov, účinkujúcich na Slovensku od prevratu, malo by byť samozrejmom vecou vedieť po slovensky bez chyby, akože ich však kritizovať, keď si nevieme rady ani s našimi ľuďmi, so Slováckmi?

(Anton Prídavok, Slovenská reč, 1, 1932—33, s. 69)

Nastáva skôr opačná tendencia. Vplyvom purizmu a jeho zásad (pozri 9.5) nastáva v syntaxi i v slovníku príklon k ľudovému jazyku. Ide o tzv. folklorizáciu spisovného jazyka. Táto folklorizujúca tendencia sa neuskutočnila dôsledne, ale bola vyslovená viac ako program. V odbornom štýle sa realizovala veľmi obmedzene v syntaxi, o niečo viac v odbornej terminológii. V syntaxi bola v podstate veľmi užitočná, pretože veta odborného štýlu sa stáva u dobrých autorov prehľadnou a zreteľnou. Od starších autorov sa preberá jednoduchá konštrukcia, ktorá sa podľa potreby horizontálne rozširuje. Nevyužíva sa vertikálna stavba vety (o nej pozri 9.82). Napríklad:

Pri stanovení definitívnych slovenských rybích mien vychádzal som od názvov Sväzu, no podrobil som ich patričnej kritike a prebral z nich iba tie, ktoré vyhovovali i s vecného i s jazykového stanoviska.

Roku 1931 vyšla v Sborníku MS práca J. Martinku „Slovenské rybárstvo“, ktorú treba označiť za priekopnícku na tomto poli. Autor v nej prvý poukazuje na ťažkosti v slovenskej ichtyologickej nomenklatúre, zhrnúc bohatý materiál, ktorý excerpoval z literatúry alebo nasbíral z ľudovej reči na rozličných miestach Slovenska.

Niektoré názvy uviedol bez obsahového vysvetlenia, lebo sa mu nepodarilo identifikovať rybu, týmto názvom označovanú. Pravda, prekážkou mu bola i dotazníková metóda.

Martinka sa však vo svojej práci nepokusil ustáliť definitívne slovenskú ichtyologickú nomenklatúru; jeho kritické poznámky majú zväčša charakter negatívny.

Učebnice živočíchopisu alebo prírodopisu za prvej Republiky vyznačovali sa zvláštnou črtou čo do nomenklatúry: alebo prílišným spoliehaním sa na pôvodinu (boly to preklady z češtiny), alebo neistotou a neujasnenosťou. Okrem toho každý prekladateľ chcel byť nomenklatoricky čím originálnejší — z toho potom vznikala duplicita až multiplicita mien pre jednotlivé ryby.

Pomerne malú hodnotu majú i údaje lexikálne, lebo je v nich často evidentne chybné použité meno, t. j. nie na rybu, ktorú ním fakticky menovali; niektoré z nich sú umelé, alebo sa to isté meno používa pre viac špecii a pod. Nota bene, ťažko je dnes revidovať z nich i tie, ktoré svojím základom evidentne zapadajú do ľudovej reči, lebo sú terajším rybárom, ako som zistil, už neznáme.

(Oskár Ferienc: Slovenské názvoslovie rýb, 1948, s. 5—6)

9.3 Odborná terminológia. Komplikovanejšia je situácia v tvorení odbornej terminológie. V druhom desaťročí ČSR sa totiž v pozoruhodnej miere množí pôvodná slovenská vedecká tvorba. Najviac tu boli síce zastúpené spoločenské vedy, ale rozmnožuje sa aj počet prác z prírodných, lekárskejších a technických vied. Osobitným, no veľmi vážnym problémom boli učebnice pre stredné školy, ktoré sa zväčša prekladali z češtiny. V tejto veci sa uplatňovali dve diametrálne rozdielne stanoviská. Na jednej strane sa žiadalo, aby sa vychádzalo v zásade zo slovenskej domácej všeobecne známej terminológie. Výstižne to formuluje Oskár Ferienc:

Nám pri tvorení slovenskej odbornej terminológie ide predovšetkým o to, aby ona bola skutočne slovenská. A tu najsamprv musia nám byť smerodajné mená ľudové,

jazykove nenaštrbené, pôvodné. Len potom prichodí sa nám obzerať aj po odbornom názvosloví iných slovanských rečí.

Táto požiadavka odpovedá jednému z kritérií správnej terminológie, t. j. kritériu všeobecnej zrozumiteľnosti termínu. Pravdaže, niekedy sa prekračovala oprávnenosť tejto požiadavky v tom, že sa hľadal za každú cenu termín odlišný od češtiny.

Na druhej strane sa vyslovovala a zväčša aj uskutočňovala požiadavka, aby sa slovenská odborná terminológia kryla s českou terminológiou. Najmä v učebniciach sa niekedy uplatňovali požiadavky, ktoré dnes pripadajú celkom groteskné. Prekračovali sa aj hranice terminológie a bohemizoval sa celý text.

Napr. pri schvaľovaní jednej učebnice sa argumentovalo, že tvary ako *prút*, *Zigmund*, *tá reľaz* sú nesprávne, správne sú vraj tvary *prut*, *Zigmund*, *ten reľaz*, pretože je to v češtine.

(SR, 1, 1932—1933, s. 20)

9.31 Tieto požiadavky vychádzali z názoru o národnej a jazykovej jednote československej. Československý spisovný jazyk má vraj dve znenia: české a slovenské, ale ide tu o jeden jazyk. Vzhľadom na to, že Slováci používali český spisovný jazyk od 15. storočia až po Ľudovíta Štúra (skutočný vývin, ako sme ho naznačili v tejto knihe, sa nebral do úvahy), spisovná slovenčina sa má vyvíjať a kodifikovať podľa svojho vzorového českého jazyka.

Ako vidieť, aj v druhom desaťročí ČSR sa znovu a znovu rieši pomer k češtine. Rieši sa ešte výraznejšie, lebo sa uvedomuje ostrejšie než predtým platnosť slovenčiny ako charakteristickej črty slovenskej národnej individuality. V tomto období ustavične sa množiaci počet Slovákov používa spisovný jazyk vo všetkých odboroch, aj v tých, v ktorých v predchádzajúcej fáze používali pre nedostatok slovenských odborníkov slovenčinu Česi. Súčasne sa čoraz ostrejšie stretávajú protirečivé názory: jeden názor podľa ktorého čeština a slovenčina tvoria jeden jazyk, spisovná slovenčina vznikla vraj umele iba ako výsledok nepremyslenej odľuky za čias Štúrových, má sa preto vo svojom vývine približovať k češtine (ba nechýbali ani názory, podľa ktorých by sa mala opustiť celkom alebo sa obmedziť na používanie v krásnej literatúre), a druhý, ktorý staval spisovnú slovenčinu ako symbol slovenskej národnej svojbytnosti. Prvý názor bol obhajovaný znamenitými učencami a stála za ním aj autorita štátnej moci, druhý sa do začiatkov tridsiatych rokov uplatňoval viac živelne ako teoretickým odôvodnením. Tieto dva názory mali aj svoju čiro politickú stránku. Prvý názor využívala česká veľkoburžoázia ako ideologické odôvodnenie pre hospodárske ovládnutie Slovenska, druhý názor si prisvojovala separatisticky a protičesky orientovaná časť slovenskej buržoázie. Tak sa norma a kodifikácia spisovného jazyka stala súčasťou denného politického boja. Je zrejmé, že pokrokoví slovenskí spisovatelia a komunistickí publicisti odmietali čechizujúce zásahy do spisovnej slovenčiny, no dištancovali sa od politického zápasu stúpcov ľudáctva.

9.4. Pravidlá slovenského pravopisu 1931. Ostrá zrážka oboch názorov na kultivovanie spisovnej slovenčiny nastala roku 1931, po prvom vydaní *Pravidiel slovenského pravopisu*. Bez ohľadu na viaceré chyby prvého vydania Pravidiel (bude

16. PÍSANIE **s**- a **z**-. SPODOBA ČI ASIMILÁCIA SPOLUHLÁ- SOK. PÍSANIE ETYMOLOGICKÉ, PODĽA PÔVODU SLOVA, A FONETICKÉ, PODĽA VÝSLOVNOSTI.

V niektorých prípadoch píšeme podľa pôvodu slova a nie podľa výslovnosti, tak píšeme: **sb**or (vyslov **z**bor) podľa **so**brať, **sh**on (vyslov **zh**on) podľa **so**hnať, v iných píšeme foneticky, t. j. podľa výslovnosti, tak: **sp**ev, **sp**ievať (nie etymologicky, ako čes. zpěv, zpívati).

Podľa pôvodu slova snažíme sa písať najmä vtedy, keď chceme rozoznávať složeniny s predponami **s**- a **z**- podľa ich významu. Srovnaj na pr. **sv**olať (spolu, dovedna) a **zv**olať, **sv**rhnúť (shora nadol), ale **z**vrhľý (mravne), **sv**iesť (svedený) a **zv**iesť (zvedený) ap.

Ale správny spôsob písania je často nie taký ľahký, keď nasleduje po **s**-, **z**- spoluhláska, ktorá (spodobou či asimiláciou) spôsobuje zmenu **s**- v **z**- a naopak **z**- v **s**-. Pre také prípady máme nasledujúce zásady:

1. Píšeme **s**-, kde je v slove príbuznom **so**-, na pr.: **sb**erať, **sb**ierka, **sb**or podľa **so**-brať, **sh**áňať, **sh**on podľa **so**-hnať, **sp**inať, **sp**ona podľa **so**-pnem;

píšeme **z**-, kde v slove príbuznom je **zo**-, na pr.: **zd**ierať podľa **zo**-drať, **zo**-drem (ale **sd**ierať podľa **so**-drem).

2. Píšeme **s**-, keď predpona je tohože významu ako predložka **s**, **so**,

a) alebo = **shora nadol** alebo **vôbec odkiaľsi preč s povrchu** ap., na pr.: **sp**adnúť (shora nadol), **st**rhať, **sk**ladať, **s**ložiť (niečo shora nadol), **sv**rhnúť, **sh**odiť, **sh**ádzať; **sv**aliť (sa) (so strechy), **sv**äzať (s poľa), **sr**ázať, **sr**áňať (jablká **so** stromu), **st**ierať (trením odstraňovať), **sm**vať ap.;

b) alebo = **spolu, dovedna**, na pr.: **sb**ierať, **sbl**ížiť sa, **sk**ladať a **slo**žiť (nejakú skladbu básnickú alebo hudobnú a pod.), **sl**epiť, **sm**iesiť, **sh**odnúť sa, **sm**luva, **sn**iesť, **sh**ádzať (spolu), **sp**inať, **sp**ona, **sp**ojiť, **sr**ásť, **sv**ariť, **sro**zumieť sa s niekým ap.

Srovnaj podoby s predponou vokalizovanou: **so**-brať, **so**-hnať, **so**-pnúť ap.

o nich ešte reč), treba túto prácu veľmi vysoko hodnotiť, pretože po prvý raz kodifikovala záväzne — najmä z pravopisnej, hláskoslovnej a tvaroslovnej stránky — spisovnú slovenčinu, ustálila v mnohých prípadoch dovtedajšiu rozkolísanosť a ukázala na prípady, ktoré ostali problematické. Za úspech tohto vydania možno pokladať, že zjednotila úplne spôsob písania predpôň s-, z-, vz-, ustálila písanie cudzích slov, ustálila kvantitu v početných rozkolísaných prípadoch (napr. *ráno, voz, úfať, boh, slúžka*), vymedzila výnimky z rytmického zákona, ustálila jednotné písanie niektorých slov (napr. *jeden*, nie aj *jedon*; *všetok*, nie aj *všetek*) atď. No popri tejto nesporne záslužnej konsolidačnej úlohe, ktorú táto príručka vykonala, vzbudila niektorými svojimi ustanoveniami aj nesúhlasnú reakciu.

Kritika vyčítala, že v Pravidlách sa prebrali do spisovného slovníka z češtiny slová bez hláskovej úpravy alebo s minimálnou hláskovou úpravou. Išlo o slová, ako: *láhva, mluviť, oieklina, pasť* (= pasca), *ponevác, protajší, nabídka, nabídzat, zeď, zedník, zdiť, podozdíť, sotník, sotnina, pudivietor, kozel* (= cap) a i. Vyčítala tiež prax, podľa ktorej sa zo spisovného jazyka vylučovali zaužívané prevzatia z nemčiny alebo z maďarčiny (alebo cez maďarčinu) a nahrádzali sa nevhodnými slovenskými slovami alebo prevzatiami z češtiny (alebo cez češtinu). Išlo o slová ako *banovať, chýr, chýrny, faloš, kefa, kefka, kocka* a pod. (správne je vraj *ľutovať, zvest, novina, povestný, neúprimnosť, klam, kartáč, kartáček, kostka* a pod.).

Kritika vyčítala tiež, že sa uzákoňujú dvojtvary typu *krúžok — krúžek, prášok — prášek, pliešok — pliešek*; tvary ako *rvať, rváč, lhať, lhár*; dvojtvary *lakeť — lokať, rakyta — rokyta, svoboda — sloboda* a pod. Vývin dal v tejto veci za pravdu kritikom Pravidiel, ktorí sa síce neopierali natoľko o materiál, ale o živé jazykové vedomie. Vývin dal za pravdu kritikom Pravidiel aj v tom, že sa ujali tvary typu *mrieť, vidieť, mlieť, vriieť, sedieť, triem, beriem, meliem*, a nie tvary s -e- (*mreť, mreť* atď.), ako zavádzali Pravidlá.

Pravda, vo viacerých prípadoch, najmä v slovníku, autori Pravidiel lepšie odhadli vývin než kritici Pravidiel. A v oblasti slovníka aj v ďalšom ostalo jadro sporov o kodifikáciu spisovnej slovenčiny. Ba aj dnes, pokiaľ ide o vzťah spisovnej slovenčiny k češtine a o zblížovanie oboch jazykov, ide najmä o slovníkovú oblasť.

9.5 Purizmus. Matičný úzus. Prudká, ba niekedy až vášnivá reakcia proti Pravidlám slovenského pravopisu vyústila vo dvoch rezultátoch: vznikol časopis *Slovenská reč* a vytvoril sa tzv. matičný úzus spisovného jazyka.

Slovenská reč, „mesačník pre záujmy spisovného jazyka“, vznikla roku 1932. Od druhého ročníka ju vydávala Matica slovenská. Redaktorom Slovenskej reči až do začiatku roku 1939 bol Henrich B a r t e k. Tento časopis bol orgánom vtedy najvyššej slovenskej kultúrnej inštitúcie a mal značný kodifikačný dosah. Jeho hlavné zásady boli:

1. V slovníku treba zachovávať domáci slovný poklad. Podľa možnosti netreba preberať slová z češtiny. Treba odstraňovať germanizmy.

2. V pravopisných, hláskoslovných a tvaroslovných otázkach treba zachovať tzv. „matičný úzus“.

3. V syntaxi a frazeológii sa treba držať ako vzoru toho stavu, ktorý je v nárečiach a u dobrých spisovateľov.

Pôsobením Slovenskej reči a celej nálady, ktorá vznikla po vydaní Pravidiel roku 1931, sa vyvinul stav, že pravopisná, hláskoslovná, tvaroslovná a slovníková kodifikácia, ktorú uzákoňovali Pravidlá slovenského pravopisu, platila len v školách, v oficiálnych vydaniach a v publikáciách „centralisticky“ orientovaných, ale v neoficiálnych publikáciách a vo vydaniach Matice slovenskej platil tzv. „matičný úzus“. Matičný úzus vo svojej syntaxi a frazeológii vychádzal z tradičnej podoby spisovného jazyka a opieral sa o tie kritické pripomienky k Pravidlám, ktoré boli prijaté. Používali sa v ňom tvary typu *krúžok, prášok, pliešok; ruvať, luhať, luhár; rakyta, lakeť; sloboda*; používali sa v ňom tvary s dvojhláskou v prípadoch *mlieť, trieť, mrieť, beriem, meliem*; písalo sa *predsa, dvadsať, päťdesiat* (proti *preca, dvacať, pädesiat*) atď.

Prax Slovenskej reči a vplyv, ktorý vyvinula na podobu spisovného jazyka v tridsiatych rokoch, spôsobili, že v oblasti slovníka a syntaxe sa v slovenčine v tom čase nepresadzoval funkčný názor na spisovný jazyk. Kultivovanie spisovného jazyka sa uskutočňovalo podľa starých pozitivistických zásad, ibaže v slovenčine namiesto historickej čistoty platí zásada tzv. „jazykovej svojskosti“, podľa ktorej má jazyk zachovať vlastné celonárodné charakteristické jazykové črty a má sa vyvarovať cudzích vplyvov. Táto zásada, hoci jej u malého národa nemožno uprieť isté oprávnenie, je ako vedúca zásada jazykovej kultúry pochybená z dvoch dôvodov:

1. Pre kultúru spisovného jazyka ako dorozumievacieho prostriedku platí ako prvoradá zásada účelovosti: slovo alebo nejaký iný jazykový prostriedok má v jazyku svoje oprávnenie vtedy, keď tam plní nejakú úlohu pri dorozumívaní. Zásada jazykovej svojskosti alebo historickej čistoty ako prvoradá neplatí.

2. V konkrétnom prípade v jednotnom československom štáte treba nevyhnutne rátať so vzájomným pôsobením oboch jazykov. V daných historických podmienkach bol zvýšený vplyv češtiny na slovenčinu prirodzený. Bolo preto celkom nesprávne vyhlasovať frontálny boj všetkým čechizmom a nedívať sa na vec z funkčného hľadiska. Z druhej strany treba rátať s tým, že pokiaľ bude slovenčina samostatným jazykom, dovedy bude vždy isté napätie voči preberaniu slov z češtiny.

Ale napriek všetkým uvedeným zábranám spisovná slovenčina sa v druhej fáze tohto obdobia pozoruhodne rozvíja. Množia sa neustále aktívni i pasívni používatelia spisovného jazyka. Kultúrny, hospodársky a politický rozmach slovenského národa, ktorý sa začal vznikom Československej republiky, sa priaznivo prejavil aj v rozvoji spisovného jazyka.

OBDOBIE PO ROKU 1945

9.60 Úvod. O veľkom rozvoji spisovnej slovenčiny v rokoch 1918—1945 svedčí najlepšie okolnosť, že po oslobodení r. 1945, keď nastali veľké spoločenské a hospodárske zmeny, mohla spisovná slovenčina bez akýchkoľvek otrasov a zakolísaní slúžiť hneď novým náročným úlohám, ktoré na ňu kládla socialistická spoločnosť. Pravdaže, zmenená politická i spoločenská situácia zasiahla postupne (tak ako sa pretvárala spoločnosť) aj spisovný jazyk. Zasiahla ho z niekoľkých príčin a v niekoľkých smeroch.

SLÚŽBA

Ja
furko mária
prišla som s mnohými na svet,
aby sme žalovali:
na boha,
na ľudí,
že na tvár dvojce ľasklych očí dali
a dušu,
srdce,
ktoré nás strašne dusí,
nám dosiaľ nevyrvali z hrudi,
že celý svet sa vidieť, dýchať musí.

K buclatým deťom
nedošli traja králi,
len ľudia blízki
k tým detským slabým nôžkam do kolísky

šedivé málo dali
a dnes
a teraz
my z toho mála nič sme nedostali.

Dve oči
sviazané k hrane dreveného šafľa
neuzrú nikdy na striebre steny
Helenu Makovskú
v úlohe nevernej ženy
a očiam lhať sa musí,
že v svete krásy není.

Nás špinavá chladnosť kuchýň chová,
ona je mŕtva, nemá,
nikdy nám nepovie:
v Paríži tančí Yvetta Gilbertová
a očiam lhať sa musí,
že svet radosti nemá.

Laco Novomeský: Nedela, 1927 (II. vyd. 1935).

1. Socialistické zriadenie, ktoré sa v hlavných črtách prejavilo už od Slovenského národného povstania (národné výbory, teda ľudová správa na všetkých stupňoch riadenia, aktívna účasť pracujúcich na vedení podnikov a na správe verejných záležitostí, jestvovanie a pôsobenie masových organizácií), ale ktoré sa naplno uplatnilo od februára 1948, predpokladá, ba priam vyžaduje aktívnu účasť pracujúcich na správe verejných záležitostí, ich plné zapojenie do angažovanej politickej a verejnej práce. Pri tomto zmoženom verejnom styku prichádza do úvahy ako komunikatívny prostriedok iba spisovná slovenčina. Takto sa so zmenou politickej a spoločenskej štruktúry dostáva spisovná slovenčina ako záväzný dorozumievací prostriedok medzi najširšie vrstvy pracujúceho ľudu.

2. Význam masových komunikačných prostriedkov výrazne vzrástol proti stavu v minulosti. So zainteresovaním a aktívnou účasťou na správe štátu na všetkých stupňoch riadenia sa zvyšuje záujem o čítanie periodickej tlače všetkého druhu. So vzrastom a rozširovaním vedeckých a technických odborov rastie aj počet a kvalita špecializovaných vedeckých a odborných časopisov. Prudko vzrastá aj počet koncesionárov televízie a rozhlasu. Rovnako prudko vzrástli počty vydávaných knižných titulov a ich náklady. Pritom proti minulosti sa tu zaznačuje podstatne vyššia rozmanitosť. Veľký je kvantitatívny i kvalitatívny rast pôvodnej beletrie, ale dôležitý zástož v kultúre a rozvoji spisovného jazyka značia aj preklady prakticky všetkých vrcholných diel svetovej krásnej literatúry. Osobitný význam má prudký rast odbornej a vedeckej literatúry.

— To sprav svojmu virilistovi, ktorému slúžiš!

Pančucha chytá hrotok, ale richtár mu ho vykrúti z ruky. Bez-
mocne si sadne na stoličku a trasie sa od zlosti. Ale už zasahuje
Silvester, ktorý medzitým usilovne pil:

— Škoda reči pre oplana!

Oliver necháva Pančuchu a pustí sa do Silvestra:

— Ak je Habdža oplan, ty si potom čo? Najoplanovitejší oplan,
aký sa kedy vyváfal vo Vlčindole! Podpichuješ Pančuchu, aby ti
robitl drába. On ti ho aj robí, lebo je nesvedomitý. Čo mám pove-
dať... kanec je to! A ty si ho aj natoľko vážiš ako kanca, čo ryje
namiesto teba. A taký kančík je moc užitočné zvieratko. Silvester,
ty to dobre vieš!

Veľký Silvester mlčí a pije. Uznáva v duchu, že Oliverove slová
sú pravdivé. V skutočnosti sa mu Pančucha hnusí. Od lakomosti
zjedol by aj zpod seba. Pančucha sa krúti, vyskakuje a sadá, ale
nezmôže nič, lebo richtár ho podchvilou drme za plece. A Oliver,
ktorý strávil s Habdžom cez tucet teplých predpolnoci v rozumných
rozhovoroch na nočných viničných strážach, chápe práve teraz, keď
mu prichodí bojovať proti svojím silám týchto padúchov, že
v Urbanovi má proti nim prirodzeného spojencu. S myšlienkou na
Evu, ktorá mu sotva kedy vyjde z hlavy, rozhoduje sa chrániť
Habdžu:

— Viem, že Slivnický s Babinským, títo naši dvaja richtári,
naschvál nezahryzli do kyslého jablka. Habdžove vinohrady nespo-
menuli, lebo vedia, že Silvester s Pančuchom neznašajú ani pravdu,
ani Habdžove meno. Sú dosť podlí a dosť múdri, aby to vedeli.
Vedia oni aj iné veci, čo s tým súvisia. Ale ja viem tiež čosi: naj-
lepší vinohrad, najlepšie obrobenej, najkrajšie hrozno v ňom a naj-
viac hrozna... má Urban Habdža!

Niektorí z výborníkov kývajú hlavami. Richtár so Slivnickým
mlčia. Ale Silvester vreští:

— Ale je oplan!

Oliver bez slova načiera hrotok do štartáka, chce si naňat do
svojho pohára, ale v rozčúlení prevracia ho do seba celý. Až je
strašné dívať sa, ako smädno vie piť.

— Oj, nie, pán virilista! Nielen najkraší, najsladší a najlepší vi-
nohrad má tento Habdža. Čert ber vinohrad! On má viac: má
rozum v hlave a má... Kristínu... počuješ, Silvester?

Uvedené fakty ukazujú, že hromadné komunikačné prostriedky ovplyvňujú veľkú väčšinu obyvateľov Slovenska a neustále k nim prinášajú v rozmanitých žánroch, formách a prostriedkoch znenie spisovného jazyka.

3. V socialistickom zriadení sa prudko zvyšuje aj vzdelanostná úroveň obyvateľstva. Po oslobodení a po uskutočnení školskej reformy veľmi sa rozrástla sieť škôl rozmanitého typu od základných po vysoké. Vzástol aj počet žiakov, študentov a učiteľov pre všetky druhy škôl (od základných po vysoké). Okrem všeobecných foriem vzdelania boli a sú aj rozmanité iné formy pre zvyšovanie vzdelania a kvalifikácie (všeobecnej i odbornej). Spomeňme len rozmanité večerné kurzy, štúdium pre pracujúcich, štúdium popri zamestnaní, externé štúdium, rozmanité špeciálne kurzy, školy, školenia. Všetky tieto prostriedky spôsobili, že počet ľudí aktívne ovládajúcich spisovný jazyk sa oproti minulosti veľmi zvýšil.

9.61 Spracovanie spisovného jazyka. Z druhej strany nastal prudký rozvoj aj pri spracúvaní spisovného jazyka. Proti stavu pred oslobodením roku 1945, keď problémy spisovného jazyka spracúvalo iba niekoľko málo jazykovedcov (a aj to zväčša len popri svojom vlastnom zamestnaní) a keď bola norma spisovného jazyka známa len veľmi všeobecne a v základoch, je dnes situácia podstatne iná. V jazykovednom ústave Ludovíta Štúra Slovenskej akadémie vied a na vysokých školách (na filozofických a pedagogických fakultách) sa výskumu spisovnej slovenčiny venuje veľký počet odborne pripravených jazykovedcov plánovite a sústavne. Už dnes možno povedať, že všetky základné bádateľské práce o spisovnej slovenčine sú vykonané. Slovenčina je dnes dobre prebádaným spisovným jazykom. Takmer všetka táto práca sa urobila po oslobodení roku 1945, pravdaže, s kritickým zhodnotením a využitím dovedy vykonanej práce.

V prvých rokoch po oslobodení bolo treba preskúmať kodifikáciu spisovného jazyka a vzhľadom na jeho masové rozširovanie, ktoré vyplynulo zo socialistického zriadenia, bolo treba zabezpečiť to, čomu sa hovorilo demokratizácia spisovného jazyka. Nešlo tu o zníženie kultúry spisovného jazyka, ale išlo o odstránenie exkluzívnosti, ktorá bránila takému spoločenskému uplatneniu spisovného jazyka, aké sa javilo v socialistickej spoločnosti nielen žiadúcim, ale priam nevyhnutným. Išlo tu najmä o niektoré naliehavé otázky v pravopise, ktoré bolo treba riešiť, aby sa odstránili zbytočné ťažkosti a aby sa ovládanie pravopisu mohlo lepšie rozšíriť.

Išlo aj o to, aby sa odstránila kolízia medzi pravopisnými pravidlami a správnu výslovnosťou. Pri prácach na pravopisnej úprave sa koordinovala práca českých a slovenských jazykovedcov. Bola snaha, aby v otázkach, ktoré možno riešiť pre oba jazyky jednako, neboli v pravopisnej kodifikácii zbytočné rozdielnosti. Išlo hlavne o používanie veľkých písmen, o interpunkciu a o písanie skratiek a značiek.

9.62 Pravidlá slovenského pravopisu 1953. Tu treba uviesť, že po oslobodení bola medzi slovenskými jazykovedcami veľká chuť uskutočniť radikálnu pravopisnú reformu, t. j. vrátiť sa v zásade k pravopisu, ktorý zaviedol Ludovít Štúr. Prejavilo by sa to najmä v odstránení písania písmena y — ý (ypsilonu) a v úprave písania písmen *d, t, ň, l* vzhľadom na to, že by sa písalo len jedno *i*. Za radikálnu reformu sa stavali aj

školskí pracovníci. Ale napokon v širšej kultúrnej verejnosti a u vedúcich kultúrnej politiky prevládli obavy z následkov odstránenia pravopisnej tradície. Pri postupnej povojnovej konsolidácii a hlavne po Víťaznom februári sa tento radikálny plán stal neaktuálnym a úsilie sa obrátilo k snahám zdemokratizovať pravopis, t. j. zaviesť také úpravy, ktorými by sa dovtedajší pravopis uľahčil. Okrem mnohých drobných spresnení a doplnkov išlo hlavne o tieto štyri úpravy:

1. Odstránenie rozdielu v písaní koncového -i, -y v slovesných tvaroch minulého času a podmieňovacieho spôsobu. Proti staršiemu spôsobu písania: *chlapí robili, duby padaly, ženy praly, deti sa hraly* sa zaviedlo písanie: *chlapí robili, duby padali, ženy prali, deti sa hrali*.

2. Zjednodušenie v písaní predpôn s- (so-), z- (zo-). Proti staršiemu stavu, v ktorom sa rozlišovalo veľmi zložitými pravidlami, ako používať tieto predpony podľa významu (napr. pri pohybe zhora nadol alebo pri vyjadrovaní zlučovania sa používala predpona s-, so-: *sletieť, slúčiť*), zaviedlo sa písanie podľa výslovnosti (*zletieť — spadnúť, zostúpiť, zlúčiť, zoskupiť*).

3. Zjednodušenie v písaní predložiek s, so, z, zó. Proti staršiemu stavu, keď sa v istých prípadoch (napr. pri vyjadrení pohybu zhora nadol (*shodiť so stola*)) používala predložka s, so aj s druhým pádom, zaviedlo sa pravidlo, že s 2. pádom sa viaže predložka z, zo (*zhodiť zo stola*) a so 7. pádom sa viaže predložka s, so.

4. Zjednodušenie písania (a vyslovovania) dĺžok v cudzích slovách. Aj tu sa zaviedol princíp písania podľa skutočnej výslovnosti. Tam, kde bola dovtedy výslovnosť rozkolísaná, písanie sa (a aj výslovnosť) dĺžky zjednotilo a ustáľilo.

Tieto pravopisné úpravy (a ďalšie drobnejšie pravopisné zásahy) a okrem toho dôkladne rozpracovaná výslovnosťná a gramatická stránka, ako aj zrevidovaný slovník objavili sa vo vydaní *Pravidiel slovenského pravopisu* roku 1953. Toto vydanie je doteraz základným vydaním pre všetky novšie pretlače a zrevidované vydania *Pravidiel slovenského pravopisu*. Tejto pravopisnej úprave predchádzala dôkladná celonárodná diskusia o celkových i jednotlivých úpravách. Preto Pravidlá slovenského pravopisu z roku 1953 treba na dlhé časy pokladať za pevný pravopisný kódex, najmä keď sa úpravami v jednotlivostiach v roku 1968 odstránili zvyšujúce nepravidelnosti.

I keď sa niekedy ozývajú hlasy žiadajúce radikálnu pravopisnú reformu, treba ich odmietnuť, pretože radikálna pravopisná reforma by značila chaos, ktorý si konsolidovaná kultúrna spoločnosť nemôže dovoliť.

Pravidlá slovenského pravopisu z roku 1953 značia zavŕšenie jedného obdobia v jazykovednej práci na Slovensku po oslobodení roku 1945. Za tých osem rokov (1945—1953) sa totiž prekontrolovala a v mnohých veciach zjednodušila a spresnila kodifikácia nielen pravopisu, ale upravili sa jednotlivosti v hláskosloví a spresnila sa najmä tvaroslovná kodifikácia. Urobila sa kontrola aj v slovníku, lebo puristickými zásahmi *Pravidiel slovenského pravopisu* z roku 1940 sa v niektorých prípadoch slovníková kodifikácia rozrušila a stala nepevnou. Treba však podľa pravdy pripustiť, že slovníková kodifikácia *Pravidiel slovenského pravopisu* z roku 1953 nebola taká bezpečná a jednoznačná ako ostatné časti kodifikácie. Spôsobili to objektívne faktory (používanie slovného bohatstva nebolo ustálené a kodifikácia rozkolísaného

stavu teda narážala na ťažkosti) i subjektívne faktory (názory na slovnú zásobu spisovnej slovenčiny neboli u slovenských jazykovedcov jednoznačné, takže tu nebola názorová zhoda).

9.63 Pre spracovanie Pravidiel slovenského pravopisu mala veľký význam aj skutočnosť, že v tom čase (na začiatku päťdesiatych rokov) slovenskí jazykovedci sústavne pracovali na vyhotovení učebníc slovenského jazyka pre všetky typy škôl. Táto práca mala prvoradá význam v tom, že všetky typy škôl (a v nich všetky ročníky) dostali primerané učebnice, vypracované podľa platných učebných plánov a osnov. Táto skutočnosť veľmi prispela k prehlbeniu vyučovania slovenčiny v školách a k zvýšeniu úrovne tohto predmetu, a teda aj k masovému rozšíreniu aktívneho ovládania spisovného jazyka vo všetkých vrstvách obyvateľstva. Sprievodný, ale tiež veľmi dôležitý význam tejto práce bol v tom, že slovenskí jazykovedci boli nútení, i keď na úrovni školských učebníc, prebrať celý systém spisovného jazyka a znovu sa zamyslieť nad problematikou jednotlivých jeho rovín a všetkých jednotlivostí v kodifikácii i norme; pri tejto práci súčasne aj zisťovali, kde sú vo výskume slabé miesta, na ktoré bolo treba zacieliť pozornosť.

Preto v ďalšej fáze okrem prác pre praktickú potrebu vzrastá teoretický výskum. Ten sa postupne organizačne a z veľkej časti aj prácou sústreďuje v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, kde je zhromaždená aj najväčšia pracovná kapacita a kde je na výskumné ciele aj primeraná finančná dotácia. Okrem toho sa sústavne pracuje aj na vysokých školách. Výsledkom práce tejto mohutnej skupiny pracovníkov je, že dnes sú už hotové všetky základné kodifikačné práce (slovník, gramatika, štylistika, fonetika). V ostatnom čase sa dokončila práca na normatívnej ortoepickej príručke a slovníku. Poznanie normy súčasného spisovného jazyka teda možno pokladať za primerané. Kodifikácia tejto normy je tiež dobre spracovaná.

9.7 Rozrušenie normy. Ale pri tomto nebyvalom rozvoji a práve v súvislosti s ním sa vyskytol problém, ktorý sa nedá ľahko vyriešiť. Spisovná slovenčina sa stala, resp. podľa bežných spoločenských zvyklostí sa mala stať majetkom najširších mas pracujúcich a rýchlo vyformovanej inteligencie, tak povediac, zo dňa na deň. Takýto náhly skok sa nedá uskutočniť bez rozmanitých sprievodných nedostatkov. Tieto nedostatky spočívajú hlavne v tom, že veľký počet nových používateľov spisovného jazyka nestihol v krátkom čase zvládnuť v primeranej miere kodifikáciu spisovného jazyka. Tak sa objavovali (a objavujú) nedostatky v ovládaní spisovného jazyka aj tam, kde sa tieto nedostatky citlivo vnímajú (napr. u niektorých učiteľov, redaktorov, účinkujúcich v televízii a v rozhlase, prispievateľov do periodickej tlače, verejných činiteľov, politických funkcionárov a pod.). Okrem toho sa ukazovala u niektorých používateľov spisovného jazyka aj nedostatočná úcta k tomuto dôležitému duchovnému národnému majetku a spoločnej národnej hodnote a malá ochota dbať na náležitú jazykovú kultúru vo vyjadrovaní.

I keď sú tieto javy nepríjemné, nie sú dostatočným dôvodom na vyvolávanie poplachu. Sú nevyhnutným sprievodným javom toho obrovského rozmachu v používaní spisovného jazyka, ktorý nastal v našom národe za socialistického zriadenia.

Treba rátať s tým, že ako postupne nastala potrebná relatívna ustálenosť v samotnej kodifikácii, tak nastane ustálenosť aj vo využívaní spisovného jazyka.

9.80 Dôležitosť odborného štýlu. Dnes je stav taký, že pre podobu spisovného jazyka je mimoriadne dôležitá situácia v odbornom štýle. Súvisí to s tým, že vážnym určujúcim činiteľom je prevažujúca zacielenosť našej spoločnosti na budovateľské úsilie. V tomto úsilí sa venuje hlavná pozornosť materiálnym predpokladom vybudovania vyspelej socialistickej spoločnosti a problémom, ktoré súvisia so súčasťou vedecko-technickou revolúciou. Rast materiálnej základne socializmu nie je však záležitosťou iba vedeckých a technických kádrov. Je to otázka výsostne politická, preto sa uskutočňuje pod vedením Komunistickej strany Československa. Tak sa vysvetlí, že v hromadných komunikačných prostriedkoch sa prejavy vedeckých a technických pracovníkov, stranických a vládnych činiteľov týkajú hlavne oblasti vedy, techniky a výroby, teda oblasti, v ktorej sa využívajú prostriedky odborného štýlu. Z toho vyplýva, že odborný štýl a jeho jazykové prostriedky sú vedúcimi a určujúcimi prostriedkami pre drvivú väčšinu prejavov v spisovnom jazyku, a teda sú určujúce pre podobu spisovného jazyka. Zasahujú pozoruhodnou mierou do všetkých prejavov vo verejnom styku. Ovplyvňujú všetky útvary publicistického štýlu, teda jazyk novín, rozhlasu a televízie, a dostávajú sa v podobe frazeologických zvrátov a kliše do používania i v bežnej dorozumievacej oblasti.

9.81 Dnešná podoba odborného štýlu. V prvom období po vzniku Československej republiky, teda v období 1918—1930, odborný štýl dosť splyval s inými formami spisovného vyjadrovania (uviedli sme na príslušnom mieste, že vtedajšiu podobu spisovného vyjadrovania reprezentovali tzv. predprevratoví Slováci). Vedúcou oblasťou pre odborné vyjadrovanie bola vtedy oblasť vlastivedných disciplín (literárna história a kritika, jazykoveda, história, národopis). V druhom období (1930—1945) sa formovalo odborné vyjadrovanie pod vplyvom puristických zásad o potrebe zachovať „prírodný“ a „čistý“ jazyk. Vzorom preň boli realistickí spisovatelia a ľudový jazyk (najmä v slovníku a v skladbe).

Ale čoskoro po oslobodení roku 1945 bolo jasné, že s takýmto postojom k odbornému štýlu sa nevystačí. Predovšetkým sa ukázalo, že bude treba veľmi sústavne a dôsledne premyslieť teóriu odbornej terminológie a vypracovať, resp. prekontrolovať a zjednotiť odborné termíny všetkých vedných odborov. Na spracúvaní odborných terminológií jednotlivých odborov sa zúčastňovali viacerí jazykovedci, ale o organizačné zabezpečenie a o teoretické predpoklady sa postaral hlavne Ján Horecký. Nateraz je odborná terminológia všetkých potrebných odborov vypracovaná a ustálená a podľa potreby sa tvoria a usťávajú termíny nových odborov. Táto práca sa koná podľa vypracovaných teoretických zásad a v zhode so slovtvornými postupmi živými v slovenčine a tiež aj v zhode so zásadami pre rozvoj spisovného vyjadrovania. Isté narušenie plynulého vývinu bolo na rozhraní šesťdesiatych rokov, keď bolo úsilie neorganicky unifikovať zásahmi zvonku slovenskú terminológiu s českou. Ale tieto zásahy nemali trvácnosť. Je pochopiteľné, že slovenské odborné názvy sú najčastejšie paralelne tvorené k českým odborným termínom a nové slovenské odborné termíny sa tvoria, pokiaľ je to možné, paralelne

s českými odbornými termínmi. Ani v slovenčine, ani v češtine sa netvorí domáce termíny za každú cenu, ale často sa ponechávajú internacionálne pomenovania, ktoré majú oporu v ruskej a anglickej odbornej literatúre. Tieto dva jazyky najviac ovplyvňujú podobu nových termínov, lebo vedecká literatúra sovietska, písaná po rusky, a americká vedecká literatúra, písaná po anglicky, sú najčastejšími partnermi pre našu vedeckú tvorbu. Ak sa odborný termín aj nepreberá z cudzieho jazyka, veľmi často sa doslovne prekladá (kalkuje). Odborná terminológia (a vôbec odborný vedecký jazykový štýl) sa vyznačuje v súčasnosti značnou internacionalizáciou.

9.82 V oblasti frazeológie a skladby je pre súčasný odborný štýl charakteristické statické vyjadrovanie. Prejavuje sa zvýšeným používaním substantív v terminologickej platnosti. Okrem toho sa namiesto prvotných predložiek a spojok využívajú tvary podstatných mien. Má sa tak jednoznačnejšie vyjadriť vzťah, ktorý sa pomenúva predložkou alebo spojkou. Hojne sa využívajú aj prídavné a prechodníky namiesto vedľajších viet s určitým slovesným tvarom (teda menné väzby), osobitostí sú vo využívaní prídavných mien a prísloviak. Atd. Namiesto vetných a polovetných konštrukcií voľne k sebe priradených, teda namiesto horizontálneho rozvíjania výpovede sa v súčasnom odbornom štýle, najmä v prírodovednej a technickej literatúre volí stupňovité hromadenie nezhodných atribútov rozmanitého druhu a vyjadrenie smeruje k statickému formovaniu niekoľkonásobne určeného pojmu. Ide tu o vertikálnu stavbu výpovede.

Namiesto podrobného výkladu uvidíme príklad súčasného textu z praktického odborného štýlu. Vedľa neho uvidíme jeho podobu apretovanú približne podľa predstáv o jazykovej kultúre zo štyridsiatych rokov. Je pochopiteľné, že ani jeden text súčasného odborného štýlu nemá vždy všetky znaky charakteristické pre súčasné odborné texty, a teda nemá ich ani náš text. Ani nami apretovaná podoba nezodpovedá podobe všetkých odborných textov z konca tridsiatych a zo štyridsiatych rokov. Išlo nám tu viacej o názornosť príkladu.

Z hľadiska využitia časti voľného času formou rekreácie možno ju rozdeliť na každodennú rekreáciu (do vzdialenosti 15 km), víkendovú (do 60 km) a dovolenkovú a či sezónnu (neohraničená vzdialenosť). Pre rast hybnosti obyvateľstva (hromadná aj individuálna doprava) voľný čas sa stal faktorom bezprostredne súvisiacim s procesom urbanizácie, z čoho vyplýva neoddeliteľnosť funkcie zotavenia od ostatných funkcií osídlenia. Preto z týchto hľadísk treba pristupovať k realizácii nárokov obyvateľstva na komplexy rekreačných zariadení. Pri riešení nárokov na krátkodobú rekreáciu do roka 2000 vychádzalo sa

Ak sa na rekreáciu dívame ako na spôsob ako využiť čas voľného času, vtedy ju môžeme rozdeliť na každodennú rekreáciu (do vzdialenosti 15 km), víkendovú rekreáciu (do 60 km) a dovolenkovú alebo sezónnu rekreáciu (neohraničená vzdialenosť). Pretože hromadná a aj individuálna doprava veľmi zvýšila možnosť obyvateľstva cestovať, stal sa voľný čas faktorom, ktorý bezprostredne súvisí s urbanizáciou. Z toho vyplýva, že funkciu zotaviť sa nemožno oddeliť od ostatných funkcií osídlenia. Preto z týchto hľadísk treba realizovať nároky obyvateľstva na komplexy rekreačných zariadení. Keď sa riešili nároky na krátko-

z prepočtov Slovenskej plánovacej komisie, ako aj z adaptovaného modelu Centra urbanizmu a architektúry pre krátkodobú rekreáciu a objemov stanovených podľa vzorového návrhu riešenia Ministerstva výstavby a techniky SSR. Pod hodnotou rekreačného priestoru rozumie sa miera vhodnosti priestoru vzťahovaná na všetky funkcie, ktoré priestor svojimi danosťami umožňuje. Takto vyčíslená kapacita rekreačného územia v SSR v rámci 991 rekreačných priestorov predstavuje až 3 025 000 návštevníkov za deň, z čoho kapacita priestorov v rekreačnom zázemí centra osídlenia (128 sídel) je 1 078 000 návštevníkov za deň.

Vzhľadom na zamýšľaný rozvoj urbanizačných priestorov a mestských regiónov treba rátať s organizovaním a budovaním rekreačných krajinných celkov, a to integráciou polyfunkčných priestorov zotavenia s tým, že ťažiskový priestor tohto celku bude vystrojený vyššou a najvyššou vybavenosťou, slúžiacou pre celý krajinný rekreačný celok.

Technické noviny 1975

dobú rekreáciu do roku 2000, vychádzalo sa z prepočtov Slovenskej plánovacej komisie, ako aj z adaptovaného modelu, ktorý vyhotovilo Centrum urbanizmu a architektúry pre krátkodobú rekreáciu, a z objemov, ktoré sa určili podľa vzorového návrhu na riešenie. Tento návrh na riešenie podalo Ministerstvo výstavby a techniky SSR.

Pod hodnotou rekreačného priestoru sa rozumie to, nakoľko je priestor vhodný, a to, ako sa uvážia všetky funkcie, ktoré priestor umožňuje tým, čo obsahuje a má. Keď takto vyčíslime kapacitu rekreačného územia v SSR v rámci 991 rekreačných priestorov, dosiahneme kapacitu až 3 025 000 návštevníkov za deň. Z toho majú priestory v rekreačnom zázemí centra osídlenia (128 sídel) kapacitu 1 078 000 návštevníkov za deň.

Ak sa uváži, že zamýšľame rozvíjať urbanizačné priestory a mestské regióny, treba rátať s tým, že sa budú organizovať a budovať rekreačné krajinné celky, a to tak, že sa budú integrovať polyfunkčné priestory zotavenia. Postup bude ten, že ťažiskový priestor tohto celku sa vystrojí vyššou a najvyššou vybavenosťou, ktorá bude slúžiť pre celý krajinný rekreačný celok.

Ukážka textu i jeho apretúra, zdá sa nám, dosť názorne ukazujú, aké znaky asi má dnešný odborný text. Ukazujú to možno v trochu skrivenom zrkadle, pretože náš text z jazykovej stránky rozhodne nepatrí medzi vynikajúce exempláre svojho druhu. Avšak textov tohto typu sa vyskytuje veľmi mnoho. Preto sme ho vybrali.

9.91 Hovorená reč. Nejestvuje nejaká relatívne jednotná podoba hovorenej slovenčiny, ktorá by mala vlastné znaky proti spisovnej slovenčine. Súvisí to s tým, že samotná spisovná slovenčina sa pri svojej štúrovskej kodifikácii opierala o živý, hovorený úzus kultúrnej strednej slovenčiny. Bola teda svojimi syntaktickými

prostriedkami, a pravdaže, aj hláskoslovím a gramatikou veľmi blízko k ľudovému hovorenému jazyku. Hoci sa od neho v matičných rokoch a v tzv. martinskom období niektorými javmi oddialila, znovu sa k nemu vracala podľa Czambelových nárad, že základ čistého slovenského slovníka a skladby je v nárečiach. Táto zásada sa stala vedúcou hlavne v druhom období po vzniku Československej republiky (1930—1945). Preto má spisovná slovenčina tú zaujímavú vlastnosť proti mnohým iným spisovným jazykom, že jej písomná forma sa ani v hláskosloví, ani v ohýbaní, ani v skladbe, ani v slovníku neodlišuje od hovorenej slovenčiny jej používateľov. Kým napr. v češtine by korektné zachovávanie spisovnej kodifikácie v neformálnom osobnom kontakte zväčša vyznievalo strojene (tam sa používa obecná čeština, resp. aspoň jednotlivé prvky z obcej češtiny), v slovenčine je spisovná podoba zvyčajnou formou komunikácie u ľudí používajúcich spisovný jazyk.

Pravda, v rodinnom styku, v dôvernej priateľskej komunikácii a pod. sa u používateľov spisovného jazyka namiesto spisovného jazyka veľmi často objavovalo a niekedy sa aj teraz objavuje miestne nárečie, resp. prvky z miestnych nárečí. Je to najmä vo východoslovenskej nárečovej oblasti a v niektorých mestách západného Slovenska. Často však sa tieto prvky používajú zámerne ako príznakové spôsoby vyjadrovania. Veľmi sa však šíri počet ľudí, pre ktorých základnou formou komunikácie je spisovný jazyk, osvojený v rodinnej výchove.

9.91 Mládežnícka reč. Profesionálne slangy. Po oslobodení roku 1945 a hlavne od päťdesiatych rokov sa však v hovorenom styku veľmi rozširujú nespisovné lexikálne prostriedky dvojakého druhu: jedny prostriedky by sa mohli nazvať mládežníckou rečou, druhé profesionálnymi slangami.

V tzv. mládežníckej reči sa využívajú niektoré osobitné odvodzovacie postupy (vysvečko, deják, chuliš, cigoš), prenesenie významu (gula, trafený, normálne), slová z nárečí s preneseným významom (ridky, zvadnúť), prevzatia z češtiny (ridas, klidáňko) a pod. Ide tu o zámerne obzvláštnené vyjadrovanie, ktoré má nápadne upozorniť na svojho používateľa. Okrem toho sa týmito výrazmi signalizuje zaradenie používateľa do istej vekovej vrstvy a signalizuje sa aj vzájomná väzba príslušníkov tejto vekovej vrstvy. Súčasne sa signalizuje aj hodnotiaci klasifikácia hovoriaceho. Podľa názoru používateľov má zaraďovanie týchto výrazov do komunikácie za následok pozitívnu hodnotiacu klasifikáciu.

Profesionálne slangy boli známe v slovenčine oddávna. Ale po oslobodení roku 1945 práve veľkým vzrastaním starých a vznikáním nových profesií, ich rozširovaním a vyzdvihovaním ich spoločenskej dôležitosti sa význam profesionálnych slangov zvýšil. Profesionálne slangy sa používajú v pracovnom styku. Vecne majú teda výrazy sem patriace platnosť slovej zásoby, ktorá sa používa vo verejnom styku, ale svojou odlišnosťou od neutrálneho spisovného výraziva a od spisovnej odbornej terminológie tieto slová naznačujú, že sa nimi signalizuje vzájomná osobná väzba ich používateľov, daná spoločnými pracovnými záujmami a osobnou blízkosťou v pracovnom procese. Ich používaním sa neutralizuje fakt, že v pracovnom styku nejde o súkromný familiárny kontakt.

Niektoré profesionálne slangy plynulo prechádzajú do odbornej terminológie

príslušného odboru (napr. poľovnícky slang), iné ovplyvňujú slovník spisovného jazyka alebo neutrálne spisovné vyjadrovanie.

Mládežnícka reč a profesionálne slangy sú častým tvárnym prostriedkom umeleckej prózy a drámy. Ale tieto štýly neboli v zornom uhle tohto prehľadu.

Končíme tézovitý prehľad vývinu nášho kultúrneho a spisovného jazyka v tomto tisícročí i časť jeho prehistórie. Videli sme, ako sa etnikum, z ktorého sa vyvinul dnešný moderný slovenský národ so svojím vlastným jazykom, vyčleňovalo a tvorilo z príbuzných slovanských kmeňov tu pod západným karpatským oblúkom, medzi Tatrami a Dunajom. Ako sa postupne, s istými peripetiami, ale jednako neustále napredujúc vyformoval najprv vo vrcholnom stredoveku na slovenskú národnosť, ktorá popri svojich nárečiach, postupne sa zblížujúcich, prijala ako písomnú formu svojho spisovného jazyka spisovnú češtinu. Ďalej vidíme, ako integrácia príslušníkov tejto národnosti a zblížovanie nárečí postupujú v 16.—18. storočí. Formujú sa už aj celospoločenské kultúrne formy jazykového slovenského vyjadrovania. Feudálna slovenská národnosť sa za nástupu kapitalistického zriadenia pretvára na moderný slovenský národ s vlastným, všeobecne prijatým spisovným jazykom. Aj keď do vzniku Československej republiky hrozilo tomuto národu a jeho jazyku nejedno nebezpečenstvo, všetky prekonal. Dnes sa teší v socialistickej spoločnosti všestrannému rozvoju.

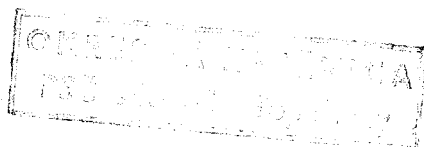
Literatúra

RUŽIČKA, J.: Spisovná slovenčina v Československu. In: Blanár, V. — Jóna, E. — Ružička, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny II. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 201—254.

RUŽIČKA, J.: Spisovná slovenčina v Československu. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970, s. 256.

RUŽIČKA, J.: Rozvoj slovenčiny v socialistickej Československu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 68.

Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Ružička. Bratislava, vydavateľstvo Veda 1979.

OBSAH

ÚVOD 5

Literatúra 9

VELKOMORAVSKÉ OBDOBIE 10

Úvod 10

Predcyrilometodské obdobie 11

Stopy ranofeudálnych vzťahov v jazyku 12

Predkresťanské kultúrne jazykové štýly 13

Predcyrilometodské kresťanstvo 19

Talianska misia 19

Bavorská misia 20

Cyrilometodské obdobie 23

Úvod 23

Činnosť Konštantína a Metoda 25

Starosloviensky jazyk na Veľkej Morave 29

Staroslovienská literárna tvorba 31

Prekladová literatúra 31

Euchológium a breviár 35

Pôvodná literatúra 35

Konštantínova tvorba 35

Metodova tvorba 37

Civilný zákonník 38

Kliment Ochridský 40

Veľkomoravská literárna škola 41

Život Konštantína, Život Metoda 41

Doznievanie 44

Literatúra 47

OBDOBIE 10.—14. STOROČIA 48

Úvod 48

Obdobie 10.—12. storočia 49

Doznievanie veľkomoravských tradícií 50

Používanie domáceho jazyka 52

Používanie latinčiny 52

Celková charakteristika obdobia 57

Obdobie 13.—14. storočia 57

Vznikanie slovenskej národnosti a používanie domáceho jazyka 59

Používanie domáceho jazyka u mešťanstva 60

Používanie domáceho jazyka u zemanstva 62

Ideové prúdenie medzi mešťanstvom 63

Jazykové pamiatky tohto obdobia 64

Literatúra 73

OBDOBIE 15. STOROČIA 74

Úvod 74

Čeština ako spisovný jazyk slovenskej národnosti 76

Príčiny preniknutia češtiny 76

Čeština v listoch, listinách a v administratívnej a právnej spisbe 79

Administratívna a právna spisba 80

Preklad magdeburského práva 85

Čeština v listoch a listinách 87

Čeština v literárnych pamiatkach 91

Literatúra 99

KULTÚRNE JAZYKY SLOVENSKEJ NÁRODNOSTI**V 16.—18. STOROČÍ 101**

Úvod 101

Čeština v 16.—18. storočí 104

Čeština u slovenských evanjelikov v 16.—18. storočí 105

Diakritický pravopis 112

Návrat k češtine 112

Křtza v používaní češtiny 114

Štylistická stránka češtiny 116

Vznikanie a rozvoj kultúrnej slovenčiny 118

Šírenie strednej slovenčiny 120

Situácia na východnom Slovensku 122

Rozvoj kultúrnej západnej slovenčiny 122

Slovná zásoba kultúrnej slovenčiny 130

Vplyv cudzích jazykov na slovnú zásobu 133

Vývin súvetia kultúrnej slovenčiny 135

Maďarizácia 136

Jazyk katolíckej spisby 139

Kultúrna stredná slovenčina v 18. storočí a na začiatku 19. storočia 150**Kultúrny jazyk na východnom Slovensku 151**

Literatúra 158

BERNOLÁKOVSKÉ OBDOBIE 160

História bernolákovského hnutia 161

Charakteristika bernolákovčiny 166

Literatúra 174

ŠTÚROVSKÉ OBDOBIE 175

Odôvodnenie kodifikácie 177

Štúrova jazykovedná teória 179

Podoba štúrovskej kodifikácie 181

Slovná zásoba 182

Syntax 187

Pevnosť kodifikácie 191

Námietky pri Štúrovej kodifikácii. M. M. Hodža 191

Námietky Jána Kollára 192

Spisovný jazyk za Bachovej éry 195

Záver 198

Literatúra 198

MATICNÉ OBDOBIE 200

Kodifikačné príručky 201

Vývin štýlov 203

Rozkolísanosť normy	208
Rusizmy. Slovná zásoba	209
Literatúra	210

MARTINSKÉ OBDOBIE	211
Situácia spisovného jazyka	211
Štýly spisovného jazyka	212
Jazyk literárneho umenia	220
Kodifikácia a norma	221
Literatúra	223

OBDOBIE OD VZNIKU ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY PO SÚČASNOSŤ

Úvod	224
Obdobie od roku 1918 do roku 1945	226
Pomer k češtine	226
Umelecká próza	230
Kodifikácia a úzus	232
Odborná terminológia	234
Pravidlá slovenského pravopisu 1931	235
Purizmus. Matičný úzus	237
Obdobie po roku 1945	238
Spracovanie spisovného jazyka	241
Pravidlá slovenského pravopisu 1953	241
Rozrušenie normy	243
Dôležitosť odborného štýlu	244
Dnešná podoba odborného štýlu	244
Hovorená reč	246
Mládežnícka reč. Profesionálne slangy	247
Záver	248
Literatúra	248

Eugen Paulíny

Dejiny spisovnej slovenčiny

od začiatkov po súčasnosť

1. vydanie — Vydalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo v Bratislave — Zodpovedná redaktorka Jolana Karolčeková — Výtvarný redaktor František Jaksics — Technická redaktorka Miroslava Smižanská — Obálku navrhol akademický maliar Štefan Pavelka — Vytlačili Západoslovenské tlačiarne, n. p., závod Svornosť, Bratislava — Strán 256 — AH 21,36 — VH 22,37 (text 19,26, grafika 3,11) — 12/A — Náklad 1830 — Typ písma TIMES garmond — Technika tlače ofset — Schválené výmerom SÚKK-GR č. 1866/I-82.

67-081-83

Kčs 27,— v.